HALLGATÓI MŰHELYTANULMÁNYOK 1.

DEBRECENI EGYETEM BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
TÖRTÉNELMI INTÉZET

SZERKESZTETTE:
BARTA RÓBERT–KEREPESZKI RÓBERT–SZENDREI ÁKOS

HALLGATÓI MŰHELYTANULMÁNYOK 1.

DEBRECENI EGYETEM BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
TÖRTÉNELMI INTÉZET

Szerkesztette:
Barta Róbert
Kerepeszki Róbert
Szendrei Ákos

DEBRECEN, 2012

A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Történelmi Intézete kiadása

A kötet megjelenését a Nemzeti Tehetség Program Támogatta
NTP–TDK–11–B–0019

A borító tervezését és a kötet technikai szerkesztését
Szendrei Ákos végezte.

A borító a Baranyai család 1781 novemberében kelt oklevelének (Baranyai család hagyatéka. Baranyai István magánarchívuma. Fényképezte: Szilágyi László, 2011. október 10.) felhasználásával készült.

©A szerzők és a szerkesztők

Lektorálta:
Bárány Attila, Barta Róbert, Bodnár Erzsébet, Erős Vilmos, Kerepeszki Róbert, Jeney-Tóth Annamária, Miru György, Papp Klára, Püski Levente, Szendrei Ákos, Szilágyi Zsolt

ISSN 2063–6024

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

Tartalom

Előszó 7

Törő László Dávid
Michel Foucault a magyar történetírásban 9

Novák Ádám
Adalékok egy 15. századi tárnokmester tevékenységéhez 22

Csorba Noémi
Egy partiumi nemesasszony, Petneházyné Király Anna életútja 30

Papp Rita
Debrecen bűnesetei 1701 és 1705 között 46

Schrek Katalin
Oroszország keleti politikája I. Sándor uralkodásának utolsó éveiben (1821–1825) 62

Hajdufi Orsolya
Az ír nemzeti mozgalom kialakulása és konfliktusai a függetlenedéshez vezető úton 74

Iváncsó Ádám
František Jehlička politikai pályafutása 89

Fürj Orsolya
Sir Robert Gower, „Magyarország nagy barátja” 108

Károlyi Imre
A hajdúböszörményi Bocskay István Református Főgimnázium az első világháború után 127

Balázs Tibor
Egy vidéki értelmiségi karrier a Horthy-korban: Szabó Zoltán 143

Kovács Balázs
Élet a Szamos partján. Tunyog és Matolcs társadalomtörténete a Horthy-korban 159

Mester Attila
Orsós Ferenc professzor és a politika 181

Császár Ildikó
A hirtenbergi fegyverszállítási botrány sajtóvisszhangja 200

Pintér Zoltán Árpád
Az 1944 októberi alföldi páncéloscsata Karcag környéki harcai..... 215

Bíró Lukovics Anikó
Jó Barát, egy propaganda hetilap története..... 239

Gál Máté
Hruscsov 1964-es látogatása Magyarországon a napi sajtó tükrében..... 254

Szabó Edina Rózsa
1968 legfontosabb zenei kérdései a magyar ifjúsági sajtóban..... 275

ELŐSZÓ

Egy tudományos kötet szerkesztése mindenképp örömteli feladat, különösen így van ez, ha hallgatói tanulmányokat tartalmazó kötet szerkesztéséről van szó. Az egyetemi kurzusok, a szemináriumi- és szakdolgozatok adta keretek az érdeklődő hallgatók számára megteremtik az elsődleges lehetőséget az egyéni kutatások eredményeinek közlésére, azonban a tudományos pályára kerülés hosszú útján a publikációs készség és rutin megszerzéséhez elengedhetetlen a szakmai kereteknek és közlésmódnak megfelelő dolgozatok írása és a kötetekben történő közreműködés. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének *Hallgatói Műhelytanulmányok 1.* című kiadványa ennek megfelelően azzal a nem titkolt szándékkal született meg, hogy közlési fórumot teremtve elősegítse a tehetséges hallgatók szakmai kibontakozását. Reménykedünk abban, hogy nem csupán egyszeri megjelenésről van szó, hanem ezzel egy olyan sorozat indul útjára, amely számos tehetséges hallgató tudományos indulását fogja elősegíteni.

A kötetben közölt írások meglehetősen sokrétűek. A témák meghatározásával, vagy tematikai rendszerbe foglalásával nem kívántuk befolyásolni, keretek közé terelni a hallgatók publikációs szereplését, hanem „otthonos terepet biztosítva" szabadon kezeltük a témaválasztás kérdését. Ennek köszönhetően a tanulmányok témái szerteágazóak, a kötet különböző történelmi korszakokat és földrajzi térségeket érintve, illetve eltérő módszertani gyakorlatot követve dolgozza fel a múlt elénk táruló kérdéseit. Ezzel a tarkasággal párhuzamosan egy kritériumot tartottunk fontosnak: a magas szakmai színvonal elérését. A szerkesztők egyedül a kronológikus elrendezéshez ragaszkodtak. Bízunk benne, hogy a munkákba fektetett energia, mind a hallgatók, mind pedig a témavezetők részéről egyaránt megtérül.

A kötet kiadását a Nemzeti Tehetségprogram *„A felsőoktatásban működő tehetséggondozó műhelyek, kiemelten a tudományos diákkörök támogatására"* című kiírására a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karán működő Neveléstudományi, Szociológiai és Történelmi Tudományos Diákkö-

ri Műhelyek által beadott pályázata (azonosítószám: NTP–TDK–11–B–0019) tette lehetővé. A pályázat programja többrétűen – műhelyszemináriumok, workshopok szervezésével és nem utolsó sorban kötetkiadással – támogatja a tehetséges hallgatók kutatómunkáját és szakmai segítséget nyújt a Tudományos Diákköri szereplésekhez.

A *Hallgatói Műhelytanulmányok 1.* című kötetünk várhatóan nem csupán a tudományok művelői számára lesz hasznos és érdekes olvasmány, hanem a történelem iránt érdeklődő széles közönség is haszonnal forgathatja.

Debrecen, 2012. június

A szerkesztők

Törő László Dávid

MICHEL FOUCAULT A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁSBAN

Michel Foucault magyar recepciója ma már meglehetősen széleskörű, filozófusok (Kelemen János, Sutyák Tibor), történészek (Klaniczay Gábor, Gyáni Gábor, Lafferton Emese, Takács Ádám), szociológusok (Hadas Miklós), irodalomtudósok (Angyalosi Gergely) egyaránt reflektáltak Foucault-ra és elméleteire. Kisantal Tamás értékelése szerint azonban a történészek egyfajta hideg távolságtartással kezelik Foucault-t, míg a filozófia, az irodalomtudomány képviselői sokkal fogékonyabbnak bizonyultak a témában. Kutatásom középpontjában a történészi recepció áll, illetve kiemelten foglalkozok Klaniczay Gábor munkásságának vonatkozó elemeivel. Klaniczay ugyanis a magyar történészi Foucault-recepció egyik legjelentősebb alakja; nem csak kritikákat írt Foucault munkáiról, segédkezett műveinek magyarra fordításában, de történészi kutatásaiban, a „gyakorlatban" is kamatoztatta annak elméleti munkásságát.

Kisantal Tamás felvetése a történészi recepcióval kapcsolatban így hangzik: „*Nagyon jelentős, izgalmas elemzések születnek Foucault-ról, ám mintha a gyakorlatban nem igazán tudnánk mit kezdeni vele. Úgy vélem, bár fontos és érdekes, hogy az Annales-kör az utóbbi időben hogyan viszonyul a foucault-i örökséghez, ám engem sokkal jobban érdekelne, hogy a magyar (történeti) kutatások mennyire tudják felhasználni gondolatait, melyek azok a területek, metódusok, melyek a hazai viszonyokra alkalmazhatók.*"[1] Jelen tanulmánynak nem célja eldönteni, mennyiben igazak ezek a megállapítások, viszont tanulságos lehet néhány olyan diskurzus áttekintése, ahol felvetődnek hasonló kérdések és lehetséges válaszok.

Gyáni Gábor a posztmodernről szóló könyvének bevezetőjében azt írja,[2] lehetséges, hogy több „kánon" lesz jelen egyidejűleg a történetírásunkban, célozva ezzel egy hagyományosabb, és egy posztmodernre „fogékonyabb" történetírás egyidejűleg való lehetséges létezésére. Klaniczay Gábor szerint „munkamegosztás" van itthon a történészek között. Van közöttük, aki inkább források feltárására szorítkozik, míg mások fogékonyabbak az elméleti kérdések figyelembe vételére és alkalmazására. Míg Gyáni szerint az elméletek ignorálása negatív, addig Klaniczay ezt a munkamegosztást összességében

[1] *Kisantal Tamás*: Egy kitalált tárgy megtisztítása. (Szekeres András [szerk.]: A történész szerszámosládája.) Aetas, 2004: 1. sz. 226. 224–230.
[2] *Gyáni Gábor*: Posztmodern kánon. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2003. 8.

pozitívan értékeli. Benda Gyula három fajta történészi magatartást különböztet meg.[3] Azt, amelyik az elméletekkel nem törődve, a maga megszokott módján műveli a történelmet, azt, aki szinte kizárólag az elméleti modellekben való gondolkodást részesíti előnyben, míg a harmadik magatartás a kettő között helyezkedik el. Ezzel a harmadik típussal tudnám jellemezni Gyáni és Klaniczay történészi magatartását, de azért azt hozzátenném, hogy ezek a felosztások a fenti történészek önértelmezéseihez jelentős mértékben kötődnek. Nyilvánvalóan nem beszélhetünk arról, hogy Foucault mindenhol beépült volna a történészi munkákba, inkább arról van szó, hogy vannak, akik alkalmazzák elméleteit, írnak róla, míg vannak, akik szerint fölösleges (ez a munkamegosztás másik oldala jelen esetben). Klaniczay szerint leginkább azok a történészek foglalkoztak Foucault-val, akik az elméleti kérdésekre amúgy is fogékonyak, illetve azok, akiknek a kutatásaihoz tematikailag jobban kapcsolódik (például a pszichiátria, kórház, stb. történetével kevesen foglalkoztak, de akik igen, azoknál megjelenik Foucault).[4] Az elméletekkel is foglalkozó történész ugyanis valószínűleg szembesül a „posztmodern kihívással" melynek része Foucault is. Természetesen más megközelítései is születtek a kérdésnek. Takács Ádám szerint a magyar történészi közegben *„az elméleti megfontolásokkal szembeni hagyományos bizalmatlanságot a marxizmus kudarcának közelmúltbeli szaktudományos tapasztalata csak tovább mélyítette"*[5], de felhozható érvként az is, hogy Foucault a Kádár-korszak miatt csak későn kerülhetett be az ország „szellemi piacára", hiszen amint egyre több magyar fordítás vált elérhetővé, egyre gyarapodott Foucault történészi recepciója. Egy másik probléma lehet az is, hogy Foucault elutasítása történészi részről kapcsolatban van általában véve a posztmodern ignorálásával. Ennek az egyik oka az, hogy egyes történészek a posztmodern szemléletet a modernitás elutasításával, a demokratikus értékek, a polgárosodás megkérdőjelezésével azonosítják, de ami talán fontosabb: úgy értelmezik, hogy a posztmodern egy végtelenségig relativizálható történelmet eredményez. Ez a Foucault – és posztmodern – értelmezés (egyik külföldi képviselője Jörg Lau berlini újságíró[6]) Magyarországon is jelen van,[7] itt azonban egy konkrét tör-

[3] *Benda Gyula*: Társadalomtörténeti tanulmányok. Osiris Kiadó Bp., 2006. 56–57.
[4] A szerző Klaniczay Gáborral készült interjúja. 2011. augusztus 29. Megjelenés alatt. Továbbiakban: Interjú Klaniczay Gáborral.
[5] *Takács Ádám*: Biopolitika és nemzeti állapot. Michel Foucault egy problematikájának rekonstrukciója. In: Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei. Szerk. Cieger András. Atelier, Bp., 2009. 24.
[6] *Lau, Jörg*: A mestergondolkodó és az ajatollah. Michel Foucault iráni kalandja. BUKSZ 2005 nyár, 193–198.
[7] *Peremiczky Szilvia*: A szólásszabadság kijelölt hősei. Kileng a Foucault-inga. Hetek 35, 9. évf. 2005. szeptember.

ténészvitára utalnék, amely Gyáni Gábor és Karsai László között zajlott le. Gyáni a magyar holokauszt-történetírást bírálta, szerinte az nem tart léptéket a történettudománnyal nemzetközi összehasonlításban: *„Ennek okát Gyáni elsősorban abban látja, hogy a magyar történészek nem sajátították el azokat az elméleti szempontokat és beszédmódokat, melyek feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy <egy nyelvet> beszéljenek a külföldi történészekkel. Főként a magyar történészeknek a narrációs eljárások és új tudományos paradigmák iránti közömbösségét* […] *emeli ki* […]*.”*[8] Karsai válaszában a posztmodern jelenségre, mint reményei szerint „gyógyítható állapotra” utalt, felvetette továbbá azt, hogy a posztmodern legitimizálja a holokauszttagadók álláspontját, mivel relativizálja a történelmet. A kérdés egyértelmű eldöntésére jelen tanulmány keretei között nem vállalkozok. Foucault életművének megítélése valószínűleg attól is függ, hogy annak melyik részére helyezzük a hangsúlyt: a politizáló közéleti személyiséget akarjuk jellemezni (gyakran publicisztikai, „leleplező” stílusban), vagy a meglehetősen terjedelmes, gazdag elméleti munkásságát vesszük figyelembe. A fenti példák alapján viszont megállapítható, hogy a történészi reflexiókban leginkább egy olyan diskurzus részeként kerül elő Foucault (és a posztmodern), amelyben több történészi eljárást különböztetnek meg („elméletekre fogékony” és „forrásközpontú” történészek) a hozzászólók. Az alábbiakban azt vizsgálom, hogyan néz ki Foucault történészi recepciója a „gyakorlatban”, azaz a konkrét történészi kutatásokban. Itt azokat a szerzőket veszem számba, akik nem csak kritikákat, tanulmányokat írtak Foucault-ról, hanem akik egy történeti problémát foucault-i módszerekkel közelítenek meg.

A történészi recepció legjelentősebb alakja Klaniczay Gábor, róla azonban a tanulmány egy másik részében írok külön, bővebben. Itt csak annyit említek meg, hogy ő volt az első magyar történész, aki foglalkozott Foucault-val, és már igen hamar (hetvenes, nyolcvanas évek) alkalmazta elméleteit történészi tevékenysége során, ennek ellenére általában kimarad a Foucault-recepciókat tárgyaló írásokból. Jelentősége továbbá, hogy az egyetemen olvastatta Foucault-t a hallgatóival, így egyes tanítványai is készítettek olyan tanulmányokat, amelyekben Foucault elméleti alapot jelentett. Két példát említenék. Ide tartozik Sárosi Péter tanulmánya,[9] amely egy középkori látnok és gyóntatója kapcsolatát írja le (OTDK témavezetője Klaniczay Gábor volt), Foucault hatalomelméletének segítségével, illetve az írásban a vallo-

[8] http://www.szombat.org/torteneszek+ha+osszejonnek%E2%80%A6.html (Letöltve 2012. május 24.).

[9] *Sárosi Péter*: Schönaui Erzsébet és Egbert: egy középkori látnok és gyóntatója. Sic Itur ad Astra 1999: 2–4. sz. 129–163.

más, mint több tényezős hatalmi technika szerepel. Egy másik tanulmányban[10] Takács Erzsébet a középkori szegénység, egy marginális társadalmi csoport problémájával foglalkozik. Itt kevésbé hangsúlyos Foucault hatása, azt azonban megemlítem, hogy a bibliográfiában fel van tüntetve a *Felügyelet és büntetés,* amit nagy valószínűséggel a szegénységnek ahhoz a középkori értelmezéséhez használt fel a szerzőnő, miszerint „*A szegényekkel való bánásmód legfontosabb kritériuma* […] *az volt, hogy az illető képes vagy képtelen volt-e munka vállalására.*"[11] Ez döntötte el ugyanis, hogy az adott személy jó szegény, vagy rossz szegény a korszak felfogása szerint, a szegényeket pedig emellett mindenképp munkára akarták kényszeríteni. Foucault hivatkozott könyvének egyik tézise, hogy a hatalom mindenhol igénybe veszi a testet, mert így „*semmi sem marad tétlen vagy haszontalan: minden igénybe vevődik* […]."[12]A munkára kényszerített testek (illetve a test osztályozása aszerint, hogy munkaképes-e vagy sem) tehát mindkét esetben jelen vannak.

Lafferton Emese (történelmi és filozófiai kutatásokat egyaránt folytat) számba veszi a test történetével foglalkozó elméleteket,[13] fontosabb munkákat, s ugyanígy tesz a 19. század végi, 20. század eleji magyar pszichiátria történetétének európai kontextusba való elhelyezésénél.[14] Mindkét esetben fontos szerephez jut Foucault: ezekben a kérdéskörökben (kórház, pszichiátria, orvostudomány) megkerülhetetlen munkásságának ismerete, azonban ilyen témát, mint a magyar pszichiátria története, nem sokan kutatnak/kutattak. Lafferton Emese munkássága látszólag igazolja Klaniczay azon állítását, mely szerint kevesen foglalkoztak a magyar történészek közül olyan témákkal, ahol Foucault hatással lehetett volna a kutatásokra.

Gyáni Gábor számos munkájában ír a posztmodernről és alkalmazza ezt az elméleti beállítottságot történészi kutatásaiban is. A „szociális gondoskodás genealógiáját" vizsgáló Gyáni egy 1999-es tanulmányában[15] döntően egy foucault-i felvetésre alapoz, amikor a 19. század végi, 20. század eleji

[10] *Takács Erzsébet*: A középkori szegénység problematikája Christine de Pisan műveiben. Uo. 163–194.
[11] Uo. 172.
[12] *Foucault, Michel*: Felügyelet és büntetés. A börtön története. Gondolat Kiadó, Bp., 1990, 206.
[13] *Lafferton Emese*: Az ember és a társadalom testéről a modern tudományok tükrében. Szakirodalmi áttekintés. Replika (28.), 1997 december, 39–59.
[14] *Lafferton Emese*: A magántébolydától az egyetemi klinikáig. A magyar pszichiátria történetének vázlata európai kontextusban, 1850–1908. Recepció és Kreativitás. Nyitott magyar kultúra. MTA Multidiszciplináris kutatás, 2004. http://zeus.phil-inst.hu/recepcio/htm/3/303.htm (Letöltve: 2011. október 7.).
[15] *Gyáni Gábor*: Könyörületesség, fegyelmezés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája. Történelmi szemle 1999: 1-2. sz. 57–84.

marginális, deviánsnak és kezelendőnek minősített csoportokkal foglalkozik. Az elzárás gyakorlata nem újdonság az európai történelemben, véli Foucault. A középkorban elzárt leprások helyét a klasszikus korban[16] az őrültek vették át,[17] de a kizárás, majd fegyelmezés céltábláivá váltak a bűnözők, csavargók, koldusok, a valamilyen szempontból perverznek minősítettek, a prostituáltak, stb. Közös jellemzőjük, hogy csak egy bizonyos diskurzusban, egy bizonyos társadalomban minősülnek azzá, amik: az őrült, az őrület csak azért létezhet, mert a racionalitáshoz képest más, míg a tolvaj a szerveződő kapitalista, munkaalapú társadalmakon belül válik csak igazán fenyegetéssé, a perverzitás pedig csak egy családalapú (a család értéke szintén gazdasági szempontból növekedett meg) közösségben jelent devianciát. Innen kiindulva Gyáni tanulmányában azt a problémát vizsgálja, hogy a szegények, koldusok hogyan váltak potenciális bűnözővé a szerveződő kapitalista társadalmakban (a szegénység tapasztalata együtt változik meg a munka morális kérdéssé változásával, valamint a liberalizmus és a kapitalizmus előretörésével). Foucault továbbá olyan kérdésekben is gondolatébresztőnek mutatkozott Gyáni számára, mint például a nagyvárosi múlt tapasztalata. A témával foglalkozó szerző Foucault térelméletéből (*„Jelen korunk talán inkább a tér korszaka lehet.”*[18]) sokat merít várostörténeti vizsgálatainál.

Takács Ádám a hazai szerzők közül a legtöbb Foucault-val foglalkozó tanulmány írója. Írt átfogó, elemző tanulmányokat (melyek hazai viszonylatban, időrendben az elsők voltak, azt megelőzően mindössze egy-két könyvről, vagy egy-két foucault-i kérdésről esett szó az elemző tanulmányokban) Foucault-ról és a történetszemléletéről, valamint alkalmazta annak elméleteit különféle kérdésekben, például legújabban a nemzetkoncepciók problémájában.[19]

A következőkben egy konkrét példán keresztül igyekszem bemutatni, hogyan néz ki egy Foucault által (is) inspirált történész, jelen esetben Klaniczay Gábor vonatkozó munkássága. Arra térek ki, hogyan kapcsolható össze Foucault életműve Klaniczay „ellenkultúrájával”, a konkrét kutatásokban hol mutatható ki a francia filozófus hatása és mit mondanak ezek a kutatások egy 1945 utáni vallástörténeti témájú diskurzusban. Álláspontom szerint

[16] Foucault egyéni periodizációja: Reneszánsz (?–1660), klasszikus (1660–1800) és modern (1800–1950) kor.

[17] Vö: *Foucault, Michel*: Az őrület története a klasszikus korban. Atlantisz Kiadó, Bp., 2004.

[18] Idézi Foucault-t a szerző. *Gyáni Gábor*: Budapest – túl jón és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat. Napvilág Kiadó, Bp., 2008. 9.

[19] *Takács Ádám*: Biopolitika és nemzeti állapot. Michel Foucault egy problematikájának rekonstrukciója. In: Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei. Szerk. Cieger András. Atelier, Bp., 2009.

– melyet az alábbiakban igyekszek alátámasztani – Klaniczay Gábor a magyar történészi Foucault-recepció legjelentősebb alakja, ennek ellenére a témát tárgyaló összefoglalókban, írásokban kevés szerepet kap.[20]
Klaniczay Gábor a hatvanas, hetvenes, nyolcvanas évek Magyarországán „ellenzéki" pozícióból szemlélte a nyugaton zajló, forradalminak látszó eseményeket, diáklázadásokat, illetve közvetlenül is szemtanújuk volt Párizsban töltött ideje alatt. A '68-as párizsi események Foucault és Klaniczay életútjában is meghatározó jelentőséggel bírtak. Mindketten az aktuális rendszert kritizálták, Foucault a nyugati típusú demokráciát, illetve a polgárosodást, míg Klaniczay a kádári szocialista berendezkedéssel szemben számított ellenzéknek, de önértelmezése szerint az ellenzéken belül is ellenzéket képviselt.[21] Ugyanis Foucault-nál, Klaniczaynál nem pusztán egy hagyományos, politikai értelemben vett rendszerkritikáról van szó, hanem a gondolkodás formáinak, a megszabott normáknak, az érvényben lévő, sokkal régebben meggyökeresedett tabuknak a bírálatáról is. Álláspontját a következő, ellenzéki írásokat kritizáló szövegrészlet szemlélteti, melyet a rendszerellenes írásokat tömörítő *Naplóba* írt Klaniczay: „*Sok olyan problémát figyelmen kívül hagynak, ami ugyanennyire hozzátartozik rendszerünk megértéséhez, s a vele szembeni ellenállási lehetőségek feltérképezéséhez.*"[22]

Klaniczay máshogy képzeli el a rendszer kritikáját, szerinte más pontokon kellene a hatalmat megvizsgálni: ő a „*Michel Foucault-tól kölcsönzött*" hatalomelméletet vonatkoztatja a késő kádárizmusra, ahol „*az élet minden pontját átszövő, diffúz, sporadikus jellegű irányítottsággal szemben az ellenállás hasonlóan diffúz technikáit*" igyekszik kidolgozni.[23] Az ellenállás egyik eszköze nála az ún. „ellenkultúra". Innen indulnak „kultúrkritikusi" vizsgálatai, csakúgy, mint a kultúratörténészként folytatott kutatásai. Történészi érdeklődése pedig nem volt független édesapja foglalkozásától sem: Klaniczay Tibor természetesen jelentős hatással volt rá, habár vele ellentétben Klaniczay Gábor nem a reneszánsszal, hanem a középkorral, és nem irodalommal, hanem történelemmel, azon belül is a vallástörténettel foglalkozik.[24] Foucault, mint már arról szó esett, a nyugati típusú demokráciák, illetve a polgárosodás kritikáját írta meg, azonban Klaniczay kultúrkritikája elsősorban a kádári rendszerrel szemben értendő. Klaniczay szerint a kelet-európai diktatúrák pont azért omlottak össze, mert „*nem épületek ki bennük a nyugati társadal-*

[20] Interjú Klaniczay Gáborral i. m.
[21] Vö. *Klaniczay Gábor*: Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években. Noran Kiadó, Bp., 2003.
[22] Uo. 332.
[23] Uo.
[24] *Klaniczay Gábor*: „A történelemben az ember valahogy az élet teljességével foglalkozik", interjú Klaniczay Gáborral (Takács Erzsébet és Lajtai László), Sic Itur ad Astra 1999: 2–4. sz. 3–4.

makéhoz hasonló hatékonysággal működő mikrohatalmak, fegyelmező-összetartó intézmények", elavult hatalmi technikákkal voltak összehegesztve, ugyanis bár büntetni, megtorolni tudott ez a hatalom, de idomítani, racionálisan kihasználni már nem volt képes.[25] Tehát, ebben az értelmezésben a nyugati és a keleti berendezkedés abban különbözik, hogy az előbbinél, ahol a polgárosodás diadalmaskodott, hatékonyabban működik a hatalom, míg az utóbbiban, ahol ilyenre (nyugati értelemben véve) nem került sor, a hatalom szétesik. Klaniczay Gábor pozíciójából kiindulva nyernek értelmet történészi kutatásainak egyes elemei, ezért ennek az ellenkulturális törekvésnek a figyelembe vételét kulcsfontosságúnak tartom, mielőtt a történészi munkásságra térnék rá.

Foucault gondolkodásának Klaniczay történészi kutatásaira gyakorolt hatását két témakör szerint igyekszem bemutatni. A tanulmányok, könyvek megjelenése szerint időben nem érdemes lekorlátozni a vizsgálódást, ugyanis egyes foucault-i problémák a történész fő művében is megjelennek, bár jóval kevésbé hangsúlyosabban. Így tulajdonképpen beszélhetünk egyes foucault-i elméletek konstans szerepléséről Klaniczay munkásságában, sőt gondolkodásában. Két problémával foglalkozok kiemelten: a marginális csoportokat kirekesztő technikákkal és a hatalom-ellenállás viszonyát érintő témákkal. Ezek közül az utóbbi a jelentősebb: az a mód, ahogyan a hatalom létrehozza a vele szemben való ellenállást, amely ezért szükség esetén mindig elbukik, illetve, azáltal hogy az létezik, a hatalom biztosítja általa fennmaradását. Klaniczay Gábor történészi kutatásaiban központi helyet foglalnak el a középkori és kora újkori marginális csoportok**,** alternatív kulturális modellek, melyeket az európai civilizáció vagy beolvasztott, vagy megsemmisített terjeszkedése során. Marginális elemekkel a Klaniczayra nagyobb hatást gyakorló szerzők (Norbert Elias, Karl Popper, Peter Burke, Herbert Marcuse, stb.) közül persze nem csak Foucault foglalkozott, de a kirekesztés módjainak vizsgálatánál (s leginkább ott), valamint a kirekesztés célpontjainak meghatározásánál kiemelkedő szerepet játszik a történésznél. A civilizáció peremén lévő csoportokról (eretnekek, boszorkányok, „devián" viselkedésű egyének, nudisták) az aktuális hatalom uralja a diskurzust, az egyházi beszédmód dönti el, ki minősül eretneknek, kiknek a tanait kell őrületnek, betegségnek bélyegezni (Lásd a történész katharokról, valdensekről írt tanulmányát[26]). Ahogyan Foucault művében megkísérli bemutatni, hogyan kívánták az egyházi személyek, orvosok „szocializálni" az őrületről szóló diskurzus jogát[27] úgy Klaniczay tanul-

[25] Klaniczay G.: Ellenkultúra i. m. 154–155.
[26] *Klaniczay Gábor*: A civilizáció peremén. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1990. 194–208.
[27] *Foucault, Michel*: Az őrület története a klasszikus korban. Atlantisz Kiadó, Bp., 2004. 184.

mányaiból is kiderül, hogy az egyház milyen módon monopolizálta a középkor „zárt ideológiai rendszerét". Ismét hangsúlyoznám, hogy a fent elemzett kérdésben Klaniczaynál egyáltalán nem csak Foucault játszik szerepet, például a normaszegőkkel szemben a civilizáció ugyanúgy fellép Bahtyinnál és Eliasnál is. A marginalitás alanyai viszont hasonlóak, de ami sokkal fontosabb a foucault-i hatások konkretizálásánál, az a módszer, ahogyan az érvényben lévő diskurzus, az uralkodó gondolati struktúrák hogyan lehetetlenítik el a peremre taszított csoportokat.

A hatalom témája szintén meghatározó eleme Klaniczay kutatásainak. A középkori kontextusban a hatalmat az egyház és annak uralkodó diskurzusa jelenti. Ennek az akkor érvényben lévő diskurzusnak adja Klaniczay a „zárt ideológiai rendszer" elnevezést, melynek lényegét egy külön tanulmányban fejti ki.[28] Ennek a sajátos rendszernek mindössze az általam feltételezett foucault-i részeit emelem ki. Ez a rendszer ugyanis nem pusztán egy politikai ideológia, hanem „[…] *azt a fogalmi nyelvet szabja meg, amivel az adott korban bármilyen világnézeti probléma végiggondolható, bármilyen politikai vagy kulturális törekvés megfogalmazható.*"[29] Az egyház hatalmának biztosítása érdekében továbbá a tiltás (pl. szexuális tilalmak), az integráció (pogány, „alternatív" kultuszok beolvasztása) és a szegregáció (zsidók, muszlimok elkülönítése) eszközeivel él. Ebből a három hatalmi technikából kettő (a tiltás és az elzárás) Foucault-nál is megtalálható a hatalom eszköztárában. A középkori, zárt ideológiai rendszer belső ellentmondásai ellenére szilárd, mindent átfogó, valamint jól bebiztosított a tiltás, integrálás, szegregáció, illetve a kultuszok, a hitterjesztés és hitoktatás eszközeinek, illetve szükség esetén a világi hatalmak hadseregének segítségével. Bár a zárt ideológiai rendszer felbomlik, vereséget szenved a világi hatalommal szemben, maguk a hatalmi technikák azonban tovább élnek. Az egyházi intézmények tehát hiába vesztenek hatalmukból, a hatalmi technikát jelentő diskurzus képes tőlük függetlenül is működni. A zárt ideológiai rendszerrel szemben számos ponton létrejön az ellenállás. Ez lehet egyenlőtlen és bukásra ítélt ideológiai harc, vagy a *„legkézenfekvőbb ellenállási módszer"*, a normaszegés.[30] A hatalommal szembeni ellenállás kérdéseit feszegeti Klaniczay többek között *A vallási mozgalmak és a rendszer*[31] illetve a *Divatos szakállak, eretnek rongyok*[32]

[28] *Klaniczay G.*: A civilizáció peremén i. m. 115–132.
[29] Uo. 123.
[30] Uo. 162.
[31] Uo. 133–164.
[32] Uo. 164–194.

című tanulmányaiban. Ezek az ellenállási formák,[33] legyenek azok a rendszer számára elfogadottak, vagy üldözendők, mindig a rendszer által megszabott kereteken belül maradnak. Az ellenállás tehát eleve bukásra van ítélve, hiszen tulajdonképpen maga a hatalom hozza létre azt (a modell inspirációját a foucault-i hatalom definíciója adta[34]). A katarok, vándorprédikátorok, aszkéta szekták, remetemozgalmak a Biblia eltérő értelmezésével bár problémát okoznak a rendszer számára, mégis a hatalom fogalomrendszerét használják fel, annak a normáiból indulnak ki. A vándorprédikátorokat az egyház hamar integrálja sorai közé, megalapíthatják szerzetesrendjeiket, a rendszer az ellenszegülőket pedig eretnekekként veszi üldözőbe. A hatalom tehát maga hozza létre az ellenállási pontokat, melyek szükségképpen elbuknak, vagy integrálódnak (az eretnekek szakadozott öltözete lesz végül a koldulórendek számára a követendő példa). Ugyanez a képlet megjelenik Klaniczay fő művében[35] is, bár ott már nem annyira hangsúlyosan, mivel a szentté avatott uralkodók és szent hercegnők kérdését vizsgáló történész itt egészen más kérdéseket igyekszik körüljárni. A női szenteket vizsgálva (mely egyébkent egy gender szempont érvényesülését jelenti itt) a következő megállapításra jut: a 13. századra feltűnően megnövekszik a nők vallásban betöltött szerepe, a női szentek száma pedig megemelkedik. Az okok és előzmények részben a hatalom-ellenállás viszonyára vezethetők vissza. „*A 12. században ott találjuk a nőket – méghozzá feltűnően nagy számban – a heterodox, eretnek vallási mozgalmak követői, támogatói között, vagyis a katharok, a valdensek* […] *soraiban* […].”[36] A folyamat elején a nők tehát az ellenállás oldalán tűntek fel nagy számban. Később, a hatalom közbenjárásával a helyzet megváltozik. Miután a női vallásosságot a koldulórendek az egyház szempontjából eredményesen „domesztikálják”, az már nem jelent veszélyt többé a hatalom számára. Az egyetlen foucault-i probléma tehát, amely végigkíséri Klaniczay munkásságát legalább a fő művéig, az a hatalom-ellenállás viszonya, ebből arra következtetek, hogy a történészi kutatásokban Foucault elméletei közül ezt a modellt tartotta a leginkább hasznosnak, alkalmazhatónak (mégpedig azért, mert a kádár-kori ellenkultúrájának fontos eleme volt). Mert bár a fő művében is megjelenik a margó, ott inkább földrajzi értelemben vett peremvidékről van szó, olyan részekről, ahol a kereszténység még nem volt elég erős. Ez persze

[33] Klaniczay, amikor dacból szakállat vagy hosszú hajat viselő, lázadó eretnekekről ír, minden esetben a Kádár-kori önreflexiója játszik szerepet érdeklődésében.
[34] Vö. *Foucault, Michel*: Felügyelet és büntetés. A börtön története. Gondolat Kiadó, Bp., 1990., valamint: *Foucault, Michel*: A szexualitás története I. A tudás akarása. Atlantisz Kiadó, Bp., 1999.
[35] *Klaniczay Gábor*: Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek. Balassi Kiadó, Bp., 2000.
[36] Uo. 173.

nem jelenti azt, hogy a marginális csoportok témája nem szerepel a későbbi munkákban (sőt továbbra is az egyik központi téma marad a szentkultusz mellett), de azokban már konkrétan foucault-i elemeket nem igazán lehet találni.

A továbbiakban azt vizsgálom, hogy Klaniczay vallástörténeti elemzései (konkrétan a fent bemutatott egyház-eretnekség viszonya) milyen monumentumként jelennek meg egy történészdiskurzusban. Az 1945 utáni magyarországi történetírásban az első pár évtizedben (az 1970-es évekig) az egyház és az eretnekség marxista értelmezése volt a jellemző, mely megközelítés szerint az eretnekség haladó, forradalmi, antifeudális gondolatokat szegez szembe az egyház kizsákmányoló uralmával szemben. Ez a szemléletmód érvényesül Molnár Erik 1949-ben megjelent összefoglaló munkájában,[37] de mivel az ő munkásságában az eretnekség egyáltalán nem annyira központi téma, mint Székely György írásaiban, a továbbiakban ez utóbbi történész értelmezését veszem figyelembe, amit még azért is indokoltnak tartok, mert Klaniczay Gábor tanára volt. Székely történeti kutatásainak egyik hangsúlyos eleme a különböző eretnekcsoportok, parasztmozgalmak vizsgálata volt, de mivel nem mindenhol dominál egyenlő mértékben a marxista értelmezés, szükségesnek tartom az eretnekséggel kapcsolatos tanulmányainak több korszakra való osztását ebből a szempontból. Az 1950-es években a marxista megközelítés teljes mértékben, jelentősen átpolitizált módon érvényesült munkásságában. 1956-ban közölt tanulmányai[38] a huszita mozgalmakról teljesen ilyen szellemben íródtak. A ’60-as években megjelent tanulmányaiban amellett, hogy az elemzéseit kiterjesztette a muzulmán szakadár csoportokra,[39] valamint a marxista jelleg kevésbé érződik, az eretnekség továbbra is haladó, pozitív tanokat képviselő mozgalom, akárcsak az egyik utolsó, konkrétan eretnekséggel foglalkozó tanulmányában,[40] amelyben a huszita eretnekeket még mindig a társadalmi haladás letéteményeseiként ábrázolja. A magyar történetírásban az ’50-es, ’60-as, de részben még a ’70-es években is a fentebb, vázlatosan bemutatott eretnekértelmezés érvényesült. Székely György megközelítésének hasonlósága Klaniczay értelmezésével az, hogy az egyházi intézményrendszert inkább negatív előjellel ábrázolja valamint több –

[37] *Molnár Erik*: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. Szikra Kiadó, Bp., 1949. 289–307.
[38] *Székely György*: A huszitizmus és a magyar nép 1. Századok 1956: 3. sz. 331–368., *Székely György*: A huszitizmus és a magyar nép 2. Századok 1956. 4–6. sz. 556–591.
[39] *Székely György*: Vallási irányzatok, egyházak és társadalom az első évezredben. Ortodoxia, szakadárság, eretnekség a keresztény és muzulmán világban. Világosság 1966 7. sz. 601–608.
[40] *Székely György*: Ótestamentumi elemek a cseh huszitizmusban. Világosság 1977: 3. sz. 134–140.

itt központi – szerepet kapnak az intézményeken kívüli csoportok, az eretnekek. A hasonlóság azonban itt véget is ér, Foucault nyomán ugyanis Klaniczay az ellenállást nem valami idealista, marxista nézőpontból szemléli, hanem rámutat, ők is az egyházi gondolatkörből, fogalmi normákból indultak ki, ellenállásuk része a rendszernek. Székely Györgynél ezzel szemben a marxista eszmerendszernek megfelelően az eretnekek az osztályharc pozitív szereplői, néhol forradalmároknak nevezi őket, akárcsak Molnár Erik. Ezt a szembetűnő különbséget egy példán keresztül igyekszem bemutatni: Székely György szerint a husziták magyar nyelvű Bibliafordítása része volt az antifeudális harcnak, a fordítás milyensége pedig a társadalmi haladás köntösét jelentette, tartalma részben a feudális tulajdon elleni támadásra, harcra buzdít, így tehát a fordítás az osztályharc fontos eleme itt. Ezzel szemben Klaniczaynál az eretnekek, azáltal, hogy ők is a Bibliából, annak ellentmondásaiból (melyek a hatalmi rendszert hivatottak fenntartani) indulnak ki, az alapján prédikálnak, azt fordítják le, a hatalom számára bár okoznak problémát, mozgalmuk éppen ezen okok miatt szükségszerűen elbukik.[41] Az ellenállásnak tehát teljesen más a megítélése a kettőjüknél. Székely Györgynél forradalmár, haladó osztályharcosokról esik szó, addig Klaniczay Foucault-tól vett hatalom-ellenállás modellje egy teljesen más értelmezéssel közelíti meg az eretnekség és az egyház viszonyát.

Klaniczay Gábor külön kiemelte Mályusz Elemér 1971-ben megjelent munkáját[42] vallástörténeti szempontból, én azért veszem bele ebbe a vallástörténeti diskurzuselemzésbe, hogy egyrészt jobban szemléltessem, mihez képest mond mást egy posztmodern értelmezés, másrészt mert Mályusz könyve, amikor 1971-ben megjelent, az érvényben lévő marxista vallástörténeti megközelítéshez, és egyébként Klaniczayhoz mérve is egy külön állásfoglalást jelentett. Mályusz Elemér könyvének egyik alapvető tézise, hogy a középkori magyar egyházi társadalomból fejlődött ki végeredményben a világi értelmiség, illetve hogy az egyházi személyek anyagi és szellemi pártolása jelentősen hozzájárult a művészeti stílusok kibontakozásához, a művelődés fejlődéséhez. Elemzéseiben szerepelnek az egyházi intézmények és az egyházi személyek gazdasági és társadalmi összefüggésükben. Az intézményeken kívüli, marginális csoportokat mindössze egy-két mondatban említi meg, negatív jelzőket párosítva hozzájuk. Hagyományos társadalomtörténeti megközelítésről beszélhetünk Mályusz esetében. Az összehasonlítás alapját itt az egyház szerepének megítélése és a történeti kutatás tárgya jelenti. Klaniczay az egyházat

[41] *Klaniczay G.*: A civilizáció peremén i. m. 123–131.
[42] *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971.

leginkább negatívan ábrázolja. A hatalom technikái (skolasztika, szimbolizmus) ugyanis az emberi gondolkodás alapvető dimenzióit nyomorítják meg, korlátozzák le, s így állítják a zárt ideológiai rendszer szolgálatába. „*A skolasztika harmonikus summákba foglalja össze a keresztény világértelmezést, ízekre szed minden eretnek gondolatot*" – hangsúlyozza Klaniczay a skolasztika kulturális értékeinek elismerése mellett.[43] A hatalom beavatkozása a népi hiedelemvilágba tragikus eredménnyel fog járni: a falvak, közösségek kezdeti, jótékony varázslóiból (sámánok, néhol farkasemberek) üldözendő, ördöggel cimboráló személyek lesznek. A vizsgált társadalmi csoportok terén, mint arról már szó esett, nem az egyházi személyek történetéről van szó, hanem az intézményen kívüli, marginális rétegekről, hatalmi technikákról. Klaniczaynál a posztmodern szemlélet jóval szkeptikusabban tekint a középkori kereszténység történetére, mint Mályusz Elemér. Francia kontextusban hasonlóan tükröződik ez a szembenállás a posztmodern és az Annales által művelt „hagyományos" társadalomtörténet között.[44]

A fenti történészdiskurzust több szempontból is tanulságosnak tartom. Egyrészt szemlélteti, mit jelent egy posztmodern látószög érvényesítése valamely történeti témában. Másrészt az is kiderül belőle, hogy Foucault tézisei nem csak azokat a témákat, azon korok problémáit képesek újragondoltatni, melyekkel a francia filozófus leginkább foglalkozott, hanem egészen más történeti kérdéseket is, tehát nem elsősorban tematikai kérdés az, hogy mely történészek foglalkoztak leginkább Foucault-val. Klaniczay Gábor megközelítései viszont még egy ilyen rendkívül kidolgozott Foucault-recepció ellenére is marginális helyzetben vannak a magyar történész szakmán belül.

A különböző, önreflexió jellegű történészi diskurzusok és Foucault elméleteinek a történészi gyakorlatban való megnyilvánulásának vázlatos áttekintése után néhány (egyáltalán nem lezárt, örök érvényű kérdésekről van szó) tanulságot említenék meg. Azok a történészek foglalkoznak leginkább Foucault-val, és használják elméleteit a gyakorlatban is, akik egyfajta interdiszciplináris beállítottsággal vizsgálnak történeti kérdéseket, valamint ötvözik az ún. „hagyományos", és az „elméletekre fogékonyabb" történetírói módszert. Azok a történészek, akikkel a tanulmányomban foglalkoztam, mind egyfajta „határmezsgyén" helyezkednek el ebből a szempontból. Lafferton Emese, Takács Ádám filozófiával is foglalkozik, Kiss Zsuzsanna a pszicholó-

[43] *Klaniczay G.*: A civilizáció peremén i. m. 161.
[44] Lásd *Foucault, Michel*: A por és a felhő. In.: Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata. Szerk. Benda Gyula–Szekeres András. L'Harmattan–Atelier, Bp., 2007. 437–463.

gia bevonásával igyekszik elkerülni a *„szellemi öncsonkolást”*,[45] Klaniczay Gábornál és Gyáni Gábornál az antropológia, szociológia szerepel komoly hangsúllyal a történeti kutatások mellett. Ez pedig talán nem véletlen, hiszen Foucault maga is interdiszciplinárisan közelítette meg az általa vizsgált problémákat és számos ilyen kutatást is inspirált. Mindemellett pedig egyszerre találhatunk nála példát az elméleti megközelítésekre, de több forráskiadása azt bizonyítja, hogy a hagyományos történészi módszerekkel sem szakított teljes mértékben.

[45] *Kiss Zsuzsanna:* A gonosz nyomában. A nácizmus lélektani magyarázatai. BUKSZ 2011 tavasz, 37–47.

Novák Ádám

ADALÉKOK EGY 15. SZÁZADI TÁRNOKMESTER TEVÉKENYSÉGÉHEZ

A 2011-es 30. Jubileumi OTDK-ra készítettem el Id. Perényi János életpályájának vázlatát. Erről a 15. századi arisztokratáról korábban nem szólt a szakirodalom, annak ellenére, hogy egy hosszú politikai pályafutást hagyott maga mögött 1458-as halálával, valamint a korszak viszonyaihoz képest jól dokumentált az életútja. Kutatásom azonban még gyerekcipőben jár, ezért pályamunkám csak vázlatnak tekinthető. Perényi életének egyes részeit külön szempontok szerint elemeztem. Korai életszakaszát Zsigmond király kíséretében betöltött szerepe szemszögéből vizsgáltam. Rámutattam, hogy nem Zsigmond az, aki Perényi tevékenységét honorálta, hanem később Albert és királynéja Erzsébet. Ők, bár adományleveleikben a kíséretbeli szolgálatokat emelték ki, sejthető, hogy 1438–39-ben leginkább Perényit, mint egy jelentős északkelet-magyarországi családfőt igyekeztek maguk mellé állítani a donációkkal.

1438 végén Perényi Jánost már tárnokmesterként említik az oklevelek.[1] Albert király vele gondolta megerősíteni híveit a bárók sorában. Tisztségét egy kisebb megszakítással haláláig viseli.[2] Ebből a korszakból kevés olyan információval rendelkezünk, hogy milyen széles is volt a tárnokmesterek jogköre, mekkora összeget tettek ki jövedelmük. Felmerül az a kérdés is, hogy a korszakban a tárnokmesterek mekkora befolyással rendelkeztek az országos politikában, illetve saját érdekeiket mennyire tudták érvényesíteni, volt-e alkalmuk hivatalukkal való visszaélésre. A továbbiakban ezekhez a kérdésekhez igyekszek adalékot szolgáltatni. Illetve ahhoz, kihasználta-e befolyását arra, hogy jövedelmeit bővítse, vagy gazdasági érdekének alávetette-e politikai pártállását. Ehhez kapcsolódóan a továbbiakban egy hosszabb kutatási folyamat első adatait kívánom egy összefüggés-rendszerbe helyezni. Bemutatom Perényi János tárnoki széken kiadott leveleit, valamint egy viszonylag jól dokumentált városok közötti pereskedésben történt pártfoglalásának hátterét.

Tudjuk, hogy a tárnoki városok fellebbviteli bíróságaként szolgált a tárnoki szék, melyen a tárnokmester elnökölt.[3] Perényi tárnokmesteri idejéből

[1] *Teleki József gróf:* Hunyadiak kora Magyarországon. Oklevéltár. 10. Pest, 1853. 6., és 8. sz.
[2] Magyar Országos Levéltár–Diplomatikai Levéltár 44 858., Utolsó általa keltezett levél: 1458. február 28. (Továbbiakban: DL)
[3] *Veres Miklós*: A tárnoki hatóság és a tárnoki szék: 1526–1849. Akadémiai Kiadó, Bp., 1968. 7.

ilyen tárnoki ítéletről eredetiben eleddig három oklevelet ismerünk,[4] egyet pedig átírásban.[5] Az első olyan tárnoki székre, melyen Perényi János elnökölt 1439. március 15-én került sor. Az oklevél a Pozsony Fővárosi Levéltár archívumában található,[6] kiadásra eddig nem került, így egy rövid tartalmi összegzés keretében ismertetném Perényi első tárnokmesteri ítéletét.

Budán, Buda, Pest és Esztergom város küldötteivel, két, Pest város közösségéhez tartozó polgár ügyében ült össze a tárnoki ítélőszék, akik név szerint Miklós Balázs és Kassai István voltak. Az oklevél egy évek óta húzódó pert ír le, mely egy pesti ház fölötti birtoktulajdonról szól. Az ügy először került a tárnoki szék elé, korábban Pest városának tisztségviselői, jogászai jártak el az ügyben, akik ezen a tárnoki széken is jelen vannak. A tárnoki szék a bizonyító oklevelek és a többség támogatásával rendelkező Kassai Istvánnak ítélte a ház birtokjogát Miklós Balázzsal szemben.

Következő tárnoki ülésre már 1447-ben kerül sor, egy április 2-án kelt átírásban megmaradt ítélő levélben szintén egy városi ház ügyében jár el az ítélőszék, mely oklevél tanúsága szerint az előzőhöz hasonlóan szintén régebb óta húzódott, de a legfelsőbb ítéletet a tárnokmestertől várták, melyre e levél alapján hivatkoztak a későbbiekben.

1452-ben szintén Budán elnökölt Perényi a tárnoki széken, mikor is atyafia ifj. Perényi János ügyében hozott ítéletet. Ebben az esetben is egy ház tulajdonáról volt szó, egy kölcsönt adó zsidó bizonyos Jakab igyekezett zálogjogát érvényesíteni ifj. Perényi budai házán. Mivel ifj. Perényi János nem teljesítette a korábban vállalt pénz megfizetését a tárnokmester Jakabot iktatta be a ház tulajdonába. Érdekes megjegyezni, hogy a korábban örökösödési szerződést[7] kötött Perényiek között megromolhatott a viszony, hiszen Perényi János nem rokonának javára döntött, igaz a bemutatott bizonyítékok egyértelműen Jakabot igazolták.

Ezekből a példákból láthatjuk, hogy a tárnoki széket leginkább Budán vagy Pesten hívták össze Perényi János tárnokmesterségének időszakában, hiszen nem ismerünk más ítéletlevelet, mely arról tanúskodna, hogy máshol is összehívták volna ezt az intézményt. Bár az is egyértelműnek mondható, hogy a peres felek a legfelsőbb ítélethozó testületet akkor használták ki, mikor a tárnokmester a városban volt. Annak ellenére, hogy csupán vázlatosan és nagyvonalakban rajzolható meg Perényi János itineáriuma, abból az olvasható

[4] Magyar Országos Levéltár–Diplomatikai Fényképgyűjtemény 239 718., (Továbbiakban: DF.) DF 228 699., DL 70 900.
[5] DL 14 074.
[6] Archív hlavného mesta SR Bratislavy - Pozsony város tanácsa: Középkori oklevelek és levelek Inventár Bratislavy: 1610. LAD. 15. No. 1092. (DF 239 718.)
[7] DL 70 857.

ki, hogy amikor Budán tartózkodott huzamosabb ideig akkor hívta össze a tárnoki széket.[8] A városok küldötteinek meghívásából azt is tudhatjuk, hogy előre készült és tervezte az ülések összehívását.[9] Ebből következőleg kijelenthetjük, hogy bár a ritkán ült össze a tárnoki ítélőszék, mégis rendszeresen Budán, a tárnokmester jelenlétével, és a városok küldötteinek előzetes meghívásával szervezték meg azt.

A negyedik függőpecséttel ellátott ítélő levél 1447 nyaráról származik. Kiemeltem a kronológiai sorból, hiszen az tartalmilag nem illik a sorba. Eperjes és Bártfa között húzódó vászonfehérítési perben ítélkezett Perényi Pesten, melynek hátteréről szükséges bővebben szólni.

A korábban említett donációk között Sáros vára is szerepelt.[10] A volt ispáni, vármegyei központot elsőként Perényi János szerezte meg a királyi birtokállományból. A vár helyén valószínűsíthetően már a tatárjárás előtt állhatott valamilyen erődítmény, de az első kőépület, a téglalap alaprajzú öregtorony ezután került felépítésre valamikor a 13. században.[11] A vár fekvéséből kifolyólag katonai okból stratégiai jelentőséggel bírt. Először is a két észak-déli hadiút kereszteződésénél feküdt Eperjes szabad királyi város mellett, egy 570 m magas vulkáni kúpon, ahonnan rálátás nyílt mind a sárosi, mind a kassai medencére. Korai építéséből következik, hogy a róla elnevezett Sáros vármegye központja volt. Perényi János azonban legkevésbé a katonai jelentőségét, és hasznát élvezhette ki a várnak, hiszen 1440-ben a térségbe érkező Jan Giskra cseh zsoldosvezér birtokába vette, és 1461-ig meg is őrizte.[12]

Mit is tartalmazott ez az adomány? Vessünk egy pillantást a sárosi adománylevélre. Albert király Perényi János korábbi szolgálataiért örök adományul adja Sáros királyi várat, annak minden tartozékával, vagyis Sáros városát, Kissáros, Megye, Rét és Zsetek falvakat, és a hozzá tartozó „thelomio in Eperyes", vagyis az eperjesi vámmal együtt. A vár jelentőségét tovább emelte a hozzá tartozó uradalom. Az 1427-es kamarahaszna összeírásokból tudjuk, hogy a Kissároshoz 56 porta, Megyéhez 19 porta, Réthez 7 porta, Zsetekhez 10 porta tartozott, azaz a Sárosi uradalomhoz összesen 85, mivel másik három kisebb falut nem említenek már 1439-ben a sárosi vár tartozékai között.[13] Összehasonlításként vehetjük alapul a Zemplén megyében

[8] 1439: DL 13 323., és DL 13 334., 1447: 14 074., és DL 14 115., 1452: DL 81 073.
[9] DF 213 247., DF 240 148.
[10] DL 13 410.
[11] *Csorba Csaba:* Felvidéki várak históriája: a honfoglalástól a mohácsi vészig. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2006. 228.
[12] Uo.
[13] *Engel Pál:* Kamarahaszna-összeírások 1427. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989.

fekvő szintén Perényi birtok füzéri uradalmat, amely, bár harmad akkora várat tartott el, mégis 14 faluból állt, és összesen 219 portát foglalt magába.[14] Ám Füzér vára és uradalma ezekkel az adatokkal sem sorolható a legjelentősebb Perényi birtokok közé. Ebből következően nem számított „zsíros" adománynak Sáros vára, legalábbis uradalma szempontjából. Ami azonban Füzértől fontosabbá tette Sárost, hogy egy fontos kereskedelmi útvonal mellett feküdt, és az adományozásnál Perényi megkapta az eperjesi vámot.

Eperjes városa a felvidéki szabad királyi városok között középen kapott helyet a 15. században, mind nagysága, mind lélekszáma, mind pedig iparosi, kereskedelmi tevékenysége szempontjából. Iparosai a különböző textiláruk, elsősorban a vászon feldolgozásával foglalkoztak. Legfontosabb kereskedelmi cikk is ez volt a tokaj-hegyaljai és a partiumi borok mellett. Bár más tárnoki városokkal ellentétben árumegállító joggal nem rendelkezett, mégis jelentős kereskedelmi állomás volt a Hegyalját és Lengyelországot összekötő kereskedelmi útvonalon. Ezért arra következtethetünk, hogy a város határában lévő vámszedőhely, ami Sáros várának tartozéka, nagyobb jövedelmi forrással kecsegtető adomány lehetett, aminek így Perényi János élvezhette előnyeit.

Arra a kérdésre, hogy ezek pontosan milyen mértéket jelenthettek, a felvidéki városok számadáskönyvei adhatnak választ. Egyik biztos adatunk az, hogy 1439. december 4-én Bártfa városa egy bizonyos Dávidnak 100 dénárt bocsátott ki az eperjesi vám megfizetésére.[15] Hogy ez egyszeri vám, vagy árumennyiség után fizetett vámérték volt, arról sajnos nem szól a számadáskönyv. A Fejérpataky által kiadott számadáskönyvekben több eperjesi vámra vonatkozó adatot nem találunk, ám Eperjes város számadáskönyvei szép számmal maradtak fel ebből a korszakból, kutathatóak, így a későbbiekben pontosabb információkat szerezhetünk belőlük. Összehasonlítási alaphoz azonban találunk vámfizetési adatokat. Legelőször a Sandeczi vámfizetési adatokat vehetjük számba. A Krakkó felé tartó bártfai kereskedők vámvisszatérítésére 1-től 18 aranyforintig találunk feljegyzéseket,[16] vagyis valószínű, hogy ott árumennyiség alapján szedték a vámot. Bártfa város 1433-as számadáskönyvében egyes iparcikkek után fizetett vám értékéről esik szó. Vászon neműk után fizetett éves vám 1265 forintot tett ki városi szinten.[17] A vámszedő hely birtoklásának joga azonban nemcsak a bevételi oldalon képezhet

[14] Uo.
[15] *Fejérpataky László:* Magyarországi városok régi számadáskönyvei. (Selmeczbánya, Pozsony, Beszterczebánya, Nagyszombat, Sopron, Bártfa és Körmöczbánya városok levéltáraiból.) Bp., 1885. 495.
[16] *Fejérpataky L.:* Számadáskönyvek i. m. 376.a., 378.b, 385.a, 388.a, 389.a.
[17] Uo. 342.a.

előnyöket, hanem a kiadási oldalon is. Perényi János 1435-ben Bártfa város képviselőjének 2000 Ft értékű bort adott el Szikszón, melynek vámköltsége mire Bártfára ért elérte a 160 Forintot.[18] Ha saját kereskedője szállította a terméket, akkor a vámköltségből ennyit megspórolhatott. A fentiek alapján bizton állíthatjuk, hogy a sárosi uradalom megszerzése nem elsősorban a vár, illetve az uradalomhoz tartozó területek miatt volt fontos szerzemény, hanem az eperjesi vámszedőhely birtoklása tette ezt a birtokot jelentőssé.

Albert király halálát követően az ország báróinak nagy része a lengyel Ulászló királyt kívánta meghívni a magyar trónra. Perényi János is tagja volt a követségnek, mely e célból Krakkóba ment.[19] Perényi jelen van Ulászló király megválasztásán, majd megkoronázásán is, azonban 1440 nyarának közepén eltűnt az országos politikából. Ez idő tájt érkezett Giskra a cseh zsoldosvezér csapataival Szepes, Sáros, Zemplén vármegyékbe, és foglalta el Sáros várát. A vár ostromáról nem esik szó sem a szakirodalomban, sem a forrásokban, ezért feltételezhető, hogy Perényi harc nélkül átengedte Giskrának Sárost. Miért tenne ilyet egy Ulászló-hű főúr? Beláthatta, hogy megfelelő katonai erővel nem rendelkezik a zsoldosvezér ellen, így jobbnak látta az ellenállás nélkülözését.

Kassa város ostrománál 1441-ben pedig sem Ulászló ostromló seregében, sem Giskra védőseregében nem találjuk id. Perényi Jánost,[20] vagyis a polgárháború kezdetén semleges álláspontra helyezkedett. Valószínű ez szolgált ürügyül a Pálóciakkal vívott magánharcának kirobbanásában. Pálóciak ugyanis végig Ulászló hűségén maradtak, és birtokaik szomszédosak voltak, ezért használhatták fel a polgárháború zűrzavarát erőszakos birtokszerzésre.[21] 1443 második felében már nem Perényi a tárnokmester, hanem Guti-Ország János, 1444-ben pedig halálának következtében üresedés volt a poszton.[22] Ulászló király ugyanis 1443-ban a hosszú hadjárat sikerének következtében megerősödni látta helyzetét az országos politikában, így V. László híveit leváltotta az országos tisztségekből. 1444 novemberéből már biztos információnk van pártállásáról, Jan Giskra támogatói között szerepelt Perényi János is a lengyelekkel kötött békeszerződésében.[23]

[18] Uo. 360.a.
[19] DL 39 291.
[20] *Tutkó József:* Szabad királyi Kassa városának történelmi évkönyve. Kassa, 1861. 34–35.; illetve *Tóth-Szabó Pál*: A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Bp., 1917. 187–188.
[21] DL 13 846.
[22] *Engel Pál:* Magyarország világi archontológiája, 1–2. kötet. MTA Történettudományi Intézet–Arcanum Adatbázis Kft, Bp., 2001. 2. k. 40.
[23] *Tóth-Szabó P.:* A cseh-huszita i. m. 205.

A források azt támasztják alá, hogy Perényi János hátralévő életében Giskra mellett foglalt állást. Egymás elleni harcra nincs utalás, sőt 1457-től együtt viselték a felső részek kapitányának címét.[24] Jó kapcsolatukra bizonyíték, hogy amikor Trczeska János lengyel zsoldos elfoglalta Perényi újvári várát, Giskra személyesen írt Krakkó püspökének levelet, amiben számon kérte, miért engedi, hogy zaklassák szomszédja birtokait.[25] 1445-ben pedig a Szabolcs megyei nemesek szerződést kötnek Perényi János és Giskra ellen.[26]

1445-ben a király halála után ismét V. László volt a törvényes király, és ismét Perényi János a tárnokmester.[27] Hédervári László közbenjárására Pálóci Simon és Perényi az egymás közötti háborúskodást lezárták.[28] A Felvidéken viszonylagos béke alakult ki, Hunyadi János Giskra elleni hadjáratai csak később indultak be. Ezek után került sor Perényi bekapcsolódására az 1446-tól húzódó vászonfehérítési ügybe, melynek részleteire a továbbiakban térek ki.

Vászonfehérítés a vászonkészítés végső eljárását foglalta magába, a növényi rostoktól sárgás színű, durvább anyagot ezzel a módszerrel fehérítették és puhították. A fehérítéssel nagyon jó minőségű és drága vásznat nyerhettek a takácsok. Ezért privilégiumnak számított, nem minden város takácscéhe végezhette el ezt az eljárást. Elsőként Kassa, majd később Bártfa városa kapta meg ezt a királyi privilégiumot. Ezek a városok látták el jó minőségű vászonnal Erdély és Lengyelország egy részét. Konkurenciát jelentettek egymásra, ám földrajzi elhelyezkedésük alapján ellentétük nem éleződhetett ki a végletekig. Eperjes városa a vászonfehérítés privilégiumával nem rendelkezett, de mint ahogy azt később látni fogjuk, a város takácsai dolgoznak ezzel az eljárással. Eperjes pedig már túl nagy konkurenciát jelenthetett Bártfának, amely elsősorban a lengyel piacokon értékesítette az áruját. Eperjes és Bártfa közötti pereskedésről csupán a két város levéltárából csaknem két tucat oklevél maradt ránk. Nem meglepő sajátossága az ügynek, hogy a két város levéltárában csak az adott fél javára döntő iratok maradtak fenn. Hogy az ügyben tisztán láthassunk szükség volna más iratanyagot is átvizsgálni, például Kassa város levéltárát. Eme tanulmány célja azonban nem a peres ügy minden részletének felderítése, hanem Perényi János tárnokmester szerepe abban.

Lőcse, Kassa város képviselői előtt került sor az első tárgyalásra 1446 novemberében, melyben Eperjest elmarasztalták, ezért a tárnokmesterhez

[24] DF 213 674.
[25] *Tóth-Szabó P.*: A cseh-huszita i. m. 235.
[26] DL 55 295.
[27] DF 270 275.
[28] DL 80 827.

fordult.[29] Perényi János decemberben még elhalasztotta a per tárgyalását,[30] 1447. június 16-án összeült tárnoki széken viszont arra a tényre hivatkozva, hogy a királyi privilégium felől csak a király dönthet, V. László ebben az időszakban nem tartózkodott Magyarországon, ismét elhalasztotta az ügyet.[31] Ezúttal azonban azzal a döntéssel bocsátotta útra a követeket, hogy Eperjes városa szabadon folytathatja tevékenységét. A kérdés súlyosságát mutatja, hogy az eperjesi ügyvéd tettlegességhez is folyamodott ügye érdekében, és Bárfa ügyvéden hatalmaskodott. Ennek tükrében Perényi oklevélben tiltotta el az eperjesieket mindenféle viszálykodástól, de a vászonfehérítéstől nem.[32]

Az ügyben mind a bártfaiak, mind pedig az eperjesiek, fellebbviteli lehetőséghez folyamodtak. Elsőként 1447-ben Hunyadi János kormányzó halasztotta az ügyet a király visszatértéig.[33] Majd az országgyűlés halasztotta el 1448-ban,[34] később parancsot adott Sáros megyének a kivizsgálásra.[35] Sáros megye vizsgálata megállapította, hogy Eperjes városának mindig is joga volt a vászonfehérítéshez.[36] Érdekességként kell megjegyezni, hogy Sáros megye ispánja ottléte alatt mindvégig Jan Giskra volt.

Sokkal később 1456-ban V. László király ítéletlevélben kikötötte, hogy mivel Eperjes korábban Buda jogkörét kapta, abban pedig nincs vászonfehérítésre engedély, a továbbiakban tiltotta a várost a tevékenysége folytatásáról.[37] Ugyanazon év szeptemberében a tárnokmester egy kérvényt írt a királyhoz, melyben megkérte a királyi privilégiumot Eperjes számára.[38] Következő év márciusában Sáros megye folyamodott V. László királyhoz ugyanazon tevékenység engedélyezéséért.[39]

A per töredékes iratanyaga arra enged következtetni, hogy Perényi Jánosnak külön érdeke volt Eperjesnek megítélni, kijárni a vászonfehérítés jogát, bár a forrásokból egyértelműen látszik, hogy Bártfának meg volt a joga a vászonfehérítéshez, Eperjesnek viszont nem. Tudván azt, hogy a kereskedők, és kifejezetten a vászonkereskedők megvámoltatásából, mekkora ha-

[29] Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1526. Összeáll.: *Iványi Béla.* Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1910. (Továbbiakban: Bártfa levéltára) 466.
[30] Eperjes szabad királyi város levéltára 1245–1526. Írta és összeáll.: Iványi Béla, Szeged Városi Ny. és K., Szeged, 1931. (Továbbiakban: Eperjes levéltára) 309.
[31] Uo. 315.
[32] Uo. 318.
[33] Uo. 316., 319. és 332.
[34] Uo. 322.
[35] Uo. 324.
[36] Uo. 323.
[37] Bártfa levéltára i. m. 869.
[38] DF 228 777.
[39] Eperjes levéltára i. m. 397.

szonra lehet szert tenni, Perényi pártfoglalásából arra következtethetünk, hogy saját anyagi hasznát lelhette Eperjes iparűzéséből a Sároshoz tartozó eperjesi vámon keresztül. Joggal teheti fel az olvasó a kérdést, milyen haszna származhat Perényinek az eperjesi vámból, ha azt Sáros várával együtt Giskra bírja. Az, hogy 1445-től egyértelműen együttműködött a két úr és az, hogy Sáros váráért eme időszak alatt nem indított ostromot Perényi, Újvárért azonban igen,[40] azt bizonyítja, hogy bár nem Perényi birtokában volt a sárosi vár és az uradalom, mégis javaival ő rendelkezhetett.

Ez a per csupán egy példával szolgál arra, hogy a tárnokmesteri jogkört felhasználva a tárnokmester saját érdekeit képviselte a tárnoki széken. Mindez persze nem lehet meglepő, hiszen a jól ismert mondás szerint „minden szentnek maga felé hajlik a keze". Mégis ez a példa adalékkal szolgálhat egy 15. századi tárnokmester tevékenységéhez.

[40] Bártfa levéltára i. m. 504.

Csorba Noémi

EGY PARTIUMI NEMESASSZONY, PETNEHÁZYNÉ KIRÁLY ANNA ÉLETÚTJA

BEVEZETŐ

A tanulmány címében szereplő Petneházyné Király Anna nem ismeretlen a történettudományban. Személye akkor vált számunkra érdekessé, amikor végrendeletét feldolgoztuk, hiszen ezen forrásból derült fény szerteágazó családi kapcsolataira, személyisége több jegyeire is. Ugyanakkor az udvartörténeti és az erdélyi társadalomtörténeti kutatások szempontjából is megkerülhetetlen személy, hiszen testamentumából bizonyítható, hogy Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony udvarában szolgált. Kíváncsiak voltunk arra, hogy a források mennyire árnyalják ezt a képet. Ugyanakkor nemcsak egy udvarban forgolódó asszonyt ismertünk meg a végrendeletből, hanem életének keresztény, egyházpártoló időszakáról is találtunk néhány mozzanatot.

Munkánkat hátráltatta ugyan a korszak iratainak pusztulása, hiszen a Királyi Magyarország területén mindez talán nem volt olyan nagymértékű, mint a vizsgálatunk helyszínét jelentő Partiumban és Erdélyben. Legfontosabb fogódzónak tartottuk a kiadott levéltári források közül az Erdélyi Királyi Könyveket, amelyeket DVD változatban használtunk fel,[1] emellett *„Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei"* regesztáit,[2] valamint *„Az erdélyi káptalan jegyzőkönyveit."*[3] Szilágyi Sándor művei sok segítséget nyújtottak abban, hogy megtudjuk például a Rákóczi család levelezéseiből,[4] mennyire játszott meghatározó szerepet Petneházyné Lorántffy Zsuzsanna mellett. Mivel Petneházyné Király Anna életének volt olyan szakasza, amikor Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony udvarában teljesíthetett szolgálatot, szükséges volt számunkra, hogy az udvari kultúrával kapcsolatos szakirodalommal megismerkedjünk.[5] Felhasználtunk olyan köztörténeti, katonai és udvari tisztsé-

[1] Erdélyi Királyi Könyvek [CD–ROM] 1–29. kötet. Szerk. Gyulai Éva. Bp., 2003–2004. (Továbbiakban: ErdKirKv)

[2] Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei. 1. kötet 1582–1602. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi: Fejér Tamás–Rácz Etelka–Szász Anikó. Kolozsvár, 2005. (Továbbiakban: ErdKirKv regesztái)

[3] Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599. Erdélyi Történelmi adatok VIII./1. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi: Bogdándi Zsolt–Gálfi Emőke. Kolozsvár, 2006. (Továbbiakban: ErdKápJkv)

[4] A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1875.

[5] Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708. Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta és az előszót írta Koltai András. (Millenniumi magyar történelem: Források) Bp., 2001., *Koltai András*: Egy magyar főrend pályafutása a császári udvarban. Korall 9. (2002) 55–78., *Nagy Anita*: Az

gekről is számot adó munkákat, amelyek feltárták Király Anna férjének, Petneházy Istvánnak karrierjét – ezzel is csak hangsúlyozva a partiumi katonacsaládok jelentőségét.[6]

SZÁRMAZÁSA, CSALÁDJA

Petneházyné származását illetően már a kutatás elején nehézségbe ütköztünk, hiszen körülményesen sikerült megállapítanunk,[7] hogy Király Anna a Királycsalád Szatmári ágának a sarja, amelynek két híres férfiúja, Király Albert és Király György volt, valószínűleg valamelyikük lánya volt Anna. Mind Albert, mind György a 16. század jeles katonaembereinek számítottak. Király Albertről tudjuk, hogy Báthory Zsigmond fejedelemnek volt előbb udvari familiárisa, majd az 1598-as mezőkeresztesi csatában az erdélyi gyalogosok főkapitányaként vezetett hadat.[8] Király György katonai karrierje is figyelemreméltó, 1587 és 1588 között a váradi vár alkapitánya, 1588 és 1589 között Bihar vármegye alispánja, végül 1596 és 1598 között váradi főkapitány.[9] A Királycsalád birtokai Bihar és Szatmár vármegyében voltak, amelyeket katonai érdemeiért kapott Király Albert és Király György.[10] Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy Petneházyné felmenői között ismert katonaemberek voltak, akik a fejedelem szolgálatában állva egyre magasabb karriert futottak be. Ezt figyelembe véve nem lehetett teljesen véletlen, hogy Király Anna férje az ugyancsak jelentős katonai karriert befutott Petneházy István lett.

Király Annának a források szerint egy idősebb testvére, György és egy fiatalabb testvére Zsófia volt. Király György 1624-ben kelt latin nyelvű vég-

---

arisztokrata udvartartás irányítója: a vénasszony. In: A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. Fábián Anna–Várkonyi Gábor. Bp., 2007. 11–19.

[6] Az általam fontosnak ítélt munkák a teljesség igénye nélkül: *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányzata 1540–1690. Bp., 1980., Uő: Törvényalkotás az Erdélyi fejedelemségben. Bp., 2005., *Benda Kálmán*: A Királyi Magyarország tiszti címtára. Levéltári közlemények 1972: 2. sz., Iratok a Bocskai szabadságharc történetéhez. Szerk.: Nyakas Miklós. Debrecen 2005., Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1879., *Horn Ildikó*: Báthory Gábor belpolitikája. In: Báthory Gábor és kora. Szerk. Papp Klára–Jeney-Tóth Annamária–Ulrich Attila. Debrecen, 2009. 133–152., *Jeney-Tóth Annamária*: Báthory Gábor familiárisai. Kísérlet egy udvari csoport rekonstrukciójára. In: Báthory Gábor és kora. Szerk. Papp Klára–Jeney-Tóth Annamária–Ulrich Attila. Debrecen 2009., *Oborni Teréz*: Erdély fejedelmei. Bp., 2002.

[7] *Bakács István János*: A Szatmáry Király-család borsodi ága. Turul 1939: 3–4. sz., *Thaly Kálmán*: A Petneházy–család származékrende. Turul 1884: 2. sz. 49–54.

[8] *Sunkó Attila*: Az erdélyi fejedelmek udvari hadai a 16. században. Levéltári közlemények 1998: 1–2. sz. 111.

[9] *Tóth–Szabó Pál*: Várad főkapitányai és kapitányai (1556–1660). In: Boldog Várad. Szerk. Bálint István János. Bp., 1972. 265.

[10] ErdKirKv 4. k. 473.–1589. május 3. Birtokadomány Méhes (Bihar vm.) birtokra; Uo. 487–488.–1589. május 4. Birtokadomány Várad-Pecsenyés. Száldobágy (Bihar vm.) birtokokra.

rendeletében Bihar megyei birtokokat hagyott Annára, de Zsófiát nem említi, ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy nem voltak testvérek, hiszen Király Zsófiát több oklevélben is úgy említették, mint Király Anna testvérét.

Király Zsófia fiatalabb volt Annánál, ezt végrendelete is bizonyítja. Élete során két házasságot kötött, az első valószínűleg 1604 környékén kötethetett, ezt támasztja alá Petneházy István Melith Pálhoz írott levele, amelyben Zsófia első férjéről, peleskei Eördögh Boldizsárról beszélt, aki az udvari gyalogok kapitánya volt. Ez a házasság Eördögh Boldizsár 1612-ben bekövetkezett haláláig tarthatott, de azt nem lehet pontosan megmondani, hogy mikortól datálható egy másik katonaemberrel, belényesi Gálffy Györggyel kötött házassága. Az erdélyi királyi könyvek szerint 1630-ban már Gálffy György özvegye,[11] ami feltételezésünket támasztja alá. A házastárs kiválasztásában minden bizonnyal a szülőnek is lehetett befolyása, hiszen láthattuk Király Annánál, hogy férje is hasonló hátterű és tisztséget viselő családból származott. Ezen nem is kell meglepődnünk, hiszen ez volt a kor normája: fontos a vagyonközösség megőrzése, amit elősegíthetett a hasonló társadalmi státuszból való származás.[12] A férjek azonban mind a két lánytestvér esetében hamarabb haltak meg, mind Petneházy István, mind Eördögh Boldizsár és Gálffy György, mint feleségeik, ezért az özvegyek ingó- és ingatlan tulajdonukat a hozzájuk közel álló családokra illetve a fejedelemre hagyták. Király Zsófia testvéréhez hasonlóan támogatta a protestáns diákok külföldi taníttatását. Erről tanúskodik egy 1651-es munka, amelyet Pályi György többek között Király Zsófiának, Gálffy György özvegyének ajánlott.[13]

Nemcsak a testvéri szálak kibogozása támasztott nehézséget olykor számunkra, hanem két forrás is akadályozta Király Anna házassága történetének pontos megrajzolását. Ezen források az Erdélyi Királyi Könyvekben találhatóak, melyek szerint egy Király Anna nevű hölgy volt 1607 és 1608 között Balogh Imre váradi familiáris hitvese.[14] Ezt mindenképpen cáfolni tudjuk a már fentebb említett levélrészlettel, mely szerint Petneházy István egy nagyobb összeget kért kölcsön barátjától felesége testvérének az esküvőjére. A következőket írja 1604. november 30-án kelt levelében: *„Kegyelmednek ennek előtte is néminemő szükségim felől írtam vala, hogy az atyámfia számára való pénz valami kevés ha volna, adna nekem öt vagy hat száz forintot, de mind ennek előtte is annyére szükséges nem volt a pénz mint most. Im azért*

[11] ErdKirKv 19. k. 100–100b.– 1630. június 16. Thulka és Ősi (Bihar vm.) birtokadomány.
[12] *Szende Katalin*: Gyermekek, testvérek, házastársak. In: Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században. Szerk. Csukovits Enikő–Lengyel Tünde. Bp., 2005. 298.
[13] 1651 RMK III. 1769.– 2012. január 31.
[14] ErdKirKv 7. k. 231b–232.– 1607. december 31. A váradi uradalomról Várad ostromáról, sebesüléséről; Uo. 7. k. 231–232.– 1608. január 5. Balogh de Warad Imre végrendelete egy váradi portióról.

most két szolgámat bocsátám kegyelmedhez, Móré Jánost és Gyulai Balást, mert az atyámfia öcscsét, az Király Zsófia asszont kéri tőllem mind untalan az mátkája, azért fárasztám az szolgáimat kegyelmedhez."[15]

Tisztáztuk tehát, hogy Király Annának élete során egyetlen egy férje volt: Petneházy István, aki hozzá hasonló társadalmi csoportból (katonai családból) származott. A Partiumban található birtokaik igen közel feküdtek egymáshoz és ez még inkább segíthette megismerkedésüket és előremozdíthatta házasságkötésüket.[16] A birtokok leginkább Bihar, Szabolcs, Zaránd, Arad és Szatmár vármegyében feküdtek, ezek közül voltak olyanok, amelyeket atyai örökség révén örököltek,[17] más birtokokat adományként kaptak,[18] de akadtak olyan birtokok is, amelyeket zálogbirtokként kaptak meg.[19] Valószínűleg már 1604 előtt köthettek házasságot, mint azt a fentebb idézett levél bizonyítja. Központi uradalmukká Bajom vált, amelyet Petneházy István kapott fejedelmi adományként Bethlen Gábortól. Itt éltek egészen Petneházy haláláig, utána Király Anna nem kötött újabb házasságot, hanem Lorántffy Zsuzsanna meghívására annak udvarában érkezett.

PETNEHÁZYNÉ LORÁNTFFY ZSUZSANNA UDVARÁBAN

A tetemes mennyiségű Lorántffy Zsuzsannával kapcsolatos szakirodalom azonban nem sok adatot tartalmaz Petneházyné Király Annára nézve,[20] így

[15] *Géresi Kálmán*: A nagy–károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. 4. kötet. Bp., 1887. 2.

[16] Petneházy István birtokai Szatmár és Szabolcs (Gyulaháza, Petneháza, Gégény és Balsa) megyékben voltak. In: *Thaly K.*: Petneházy i. m. 49.

[17] Király Anna atyai birtokai: ErdKirKv 19. 100–100b. – 1630. június 16. Thulka, Ősi, Pata, Andóc (Bihar vm.); Petneházy István atyai birtokai: Gyulaháza, Petneháza, Gégény, Balsa (Szabolcs vm.) Vö. *Dávid Zoltán*: Az 1598. évi összeírás. Bp., 2001. 398.

[18] Király Anna szolgálataiért kapott birtokai: ErdKirKv 24. k. 123b–125. Béli vára, Béli, Góss, Berzófalva, Kiskáránd, Nagykáránd, Nyírmeggyes, Vajdafalva, Tagadó, Nagyhagymás, Felsőtopa (Bihar vm.); Uo. 23. k. 43–43b. – 1640. július 25. Várad–Nádas (Bihar vm.); Uo. 22. k. 93. – 1639. január 7. Várad–Napfény és Püspöki (Bihar vm.) Vö. *Dávid Z.:* Összeírás i. m. 151., Petneházy István szolgálataiét kapott birtokai: ErdKirKv 11. k. 108–09. – 1615. október 23. Keornei, Balkani, Csepán (Békés vm.), Hortobágy, Egregy, Igar, Óhát, Zám, Nádudvar, Szegyegyháza, Ladány, Földes, Mező (Szabolcs vm.), Bajon vára, Szerep, Nagyrábé, Rétszentmiklós, Bagos, Dancsháza, Derecske, Szovát, Bánk, Sámson, Tamási, Fancsika (Bihar vm.).

[19] Király Anna zálogbirtokai: ErdKirKv 22. k. 175b–176.– 1640. február 26. Komlós (Zaránd vm.); Uo. 21. k. 185b–186b. Bajon (Bihar vm.); Petneházy István zálogbirtokai: Rasztoka, Határ, Burdest; Uo. 14. k. 12–13.b. – 1626. július 26. Világosvár vára, Sűri, Galsa, Kasa, Alsóaranyág, Felsőaranyág, Középaranyág, Csernesz, Alsókalodna, Felsőkalodna, Középkalodna, Kázmér, Szentkereszt, Mártonos, Pankota, Panád, Megyer–Káptalan utca, Szentmárton (Arad vm.), Apa, Feltót, Brusztur, Köszönd, Meszt, Gyarmat, Pinko, Borosjenő–Hosszú utca, Borosjenő–Orgonás szőlő és Prépost szőlő (Zaránd vm.); Uo. 14. k. 11b–12. Roksin (Zaránd vm.)

[20] A teljesség igénye nélkül: Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna I. Tanulmányok Lorántffy Zsuzsanna születésének 400. évfordulójára. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, 2000.; Lorántffy Zsuzsanna album. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, 2000.

ezúttal mindenképpen a levéltári forrásokra kell támaszkodnunk. A fejedelmi udvarban történő szolgálat nemcsak a férfiak számára jelentett előnyt,[21] bár az udvartartás tagjai többségben férfiak voltak, hanem az asszonyok és lányok számára is.

Lényeges kiemelni azt, hogy míg a férfiak távol otthonaiktól katonáskodtak vagy politikai ügyekkel foglalkoztak, addig feleségeik otthon gazdálkodtak a birtokokon és saját udvartartást kezdtek maguk köré kiépíteni.[22] Az udvar(ok)ba kerülő leányok széleskörű ismeretekre tehettek szert, például a házimunkák (hímzés, szövés, varrás), kertészkedés megtanulása terén, de emellett ott volt a házasságkötéshez szükséges kapcsolati háló kiépítése, szórakozás és hitélet is. A fent említettek mellett leginkább a személyes kötődést kell kiemelnünk a familiárisi szolgálatban, hiszen a későbbiekben ez még külön hangsúlyt kap. Tudjuk, hogy az udvarhoz tartozás az alacsony származásúaknak társadalmi emelkedést jelentett, de az általunk vizsgált esetben nem erről beszélhetünk, hiszen Petneházyné nemesi származású volt, férje pedig generosusi címmel bírt.

Petneházyné Király Annát a korabeli források több elnevezéssel illetik, mint a fejedelemasszony udvarhölgye,[23] a Nagy Iván által készített Petneházy családfán azonban mint Lorántffy Zsuzsanna főudvarmesternője szerepel.[24] Ezen állítást a szakirodalom ismeretének tükrében fenntartásokkal kezeltük, és az elkövetkezőkben arra szeretnénk rámutatni, hogy Király Anna fontos tisztséget látott el a fejedelemasszony mellett, viszont a ma ismert források tükrében a szakirodalom egyik kategóriájába sem tudjuk besorolni tevékenységét.

A szakirodalom szerint a női udvartartás két legfontosabb tisztsége az udvarmesternő és a vénasszony volt. A hopmesternő vagy udvarmesternő a női udvartartás vezetője, amelynek elnevezése férfi megfelelőjéből, a hopmesterből eredt. A szakirodalom szerint nem biztos, hogy a magyar udvarokban ez a tisztség ilyen módon létezett, hiszen amilyen adattal erre vonatkozólag rendelkezünk, az azt mutatja, hogy német származású úrnőnek volt általában udvarmesternője. Itt arra szeretnénk utalni, hogy ez vélhetően német szokás volt. Ezt igazolja Batthyány Ádám feleségének Formentini Auróránk példája, aki maga II. Ferdinánd lányainak udvarában szolgált, míg édesanyja

[21] *Koltai A.*: Magyar udvari rendtartás i. m. 9.
[22] Uo. 39.
[23] ErdKirKv 19. k. 242–243.– 1631. február 18. Birtokzálogosítás Thulka és Eősi (Bihar vm.) birtokokra; Uo. 22. k. 93. – 1639. január 7. Adós– és/vagy vámmentesség Napfény és Püspöki (Bihar vm.) szőlőkre; Uo. 22. k. 175b–176.– 1640. február 26. Birtokzálogosítás Komlós (Zaránd vm.) birtokra; Uo. 23. k. 43–43b. – 1641. július 25. Adó– és/vagy vámmentesség Nádas (Bihar vm.) birtokra.
[24] *Thaly K.*: Petneházy i. m. 54.

a királynőnek volt udvarmesternője.[25] Az Erdélyi Fejedelemségben pedig Brandenburgi Katalin udvartartása hozott változást a korábbiakhoz képest: német udvartartás is érkezett az új fejedelemasszonnyal, közöttük udvarmesternő is (aulae magistra).[26]

A másik bizalmi szerepkör a vénasszony vagy más néven öregasszony, aki a gazdasági ügyek intézője lehetett.[27] Ezenkívül másfajta funkciót is elláthatott, lehetett társalkodónő, a gyermekek gondozója, személyes ügyintéző, ha a távolban tartózkodott az úrnő.[28] A vénasszony elnevezés nem feltétlenül jelentette azt, hogy valóban idősebb asszony volt, inkább hozzáértése, tapasztalata miatt nevezték így. Több kritériumnak is meg kellett felelnie az előbbieken kívül: megbízhatóság, jó családból származás, gazdasági ügyekben való jártasság, de ide sorolható a személyes ismertség is. Megbecsülték a vénasszonyt, szolgálatáért pénzt, és/vagy természetbeli juttatást kapott, vagy például adó és vámmentességet birtokaira.

1630. december 1-én erdélyi fejedelemmé választották I. Rákóczi Györgyöt, aki feleségével, Lorántffy Zsuzsannával korábbi székhelyükről, Sárospatakról a következő évben átköltözött Gyulafehérvárra. Több udvarházat is fenntartott magának Lorántffy Zsuzsanna, amelyeket nagy gonddal igazgatott. Petneházyné kapcsán azt mondhatjuk, hogy nem tartózkodhatott állandóan egy uradalomban, hanem követte úrnőjét, illetve oda ment ahova elküldték őt. Ezt támasztja alá az alábbi levélrészlet is: *„Petneházine asszonyomnak írattunk, menjen elődbe Szakmár felé, ha szinte Szilágyra tanálsz is ki jűni, édesem, helyre fog menni.”*[29]

Petneházyné udvari szolgálatára az első ismert forrásként egy 1631-ben kiadott oklevél szolgál,[30] amelyben atyai bihari birtokaira (Thulka, Eősi) zálogot kapott a fejedelemasszonynak tett eddigi szolgálatáért. A kolozsvári számadáskönyvek szerint 1631 májusában a fejedelmi udvarral együtt Petneházyné is a városban tartózkodott, ahol 25 főre kapta meg az ellátmányát, míg 1631 decemberében 16 főre.[31] Azt sajnos nem tudjuk, hogy kiket foglalt magába ez a létszám, az udvari fraucimereket, inasokat, vagy saját kíséretét. Egy később 1639-ben datált oklevélből kitűnik, hogy két saját tulaj-

[25] *Koltai A.*: Egy magyar főrend i. m. 63.
[26] *Radvánszky Béla*: Udvartartás és számadáskönyvek 1. k., Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. 1888. 224.
[27] *Koltai A.*: Magyar udvari rendtartás i. m. 40.
[28] *Nagy A.*: Az arisztokrata udvartartás i. m. 11.
[29] I. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának, Rimaszécs 1644. november 4. *Szilágyi S.*: Két Rákóczi i. m. 279.
[30] ErdKirKv 19. k. 242–243. – 1631. február 18. Birtokzálogosítás Thulka és Eősi (Bihar vm.) birtokokra.
[31] ROL KmIg 18/b. VII. 173.– 1631. május 16.

donú, Bihar megyei szőlőjére (Napfény és Püspöki) dézsmafizetés alóli mentességet kapott I. Rákóczi Györgytől.[32] Valószínűnek tartjuk, hogy Lorántffy Zsuzsanna közbenjárására történt mindez, mert ekkor még bizonyítottan az udvarban lehetett Petneházyné, hiszen ezt a mentességet ismét a fejedelemasszonynak tett hűséges és készséges szolgálata miatt kapta. Feltételezzük, hogy az udvarba kerülése nem lehetett előzmények nélküli, már korábbról kellett, hogy ismerje egymást Lorántffy Zsuzsanna és Petneházyné. Ahogy az előzőekben rámutattunk a bizalmi tisztség betöltésénél előnyt jelenthetett a személyes kapocs, ami akár adódhatott abból is, hogy birtokaik szomszédos vármegyékben feküdtek. A kutatás jelenlegi állása szerint Lorántffy meghívására érkezhetett Petneházyné az udvarba. Esetében fontos az is, hogy nagyobb biztonságot remélt az udvari szolgálatban (hiszen ekkor már özvegy), mint az újraházasodásban. Bár azt sem tudjuk kizárni, hogy nem akart újra férjhez menni. Kijelenthetjük, hogy egy olyan tisztséget tölthetett be, amit nem lehetett egy teljesen idegenre bízni, ahogy ezt a fejedelmi család levelezései is alátámasztják.

Szilágyi Sándor által kiadott Rákóczi levelezésben több helyen is találkoztunk Petneházyné nevével. Ezek alapján kitűnik, hogy mind az öreg Rákóczi, mind Lorántffy bizalmi emberének tekintette őt. Az legelső említés Rákóczi György 1634. szeptember 14-én kelt leveléből származik, amelyben azt írja feleségének, hogy *„Petneházíné asszonyomra igen irigykedik Kornis uram, hogy az jó hűvös házakban múlatja magát.”*[33] Egy másik, szívélyes hangvételű levélben az öreg Rákóczi György gyors felgyógyulást kívánt Petneházynénak,[34] de ugyanezen napon Váradon kelt levélben ifjabbik Rákóczi pedig azt írja anyjának, hogy *„Petneházyné háza készül – a nyári ház már elkészült. Várja szüretre.”*[35]

Az ifjabbik Rákóczi György két levele[36] alapján nyilvánvaló hogy az 1640 őszén Petneházyné már sokat betegeskedett. Az egyik szerint *„Petneházyné olyan beteg, hogy a halálát várták – de e héten megindúl. Nem tudta megszokni a hajdú étkeket.”*[37] 1643-ban utasították Petneházynét, hogy a szökött jobbágyokat *„megfogassa, mert megbúsúlna ottan, s citáltatni is*

[32] ErdKirKv 22. k. 93. – 1639. január 7. Adó- és/vagy vámmentesség Napfény és Püspöki (Bihar vm.) birtokokra.
[33] I. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának, Szászsebes 1634. szeptember 14. – *Szilágyi S.*: Két Rákóczi i. m.5.
[34] I. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának, Monostor 1640. szeptember 27. – Uo. 83.
[35] Ifj. Rákóczi György levele anyjának, Várad 1640. szeptember 27. – Uo.
[36] Ua., Várad 1640. november 23. – Uo. 93.
[37] Ua., Várad 1640. november 26. – Uo.

fogjuk érte."[38] Az öreg Rákóczi még kérte is feleségét, hogy mindenképpen tájékoztassa őt, hogy ez sikeres volt-e.[39] Korábban pedig arra is megkérte a fejedelmi pár Petneházynét, hogy tiszttartójával vitessen nekik lisztet,[40] hiszen szűkében vannak, cserébe *„mást adatunk ő kegyelmének érte im írt levelet is, oda csak kegyelmed rendeljen embert is hozzá."*[41] Minderre a háborús előkészületek miatt volt szüksége az öreg Rákóczi fejedelemnek, amikor minden támogatás fontos volt. Nemcsak terményt adott kölcsönbe az özvegy, hanem pénzzel is kisegítette a fejedelmet.[42]

PETNEHÁZYNÉ, A PATRÓNA

A reformáció terjesztői között a polgári, főúri asszonyok egyaránt nagy szerepet játszottak, hiszen az új hit életre hívott egy erényekben gazdag nőideált. S. Szabó József írja, hogy *„férjeikkel együtt, vagy gyászos özvegységükben egyedül is, kitartó buzgósággal ápolják, erősítik és terjesztik a reformáczió tanait és pártolják, oltalmazzák, segítik a lelkes reformátorokat."*[43] Anyagilag támogatták a tehetséges diákok külföldi taníttatását, protestáns irodalmak nyomtatását és terjesztését, legfőképpen hitre, erkölcsre és tudománypártolásra nevelték környezetük nőtagjait.[44] Iskolákat alapítottak, templomokat építettek saját költségen. A fennmaradt egyházi irodalom (énekes- és prédikációskönyvek, beszédek, szépirodalom) tanúskodik áldozatos munkájukról.

Petneházyné és férje valóban támogatták peregrinus diákok külföldi taníttatását, akik vagy még tanulmányaik alatt vagy annak befejezte után megjelent művüket a házaspárnak ajánlották. Ilyen volt például Váry Miklós, aki 1618-ban Marburgban kiadott téziseit Petneházynak is ajánlotta, valamint mások közt Bethlen Gábor udvari papjának: Keserű Jánosnak is.[45] A következő mű Bessenyei Mihály nevéhez fűződik, aki Brémában jelentette meg munkáját 1625-ben. A művet Petneházy Istvánnak Bethlen Gábor fejedelem udvari főkapitányának és feleségének Király Annának ajánlotta, akiket

[38] I. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának, Segesvár 1643. augusztus 29. – Uo. 108.
[39] Ua., Gyulafehérvár 1643. október 11. – Uo. 111.
[40] Ua., Borosjenő 1636. november 1. – Uo. 32.
[41] Ua., Várad 1636. november 4. – Uo. 35.
[42] Ua., Salamon 1644. május 29. – Uo. 159.
[43] *S. Szabó József*: A reformáczió patrónái főleg Debreczenben és környékén. In: Debreczeni Képes Kalendáriom. Debrecen 1911: 1. sz. 41.
[44] *Gaál Izabella*: A nők szerepe a reformáció terjesztésében Magyarországon, különös tekintettel Debrecen városára. Egyháztörténeti Szemle 2006: 1. sz. 189–198.
[45] A források a Régi Nyomtatványok Tára Régi Magyar Könyvtár III./1. pótlásai között találhatóak meg. (Továbbiakban: RMK III./1.) – 1618 RMK III./1. 1226. http://www.arcanum.hu/oszk/lpext.dll/rnyt/rmk3/602/60f/ad9?f=templates&fn=main-h.htm&2.0 (Letöltve: 2012. február 20.).

pártfogóinak nevezett.[46] Hasonlóképpen megemlíthetjük Nádudvari K. András, aki a híres Franekeri Egyetem teológia fakultásának volt hallgatója. 1632-ben kiadott művét ajánlja többek között Király Anna özvegyasszonynak, Bessenyei Mihály bajomi lelkésznek és Keresszeghi (Keres-Zeghi) Herman István debreceni papnak, tiszántúli szuperintendánsnak.[47]

A legutolsó ilyen munka az 1635. október 13-án kiadott prédikációskönyv, amely a fentebb említett Keresszegi Herman István debreceni református lelkipásztor, püspök megjelentetett prédikációit tartalmazta. Ebben az esetben az előszó alapján tudjuk meg, hogy a kiadott prédikációk nyomtatási költségét néhai Petneházy István özvegye, Király Anna viselte.[48] A szerző ugyanezen a helyen Király Annának ajánlotta ezt a munkát, s még arra is utalt, hogy a házaspár már korábban peregrinusokat taníttatott külföldön. Ez a gyűjtemény 64 prédikációt tartalmaz, amely Pál apostol Zsidókhoz írt levelének 11. fejezetén alapul. Napjainkban a prédikációsgyűjtemény egy példánya a Debreceni Református Kollégium könyvtárában található.

A történetírásból ismeretes, hogy Lorántffy Zsuzsanna nagy támogatója volt a reformáció puritán irányzatának, míg Keresszegi Herman István éppen ellenük prédikált. Nem maradt fent arra vonatkozó adat, hogy Petneházyné az ortodox („konzervatív" református) vagy a puritán irányzatot részeltette előnyben, minden bizonnyal e kérdésben nem alakult ki ellentét a fejedelemasszonnyal (az öreg Rákóczi köztudottan az ortodox irányzatot támogatta).

Petneházyné bőkezűsége, anyagi támogatása megmutatkozott a Bihar vármegyében található bajomi (később Biharnagybajom) református templom megépítésében is. Bajom és a hozzátartozó vár és uradalom már régóta a Petneházy–Király házaspár birtokában volt. Petneházy István 1615-ben Bethlen Gábor adományaként,[49] több más településsel együtt kapta meg a bajomi uradalmat, várában Király Anna Petneházy haláláig, 1631-ig lakott. Özvegyasszonyként költözött Erdélybe a fejedelemasszony udvarába, de a várat nem hagyta lakatlanul, fenntartotta udvari személyzetét, akik felügyelték az urada-

[46] 1625 RMK III./1. 1372.
http://www.arcanum.hu/oszk/lpext.dll/rnyt/rmk3/602/60f/b6b?fn=document-frame.htm&f=templates&2.0 (Letöltve: 2012. február 21.).
[47] 1632 RMK III./1. 1476.
http://www.arcanum.hu/oszk/lpext.dll/rnyt/rmk3/602/60f/bd3?fn=document-frame.htm&f=templates&2.0 (Letöltve: 2012. február 20.). Keresszegh ma Körösszeg falu.
[48] 1635 RMK I. 644. http://www.arcanum.hu/oszk/lpext.dll/eRMK/1/1e/2a3?f=templates&fn=main-h.htm&2.0 (Letöltve: 2011. október 23.), vö. 1635 RMNY II. 1605.
http://www.arcanum.hu/oszk/lpext.dll/eRMK/3f6f/3fdb/435c?f=templates&fn=main-h.htm&2.0 (Letöltve: 2011. október 21.).
[49] ErdKirKv 11. k. 108–109. – 1615. október 23. Bethlen Gábor birtokadománya, Bajon vára.

lom gazdálkodását. Pesty Frigyes kéziratos helynévtárában ad arra magyarázatot, hogy Király Anna miért választotta székhelyéül ezt a falut: *„Ezen Aszszonyság Kétség kívül azért jött a Bajoni Várba lakni, hogy jószágához mind Közelebb, mind bátorságosan helyen légyen üress lévén azon időben úgy is a vár, de meg már Ként is a két család u:* [úgy] *m:* [mint] *Bajoni és Petneházi családok vérség szerint atyafiak vóltak egymáshoz."*[50] Király Annáról még azt is megjegyzi, hogy *„a Város részére egy jó nagy darab szőllőt, mely szőllő a Várnak észak nyugoti részében vólt, s most is a tájon fekszik, s nevezett aszonyság a várban laktában maga űltette, – a szőllő még ma is meg van, de már nem a város birtokában."*[51]

A második református templom építése, amely a vár déli részében található 1618-ban fejeződött be, mivel fából épült így hamar tönkrement és le kellett bontatni. Pesty Frigyes is megemlíti, később pedig Bobrovszky Ida részletesen is foglalkozott azzal, hogy több ötvöstárgyat is ajándékozott Király Anna ennek a templomnak. A szakirodalom alapján mi is osztjuk azt a véleményt, hogy helyi, váradi ötvösökkel készítette el az úrasztali edényeket: egy poharat és egy tányért. Pesty szerint 1629-ben ajándékozta az ezüst tányért, 1633-ban egy *„meszszejes talpas ezüst poharat."*[52] Bobrovszky pedig annyit jegyzett meg ezzel kapcsolatban, hogy az 1629-es keltezésű tárgyat Király Annaként, az 1633-ban adományozottat viszont Petneházyné Király Annaként adta az egyházközségnek.[53] Az ötvöstárgyak közül ma a tányér és a pohár a Biharnagybajomi Református templomban tekinthető meg; mind a tányéron, mind pedig poháron olvasható felirat: *„Ezt a pohárt dedicáltam nemzetes néhai Petneházy Istvánné nemzetes Király Anna asszony a Bajomi ekklésiahoz való jó akaratomból az Úr vatsorájának administráltatására Ano Dni 1633, die 26-dik Április."*[54]

Végrendeletében is rendelkezett az uradalomról, amit minden bizonnyal nagyon szerethetett: *„Bihar vármegyében Bajont tudom őnagyságok másnak kiváltani nem engedik, ezért kérem az hatalmas Istenre őnagyságokat az summáját el ne vetessék az én szegény atyámfiaitól, hanem adják meg őnagyságoknak, őnagyságának vagyon nálam donátiója az szegény üdvözült uram s mind én magam az én állapotom szerint szolgáltam őnagyságoknak, őnagyságok 13 ezer forintban adták hogy elhagyhassam; azért én is csak*

[50] Pesty Frigyes kéziratos helységnévtárából, 1864: Bihar vármegye, 1–2. kötet. Debrecen, 1996–1998. 374.
[51] Uo. 374.
[52] Uo.
[53] *B. Bobrovszky Ida*: A XVII. századi mezővárosok iparművészete: Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen. Bp., 1980. 89.
[54] Uo. 90.

annyiban hagyom el noha bizony sokat költöttem reája mivel egyik szegleti az földik leromlott vala."[55] Szintén a végrendeletében említette prédikátorát, Beregszászi Pált, akire Várad melletti, Püspöki hegyén található szőlőjét hagyta. Bőkezűen emlékezett meg az egyházról is, a váradi templomnak 200 tallért,[56] temetésére 2000 ezer forintot hagyott, valamint külön az ispotálynak 100 forintot, a teste felett prédikálóknak pedig 10–10 tallért.[57]

A VÉGRENDELET

A végrendelet egy olyan dokumentum, amely egy jogi aktus során keletkezik, ahol az örökhagyó akaratától függ, hogy mit jegyez fel benne az utókor számára. Nem volt ez másképp Petneházyné Király Anna végrendeletének vizsgálata során. Viszont szeretnénk nyomatékosítani, hogy a felhasznált végrendelet nem az eredeti formájában, hanem egy 1777-es másolatban maradt fenn a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban. Az 1. táblázatban összesítve közöljük a végrendeletben szereplő személyek neveit, ingóságokat és ingatlanokat. Ugyanakkor meg kell említenünk, hogy a szakirodalomban korábban már közlésre került Petneházyné végrendeletének egy részlete, ami némely helyen pontatlan.[58] A végrendelet feldolgozásakor számos kérdés foglalkoztatott minket: miért részletezte ennyire aprólékosan hagyatékát? Vajon létezhetett-e inventárium is a végrendeletben nem szereplő tárgyakról? Miért szánt pont azokat a javakat szánta az egyes családoknak? Milyen következtetéseket tudunk levonni gazdag végrendeletéből? Láthatóvá válik a végrendelet által, hogy Petneházyné Király Anna szűkebb és tágabb környezete mennyiben részesülhetett a javakból.

Petneházyné végrendelete 1648. február 12-én kelt Váradon. A bevezetésben a szokásnak megfelelően hálát ad Istennek, hogy gondot viselt az életére (hiszen láthattuk, hogy korábban sokat betegeskedett) és most jó egészségben írathatja meg végakaratát. A bevezető részből tudhatjuk meg, hogy ő maga „*nemzetess és vitézlő néhai Petneházy István uramnak meghagyatott özvegye*", tehát a végrendelet megírásakor már biztosan nem élt férje.[59]

A bevezető után, a tárgyalás ismertetéséhez szükségesnek láttuk három nagyobb tárgykör kialakítását, amely a megértést szolgálja: ingatlan (falu,

[55] Az elemzett végakarat a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban található a IV.A. 1011/Z. jelzet alatt, külön testamenta-gyűjteményben. (Továbbiakban: HBML IV.A. 1011/Z.) IV.A. 1011/Z. 13. irat. 4.
[56] Uo. 2.
[57] Uo. 3.
[58] Petneházyné Király Anna végrendelete. In: Boldog Várad. Szerk. Bálint István János. Bp., 1992. 254.
[59] HBML IV.A.1011/Z. 13. irat. 1.

malom, ház, kastély, szőlő), ingóság (étkészlet, fegyverek, úrasztali edények, ékszerek) és készpénz.

Személyek	Ingatlan	Ingóság	Pénz
Vér Ferenc	Béli, jenői ház, Orgonás szőlő, Apa, Gyarmat, Száldobágy szőlő	17 ezüst tál 6 kis ezüst tál 12 öszve járó pohár 1 mosdó 4 fedeles kupa 1 karperec 1 függő	2000 arany 4000 tallér
Vér Mihály	Ősi fele	-	-
Vér Zsigmond	Ősi fele, Napfény szőlő	-	-
Vér Gáspárné két árva leánya	Burdest, Rasztoka	4 kis aranyos pohár 2 mosdó medence	-
Vér Gáspár két fia	-	1–1 hegyes tőr 2 sima ezüst pohár	-
Lorántffy Zsuzsanna	Thulka és Ősi fele, Bajon, váradi malom, kisfaludi szőlő	gyémántos gyűrű 12 öszve járó pohár	-
Gálffyné Király Zsófia	váradi malom, szobai szőlő, váradi ház	5 lábas pohár	-
Körösz István	Szentmárton	-	-
Virginás István	Kisráb	-	-
Ambrus deák	Lökőházi malom	-	-
Károly Mihály	-	-	100 tallér
a váradi templomnak	-	-	100 tallér
temetésére	-	-	2000 forint
a váradi iskolának	-	-	100 forint
Ispotály számára	-	-	100 forint
Kemény János	Panal	-	-
Soti János	-	-	100 forint
Deákoknak	-	-	100 forint

Személyek	Ingatlan	Ingóság	Pénz
Tömösváry Gáspár árvái	Ősi	-	-
Sebessy György (inasa)	szobai szőlőn egy barázda	-	-
Beregszászi Pál (papja)	püspöki hegyen való szőlő	-	-
Rákóczi György	-	aranyos kard portai forma	-
Rákóczi Zsigmond	-	fekete zománcos kupa aranyból készült kanna	-

1. táblázat
Petneházyné Király Anna hagyatéka a végrendelet alapján

Számos ingatlannal (res immobiles) rendelkezett az özvegyasszony a végrendelet szerint, összeszámolva 17 különböző faluban levő birtokról emlékezett meg, ezek mellett két házat (jenői és kisfaludi) és két malmot (lökőházi, váradi) említett még. A birtokok igen szétszórtan helyezkedtek el Bihar, Zaránd, Szabolcs vármegyékben, ezeket egy korábbi lábjegyzetben mutattuk be részletesen.[60]

Az ingatlanok tárgyalásakor szembetűnő számunkra, hogy Petneházynénak sok szőlője lehetett, megemlíti a váradi hegyen levő szőlőit (Prépost, Orgonás, Napfény), a kisfaludi szőlőt és a Száldobágyon levő Szeles nevű szőlőt és a szobai szőlőt, viszont arról a kerti szőlőjéről, amely a bajomi várban volt, nem ejtett szót. Ez a szőlő feltehetően a bajomi uradalom része lehetett. Itt kell megjegyeznünk, hogy a hegyi szőlő birtoklása valamivel előkelőbb státuszt jelentett, mint aki kertszőlővel bírt. A hegyen található szőlősöket valószínű Petneházyné kereskedelmi célokra használta fel, a szőlőből készült termékeket a helyi vagy országos vásárokon értékesíthette.[61] Nagylelkűségét jelzi, hogy több helységben levő részbirtokot/portiót is adományozott nem közeli családtagoknak, Köröss István megkapta Szentmártont, Virginás István Kisrábot, Ambrus deák a lökőházi malmot, saját inasának Sebessy Györgynek pedig szobai szőlőn egy barázdát hagyott. Beregszászi

[60] Ezek igazolására lásd a 17–19. lábjegyzet.
[61] Debrecen története, 1. kötet. Szerk. Szendrey István. Debrecen, 1981. 485.

Pálra azzal a feltétellel hagyta a püspöki hegyen való szőlőjét, hogy az ő holta után Petneházyné atyafiaira száll vissza.[62]

Az ingóságok (res mobiles) képezték leginkább a reprezentáció megnyilvánulását. Az ingóság tekintetében felmerült a kérdés, hogy miért pont ezeket a családokat tüntette ki a hagyatékozó? Egyes családok további vizsgálat tárgyát képezik, de Petneházyné elsősorban a Rákóczi-családra gondolt hagyatéka szétosztásakor, ami szokás is volt az erdélyi nemesség tagjai között, hiszen ha a fejedelmi család is részesedett a hagyatékból, akkor a többiek is megkaphatták a rájuk hagyottakat. Petneházyné sokféle értéktárgyat említett meg, amelyeket gondosan osztott szét a Rákóczi család tagjai között. Lorántffy Zsuzsanna számára ékszereket és háztartási eszközt hagyott hátra. Az ékszer egy két gyémántot magába foglaló gyűrűt, ami igen drága holmi lehetett, ugyanis elég ritka volt a gyémántköves gyűrű. A „háztartási eszköz" egy 12 darabból álló pohárkészlet volt (ennek egyik darabja volt egy aranyos pohár, amelyet utazásai során mindig magával vitt Petneházyné). Vélhetően Petneházyné a legszemélyesebb tárgyait (gyűrű, aranyos pohár) hagyta Lorántffy Zsuzsannára, ami igazolja a korábbi szoros kapcsolatot közöttük. Az ifjabbik Rákóczi Györgynek egy aranyból készült kardot, testvérének Rákóczi Zsigmondnak egy kívül aranyos, belül fekete zománcos vert kupát, valamint egy aranyból készített kannát is adott. Petneházyné testvérének, Gálffyné Király Zsófiának öt lábas poharat, emellett ingatlanokat hagyott, úgy mint váradi malom és ház, és a szobai szőlősök. Pekri Ferencnének pedig egy aranyos kupát. Látható viszont, hogy Petneházyné gyakran hangsúlyozta az adott tárgyak anyagát (aranyos, gyémánt), amely értékmegjelölő funkciót látott el.

A végrendeletet elolvasva szembetűnik, hogy a bihari származású köröstarcsai Vér Ferencre és családjára nagyszámú ingó- és ingatlant hagyott a végrendelkező. Ebben az esetben mennyiségi és minőségi anyagi kultúráról beszélhetünk. Ha összeszámoljuk, akkor összesen 17 ezüst tálat, 3 mosdót, 2 medencét, egy aranykarperecet, egy függőt (fülbevaló is lehet), egy zománcos ezüst kanalat, 4 aranyból készült poharat, 4 fedeles kupát, 12 darab pohárból álló készletet és hat kis ezüst tálat olvashatunk meg. Valószínű, hogy szoros kapcsolatban állhattak, a testamentumból kitűnik, hogy több tárgyat is hagyományozott Vér Ferenc gyermekeire, ennek oka az is lehetett, hogy Petneházynénak nem volt gyermeke. Vér Ferenc mellett rokonának, Vér Gáspár két fiának hagyott hátra egy hegyes tőrt és két sima ezüst poharat, Vér Gáspárné két árva leányának 4 kis aranyos poharat és két mosdó medencét. Az Erdélyi Királyi Könyvekben fennmaradt számunkra két birtokadományról

[62] HBML IV.A.1011/Z. 13. irat. 3.

szóló oklevél, amelyek megerősítetik Petneházyné végrendeletének azon részét, amely Vér Ferencre vonatkozott. Az 1649. évi oklevél arról rendelkezik, hogy az előző birtokosról (Petneházyné Király Anna) a zaránd vármegyei Apa és Gyarmat birtokok jogai átkerülnek köröstarcsai Vér Ferenchez (Veer de Kerestatsia Ferenc).[63] Egy 1651-ből származó irat pedig szintén zarándi birtokokról és a borosjenői uradalomról rendelkezett, köztük olyan településekről, mint például Borosjenő Hosszú utca, Borosjenő Orgonás szőlő, Vadász vagy éppen atyai birtokok (Gyarmat, Apa), amelyek korábban Petneházyné tulajdonában voltak.[64]

A végrendelet anyagi kultúrájának feltérképezése végén nem felejtkezhetünk el a pénzösszegekről sem. Ha összeszámoljuk a végrendeletben felsorolt pénzösszegeket, akkor mutatkozik meg igazán az özvegyasszony vagyonának nagysága: temetésére 2000 ezer forintot hagyott, legalább 13 ezer forintot ért a bajomi uradalma. Ugyanakkor jó keresztényhez híven nemcsak közeli hozzátartozóira hagyott pénzt, hanem, mint korábban említettük a prédikátoroknak, deákok számára.

A végrendelet záró részében Erdély Istvánt kéri meg, hogy a végrendeletben foglaltak megvalósuljanak, és azt írja „*megh ne háborítsa őnagyságha az én testamentumomat az kinek mi[t] hattam el ne vegye tőlük őnagyságha s megh ne háborítsa őket; hiszem rám szép donátióm vadnak, az mellyeket őnagysághai is adott s előtte való fejedelem is adott, őnagyságha az summát adja megh szegény attyámfiainak, azon kívül kinek mit hattam. Kiért az Szent Isten áldgya megh őnagysághát tegye nyomossá minden hozzá tartozó szerelmes gyermekivel s az én kegyelmes aszszonyommal edgyütt.*”[65]

ÖSSZEGZÉS

Petneházyné Király Anna életútja nem volt teljesen egyedi a korszakban, de az erdélyi és partiumi társadalomtörténeti és udvartörténeti kutatások szempontjából annyiban különösen fontos, hogy eddig nem foglalkoztak részletesebben Lorántffy Zsuzsanna udvarával/udvartartásával, melynek ő is tagja lehetett. Fontos az udvar társadalmának további vizsgálata is, hiszen ő többekkel együtt vett részt az udvari élet mindennapjaiban. Nem kétséges azonban, hogy bizalmas, személyes jellegű kapcsolat fűzte a fejedelemasszony-

[63] ErdKirKv 27. k. 223b–224.– 1649. december 10. Birtokadomány Apa és Gyarmat (Zaránd vm.) birtokról.
[64] ErdKirKv 28. k. 512–513. – 1651. 09. 08. Birtokzálogosítás Rogozin (Rokszin), Borosjenő–Makra, Borosjenő–Hosszú utca, Borosjenő–Prépost szőlős, Borosjenő–Orgonás szőlő, Vadász, Pinko, Apa, Gyarmat (Zaránd vm.)
[65] HBML IV.A.1011/Z. 13. irat. 6.

hoz, amelynek legvilágosabb bizonyítékai a fejedelmi családi levelezésekben maradtak fenn. Megállapítható tehát, hogy férje halálát követően Király Anna nem kötött újabb házasságot, hanem otthagyva bajomi uradalmát bizalmi állást töltött be Lorántffy Zsuzsanna udvartartásában. Személye azonban nemcsak a fejedelmi udvar számára, hanem mind Bihar vármegye, mind pedig a protestantizmus számára nagy nyereség volt. Nem véletlen az, hogy a fejedelemasszonyt példaként követve, végrendeletében nemcsak a vagyonáról intézkedett, hanem kegyes adományokat is tett. Gazdag végrendelete további kutatásra ösztönöz minket, hogy a Petneházy és Király családok mellett további családoknak és tagjainak történetét megismerjük, akik ugyancsak meghatározó szereplői voltak a 17. századi Partium katonai és politikai életének.

Papp Rita

DEBRECEN BŰNESETEI 1701 ÉS 1705 KÖZÖTT

Az önálló bíráskodás kialakulásáról, a debreceni igazságszolgáltatásról, a perek menetéről számos szakirodalom nyújt átfogó képet, ezért ezt jelenleg nem részletezem. E helyett a magisztrátusi jegyzőkönyvek anyagaira koncentrálva mutatom be, hogy melyek voltak a leggyakoribb bűnesetek a városban a vizsgált időszakban.

Elsőként a különféle erőszakos bűncselekményeket vizsgálom, amelyek igen gyakoriak voltak. Ilyen az emberölés, a testi sértés és a rendbontás, sőt nemi erőszakról is van forrásunk.[1] A legsúlyosabb bűntény kétség kívül az emberölés volt. A korszakban még nem mindig választották el élesen egymástól a szándékos, a hirtelen felindulásból és a véletlenül elkövetett emberölést, azonban az eseteket alaposan kivizsgálták, és keresték a szándékosság jeleit.[2] A vizsgált években 10 embert vádoltak gyilkossággal, mindegyikük férfi. Az ügyek száma 8 volt, két esetben ketten okozták az áldozat halálát. Két vádlottnál csak megemlítették több bűncselekmény mellett, hogy embert is ölt, s mivel ezeknél semmiféle körülményt nem rögzítettek, ítélet sem született, ezekkel nem foglalkozok részletesebben.[3] Maradt 6 ügy és 8 vádlott. Egy férfi esetében nem ítélkeztek 1705-ig, a maradék hétnél a bűnösség bebizonyosodott. Egyiküknél nem találtak bizonyítékot szándékosságra, ennek megfelelően a büntetése is enyhébb volt. Ez a férfi Varga György, aki a vád szerint „*keresztyén felebaráttyát* [sic!] *felemelt kézzel puskával megölte.*" Nem tagadta, de azt állította, hogy részeg volt, s nem szándékosan tette, amit tett. Szándékosságnak nem is találták biztos nyomát, ezért nem ítélték halálra. Ehelyett egy évre tömlöcbe zárták, minden hónap nyolcadik napján megverte a hóhér, majd kicsapták a városból.[4] Hasonló büntetést szabtak ki Bujdosó Mihályra is, akiről szintén nem bizonyosodott be egyértelműen, hogy ő okozta az elhunyt halálát. Bűntársáról, Szénási Palkóról azonban igen, ezért őt arra ítélték, hogy „*mint nyilvánvaló gyilkos, meglövöldöztessék.*"[5]

Érdemes megnézni, milyen eszközzel követték el a gyilkosságokat. Az eddig vizsgált ügyekben puska a gyilkos fegyver, s így volt egy másik ügyben

[1] HBML IV. A 1011/a. 25. k. 760–761. 1704. április 10.
[2] Lásd részletesebben *M. Antalóczy Ildikó*: Az ember élete és testi épsége elleni bűncselekmények Debrecenben a XVIII. század közepén. In: Történeti Tanulmányok 8. Szerk. L. Nagy Zsuzsa. Debrecen 2000. 119–120.
[3] HBML IV. A 1011/a. 25. k. 359. 1702. május 15.; 380–381. 1702. július 19.
[4] Uo. 792. 1704. június 5., 830., 1704. szeptember 8.
[5] Uo. 660–664. 1703. szeptember 24.

is, ahol szintén két vádlott volt. Rájuk akasztófa várt.[6] Tehát három esetben követték el a tettet puskával. Érdekes, hogy csupán egyszer lőttek vele, a másik két esetben az áldozatot csak ütötték a puskával. Volt, aki karddal ölt, olyan is, aki fejszét használt, s akadt, aki agyonverte áldozatát. Közülük egy esetben nem született döntés, két férfit pedig fejvesztésre ítéltek.[7] A büntetések szigorúak voltak. Azokat, akiknél bebizonyosodott a szándékos emberölés, halálra ítélték, a bűntársakat azonban nem. Persze az ő büntetésük is rendkívül súlyos volt. A nem egyértelmű ügyekben kikérték a borbélyok szakvéleményét, akik a sebek állapotából megállapították a halál pontos okát, és kínvallatásra is került sor.[8]

Jóval több ember került bíróság elé verekedés, testi sértés vagy rendbontás vádjával, s volt olyan, aki többször is. Összesen 80 eset, ebből 79 férfi. Ezeket a bűncselekményeket több szempont alapján is lehet vizsgálni, én a helyszínek áttekintésével kezdem. Sok esetben ezt nem tüntették fel, de a meglévő adatokból arra következtethetünk, hogy ez alatt az öt év alatt a legtöbb verekedés, rendbontás magánházaknál történt. Ezek egy része családon belüli erőszak volt, ahol az áldozat rendszerint a feleség.[9] A legtöbben azonban nem a családtagok közül kerültek ki. Előfordult, hogy a sértett adósságot ment behajtani, amikor rátámadtak,[10] vagy valaki az őt mocskoló személyhez ment el számon kérni az elhangzottakat.[11] Olyan eset is akadt, amikor egy korábbi bűncselekmény miatt akarták előállítani a vádlottat, de erőszakosan ellenállt.[12] A legtöbbször azonban nem derül ki a bejegyzésekből, hogy milyen kapcsolat volt a tettes és áldozata között, s így az indíték sem. A második leggyakoribb helyszín a csapszék volt. Szilágyi Mihályt például azzal vádolták, hogy fejbe vert valakit a Csapó utcai csapszéken egy görcsös bottal.[13] Az itt történt verekedéseknél nem meglepő, hogy olykor szerepe volt kirobbanásukban az italnak.[14] Szintén gyakorinak tekinthető a nyílt utcán való támadás. Ezeknél az eseteknél általában nem jegyezték fel az okokat.[15] Több

[6] Uo. 820–821. 1704. augusztus 18., 822–824. 1704. augusztus 25., 830. 1704. szeptember 8.
[7] Uo. 849. 1704. november 20., 858–859. 1704. december 8.; 853–854. 1704. november 29.; 832. 1704. szeptember 11.
[8] Uo. 660–664. 1703. szeptember 24.; 820–821. 1704. augusztus 28.
[9] Pl. Uo. 550. 1703. március 18.; 768. 1704. április 21.; 833. 1704. szeptember 13.
[10] Uo. 686. 1703. december 6.
[11] Uo. 79. 1701. március 7.
[12] Uo. 735. 1704. február 25.
[13] Uo. 46–47. 1701. január 29.
[14] Pl. Uo. 307. 1702. február 16., 313–314. 1702. február 27.
[15] Pl. Uo. 764. 1704. április 14., 771. 1704. április 26.

férfit ítéltek el amiatt, hogy a városban hatalmaskodott.[16] Detki Péter pedig egy másik ember boltjára tört rá, szidta a tulajdonost, és a kezét is átlőtte.[17] Érdemes megvizsgálni a sértetteket is. Már találkoztunk családtagokkal, hitelezővel, de esett áldozatul csaplár is.[18] Többen támadtak katonákra.[19] Volt, aki az „*ucza tisztire*" támadt rá, s volt, aki tízházgazdákra.[20] Többször előfordult, hogy szolgák voltak az áldozatok.[21] Olyan eset is akadt, ahol valaki a gazdáját ütötte meg.[22] Egy férfi pedig ártatlan gyermekekre támadt.[23]

A legtöbb bejegyzés nem tesz említést a fegyverről, de akad jó néhány, amely igen. A gyilkos fegyverek között már találkoztunk puskával, karddal és fejszével. A testi sértéseknél, rendbontásoknál is használták ezeket a fegyvereket, s ezeken kívül előkerült még a balta, a (görcsös) bot, a fadarab, a vasvilla és a szénvonó is.[24]

A büntetések itt is szigorúak voltak. Többször szabtak ki pénzbírságot. Ez lehetett 12 forint, 50 forint, de a leggyakoribb a 100 forintos vérbírság volt.[25] Király Tamás ítélethozatalakor azt is kimondták, hogy ha nem tudja kifizetni a 100 forintot, akkor vasba verve kell dolgoznia a város számára egy évig.[26] Gyakori volt a furatossal való megcsapatás. Turi Jánosra például hatvan csapást mondtak ki, amiért éjszaka a város egyik őrére támadt.[27] Emellé kiszabhattak egyéb büntetést is. Papóczi Györgyöt „*részegeskedése, veszekedése, szitkozódása, váras szolgáira való támadása*" miatt kalodába zárták, s utána furatossal megcsapdosták.[28] Tömlöcbe zárás is előfordult.[29] Bizonyos körülmények hatására a büntetéseket enyhítette a bíróság. Ez a körülmény leggyakrabban megbízható, szavahihető, esetleg befolyásos, „*emberséges*

[16] Pl. Uo. 380. 1702. június 19.; 381.
[17] Uo. 836. 1704. szeptember 20.
[18] Uo. 307. 1702. február 16., 313–314. 1702. február 27.
[19] Pl. Uo. 59. 1701. február 10.; 106. 1701. április 16.
[20] Előbbire lásd Uo. 247. 1701. december 5.; tízházgazdára lásd. Uo. 247. 1701. december 5.; 737–738. 1704. február 28.
[21] Pl. Uo. 27. 1701. január 15., 34. 1701. január 22.; 71. 1701. február 21.
[22] Uo. 291. 1702. január 21.
[23] Uo. 169. 1701. július 4.
[24] Puskára lásd Uo. 362. 1702. május 18.; kardra lásd Uo. 440. 1702. szeptember 25.; fejszére lásd Uo. 857. 1704. december 1.; baltára lásd Uo. 852–853. 1704. november 29.; botra lásd Uo. 46–47. 1701. január 29.; fadarabra lásd Uo. 307. 1702. február 16.; vasvillára lásd Uo. 686. 1703. december 6.; szénvonóra lásd Uo. 473. 1702. december 16.
[25] 12 forintra lásd Uo. 771. 1704. április 26.; 50 forintra lásd Uo. 59. 1701. február 10.; 100 forintra lásd Uo. 363. 1702. május 20.
[26] Uo. 363. 1702. május 20.
[27] Uo. 440. 1702. szeptember 25.
[28] Uo. 34. 1701. január 22.
[29] Uo. 75. 1701. február 28.

emberek" közbenjárása volt a vádlott érdekében.[30] Annak ellenére, hogy a bíróság igen komoly büntetéseket szabott ki, mégis találunk visszaesőket ez alatt az öt év alatt.[31]

Szintén igen gyakran elkövetett bűntény volt a vizsgált időszakban a lopás vagy a tolvajok védelmezése. Ezekkel több mint 70 embert vádoltak. Az esetek többségében kisebb értékről volt szó, de akadtak értékesebb zsákmányok is. A lopással kapcsolatos feljegyzéseket vizsgálva 75 olyan személyt találtam, akit egyértelműen tolvajlásért, vagy tolvajjal való társalkodásért vezettek a bíróság elé, valamint egy férfiről egy általa indított rágalmazási per kapcsán bizonyosodott be, hogy lopott. Az említett 76 személyből 55 volt férfi, és mindössze 21 nő. Többféleképpen meg lehet közelíteni ezeket az ügyeket, én elsősorban azt vizsgálom, hogy milyen értékűek voltak az eltulajdonított tárgyak, jószágok, stb., illetve, kik voltak a sértettek, volt-e valamilyen kapcsolat tolvaj és tulajdonos között, és számba veszem a kiszabott büntetéseket is.

Gyakori zsákmány volt a pénz. Szám szerint 14 olyan esettel találkoztam, ahol pénzt lopott az illető. Az elkövetők közül 11 volt férfi, és 3 nő. A nők inkább kisebb értéket loptak, nagyobb összeg rendszerint férfiak perénél szerepel, de tudunk kivételekről is. Hét esetben ismerjük a pontos összeget. A legnagyobb zsákmány 600 vagy 800 forint volt. (Azért nem tudom pontosan, mert az ügy első tárgyalásánál még 600, míg a másodiknál már 800 forint ellopásáról beszéltek, s az elkövetőt, Csődör Ferencet e miatt az óriási összeg miatt akasztásra ítélték.) Ugyan társaival követte el a bűntényt, akiknek a nevét meg is vallotta, mégsem találtam a jegyzőkönyvben arra való utalást, hogy velük mi történt.[32] „*Több volt 100 forintnál*", amennyit Pünkösd Mihály lopott el, aki a pénz mellett eltulajdonította még a felperes feleségének portékáit is. Többek között vissza kellett adnia a zsákmányt, és fizetnie kellett 40 forint vérdíjat is.[33] A következő nagyobb zsákmány 83 forint volt, melyet Székely Jánosné vitt el gazdája ládájából. Az ő büntetése az volt, hogy „*kötelet vetvén nyakában az hóhér verje meg.*"[34] Ezeken kívül tudunk még 70, 60, 30 és 8 forintos zsákmányról az öt év alatt.[35] A pontos összeget nem ismerjük, de a várost károsította meg Tót Nagy István, aki bevallotta, és a tanúvallo-

[30] Pl. Uo. 45. 1701. január 27.
[31] Pl. Uo. 768. 1704. április 21., 857. 1704. december 1.
[32] Uo. 226. 1701. október 13., 231–232. 1701. november 14.
[33] Uo. 34–37. 1701. január 22., 65–66. 1701. február 17.
[34] Uo. 326. 1702. március 18., 333. 1702. március 22.
[35] 70 forintra lásd Uo. 232. 1701. november 14.; 60 forintra lásd Uo. 361. 1702. május 18.; 30 forintra lásd Uo. 426–427. 1702. szeptember 7., 448. 1702. szeptember 21.; 8 forintra lásd Uo. 795–796. 1704. június 9., 802. 1704. június 23., 804. 1704. június 26.

másokból is kiderült, hogy három évvel korábban ő verte fel a városházát, és lopta el a város pénzét, ezért „*mint házfelverő kerékben törettessék.*" Rokonai kérésére az ítéletet akasztásra enyhítették.[36] Szintén a közösséget károsította meg az a három férfi, akik jogtalanul szedtek be pénzt. Az egyiknek ki kellett fizetnie az embereknek a beszedett összeget, s megfosztották tisztjétől, a másikat a Nagy Templom (az egykori Szent András templom) előtti kalodába zárták „*vásárnapi napon az isteni szolgálatnak idején kétszer*", a harmadik férfit pedig kiverték a városból.[37]

Pénznél általánosabb volt, hogy valamilyen ruhaneműt, egyéb használati tárgyat, élelmiszert tulajdonítottak el. A zsákmányok között említenek élő állatot is, tyúkot, ludat, disznót, ökröt és lovat. Itt is az figyelhető meg, mint a korábbiaknál: a nők inkább kisebb értékre tették rá a kezüket, csupán a tyúkra és a lúdra, amiért nyakvas járt.[38] Disznót zsákmányolt Fejérvári István, Szabó Mihály, Varga István, valamint Oláh János is. Szabót vérdíj kifizetésére ítélték, a többi esetben nem hoztak ítéletet a vizsgált öt év alatt.[39] Ökröt hajtott el Tóth Mihók és Mészáros Jankó. Ez utóbbi minden bizonnyal még gyermek volt, mert a károsult az apját perelte, akire azt az ítéletet szabták ki, hogy adja vissza a fia által eltulajdonított két ökröt, és fizessen 30 forintot.[40] Két személy neve merült fel lólopással kapcsolatban. Egyiküknél, Szabó Ferencnél egy lopott selyem övet is találtak, rá azt a büntetést szabták, hogy mivel „*tolvajlott marhának tudva való megvételiben*" bűnös, ezért „*concivitastul priváltassék*" és fizessen 200 forintot.[41]

Férfiak s nők is egyaránt loptak ruhaneműket, lábbeliket. Ezek az eltulajdonított tárgyak szerepeltek 6 férfinál és 4 nőnél. A tendencia itt is folytatódik, miszerint általában a férfiak loptak nagyobb értékben. Nem tüntették fel mindenhol pontosan az eltulajdonított holmit, a legtöbb esetben azonban igen. Két nő lopott szoknyát, s az egyikük e mellett még egy rokolyát is, mindkettőt kicsapták a városból.[42] Ki kell emelnünk Kun Jánosné Szabó Er-

[36] Uo. 197–198. 1701. szeptember 5., 216–217. 1701. szeptember 26., 217–218. 1701. szeptember 29., 221. 1701. október 3.
[37] Uo. 39–41. 1701. január 24., 252–253. 1701. december 10., 254–256. 1701. december 12., 261–263. 1701. december 15; 805. 1704. június 28.
[38] Uo. 57–58. 1701. február 10., 847. 1704. november 6.
[39] Fejérvári Istvánra lásd Uo. 208–209. 1701. szeptember 19.; Szabó Mihályra lásd Uo. 209. 1701. szeptember 19., 238. 1701. november 21.; Varga Istvánra lásd Uo. 209. 1701. szeptember 19.; Oláh Jánosra lásd Uo. 359. 1702. május 15.
[40] Tóth Mihokra lásd Uo. 228. 1701. október 31.; Mészáros Jankóra lásd Uo. 228. 1701. október 31., 411. 1702. július 24.
[41] Uo. 345–346. 1702. április 26., 348. 1702. április 29., 349–350. 1702. április 29., 361. 1702. május 18.
[42] Uo. 134. 1701. június 2.; 546. 1703. március 12.

zsébet ügyét, aki „*preadicator Vecsei Györgyné asszonyom nevével a' piaczon kék gyolcsot, kést, csizmát, fűzőt csalt, és vélle elszökött*", amely miatt a hóhér kötelet vetett a nyakába, és kiverte a városból.[43] A férfiak közül egy személy lopott ruhaneműt pénzzel együtt, a már említett Pünkösd Mihály. Nála véletlen volt, hogy ruhát is zsákmányolt, ugyanis nem tudta, hogy pontosan mit talál az elvitt ládában.[44] Szintén női holmit lopott Bene István is.[45] Palástra tette rá a kezét Galgóczi Gergely, ahogyan ő mondta, jogosan, mert a tulajdonos adós volt neki. A deliberatumban arra szólították fel a feleket, hogy egyezzenek meg.[46] Már említettem, hogy Szabó Ferencnél egy selyem övet találtak, szintén övet lopott Szűcs Mihály is, aki az öv mellett egy pár csizmát is eltulajdonított. Az ítélete az lett, hogy „*hóhér verje meg és proscribáltassék a' várasbul.*"[47]

Használati tárgyakat is prédáltak az elkövetők. Kun Jánosné Szabó Erzsébet, mint láttuk kést is lopott (pontosabban kicsalt) a piacon. Az evőeszközök lopása ez alatt a vizsgált időszak alatt csak nőkre volt jellemző.[48] Két férfi szűrt lopott, egyikük büntetése az lett, hogy hatot csaptak rajta furatossal, a másiké pedig, mivel társaival éjszaka törtek be máshoz az, hogy „*ebben az esztendőben vasat viselvén dolgoztassék, az esztendőnek végin hóhér által verettessék meg, és megkiáltván, hogy gratiábul kerülte el az halált, kiűzessék a' várasbul.*"[49] Volt, aki a templomban hagyott könyveket lopta el, emiatt kimondták, hogy „*csapattassék meg és a' falóra ültettessék, onnan levetetvén iterum csapattassék.*"[50] Egy másik férfit pedig azzal vádoltak, hogy eltulajdonított gazdaasszonyától egy fegyvert, ám ő azt állította, hogy jog szerint őt illeti.[51]

Többen loptak szőlőt is. Kopczos Anna egy dézsával lopott el, és nyakvasra ítélték, Enyicskei András pedig Labancz Jánossal prédálta más ember szőlőit, kosárra szedve azt, s emiatt hatvan-hatvan ütést kaptak furatossal.[52] Egy zsák szilvát és egy fél szalonnát vitt el Varga Ferenc és Szabó Pál Varga János házából, ők azt állították, hogy jogosan.[53]

---

[43] Uo. 803. 1704. június 26.
[44] Lásd fentebb.
[45] Uo. 157. 1701. június 18.
[46] Uo. 543. 1703. március 8., 545. 1703. március 10.
[47] Uo. 57. 1701. február 10.
[48] Pl. Uo. 400. 1702. július 10.; 83. 1701. március 10.
[49] Uo. 675. 1703. november. 17.; 32. 1701. január 20., 109–110. 1701. április 21.
[50] Uo. 163. 1701. június 27.
[51] Uo. 791–792. 1704. június 5.
[52] Kopczos Annára lásd Uo. 215. 1701. szeptember 26.; Enyicskei Andrásékra lásd Uo. 448. 1702. október 2.
[53] Uo. 199. 1701. szeptember 5., 202–203. 1701. szeptember 8.

Gyakori volt a szénalopás is. Kun István ítélete az volt, hogy *„mivel efféle szénalopás sok esik, mások példájára verje meg az hóhér.”*[54] Igyekeztek elrettentő ítéleteket kiszabni, Erdélyi Györgyöt például „*szénát kötvén a nyakában*” verte meg a hóhér.[55]

Érdemes megvizsgálni a károsultakat. Négy esetben maga a város, a közösség esett tolvajok, csalók áldozatául, sok esetben lopott a tettes a saját gazdájától. Erre tíz példát találunk a jegyzőkönyvben, 4 férfi és 6 női elkövetővel. A legtöbb esetben azonban nem derül ki, hogy ki volt a károsult. Nem egyszer fordult elő olyan, amikor a tolvaj magát egyáltalán nem gondolta tolvajnak, épp ellenkezőleg, úgy gondolta, hogy jogosan cselekszik, mert a tulajdonosok nem birtokolták törvényesen az adott dolgot, vagy tartoztak neki. A büntetések itt is szigorúak, következetesek voltak, láthattunk példát elrettentésre, megalázásra, s találkoztunk két akasztással is. A leggyakrabban verést szabtak ki a tettesekre, a második leggyakoribb büntetés a nyakvasba tétel volt, többeket kicsaptak a városból, s voltak, akik vérdíjat fizettek. Többször történt meg ezeknek a büntetéseknek a kombinációja is.

Sok per született káromkodás, szitkozódás, istenkáromlás miatt is. Ezt különösen nagy bűnnek tekintették a korszakban, ennek megfelelően szigorú volt a büntetése is.[56] Az általam vizsgált néhány évben a jegyzőkönyv szerint 61 személyt állítottak bíróság elé káromkodás vádjával, néhányukat nem is egyszer. Majdnem mindannyian férfiak voltak, csupán egy nő volt köztük. A 60 férfiból 35 ellen volt egyedül káromkodás a vád, 22 esetében történt egyéb bűncselekmény is, s volt három férfi, akik egyszer „csak” káromkodtak, másszor pedig emellett mást is elkövettek. Én most a „csak” istenkáromlást, szitkozódást tartalmazó ügyekkel foglalkozok részletesen. Mint sok más bűncselekménynél, itt is előfordult, hogy részegen követték el a tettet, s mint tudjuk, az ittas emberek sokszor cselekszenek meggondolatlanul, és ez a 18. század elején sem volt másképp. Blaszfémia, káromkodás esetén is sokan védekeztek azzal, hogy részegek voltak, és nem emlékeznek a történtekre. A harmincnyolc – harmincöt plusz három – istenkáromló közül hétnél egyértelműen előkerül a részegség, kettőnél pedig feltételezhető. Pap György a csapszéken káromkodott, így nem kizárt, hogy ivott is.[57] Angyal János pedig a bíróság előtt azt állította, hogy „*nem gondollya* [sic!], *hogy káromkodott*

[54] Uo. 28. 1701. január 15.
[55] Uo. 61. 1701. február 12.
[56] Erről részletesebben lásd *M. Antalóczy Ildikó*: A blaszfémia és más vallásellenes bűncselekmények Debrecenben a XVIII. század közepén. In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve 23. Debrecen, 1996. 68–71.
[57] HBML IV. A 1011/a 25. k. 48. 1701. január 31.

volna", amely szintén utalhat alkoholos befolyásoltságra.[58] A másik hét eljárás során azonban egyértelműen ittas állapotról van szó, ami persze nem azt jelenti, hogy mind a heten részegek voltak, csupán azt, hogy a vádban vagy a védőbeszédben ez szerepelt. Török János és Olcsvári György anyagában a deliberatumban olvashatjuk, hogy „*részegek voltanak*", így szinte bizonyos, hogy tényleg így volt.[59] A maradék öt személy pedig ezzel, vagyis az alkoholos befolyásoltsággal védekezett.[60] Csak Fűsűs Miklós ítéletekor mondták ki egyértelműen, hogy elfogadták enyhítő körülményként, a többi esetben ez nem derül ki.[61] Bizonyos enyhítő körülményeket tehát itt is figyelembe vettek az ítélethozatalkor. A részegségen kívül ez lehetett az, hogy az illető korábban nem esett hasonló bűnbe, mindig jámbor ember módjára élt. Tekintettel lehettek a vádlott ifjú korára is, de általában a megbecsült, szavahihető, „*becsülletes emberek*" közbenjárása volt a döntő.[62] A harmincnyolc férfi közül huszonkilencre mondtak ki végleges ítéletet a vizsgált öt év alatt. Tizenkét esetben a már korábban is előkerült falovat alkalmazták, erre kellett felülni kővel a nyakban. Három elítéltnek megszabták, hogy három napig kell ott maradnia, a többieknél nem szerepel időkorlát.[63] Szintén bevett büntetés volt az utcánként való hordoztatás, melynél szintén követ kötöttek az illető nyakába. Ez hat deliberatumban szerepelt.[64] Az előbbi büntetésnél is előfordult, de ez utóbbinál szinte minden esetben igaz, hogy az elítéltnek a büntetés végrehajtása közben kiabálnia kellett, hogy „*halálra volt volna méltó*", ha a nemes tanács meg nem kegyelmez neki, vagyis mindenkinek meg kellett tudnia, hogy halált érdemelne.[65] A bevett büntetések közé tartozott még a kalodába zárás.[66] Ezeknek a megszégyenítő büntetéseknek a végrehajtása előtt vagy után több esetben meg is verték a bűnöst.[67] A verés, mint büntetés kilenc személy ítéletében magában szerepelt.[68] Az elrettentő hatást egyéb eszközökkel is igyekeztek fokozni, volt akit a nyelvénél fogva vitt ki a hóhér a kalodá-

[58] Uo. 826. 1704. augusztus 30.
[59] Uo. 438. 1702. szeptember 21.
[60] Uo. 197. 1701. szeptember 5., 253. 171. december 12., 299. 1702. február 2., 321. 1702. március 13., 687. 1703. december 8.
[61] Uo. 326. 1702. március 18.
[62] Pl. Uo. 103–104. 1701. április 14.; 687. 1703. december 8.; 835–836. 1704. szeptember 20.
[63] Pl. Uo. 103–104. 1701. április 14., 155. 1701. június 18., 302. 1702. február 11., 304. 1702. február 13.
[64] Pl. Uo. 396. 1702. július 8., 460. 1702. december 2.
[65] Pl. Uo. 253. 1701. december 12., 732–733. 1704. február 23.
[66] Pl. Uo. 687. 1703. december 8., 835–836. 1704. szeptember 20.
[67] Pl. Uo. 302. 1702. február 11., 304. 1702. február 14.
[68] Pl. Uo. 438. 1702. szeptember 21.

hoz, hogy ott követ kössön a nyakába, és utcánként hordoztassa.[69] A szigorú büntetések ellenére itt is voltak visszaesők.[70]

Nem csupán istenkáromlással lehetett az Isten ellen véteni. Galgóczi Gergelyt például azzal vádolták, hogy hanyagolja a templomba járást.[71] Balai Kata pedig kiköpte az úrvacsora alatt a kenyeret, amelyet annyira megbotránkoztatónak és szentségtörésnek ítélték, hogy a nőt kivitte a hóhér az akasztófához, ahol erősen megverte, s kitiltották a városból.[72]

Külön kell tárgyalnunk a mocskolódást, rágalmazást. Összesen az öt év alatt 99-en keveredtek ezek valamelyikébe, közülük 94-en szerepelnek vádlottként a jegyzőkönyvben, 68 férfi és 31 nő. A maradék 5 személynek arról kellett vallomást tennie, hogy kitől hallotta a felperest sértő, mocskoló beszédet. Elsőként a szidalmazásokat, mocskolódásokat vizsgálom részletesebben. Ezeket általában nem önmagukban követték el a vádlottak, rendszerint valamilyen erőszakos cselekedetet kísértek a szavak.[73] Voltak azonban kivételek, ilyenkor a mocskolódás egyedüli vádként szerepelt. Ilyen Kis Istvánné esete, aki éjszaka egy fiatal legény házához ment, s őt elhívta, de mivel a legény nem kívánt vele menni, szidalmazni kezdte. Az asszony valószínűleg paráználkodni akart a legénnyel, ám amikor ő visszautasította, haragra gerjedt, s dühe szitkozódásban, az ifjú szidalmazásában jutott kifejeződésre.[74] Szintén a düh vezette Szappanos Szabó Istvánt, amikor elhunyt édesapját mocskolta. A férfi akkor gerjedt haragra, amikor megtudta, hogy apja végrendelkezett, s a szerint kell eljárni. Az ott lévők intették, hogy ne mocskolódjon, vannak elöljárók, akik majd eligazítják, mire a férfi őket is szidni kezdte. Mindezek miatt arra ítélték, hogy háromszor verje meg furatossal a hóhér a piacon, majd tegyék a nyakvasba, és ha hasonló dolgot cselekszik, halál lesz a büntetése.[75] Többen a tanácsot szidalmazták.[76] Az indíték nem mindig derül ki, egy asszonynál viszont igen. Ő a paráznasága miatti ítélethozatalkor szitkozódott, vagyis minden bizonnyal elégedetlen volt a bíróság döntésével.[77] Nem tudni, hogy a többi esetben is hasonló dolgok történtek-e, de az sem kizárt, hogy személyes ellentét állt a háttérben, hiszen nem szabad megfeledkezni arról,

[69] Uo. 732–733. 1704. február 23.
[70] Pl. Uo. 594. 1703. április 30., 379–380. 1702. június 19., 299. 1702. február 2., 472. 1702. december 16.
[71] Uo. 143. 1701. június 6.
[72] Uo. 329. 1702. március 20.
[73] Pl. Uo. 106. 1701. április 16., 247. 1701. december 5.
[74] Uo. 27–28. 1701. január 15.
[75] Uo. 636. 1703. július 9., 640. 1703. július 12.
[76] Az elöljárók becsmérlését Hajdu Lajos a politikai bűncselekmények csoportjába sorolta. *Hajdu Lajos*: Bűntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában. Bp., 1985. 281–282.
[77] HBML IV. A 1011/a 25. k. 168–169. 1701. július 4.

hogy a város vezetői sem voltak feddhetetlenek. Tudunk olyan bejegyzésről, ahol a nagytanács tagjait marasztalták el.[78]

Meglepően sokakat vádoltak rágalmazással, becsületsértéssel. Az emberek sokféle dolgokkal megvádolták egymást, de megfigyelhető néhány „bevett" vádaskodás. Gyakori volt, hogy valakit hamis hitűnek, szajhának, boszorkánynak, tolvajnak, céhtagságra alkalmatlannak mondtak.[79] Hat esetben pedig nők azzal vádoltak meg egy-egy férfit, hogy teherbe ejtették őket.[80] A fentebb felsoroltakon kívül egyéb sértések, hamis állítások is ismertek. Találkozunk olyan esettel, amikor valakiről azt állították, hogy törvénytelen gyermeket szült.[81] Zlattya Lászlóné cigányasszonyt pedig azzal rágalmazták, hogy két férje van.[82]

Összességében az mondható el ezekről az esetekről, hogy minden bizonnyal személyes ellentét állt a hátterükben. Sok esetben bebizonyosodott, hogy valóban pusztán rágalomról volt szó, az így rágalmazók, becsületsértők büntetése rendszerint nyelvváltság volt. Előfordult, hogy valaki nem tudta kifizetni ennek összegét, ezért helyette furatossal megcsapták.[83]

A paráznaság, házasság elleni vétek is igen gyakori volt. Ebbe a kategóriába több minden beletartozott. Ide sorolták a szabados szexuális életet, a házasságtörést, a házasság előtti szexuális együttlétet, a homoszexualitást, és néhány példa volt bigámiára is. Az efféle erkölcsi vétkeket nem mindig lehetett bizonyítani, ilyenkor a tanúk, illetve maguk a vádlottak vallomásaira kellett hagyatkozni. Az azonban többször is előfordult, hogy az együttlétnek kézzelfogható bizonyítéka lett, vagyis az illető nő teherbe esett, s így már nem lehetett tagadni a történteket.[84] 1701 és 1705 között Debrecenben 147-en keveredtek bele valamilyen paráznasággal, házasságtöréssel kapcsolatos ügybe, többen nem is egyszer. Közülük 67-en voltak férfiak és 80-an nők. Ebben a bűncselekményben tehát a nők voltak többségben. Ez nem csupán erre az öt évre volt jellemző, de még a század közepén is hasonlóan alakult.[85] Nem voltak mindannyian vádlottak. A férfiak közül 19-et csupán a perbe fogott nők említettek, s ellenük nem indult eljárás. Azért ne gondoljuk azt, hogy

[78] Uo. 919–920. 1705. december 24.
[79] Pl. Uo. 805. 1704. június 28., 812, 1704. július 7.; 806. 1704. június 28., 811. 1704. július 7.; 792. 1704. június 5., 796. 1704. június 9.; 460. 1702. december 2., 461. 1702. december 2., 469. 1702. december 14.; 442–443. 1702. szeptember 25.; 157. 1701. június 18.
[80] Pl. Uo. 204. 1701. szeptember 12., 218. 1701. szeptember 29., 519. 1703. február 5.
[81] Uo. 524. 1703. február 15.
[82] Uo. 201–202. 1701. szeptember 8.
[83] Uo. 859. 1704. december 8.
[84] Pl. Uo. 41–42. 1701. január 24., 46. 1701. január 27., 43. 1701. január 24.
[85] *M. Antalóczy Ildikó*: Bűnözés és büntetés Debrecenben a XVIII. század közepén. Debrecen, 2001. 139.

ilyen esetekben nem vizsgálták ki az ügyet. Igaz, hogy ezekkel a megnevezett férfiakkal kapcsolatban nem találtam további információkat, de olvastam olyan férfiról, akinek azért kellett a bíróság elé állnia, mert *„parázna személy reá vallott.”*[86] Tehát 48-an voltak azok a férfiak, akiket vádlottként kezelt a bíróság. Közülük egyvalaki ellen nem konkrétan a paráznaság elkövetése volt a vád, hanem az, hogy segített másoknak, annak bűnébe esni. Lakatos Jánosról van szó, aki Bondi Ferenc és Borbély Judit *„edgyütt való paráznaságokban eszköz volt.”*[87] A nők közül sem volt mindenki vádlott. Egy leány, Morvai Judit saját maga indított pert egy férfi ellen, aki őt *„szüzességében meghrontván, akkor azt fogatta, elvészi, most el nem akarja venni.”* A férfinak végül 12 forintot kellett fizetnie a defloratióért, vagyis a szüzesség elvételéért.[88] Bár Morvai Judit felperes volt, mégis úgy éreztem, hogy ebbe a kategóriába kell sorolni az ügyét, ugyanis akárhogy is nézzük, a leány a férfinak adta ártatlanságát. Igaz, hogy házasság ígéretéért cserébe, de mégis csak az egybekelés előtt. Nem találtam arra utaló információt, hogy ellene indítottake eljárást emiatt, de az is lehet, hogy ez megtörtént, csak nem a vizsgált években.

A férfiak közül tehát 19-et csak említettek, de nem fogtak perbe. 21-en voltak azok, akik csak paráznaságot követtek el, s 37-en, akiket egyéb bűncselekmény elkövetésével is vádoltak. Nők közül 66-an voltak azok, akik csak paráználkodtak, 10-en, akik egyéb bűnt is elkövettek, s 4-en, akiket egyszer csak paráznasággal, legközelebb pedig egyéb cselekedettel is vádoltak. A férfiak legtöbbször valamilyen erőszakos bűncselekményt követtek még el, de sokan káromkodtak, szitkozódtak, vagy rossz személyekkel társalkodtak, ittak. A nőket a paráznasággal együtt szitkozódással, fenyegetőzéssel, káromkodással, részegeskedéssel, lopással, valamint boszorkánysággal, varázslással vádolták.

Érdemes néhány pillantást vetni a vádlottakra. Megnézni, kik paráználkodtak, kivel tették, s azt is, hogy hol. Én elsőként arra a kérdésre keresem a választ, hogy hányan voltak közülük házasok. A nőknél egyszerűbb a dolgom, mert azt kell megnéznem, hogy hányan voltak bejegyezve férjük nevével, vagyis az asszonynevükön a jegyzőkönyvbe. 35-en biztosan asszonyok voltak. Ez azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy voltak, akiket a leánykori nevükön jegyeztek be ugyan, de férjnél voltak, esetleg asszonyként voltak bejegyezve, de özvegyek voltak. A férfiaknál már nehezebb ennek kiderítése a jegyzőkönyvből, hiszen a név nem árulja el a családi állapotot.

[86] HBML IV. A 1011/a 25. k. 1701. szeptember 8.
[87] Uo. 636. 1703. július 9.
[88] Uo. 612. 1703. június 11., 615. 1703. június 11.

Néhány esetben biztosan tudjuk, hogy az illető házas volt, ezt a vádirat szövege mutatja. Például Szabó Andrást azzal vádolták, hogy *„házassági kötelessége, tisztassága ellen, másokkal paráználkodott, fajtalankodott."*[89] Tehát nős volt, és megcsalta a feleségét. De a bigámiával kapcsolatos pereknél is egyértelmű, hogy nős a vádlott. Illetve, ha a vád konkrétan házasság előtti szexuális együttlét, vagy a büntetésben szerepel, hogy a férfi vegye feleségül a nőt, akkor arra lehet következtetni, hogy az együttlét megtörténtekor mindketten egyedülállóak voltak. Ezekre sok példát találunk a forrásban, azonban mivel a bejegyzések többségénél nincsenek ilyen jellegű információk feltüntetve, sajnos nem tudunk megbízható következtetéseket levonni az arányukat illetően.

Sokszor együtt álltak bíróság elé a paráználkodó, házasság ellen vétő párok, de a legtöbb esetben ez nem így volt. Többen név szerint megnevezték partnerüket a per során, emellett azonban gyakori volt, hogy nem a vallomásból, hanem a vádiratból állapítható meg, hogy kivel paráználkodott a vádlott. Ilyenkor általában nem említettek nevet, női vádlottaknál szerepel például, hogy az illető ifjú legénnyel, nőtlen legénnyel fajtalankodott.[90] Volt, aki ifjú legényekkel és nős férfiakkal is.[91] Többeknek rótták fel, hogy magukat illetlen, fajtalan személyekhez, latrokhoz adták.[92] Akadtak olyanok is, akik katonákkal háltak együtt.[93] De olyan is előfordult, hogy valaki a hóhérral, a harmincados szolgáival, vagy egy deákkal paráználkodott.[94] A férfi vádlottaknál nem ilyen széles a skála, többségük egy megnevezett nővel együtt állt bíróság elé. Ha nem így történt, akkor vagy egyáltalán nem szerepelt a bűntárs sem a vádban, sem a vallomásban, vagy csupán annyit jegyeztek fel, hogy egy aszszonnyal vagy más feleségével hált.[95] Két férfit pedig azért fogtak perbe, mert ahelyett, hogy elfogták volna a bűnösöket, maguk is paráználkodtak a rajtakapott asszonnyal.[96]

A legtöbb peranyagban nem szerepelnek ugyan helyszínek, de azért találunk némi információt ezzel kapcsolatban. Helyszínül szolgálhatott egy lakóház, de fajtalankodtak mezőn, erdőben, istállóban, fogadóban, csapszé-

[89] Uo. 621. 1703. június 24.
[90] Pl. Uo. 170. 1701. július 26., 418. 1702. augusztus 28., 403. 1702. július 15.
[91] Uo. 419. 1702. augusztus 28.
[92] Pl. Uo. 321. 1702. március 13., 437. 1702. szeptember 21., 130. 1701. május 30.
[93] Uo. 104. 1701. április 14., 153–154. 1701. június 16.
[94] Hóhérra lásd Uo. 154. 1701. június 16.; szolgákra lásd Uo. 311. 1702. február 27.; deákra lásd Uo. 249. 1701. december 8., 849. 1704. november 20.
[95] Pl. Uo. 851. 1704. november 20., 170. 1701. július 6.
[96] Uo. 358. 1702. május 15.

ken, sőt Oláh Mihályné Nagy Kata *„éttzakának idején a' scholában menvén, egy camarában a' deákkal bézárkózott, vélle paráználkodott.”*[97]

A házasság szentsége ellen nem csupán paráznasággal lehetett véteni. Az is komoly bűnnek számított, ha valaki elhagyta házastársát. Sőt az is, ha valakit elhagytak, és az illető nem kereste meg az őt elhagyó asszonyt vagy férfit.[98] Az ilyen ügyekben általában bigámiáról is volt szó, hiszen a házastársukat elhagyók gyakran újból házasodtak, anélkül, hogy törvényesen elváltak volna előtte.[99] De Balogh János is vétett a házasság szentsége ellen azzal, hogy nős ember létére *„magát kézben béadással kötelezte egy leány iránt, hogy elvészi.”*[100]

A korban súlyosan büntetendőnek tartották a homoszexualitást is. A vizsgált időszakban három férfit vádoltak ezzel. Kettőt kivégeztek, a harmadikat felmentették. Dévai Mihályt máglyahalálra ítélték, amiért bizonyítottnak találták, hogy *„még ez előtt 42 esztendővel kezdette a' sodomiai életet, attul fogva sok ízben, sok helyekenn, sok férfiakkal próbálgatott, azon sodomiai fertelmességre kénszerített, hitegetett, és sokakkal véghez is vitte, s gyakorlotta.”* Kimondták, hogy a tüzet a saját házának fájából, nádjából rakják, s a házat is „*annak emlékezetire*” földig rombolják le, hordják el.[101] Hasonlóan járt Dányádi Mihály is.[102] Meg kell még említeni Molnár Miklós ügyét, akiről Dévai és Dányádi is azt vallotta, hogy velük társalkodott. A férfinak hitével kellett megtisztítania magát, hogy nem cselekedett efféle vétket, s ezután felmentették.[103]

A büntetések itt is igen szigorúak, következetesek voltak, halálbüntetéssel is találkozunk. A már említett két férfi mellett két asszonynak is ez lett a sorsa. Nagy Erzsébetet fejvesztésre ítélték, mivel nem csupán visszaeső volt, de a tanácsot is szidalmazta.[104] Ecsedi Gergelyné Kovács Zsuzsannát szintén, mivel már többször is hasonló bűnbe esett, vagyis visszaeső, megrögzött házasságtörő volt.[105] Az egyik leggyakoribb büntetés a testi fenyítés, a verés volt. Ez több esetben összekapcsolódott a városból való kicsapással,

[97] Mezőre lásd Uo. 153–154. 1701. június 16.; erdőre lásd Uo. 507–508. 1703. január 22.; csapszékre lásd Uo. 421. 1702. augusztus 28.; istállóra, fogadóra lásd Uo. 635. 1703. július 9.; scholára lásd Uo. 849. 1704. november 20.
[98] Pl. Uo. 71. 1701. február 21., 75. 1701. február 28.
[99] Pl. Uo. 408. 1702. július 17., 409. 1702. július 20.
[100] Uo. 629. 1703. július 2.
[101] Uo. 418–419. 1702. augusztus 28., 423. 1702. szeptember 2., 439. 1702. szeptember 23., 440–442. 1702. szeptember 25.
[102] Uo. 444. 1702. szeptember 28., 448. 1702. október 2.
[103] Uo. 533. 1703. március 1.
[104] Uo. 168–169. 1701. július 4.
[105] Uo. 740. 1704. március 1., 758. 1704. április 7., 763. 1704. április 14.

kitiltással is.[106] Voltak viszonylag enyhébb ítéletek is. Többször szerepel például a jegyzőkönyvben büntetésként, hogy a hóhér vitessen ki vesszőt a bűnössel,[107] vagy az, hogy fizessenek fejenként 12 forintot és „*kövessenek Ecclesiát.*" Ez utóbbi döntés általában olyanok esetében született, akik házasság előtt együtt háltak.[108] Két asszonyt pedig a nyakvasba állítottak.[109] Itt is lehettek bizonyos enyhítő körülmények. Nem büntették olyan szigorúan azokat, akik önként jelentkeztek, feladták magukat,[110] vagy rossz egészségi állapotban voltak,[111] esetleg közel jártak a szüléshez.[112] Olyan is előfordult, hogy a vádlott korábban nem követett el hasonló tettet, jó életet élt, ezért enyhébb ítéletet szabtak ki rá.[113] A vádlottat, ha bebizonyosodott ártatlansága, felmentették.[114] A szigor mellett is voltak visszaesők, ilyenkor igyekeztek még keményebb büntetéseket kiszabni az illetőre.[115]

Boszorkányság, varázslás is előkerül a forrásban.[116] Boszorkánysággal, varázslással kapcsolatban az öt év alatt 12 személyt említ a jegyzőkönyv, 8 férfit és 4 nőt. Azonban ki kell emelni, hogy a férfiak közül csupán egy valakit vádoltak ténylegesen boszorkánysággal, Bogáti Takács Jánost, azonban mivel nem bizonyították bűnösségét, felmentették.[117] A maradék 7 férfi ellen az volt a vád, „*hogy bűvös-bájos személyhez folyamodott, vélle correspondeált.*" Őket közmunkára ítélték. „*Minthogy bűjös-bájos, rossz, ámító, csábító személy szavára, pénz keresésére atták magokat; azért valamennyi afféle verem vagyon a' váras körül, tölcsék be, harmadnap alatt magok*", különben fizetniük kell fejenként 12 forintot.[118]

A nőket általában a boszorkányság, varázslás mellett egyéb büntetendő cselekedetekkel is vádolták, leggyakrabban paráznasággal. A vizsgált időszakban megvádolt 4 nő közül három ellen paráznaság is volt a vád. Az egyik

[106] Pl. Uo. 246. 1701. december 5.
[107] Pl. Uo. 61–62. 1701. február 14., 104. 1701. április 14.
[108] Pl. Uo. 70–71. 1701. február 21., 84. 1701. március 12.
[109] Uo. 326. 1702. március 18., 849. 1704. november 20.
[110] Uo. 104. 1701. április 14.
[111] Uo. 61–62. 1701. február 14., 592. 1703. április 28.
[112] Uo. 218. 1701. szeptember 29.
[113] Uo. 727. 1704. február 14.
[114] Pl. Uo. 751. 1704. március 13.
[115] Pl. Uo. 130. 1701. május 30., 153. 1701. június 16., 168–169. 1701. július 4.; 154. 1701. június 16., 168–169. 1701. július 4.
[116] A témával kapcsolatban igen alapos kutatást végzett Kristóf Ildikó, ezért én a boszorkányperek hátterét nem részletezem. *Kristóf Ildikó*: Boszorkányok, „Orvos Asszonyok" és „Parázna Személyek" a XVI–XVIII. századi Debrecenben. Ethnographia 1990: 3–4. sz. 438–466.
[117] HBML IV. A 1011/a 25. k. 46. 1701. január 29.
[118] Uo. 365. 1702. május 22., 366. 1702. május 22., 399. 1702. július 10.

asszonyt fejvesztésre ítélték.[119] Egy másikat először máglyahalálra, de végül szintén lefejezésre enyhítették a büntetését.[120] Egy harmadik asszonyról pedig kiderült, hogy már máshol is folytatnak ellen eljárást, ezért nem szükséges, hogy Debrecenben is boszorkánypert folytassanak ellene. Az illetőre Földes és Szabolcs vármegye által kiszabott ítélet az volt, hogy tisztítsa magát hitével, s ha ezt nem tudja megtenni, akkor megégetik.[121] A negyedik nőt szerelmi varázslással vádolták. Azt vallotta, hogy dajka korában hallotta ezt valakitől, de ő maga sosem hitt benne. El kellett mondania, hogy kitől hallotta, s mindkettejüket a nyakvasra ítélték.[122] A perek vádlottjai, illetve a gyanúba keveredők egy része gyógyított, vagy köze volt a gyógyításhoz.

Akadtak olyan esetek a jegyzőkönyvben, melyeket nem lehet a fentebb részletezett kategóriákba sorolni. Indítottak eljárást például a részeges életmód, vagy „tisztátalan személyekkel" való társalkodás miatt.[123] De kötelességszegés miatt is.[124] Köztudott, hogy a várost gyakran pusztították tüzek, így nem meglepő, hogy eljárás indult azok ellen is, akik akár szándékosan, akár véletlenül tüzet okoztak.[125] Voltak néhányan, akik nem tartották be a különféle tilalmakat és a kereskedelemre vonatkozó szabályozásokat, s ezért állították őket bíróság elé.[126] De lehetne még sorolni az érdekesebbnél érdekesebb ügyeket.

Láthatjuk, hogy nagyon sok embert fogtak perbe különböző súlyú bűncselekmények miatt. A vizsgált években sok ügyben nem született ítélet, hiszen a perek sokáig, olykor évekig is elhúzódtak, emiatt sokszor nem tudjuk,

[119] Uo. 44. 1701. január 27.
[120] Uo. 454. 1702. november 23., 467–468. 1702. december 14.
[121] Uo. 364. 1702. május 22., 377–379. 1702. június 19., 383–386. 1702. június 26., 390–391. 1702. június 29., 401–402. 1702. július 13.
[122] Uo. 722. 1704. február 4.
[123] Pl. Uo. 263. 1701. december 15., 248. 1701. december 5.; 71. 1701. február 21., 77. 1701. március 7.
[124] Pl. Uo. 62. 1701. február 14., 158. 1701. június 20., 233–234. 1701. november 17.
[125] Pl. Uo. 365. 1702. május 22., 619. 1703. június 18.
[126] Pl. Uo. 358. 1702. május 15., 714. 1704. január 19., 724. 1704. február 11.

hogy a bűncselekményt valóban elkövették-e, vagy csupán alaptalan vádaskodásról volt-e szó. Az ítélethozatalnál a bíróság rendkívül szigorú, ám következetes volt. A hasonló ügyekben többnyire a büntetések is hasonlóak voltak. Kedvelték a megalázó, elrettentő igazságszolgáltatást, de emberséggel is találkozunk. A nemet illetően már megfigyelhettük, hogy mely bűncselekményeket milyen arányban követték el a nők és a férfiak, sajnos az elkövetők korára vonatkozóan már nem ad ilyen sok információt a jegyzőkönyv. Ehhez, s a részletek alaposabb feltárásához további kutatásokra van szükség.

Schrek Katalin

OROSZORSZÁG KELETI POLITIKÁJA I. SÁNDOR URALKODÁSÁNAK UTOLSÓ ÉVEIBEN (1821–1825)

A napóleoni háborúk lezárását követően kialakított európai struktúra az új alapokra helyezett kontinentális erőegyensúlyi rendszer megszilárdítását tűzte ki céljául. Ennek megvalósításához nélkülözhetetlen volt a szövetséges nagyhatalmak hosszú távon történő együttműködése. Az Orosz Birodalom 1815 után a „felszabadító" rangjához méltó módon vállalata magára a kontinens békéje fölötti felügyeletet. A Szent Szövetség az európai erőegyensúlyi rendszer stabilitásának biztosítására irányuló elkötelezettsége révén, a kollektív nagyhatalmi érdekek képviseletét kívánta ellátni. Azonban az Oroszország által szorgalmazott kezdeményezés önmagában még nem jelentett fedezetet a kontinens békéjének megőrzésére. A rend fenntartásának eredményessége érdekében szükségessé vált a vezető államok együttműködésének régi alapokon történő újjászervezése. Ezt a célt volt hivatott teljesíteni a Négyes Szövetség, mely legalapvetőbb feladatának – Franciaország féken tartása mellett – a Bécsben kialakított európai status quo szavatolását tekintette. Az 1815. november 20-án Oroszország, Poroszország, Ausztria és Nagy-Britannia által aláírt nagyhatalmi konvenció egyfajta defenzív politikai irányvonal megtestesülését jelentette. Az egyezmény értelmében a szerződő felek vállalták, hogy a kontinens békéjét veszélyeztető kérdések a győztes nagyhatalmak részvételével zajló tárgyalásokon kerülnek rendezésre.[1]

Az 1814/1815–1822-ig tartó „kongresszusok kora" a nemzeti törekvések ellen irányuló – részben egységes – nagyhatalmi fellépések aktív időszakának tekinthető. A mediterrán térség forradalmi megmozdulásainak esetében – a szövetséges államok közös egyetértése alapján – az intervenció politikáját alkalmazták. Az 1820-as évek forradalmainak sorába illeszkedő görög felkelés azonban komoly kihívás elé állította a nagyhatalmakat, különösen Oroszországot. A megmozdulás ugyanis az Oszmán Birodalom területén zajlott, amely integritásának kérdése már a 18. század végétől kezdve a nemzetközi kapcsolatok egyik neuralgikus pontját képezte. A keleti kérdés szorosan összefüggött az Orosz Birodalom balkáni térség felé irányuló külpolitikai ambícióival, amely alapvetően ellentétben állt az angol és az osztrák kormányzat érdekeivel. A szentpétervári udvar számára tehát különösen nagy megmérettetést jelentett az 1821 márciusában kirobbant görög szabadságharc. Tanul-

[1] 19. századi egyetemes történelem 1789–1914. Európa és az Európán kívüli országok. Szerk. Vadász Sándor. Osiris Kiadó, Bp., 2011. 29.

mányom középpontjába a Peloponnészoszon zajló események orosz külpolitikára gyakorolt hatásának bemutatását helyeztem. Az I. Sándor cár által alkalmazott konzervatív magatartás és a keleti krízis jelentette kihívás problematikájának vizsgálata során a publikált források felhasználására támaszkodtam. Arra törekedtem, hogy a diplomáciai jegyzékek, hivatalos levélváltások és korabeli memoárok felhasználása révén alapos áttekintést nyújtsak a Szentpétervár által a görög ügy korai szakaszában képviselt külpolitika metódusáról.

Az Oszmán Birodalom ellen irányuló, a nemzeti önállóság eszméjének megvalósítását célul kitűző hellén forradalom az európai nagyhatalmak szempontjából nem volt más, mint a szilárd alapokon nyugvó európai rend megbontására tett kísérlet. A legitim hatalom megdöntésére irányuló bármilyenfajta próbálkozás pedig élesen szemben állt a Szent Szövetség által megfogalmazott alapelvekkel. Ebből kifolyólag Oroszország, a kontinens békéjének buzgó védelmezőjeként, elítélte az Ipszilanti Sándor vezetésével zajló görög szeparatista mozgalmat és elismerte a szultánnak az eseményekbe való beavatkozási jogát.[2] A szentpétervári kabinet határozott állásfoglalásának egyik legfontosabb oka a szövetségesi kételyek eloszlatása volt, amelyek a felkelés orosz támogatottságát illetően merültek fel. A mozgalom vezetője ugyanis 1821 februárjában kijelentette: „Európa felvilágosult népei, amelyek boldogságuk megerősítésén fáradoznak, s jó tételeményeken, melyeket őseinktől tanultak hálatelten, a görögök szabadságát óhajtják! Mi cselekedeteinkkel méltónak bizonyulunk őseinkhez és a mostani évszázadhoz, jó reménnyel lehetünk az iránt, hogy elnyerjük pártfogásukat és támogatásukat! Sokan közülük, a szabadságszeretők eljönnek, hogy velünk harcoljanak. Induljatok, Testvérek! És látni fogjátok a nagy hatalmat, amint jogaink támogatja!”[3] Az utolsó mondat egyértelmű, bár korántsem hiteles utalás volt Oroszország protektori szerepvállalását illetően.

Görögország nemzetközi megítélése rendkívül negatív volt. Ennek egyik legfőbb oka a forradalom során a helyi török lakossággal szemben alkalmazott kegyetlen bánásmód, amelynek eredményeként megközelítőleg 15 ezer muzulmán vesztette életét.[4] Az atrocitásokat mélységesen elítélő Anglia az események hatására komoly szankciókat alkalmazott: zárlatot vezettek be, melynek értelmében megtiltották a Nagy-Britannia fennhatósága alatt álló görög szigetek lakosainak, hogy bármilyen módon kapcsolatba kerüljenek a

[2] *Ormos Mária–Majoros István:* Európa a nemzetközi küzdőtéren. Osiris Kiadó, Bp., 2003. 42.
[3] Ipszilanti Sándor kiáltványa minden göröghöz, 1821. In: Egyetemes történeti szöveggyűjtemény. 1789–1914. Szerk. Diószegi István. Korona Kiadó, Bp., 2001. 89.
[4] *Ormos M.–Majoros I.:* Európa i. m. 42.

hellén felkelőkkel, továbbá a forradalmárok felé irányuló segítségnyújtás megakadályozása érdekében utasítást adtak a kereskedelmi hajók folyamatos ellenőrzésére.[5] Ezen a ponton érdemes megjegyeznünk, hogy bár a felkelés esetében a londoni kabinet rendkívül markáns véleményformálása vezérelte az angol külpolitikát, a parlamenten belül voltak eltérő álláspontok. John Hely-Hutchinson az Alsóház képviselője 1821. június 20-i felszólalásában a görögökkel kapcsolatos szimpátiájának adott hangot, mindeközben azonban bírálattal illette Oroszország magatartását. Úgy vélte, a keleti birodalom a fennálló helyzetet kihasználva igyekszik görögországi befolyásának megszilárdítására.[6]

A szabadságharc kezdeti szakaszában az orosz külpolitika az egyensúlyi elv fenntartására törekedett. Annak ellenére, hogy I. Sándort aggasztotta a balkáni keresztények legyilkolásának gondolata, határozottan elvetette a fegyveres beavatkozás lehetőségét.[7] A görög ügy vonatkozásában az orosz külpolitikát alapvetően három tényező befolyásolta: I. Sándor sajátos Európa-koncepciója, Oroszország és a szövetséges európai nagyhatalmak viszonyának alakulása, valamint a görög szabadságarc nemzetközi megítélése.

Az első szempontként I. Sándor politikai gondolkodásmódjának alakulását kell figyelembe venni. Az 1814–1815-ben kialakított európai struktúra hosszú távú fenntartásának két garanciális eleme volt: az angol irányvonalat megtestesítő Négyes –, illetve 1818 után Ötös Szövetség, valamint az orosz koncepcióra épült Szent Szövetség.[8] Utóbbi önmagában vizsgálva, az elvi keretek determinálásán túl, nem tartalmazott a politikai cselekvőképességet érdemben befolyásoló vagy módosító elemeket és csupán szándéknyilatkozatként értékelhető. Az abban megfogalmazott ideák valamivel később, a troppaui nyilatkozat (1820) formájában, váltak egy közös osztrák–porosz–orosz politika alappilléreivé. A jegyzőkönyv értelmében a három nagyhatalom *„alkalmazni óhajtván szövetségük elveit és megóvni népeiket és Európát a bűn ragályától és biztosítani óhajtván a civilizáció, az igazság és a törvény békés és boldog fejlődését a keresztény erkölcs alatt”* a forradalmi állapotából adódóan más nemzetek biztonságérzetét fenyegető államokkal szemben *„elő-*

[5] Uo.
[6] Hansard, V, col. 1222–1228. Hutchinson in House of Commons, 20 June, 1821.
[7] Choiseul-Gouffier bárónő visszaemlékezésében a következőképpen fogalmaz: *„Várható volt, hogy Sándor cár, mint az oroszországi görög(keleti) egyház vezetője vallási felebarátjai védelmezőjévé nyilvánítja magát, és képtelen lenne ellenállni a vágynak, hogy megsegítse a görögöket, kiűzze a törököket Európából és a görög félsziget (a Magna Graeciát magában foglaló terület) urává tegye magát.”* Erre vonatkozóan l. *Madame La Comtesse de Choiseul–Gouffier:* Historical Memoirs of Alexander I and the Court of Russia. Kegan Paul, Trench, Trüber & CO. Ltd., London, 1904. 248.
[8] *Ormos M.–Majoros I.:* Európa i. m. 30–31.

ször rábeszéléssel", s amennyiben szükséges *„fegyverrel fognak fellépni."*[9] A görög ügy kapcsán I. Sándor kezdetben következetesen ragaszkodott a korábban meghatározott szigorú alapelvekhez, amelyek tükrében a szabadságharc orosz részről történő anyagi és fegyveres támogatása lehetetlennek bizonyult.

A második tényezőként Oroszország szövetségeseivel – egészen pontosan Angliával és Ausztriával – való kapcsolatát kell megvizsgálni. A londoni kabinettel való együttműködés továbbra is fenn állt, azonban az aacheni kongresszust követő időszakban a két ország közötti kötelékek valamelyest fellazultak. A folyamat megindulásában szerepet játszott az angol diplomácia visszafogott magatartása, amely a francia kérdés rendezését követően volt tapasztalható, valamint a londoni kabinetnek a szövetségeseivel történő elvi összeütközése. Az angol diplomácia ugyanis nem tudott és nem is kívánt azonosulni a troppaui protokollban megfogalmazott tételekkel.

Nagy-Britanniának alapvető érdeke volt, hogy a Földközi-tenger keleti medencéjében fennálló status quo érintetlen maradjon. Azonban ugyanezen okból adódóan rendkívül hátrányosan érintette egy hosszú évekig elhúzódó fegyveres konfliktus lehetősége, amely korlátozhatná a térségben zajló hajózást, illetve kereskedelmet. Az Orosz Birodalom görög ügyben történő állásfoglalása tehát meghatározó jelentőséggel bírt London számára. Az angol külügyminiszter több szempontból igyekezett megvilágítani a problémát és ennek megfelelően átgondolni a szóba jöhető megoldásokat. Robert Stuart Castlereagh Sir Charles Bagotnak írt 1821. december 14-i levelében elemezte a görög ügy kapcsán kialakult helyzetet, amellyel kapcsolatban így fogalmazott: *„Röviden, lehetetlen, hogy a császár ne lássa, hogy ennek a forradalmi áradatnak a csúcspontja Görögországban van, hogy a dagály szakadatlan és összefüggő folyamként áramlik az Atlanti-óceán túlpartjáról* [Oroszország] *déli tartományaiba; és semmi kétségem, hogy ő császári felsége államférfiként, ezen az elven, nem pedig a helyi politikai szempontok alapján fogja szabályozni ezt a folyamatot.* […] *Biztos vagyok benne, hogy ha az, ami jelenleg külföldi kalandorok vezetésével Görögországban – különösen Moreában – történik, más Oroszországgal határos országban is megmutatkozna, a császár úgy lépne fel, ahogyan azt Laibachban tette."*[10] Azonban Castlereagh a forrás következő szakaszában hangsúlyozza, hogy a cár *„nem küldhetne a forradalmi veszély mérséklése érdekében Törökországba hadsereget* […] *anélkül,*

[9] A troppaui nyilatkozat. In: Szöveggyűjtemény az újkori egyetemes történelem tanulmányozásához. 1789–1918. Szerk. Urbán Aladár. Tankönyvkiadó, Bp., 1966. 69.

[10] The Marquess of Londonderry to Sir Charles Bagot. Foreign Office, December 14, 1821. In: Correspondence, Despatches And Other Papers Of Viscount Castlereagh, Second Marquess Of Londonerry. Series III. Vo. I–IV. Ed. Charles William Vane. John Murray, Albemarle Street, London, 1853. IV. 444.

hogy mind a törökökkel és mind a görögökkel ellenséges viszonyba ne kerülne."[11] Ez a mondat azt sugallhatja, hogy az angol külügyminiszter sem számolt ebben az időszakban az orosz intervenció reális lehetőségével. Castlereagh koncepciója alapján ugyanis arra lehet következtetni, hogy a beavatkozás mindenféleképpen kettős kockázatot jelentett volna Szentpétervár számára. A cár tartott attól, hogy az eseményekbe való beavatkozás London ellenkezését váltaná ki és a bécsi udvar tekintetében is hasonló véleményen volt. Metternich az intervenció kérdését Oroszország térnyerésének eszközeként fogta fel, amely elkerülése Ausztria elsőrendű érdekei közé tarozott. Stratégiájának alapját I. Sándor döntéshozatalának befolyásolása és a görög ügy diplomáciai úton történő rendezése képezte.

Végül a harmadik szempont a cár görög felkelésről kialakított negatív összképe volt. I. Sándor rendkívül ambivalens érzelmeket táplált a görög mozgalom iránt. Tartott tőle ugyanis, hogy a görög inszurrekció nagyhatalmi támogatás révén valósulhatott meg, melynek hátterében valójában Franciaország állt. A cár aggodalmát A. N. Golicinhez intézett szavai jelzik: *„Semmi kétség, hogy az ezen felkelés mögötti ösztönzést a Párizsból irányított központi bizottság adhatta, azzal a szándékkal, hogy zavart keltsen a Nápolynak*[12] *nyújtandó segítségben és megakadályozzon minket a Sátán egyik templomának lerombolásában, amely kizárólag azért alapíttatott, hogy elterjessze és kiszélesítse az ő kereszténységellenes tanait.*"[13] Bár az érvelési mód túlzónak tűnhet, I. Sándor félelme nem bizonyult alaptalannak. A Franciaországgal szemben tanúsított bizalmatlan magatartás a korszakban általános jelenség volt. Az angol külügyminiszter is szkepticizmussal említette meg a párizsi kormányzat tevékenységét: *„Franciaország politikájában a szélsőséges álláspontok, és saját érdekei között ingadozik, természetében mindkettő komolyan és talán egyenlő mértékben fenyegeti belső nyugalmát.*"[14] Annak ellenére azonban, hogy I. Sándor komoly fenntartásokkal viseltetett Párizs iránt politikájában racionális magatartást tanúsított Franciaországgal szemben. Még 1821 júliusában jelezte a szentpétervári francia követnek, hogy Oroszország továbbra is baráti viszonyt kíván ápolni a párizsi kabinettel és felvázolta

[11] Uo. 445.

[12] A Szent Szövetség alapelveinek megvédelmezésére irányuló intervenciós politika gyakorlatban történő alkalmazásának közvetlen kiváltó okai az 1820-as év forradalmi eseményei voltak. A felkelések sorát az El Riego ezredes vezette mozgalom nyitotta meg. A spanyol forradalom hamarosan Itáliában is éreztette hatását: 1820 júliusában a Nápolyi, míg 1821 márciusában a Szárd–Piemonti Királyság területén zajlottak le hasonló események. A közös cél minden esetben az alkotmány kivívása volt. Lásd *Ormos M.–Majoros I.:* Európa i. m. 33.

[13] Idézi *Janet M. Hartley:* Alexander I. Adison Wesley Longman, New York, 1994. 153.

[14] The Marquess of Londonderry to Sir Charles Bagot. Foreign Office, December 14, 1821. In: Correspondence, Despatches And Other Papers i. m. Ed. Vane, C. W. 443.

egy jövőbeli orosz – francia együttműködés lehetőségét.[15] *„Nincs és soha nem is lehet más ambícióm, mint a béke megőrzése és fenntartása* […] *amelyért feláldoznék minden dicsőséget* […] *Oroszországnak és Franciaországnak szövetségre kell lépnie; számunkra a barátság biztonságosabb és hasznosabb lesz, mint a törököké."*[16]

A Párizshoz való közeledés szorosan összefüggött az orosz–török diplomáciai kapcsolatok fokozatos romlásával. Az Orosz Birodalom és a Porta között fennálló harmonikus viszony már a görög szabadságharc kirobbanása előtt megbomlani látszott. A nézeteltérést kiváltó ok az 1812-es bukaresti békében foglalt feltételek betartásának elmaradása volt. I. Sándor szemében a Dunai Fejedelemségek teljes körű autonómiájának biztosítását garantáló intézkedések hiánya Konstantinápoly ellenséges magatartásaként volt értelmezhető. A két fél viszonyának jellegére utalva említhetünk egy korábbi incidenst. A The European Magazine and London Review 1817-es kiadásában megjelent cikk szerint a Madrid és Szentpétervár között létrejött megállapodás értelmében Oroszország négy fregatt és összesen 16 ezer fős sereg kiállítására kötelezte magát, amely a Spanyolország dél-amerikai gyarmatain kirobbant felkelések leverésében nyújtott volna segítséget. A Porta azonban G. A. Sztroganov konstantinápolyi követ erőfeszítései ellenére, megtagadta a Szevasztopolból induló orosz hajók Boszporuszon történő átkelésének engedélyezését, késleltetve ez által a spanyoloknak nyújtandó támogatást.[17] A két állam a felületes súrlódások ellenére ekkor még képes volt megőrizni a békét.

Az orosz külpolitika magatartásában 1821 júniusában következett be változás. A Porta a görög felkelés kirobbanását követően súlyos megtorlásban részesítette Morea lakosságát. Az oszmán atrocitások a helyi lakosság mellett az ortodox egyház tagjait és intézményeit is súlyosan érintették. I. Sándor az eseményeket követően úgy döntött, hogy módosít korábbi álláspontján, és diplomáciai úton nyújt támogatást a görög felkelőknek. Fontos kiemelnünk, hogy a cár a kücsük-kajnardzsai békében rögzített protektori jogára hivatkozva tiltakozott a keresztényekkel szemben alkalmazott török fellépések ellen.[18] Döntésének hátterében a humanitárius indíttatáson kívül az orosz állam érdekei is meghatározó szerepet játszottak; egyrészről a konfliktus akadályozta a

[15] *Hartley, J. M.:* Alexander i. m. 155.

[16] Rapports des ministres français: du comte Le Ferronnays, 19 Julliet, 1821. In: Le Empereur Alexandr Ier. Essai D'Étude Historique. Tom. II. Grand–Duc Nicolas Mikhailowitch. Manufacture des Papiers de l'État, St.–Petersbourg, 1912. 376–378.

[17] The European Magazine and London Review, Vol. 72. From July to December, 1817. 177.

[18] A béke teljes szövege megtalálható: Friede von Kutschuk Kaïnardji (10/21. Juli 1774). In: Ausgewählte diplomatische Aktenstücke zur orientalischen Frage. Zusammengestellt Karl Strupp. F. A. Pethes A.–G., Gotha, 1916. 18–24.

birodalom kereskedelmi flottájának térségben való tevékenységét, másrészről pedig Konstantinápoly befolyásának térnyerése a Dunai Fejedelemségek kormányzataiban egyre nagyobb méretek öltött. 1821. július 18-án Sztroganov konstantinápolyi orosz követ ultimátumot intézett a török szultánhoz.[19] Az orosz követelések között szerepelt a lerombolt és kifosztott görög templomok azonnali újjáépítése; a keresztény vallás előjogainak és korábbi védelmének helyreállítása, valamint sérthetetlenségének garantálása; a béke lehetőségének biztosítása a meghódolt görögök számára; továbbá, hogy a török kormányzat engedélyezze Oroszországnak a Dunai Fejedelemségek pacifikálásában való részvételt.[20] Az Orosz Birodalom és a Porta közötti tárgyalások azonban holtpontra jutottak, a szentpétervári kormányzat pedig július 27-én megszakította Törökországgal a diplomáciai kapcsolatot.[21] A további érintkezés java részt Percy Strangford konstantinápolyi brit nagykövet közvetítő tevékenysége által zajlott. Szentpétervár három – számára alapvető – kérdésben kívánt konszenzusra jutni a Portával. Az orosz követelések között szerepelt a Dunai Fejedelemségekben állomásozó török haderő létszámának csökkentése, a hajózási szabadság Fekete-tengeren történő helyreállítása, valamint a jelen eseményeire reflektálva egy megfelelő görög kormányzat felállításának igénye.[22] Végül a tárgyalássorozat eredményeképpen Oroszországnak – mérsékelt formában ugyan – de a hajózási korlátozások feloldásával sikerült akaratát érvényesítenie.[23] Az elért engedmények pedig éppen elengedőnek bizonyultak ahhoz, hogy Szentpétervárnak ne kelljen módosítania a keleti kérdésben alkalmazott politikájának addig jól bevált irányvonalán.

Az orosz–török viszony kiéleződésének idején a cár a bécsi udvarral történő konfrontáció elkerülése érdekében folyamatosan konzultált az osztrák kancellárral, aki 1815 óta szignifikáns szerepet töltött be I. Sándor európai ügyekkel kapcsolatos koncepciójának és ez által külpolitikájának alakításában. Nem volt ez másképpen a görög kérdést illetően sem. Metternich minden erejével azon volt, hogy Oroszország a balkáni események tekintetében megőrizze semlegességét. 1822 tavaszán a cár az osztrák és az orosz álláspontok összhangba kerülése érdekében D. P. Tatyiscsevet küldte Bécsbe.[24] Metter-

[19] *Ormos M.–Majoros I.:* Európa i. m. 47.
[20] *J. A. R. Marriott:* The Eastern Question. A Historycal Study in European Diplomacy. Clarendon Press, Oxford, 1917. 184–185.
[21] *Bodnár Erzsébet:* Oroszország keleti törekvései 1792–1830. In: A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában. Szerk. Árvay Viktor–Bodnár Erzsébet–Demeter Gábor. Hungarovox Kiadó, Bp., 2005. 74.
[22] *Hartley, J. M.:* Alexander i. m. 157.
[23] Uo.
[24] *Patricia Kennedy Grimsted:* The Foreign Ministers of Alexander I. Political Attitudes and The Conduct of Russian Diplomacy, 1801–1825. University of California Press, Berkeley, 1969. 266.

nich ekkor készítette el I. Sándornak szánt memorandumát, amely a fennálló helyzet értékelése mellett a jövőben alkalmazandó politikai koncepcióra vonatkozóan is tartalmazott ajánlásokat. Véleménye szerint: *„A jelenleg Oroszország és a Porta között fennálló bonyodalom különböző kérdések két aspektusát mutatja be* […]. *Az első arra vonatkozik, amelyet pontos jogoknak nevezhetnénk; a második az általános érdeket érinti."* A kancellár a nézeteltérések feloldásának érdekében úgy vélte, hogy *„A pontos jogokat illető összes kérdést az Oroszország és a Porta között fennálló, létező egyezményeknek és konvencióknak megfelelően kellene megoldani. Az általános érdek kérdéseinek megoldását a Porta és minden keresztény hatalom közös szükségében az Oszmán Birodalom és keresztény alattvalói közötti viszony konszolidálásában kellene megtalálni, ilyen módon biztosítva a török tartományok – beleértve a nehézségek és zavargások által folyamatosan fenyegetettek – belső nyugalmát* […]."[25]A kancellár javaslata alapján az Oszmán Birodalommal szemben érvényesítendő célkitűzések tartalmazták az Oroszország és a Porta között meglévő, érvényes szerződésekben foglalt pontok végrehajtását; megállapodást arról, hogy a török kormányzat egy bizonyos időn belül – akár a szövetséges hatalmak diplomáciai közbejárása révén – helyreállítsa a rendet; valamint azon követelést, hogy Konstantinápoly *„jelöljön ki teljhatalmú* [delegáltakat]*, az Ő császári felsége, minden oroszok cárja által, valamint az Ausztria, Franciaország, Nagy-Britannia és Poroszország udvarai által kijelölt meghatározott helyeken és időben történő találkozásra annak érdekében, hogy tárgyaljanak és megegyezzenek azon intézkedésekről, amelyeket az öt szövetséges nagyhatalom az Oszmán Birodalom azonnali, szilárd és hosszú távú békéjének biztosítása és az Oroszország, valamint a Porta közötti jelenleg felfüggesztett diplomáciai és baráti viszony helyreállatása érdekében szükségesnek tartanak."*[26]

Metternich erőfeszítései kifizetődőnek bizonyultak. A május 31-én Frigyes Vilmos porosz királyhoz írott levelében az osztrák politika diadaláról számolt be. A Szentpétervárról érkező futár aznap továbbította ugyanis a kancellárnak Lebzeltern – szentpétervári osztrák nagykövet – jelentését, amely I. Sándor döntését volt hivatott ismertetni. A cár minden Metternich[27] által felterjesztett indítványt elfogadott és a bécsi irányvonal mellett kötelezte el magát. Az előzmények ismeretében nem meglepő, hogy az 1822 októberé-

[25] Metternich's Memorandum for the Emperor Alexander, Vienna, April 19, 1822. In: Memoirs of Prince Metternich 1815–1829. Vol. III. Ed. Prince Richard Metternich. Spottiswood and CO., London, 1881. 611–612.
[26] Uo. 617.
[27] Metternich keleti politikájára vonatkozóan Lásd *Karl Mendelssohn-Bartholdy:* Die orientalische Politik des Fürsten Metternich. Historische Zeitschrift, Bd. 18, H. 1, 1867. 41–76.

ben összeült veronai kongresszuson Oroszország is csatlakozott a többi európai nagyhatalom által kiadott közös nyilatkozathoz, amelyben ismételten megerősítette a görög szabadságharccal kapcsolatban korábban megfogalmazott elhatárolódását.[28] Az orosz külpolitikában a reason d'état elvének alkalmazása az 1815 utáni időszakban valamelyest visszaszorult és a bécsi rendszer ideáinak megfelelően az összeurópai nézőpont került előtérbe. Ezen elv tisztán körvonalazódik I. Sándor Chateaubriandhoz írt levelében: „*Nem lehetséges többé, hogy angol, francia, orosz, porosz vagy osztrák politika legyen; az embereknek és uralkodóknak csupán egy általános, közös politikát kell elfogadniuk minden jó érdekében* […]. *A gondviselés nem azért adott nyolcszázezer katonát az irányításom alá, hogy saját ambícióimat kielégítsem, hanem azért, hogy védelmezzem a vallást, az erkölcsöt és az igazságot és biztosítsam az emberi társadalom alapjául szolgáló rend fejedelmeinek uralmát.*"[29] Bár I. Sándor hajlandó volt a görög kérdést az általános európai rendezés részének tekinteni, több ízben is utalt rá, hogy az üggyel kapcsolatos saját nézete ellenkezik a szövetségesei álláspontjával.[30]

A cár szabadságharccal kapcsolatos gondolkodásmódjának formálódásában kiemelkedő szerepe volt a keleti ügyekért felelős orosz külügyminiszterének. Joannisz Kapodiszriász mind a balkáni, mind az oroszországi görögségen belül széles körű társadalmi és politikai kapcsolatrendszerrel bírt. Részt vett a Philiki Eteria szervezésében[31] és az 1821-es felkelés kirobbanását követően a hivatalos diplomácia színterén igyekezett képviselni a görög ügyet. A társaság törekvéseivel azonosulva Kapodisztriász is az önálló görög állam létrehozását tekintette elérendő célnak, hangsúlyozta azonban, hogy mindennek megvalósításához nélkülözhetetlen Szentpétervár erkölcsi és fegyveres támogatása. Kapodisztriász ezért minden erejével azon volt, hogy rábírja I. Sándort a török–görög konfliktusba történő beavatkozásra. A külügyminiszter által képviselt irányzat teljes mértékben ellenkezett az osztrák vonalat képviselő Karl Nesselrode politikájával, amelynek alapját a balkáni status quo fenntartásának elve képezte. Kapodisztriász az Orosz Birodalom nagyhatalmi

[28] *Bondár E.:* Orosz–osztrák együttműködés és vetélkedés a keleti kérdésben a 18. században és a 19. század első felében. In: Uő: A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 19. század első felében. Hungarovox Kiadó, Bp., 2008. 69.

[29] M. de Chateaubriand: The Congress of Verona. Comprising a Portion of Memoirs of His Own Times. I–II. Richard Bentley, New Burlington Street, London, 1838. I. 240.

[30] The Cambridge History of British Foreign Policy 1783–1919. Vol. II. 1815–1866. Ed. A. W. Ward–G. P. Gooch. University Press, Cambridge, 1923. 87.

[31] Kapodisztriasz munkásságára vonatkozóan lásd *C. W. Crawley:* John Capodistrias and the Greeks before 1821. Cambridge Historical Journal, Vol. 13., No. 2., 1957. 162–182; *Grimsted, P. K.:* Capodistrias and a "New Order" for Restoration Europe: The "Liberal Ideas" of a Russian Foreign Minister, 1814–1822. The Journal of Modern History, Vol. 40., No. 2., 1968. 166–192.

érdekeire hivatkozva próbálta meggyőzni a cárt, aki azonban hajthatatlannak bizonyult.[32] I. Sándor ugyanis nem ismerte el Szentpétervár döntésben való kizárólagosságát és ragaszkodott hozzá, hogy a kérdést a vezető európai országok kollektív együttműködése révén oldják meg. A cár és külügyminisztere közötti viszony egyre feszültebbé vált, a két fél közötti nézeteltérés pedig 1822-ben Kapodisztriász kényszerű visszavonulását eredményezte.

I. Sándor életének meghatározó személyiségei közé sorolható Barbara Julianna von Krüdener,[33] aki 1815 után komoly befolyással volt a cár vallásos nézeteire. A görög szabadságharc kirobbanását követően a bárónő – az orosz közvélemény álláspontját is visszatükrözve – a felkelők megsegítése mellett foglalt állást és arra törekedett, hogy a cárt is megnyerje a „szent" ügynek. I. Sándor azonban, aki igyekezett ellenállni a háború-párti propaganda nyomásának, nem volt hajlandó fogadni Madame Krüdenert, majd ezt követően levélben szólította fel őt a Szentpétervárról való távozásra.[34] A cárnak ugyanis eltökélt szándéka volt az európai együttműködés fenntartása, amelyre a Balkánon kialakult helyzet komoly veszélyt jelentett. I. Sándor ezen álláspontját William Allennel való találkozása során is kifejtette. A cár még 1814-es angliai körútja alkalmával ismerkedett meg a kvéker hitközösség kiemelkedő személyiségével. 1822 szeptemberében bécsi találkozójuk során *„A császár* […] *azt mondta, bizonyítékai vannak arra, hogy a törökök ellen a felkelést Párizsban, olyan forradalmárok által szervezeték, akik mindenekfölött háborúra vágynak és arra törekednek, hogy a görögöket az európai nagyhatalmak összezavarásának eszközekévé tegyék* […]*"* és amennyiben Oroszország beavatkozna „[…] *a háború általánossá válhat* […]*."*[35]

A nemzetközi politikában 1823 márciusában történt változás, amikor George Canning, angol külügyminiszter, háborús félnek ismerte el a görög

[32] *Hartley, J. M.:* Is Russia Part of Europe? Russian Perceptions of Europe in the Reign of Alexander I. Cahiers du Monde russe et soviétique, Vol. 33., No. 4., 1992. 377.

[33] A szövetségesek Napóleon felett aratott győzelmét követően a cár hozzálátott a nagyhatalmi együttműködést szorgalmazó koncepciójának kidolgozásához. A Szent Szövetség alapgondolatának eredetével kapcsolatban azonban komoly ellentmondásokba ütközünk. Madame Krüdener állítása szerint ugyanis meghatározó szerepe volt az I. Sándor nevével fémjelzett tervezet kidolgozásában. Álláspontját több alkalommal nyilvánosan is hangoztatta: „*Isten akarata volt, hogy a Szent Szövetség eredeti ötletét a nagy és kegyes cárnak indítványozzam.*" Az ambiciózus bárónőnek a kérdéssel kapcsolatban tanúsított arroganciája I. Sándor haragját vonta maga után. Egy Madame Krüdenerhez intézett markáns hangnemű levelében önmérsékletre szólította fel a bárónőt, aki ezt követően tett nyilatkozatában elismerte, hogy a tervezet „*Isten és a császár*" műve volt. Erre vonatkozóan lásd: *Francis Gribble:* Emperor and Mystic: The Life of Alexander I of Russia. New York, 2009. 184; *Hartley, J. M.:* Alexander i. m. 134.

[34] *Leonid I[vanovich] Strakhovsky:* Alexander I of Russia. The Man Who Defeated Napoleon. Norton & Company INC, New York, 1947. 177.

[35] *James Sherman:* Memoirs of William Allen, F. R. S. Henry Longstreth, Philadelphia, [1851]. 348.

felkelőket.[36] Az angol gesztus – ahogyan várható volt – ösztönzően hatott az orosz diplomáciára.[37] A cár ekkor a tétlenség politikáját félretéve ismételten kísérletet tett az egyre inkább kiéleződő balkáni konfliktus diplomáciai úton történő rendezésére. Az ő utasítására dolgozta ki Nesselrode a *Memoár Görögország megbékéltetésére* című tervezetet,[38] amely Görögországot három fejedelemségre osztotta. Ennek alapján Kelet-Attika és Thesszália, Nyugat-Epirusz, valamint Morea és Kréta külön egységet képezne, amelyek török fennhatóság alatt, de görög kormányzósággal működnének.[39] Az indítvány megvitatása érdekében I. Sándor szorgalmazta a nagyhatalmak képviselőinek találkozóját. A Szentpéterváron összeülő konferencia azonban nem érte el célját. A memorandum nem csupán a nagyhatalmak, hanem a görögök részéről is heves ellenkezést váltott ki. A koncepció bizonyos részei nyilvánosságra kerültek, majd ezt követően az ideiglenes görög kormány George Canninghez intézett levelében tiltakozott az orosz javaslatot illetően és „a nagyhatalmak zsarnoki beavatkozása" elleni küzdelemhez a londoni kabinet segítségét kérte.[40] Bár az angol miniszterelnök nem tett eleget a felhívásnak a tárgyalások alakulásának tükrében értelmetlennek látta a további konzultációt és hazahívta követét. A cár sérelmezte az angol kormány magatartását, amely az 1825-ben megrendezésre kerülő második szentpétervári konferencián már nem kívánta képviseltetni magát.[41]

I. Sándor ekkora már egyértelműen a beavatkozás mellett foglalt állást. Véleményének formálódásában komoly szerepet játszott Konstantinápoly magatartása. Az egyiptomi erők görög-ellenes hadjáratba való bevonása révén a Porta tekintélyes fölénnyel rendelkezett és 1824–1825 fordulójára jelentős sikereket ért el. Az Oroszország és az Oszmán Birodalom közötti amúgy is hűvös viszonyt pedig a II. Mahmud által kiadott – az orosz kereskedelem szempontjából rendkívül hátrányos – fermán még tovább rontotta.[42] A külső tényezők jelentette háborús kényszer ellenére azonban I. Sándor tehetetlen volt; a szövetséges államok támogatásának megszerzése reménytelen vállal-

[36] *Bondár E.:* Orosz–osztrák együttműködés i. m. 69. Továbbá Douglas Dakin: The Greek struggle for Independence 1821–1833. University of Califronia Press, Berkeley, 1973. 150.
[37] *Hartley, J. M.:* Alexander i. m. 155.
[38] Внешняя политика России 19 и начало 20 века. (ВПР) Документы Российского Министерства Иностранных дел. Сер. II. т. 5. Москва, 1982. Док. 122. Записка российского правительства правительствам Австрии, Великобритании, Пруссии и Франции. 308–314.
[39] *Ormos M.–Majoros I.:* Európa i. m. 48.
[40] Lane–Poole, Stanley: The Life of The Right Honourable Stratford Canning Viscount Startford de Redcliffe. Vol. I. Longman, Green and CO., London, 1888. 341. Továbbá Temperly, H. W. V.: Life of George Canning. James Finch & CO., Ltd., London, 1905. 211.
[41] *Hartley, J. M.:* Alexander i. m. 158–159.
[42] *Bondár E.:* Orosz–osztrák együttműködés i. m. 69.

kozásnak bizonyult, a birodalom pedig – amely még mindig a napóleoni háborúk alatt elszenvedett károk helyreállításával küzdött – nem volt abban a helyzetben, hogy egyedül indítson háborút a Porta ellen.[43] A cárnak be kellett látnia, hogy az adott nemzetközi politikai viszonyok között nincs mód a keleti válság orosz vezetéssel történő megoldására. Elkeseredettségét a következő sorok érzékeltetik: *„A népem háborút követel; a seregeim tele vannak lelkesedéssel* […] *szövetségeseim elhagytak engem* […]. *Mindenki áskálódik Görögországban. Egyedül én maradtam tiszta.*"[44]

I. Sándor számára egyértelmű volt, hogy az önálló görög állam csakis egy kollektív nagyhatalmi összefogás eredményeképpen valósulhat meg. A szövetséges együttműködés feltételei azonban már régóta nem voltak adottak. A cár által megálmodott egységes, legitim alapokon nyugvó Európa koncepciója nehezen fért össze a törvényes keretek között uralkodó II. Mahmud elleni fellépéssel. Az I. Sándorra nehezedő nyomás és a beavatkozással kapcsolatban felmerülő morális kérdések komoly dilemmát jelentettek a cár számára, aki az európai nagyhatalmakkal való konfrontáció elkerülése mellett igyekezett a saját erkölcsi értékrendjének megfelelően helyes döntést hozni. A cár a görög szabadságharc kérdésében 1825 őszén jutott végleges elhatározásra. Az ortodox keresztények és az Orosz Birodalom érdekeinek megvédelmezésére irányuló fegyveres intervenció végrehajtására azonban I. Sándor váratlan halála miatt már nem kerülhetett sor. Az európai nagyhatalmak külpolitikájában valamivel később – 1826-ban – végbemenő fordulat fogja majd megteremti a keleti válság rendezéséhez szükséges együttműködés feltételeit, azonban a konfliktus lezárására csak évekkel később, 1832-ben került sor véglegesen.

[43] Uő: Oroszország keleti törekvései i. m. 75.
[44] Idézi *Hartley, J. M.:* Alexander i. m. 160.

Hajdufi Orsolya

AZ ÍR NEMZETI MOZGALOM KIALAKULÁSA ÉS KONFLIKTUSAI A FÜGGETLENEDÉSHEZ VEZETŐ ÚTON

A történelem során a nagy horderejű kérdések egyszerre hozták össze és választották szét az érintett feleket. Az írek nemzeti önállóságukért folytatott küzdelme sem kivétel ez alól. Hosszú, évszázadokon átívelő fáradhatatlan törekvésük egy nemzeti alapokon nyugvó országért sok nemzedék életműve. A mozgalom munkássága során, időről időre merültek fel problémák, újabb és újabb megoldásra váró feladatok, melyeket a nemzeti oldal vezetői nem mindig azonos módon kívántak kezelni. Az alábbiakban arra szeretnék rávilágítani, hogyan állt egybe a nemzeti oldal több, különböző szervezet, csoportosulás összefogásával. Kitérek a mozgalom két fő csapásirányára, valamint ezek mondhatni teljes átalakulására. A függetlenségi mozgalom egyik kiemelkedő alakjának, Michael Collinsnak, személyes történetén keresztül mutatom be, milyen ellentétek okoztak belső feszültséget a nacionalisták felső vezetőinek körében, a függetlenségért vívott harc véghajrájában. Itt elsősorban Collinsnak a Cathal Brugha-hoz és Eamon De Valera-hoz fűződő viszonyát emelem ki. Dolgozatom harmadik részében kitérek arra a nem várt fordulatra, mely végül a függetlenségi háborút követő polgárháborúhoz vezetett.

A NEMZETI OLDAL

Az ír nemzeti mozgalom gyökereit az 1700-as évek végén kell keresnünk, amikor is megjelent az igény egy nemzeti alapon szerveződő, független, ír állam létrehozására. Henry Grattan[1] és társai ekkor próbálkoztak meg először egy, a brit befolyástól független, ír parlament megalapításával. Ebből a kezdeményezésből nőtte ki magát a mérsékelt nacionalizmusként ismertté vált irányzat. A nemzeti szemlélet másik ágát, a radikális nacionalizmust az 1798-as felkelés indította útjára, melyet a francia forradalom inspirált. Ennek a felkelésnek a célja már egy ír köztársaság létrehozása volt.[2]

Ahhoz, hogy teljes mélységében megértsük az Írországban zajló folyamatokat, hátrébb kell lépnünk egy lépést és a Brit Birodalom, valamint annak egész gazdasági és politikai kapcsolati hálóját szemügyre kell venni egy pillanatra. A korszakot meghatározó amerikai függetlenségi háború egy-

[1] Henry Grattan protestáns családba született és apja nyomdokait követve 1775-ben lett parlamenti képviselő. *R. B. McDowell*: A protestáns Írország (1775–1800). In. Írország története. Szerk. T. W. Moody–F. X. Martin. Gyula, 1999. 161.

[2] Twentieth-Century Britain, an Encycloedia. Szerk. Fred M. Leventhal. New York, 2002. 283.

aránt felborította a Birodalmon belüli és az európai hatalmi-politikai egyensúlyt. A brit csapatokat a tengeren túli gyarmatokra vezényelték, többek között Írországból is, így vált védtelenné az ír sziget az éppen hadba lépő Franciaországgal és Spanyolországgal szemben. Ennek a folyamatnak az eredményeként országszerte alakultak az Önkéntes csapatok, melyek önkéntes alapon szerveződő, önvédelmi szerepet ellátó félkatonai alakulatokat jelentettek. Ez a szerveződés biztosított alkalmat arra, hogy az emberek politikai nézeteiket is megvitassák, így az Önkéntesek gyakran vitafórumokként működtek, és ez által egy sokkal szervezettebb politikai élet indult el a smaragd szigeten. A kolóniákon zajló háborús helyzet felerősítette az írekben a birodalommal szembeni sérelmeiket. Előtérbe kerültek a kereskedelmi és az alkotmányos problémák is.[3] Egyrészt a kereskedelmi korlátozások ellen tiltakoztak az ír politikusok, mivel az amerikai háború nagyon meggyengítette az eleve instabil ír gazdaságot. Továbbá az alkotmányosság kérdése is előtérbe került ebben az időszakban. Alapvetően két erre vonatkozó törvényt kifogásolt a politikai elit: az úgynevezett Poymings törvényt,[4] valamint az 1720-as törvényt[5]. Mindkettő az ír törvényhozást „szabályozta".[6] Henry Grattan ennek az alkotmányos problémákat felvető politikai mozgalomnak az élére állt. Grattan elsődleges célja az volt, hogy politikai úton elérje Írország független nemzetté válását. Véleménye szerint Írországnak el kell foglalnia az őt megillető helyet a Brit Birodalmon belül úgy, hogy közben az uralkodó személye és a közös politikai hagyományok ezután is összekötik a két szigetet.

Az említett két törvényt, melyek nagymértékben befolyásolták Írországban a törvényhozást és korlátozták az ír parlamentet, 1779-re törlik el. Ezzel a lépéssel azonban elkéstek a brit döntéshozók, mivel ekkor már nem volt akkora hatása, mint néhány évvel korábban lehetett volna. A korlátozások megszűnésével Írország független királyság lett, melynek Angliával közös uralkodója volt. Elméletben az angol korona ettől kezdve csupán megvétózhatta a törvényjavaslatokat, de semmilyen más módon nem avatkozhatott bele az ír törvényhozásba. Ebben a látszólag békés légkörben alakult meg az ír postaszolgálat, ekkor hozták létre az ír bankot, valamint számos fontos

[3] *McDowell, R. B.*: A protestáns Írország i. m. 160.

[4] A Poymings törvény az 1494-es országgyűlés egyik leghíresebb törvénye, mely kimondja, hogy Írországban csak királyi engedéllyel lehet összehívni az ír parlamentet, és csak abban az esetben, ha előzőleg bemutatták és jóváhagyatták a megvitatásra kerülő törvényjavaslatokat az angol uralkodóval és a parlamenttel egyaránt. *Art Cosgrave*: A gael újjáéledés és a Geraldine uralma. In. Írország története i. m. Szerk. T. W. Moody–F. X. Martin. i. m.119.

[5] Az 1720-as törvény I.György törvénye, mely kimondja, hogy a brit parlamentnek törvénykezési joga van Írországra nézve, valamint ugyanezen törvény eltörölte az ír lordok házának feljebbviteli jogkörét. Írország története. Szerk. T. W. Moody–F. X. Martin. i. m. 273.

[6] *McDowell, R. B.*: A protestáns Írország i. m. 161.

közintézmény is ebben az időben épült fel, mint például a Vámház vagy a Négy Bíróság. Az ír politikai elit számára azonban hamar világossá vált, hogy ez az alkotmányos államforma nem megfelelő Írországnak és az ír nép érdekeinek képviseletére. A közös uralkodó személye révén az angol befolyás továbbra is megmaradt. Az uralkodó nevezte ki ugyanis az Írországot felügyelő alkirályt, aki tulajdonképpen a végrehajtó hatalmat képviselte az országban. Ez a közel sem elhanyagolható tényező kihatással volt mind a politikai mind a gazdasági élet területére a szigeten.[7]

Az 1780-as évek békés politikai légköre csupán vihar előtti csend volt. A kontinensen zajló francia forradalom eseményei felborzolták az ír politikát is. Alapvetően a francia forradalom eszméinek volt hosszú távú hatása az emberek gondolkodásmódjára. A szabadság és az egyenlőség eszméi, valamint egy nemzeti kormány gondolata azon három alappillér, mely meghatározóvá váltak a későbbi korokban is.[8]

A nacionalista törekvések a 18. század végén Wolfe Tone[9] felkelését (1798) követően mégis kudarca fulladtak, amikor megszületett az Írország és Anglia uniójáról szóló törvény, mely 1801. január 1-én életbe is lépett.[10] A Wolfe Tone által szervezett (és elbukott) felkelés rádöbbentette a brit politikai vezetést arra, hogy az ír kérdéssel foglalkozniuk kell. Ekkor határozta el magát William Pitt angol miniszterelnök a két ország törvényes összekötésére. Érvelése szerint a két ország így szükséghelyzetben gyorsabban és sokkal hatékonyabban tud majd reagálni. Továbbá hangsúlyozta az unió gazdasági előnyeit is, mint például az angol tőke nagyobb mértékű beáramlását a szomszédos szigetországba. Ezen felül kiemelte, hogy az ír protestánsok helyzete is alapjaiban meg fog változni, mivel írországi kisebbségből a birodalmon belüli többség részévé válnak.[11] Az uniós törvény értelmében Írország alá volt rendelve a Westminsternek. Eredendően nem lett volna olyan hátrányos ez a törvény az íreknek, hiszen az akkori világ leggazdagabb országához fűzték

[7] Uo. 162.
[8] Uo. 163.
[9] Theobald Wolfe Tone protestáns ügyvéd volt, aki az 1790-es évek elején kezdett érdeklődni a politika iránt. 1791-ben jelent meg Vitairat Írország katolikusainak nézőpontjáról c. röpirata, melyben kifejti, hogy Írországnak semmi problémája nincs a spanyolokkal, továbbá Írországban a két jelentős társadalmi rétegnek, az ír katolikusoknak és a radikális protestánsoknak az összefogása kellene ahhoz, hogy nemzetük kilábaljon a bajból. Tone ugyanebben az évben indítja útjára az Egyesült Írek mozgalmat Dublin és Belfast központokkal és mindvégig az írek összefogásának fontosságát hangsúlyozza vallási és társadalmi hovatartozástól függetlenül. *Tim Pat Coogan*: The I.R.A. London. 1980. 17.
[10] Az 1800. évi egyesülési törvény (Act of Union) értelmében Anglia és Írország egy zászló alatt egyesült, valamint a dublini törvényhozást felszámolva ezentúl a Westminsterbe kellett az íreknek képviselőt küldeni. *Robert Kee*: Ireland, A History. London, 2000. 65–66.
[11] *McDowell, R. B.*: A protestáns Írország i. m. 170.

ezzel gazdasági és politikai szálak. Ám ettől kezdve nem az írek döntöttek saját sorsukról, mivel az alsóház 658 képviselőjéből mindössze 100-at delegálhatott Írország. Így az Unió sikere azon múlott, hogy a többi 558 (angol) képviselő hogyan kezeli az ír ügyeket.[12]

Az ír nacionalizmus kifejezés használata a 19. század közepétől terjedt el és mind a politikai, mind a katonai alapon szerveződő csoportokra egyaránt alkalmazták. Az 1800-as években mindkét irányzat nagyon aktív volt a maga területén. Az mérsékelt nemzeti oldal olyan politikai autonómiát képzelt el Írország számára, mely megmarad a brit birodalmi kereteken belül. Ennek a tábornak a vezetői között találunk olyan személyeket, mint Daniel O'Connell, Isaac Butt vagy Charles Stewart Parnell, akik sokat tettek az évtizedekkel későbbi, végső győzelemért.

A 19. század első felét Daniel O'Connell korának is szokták nevezni, mivel 1814 és 1847 között ő volt Írország legmeghatározóbb politikusa.[13] Számos megoldásra váró feladat volt a smaragd szigeten a korszakban. Az egyik legégetőbb problémának a földkérdés számított. Írországban gyorsan nőtt a népesség és többen voltak azok, akik földművelésből akartak megélni, mint ahány embert a földek képesek voltak eltartani. Nem volt elegendő termőföld és a meglévőkért is nagy versengés folyt. Éppen ezért időről időre növekedtek a földbérletek árai. A gazdálkodó embereknek javíthatott volna az életkörülményein, ha a mezőgazdasági technikáikat fejlesztik, de ez nem állt érdekükben, mivel akkor a földesurak még jobban megemelték volna a bérleti díjat.[14] Ezt az ellentmondásokkal teli helyzetet sajnos csak az 1845–48-as éhínségnek sikerült kezelhetővé tennie, mivel ebben a néhány évben drasztikusan lecsökkent a népesség.[15] Egy másik nagy kérdés, amely a népesség egészét érintette, az az ír iparágak hanyatlása. Az instabil gazdasági helyzetben lévő ír ipar ugyanis nem bírta a sokkal hatékonyabban működő angol gyárak okozta versenyt.[16]

---

[12] *J. H. Whyte*: Daniel O'Connell kora (1800–1847). In. Írország története. Szerk. T. W. Moody–F. X. Martin. i. m. 171.

[13] Daniel O'Connell egy Kerry-beli kisbirtokos fiaként született és ő az első ír katolikus, aki ügyvédként jogi pályára lépett, miután 1792-ben lehetővé vált az írek számára ez a hivatás. Hamarosan ő lett a legsikeresebb ügyvéd az országban és ekkor kezdett a politika iránt is érdeklődni. *Whyte, J. H.*: Daniel O'Connell kora i. m. 171.

[14] Uo. 171.

[15] Az éhínség három hosszú esztendejében körülbelül egy millióan vándoroltak külföldre (Angliába, az Egyesült Államokba vagy Kanadába), és további egy millió ír veszítette életét közvetlenül az éhínség hatására (olyan betegségekben, mint a skorbut vagy az éhtífusz). *E.R.R. Green*: A nagy éhínség (1845–1850). In. Írország története. Szerk. T. W. Moody–F. X. Martin. i. m. 187–188.

[16] *Whyte, J. H.*: Daniel O'Connell kora i. m. 172.

A katolikusok teljes emancipációja is napirenden volt még ebben a korszakban. William Pitt miniszterelnök az uniós törvény keresztülvitele előtt azt ígérte, hogy az egyesülés után a katolikusok teljes egyenjogúságot élveznek majd a szigeten. Bár az 1780–90-es évektől kezdve a büntető törvények jelentős részét eltörölték és a katolikusok számos területen nagyobb mozgásteret élvezhettek (saját iskolák, a szabad foglalkozások közül hivatás választása, szavazati jog), a fontosabb pozíciókat még mindig nem tölthette be ír katolikus (fontosabb állami hivatalok, parlamenti képviselők, bírák, ezredesek, kapitányok, miniszterek, valamint fontosabb köztisztviselők sem lehettek). A katolikusok teljes egyenjogúságáért folytatott küzdelem látványos eredményhez 1823-ban érkezett, amikor Daniel O'Connell létrehozta a Katolikus Szövetséget. A korábbi próbálkozásokkal ellentétben, ez a szervezet nem csak a földesurak, a jómódú kereskedők és értelmiségiek számára volt nyitott intézmény. A Szövetség a katolikus papságra építkezett, ezáltal eljutottak a legegyszerűbb közemberekig.[17] Minden tag fizetett egy penny 'katolikus adót' (amit még a legszegényebbek is megengedhettek maguknak). Ezzel a lépéssel elérték, hogy ez a szövetség tett szert a legnagyobb jövedelemre az addig alapult katolikus mozgalmak közül. Továbbá sikerült egyesíteni az egész katolikus közösséget a szigeten. *„Olyasminek lehettünk tanúi, aminek a mi nemzedékük még soha: a teljes római katolikus lakosság összefogásának* […] *Valóban, az ír forradalom jelentős részben már végbe is ment."*[18] – vélekedik az ír katolikus egyház egyik püspöke, Dr. Jebb. O'Connell és szervezete végül két politikai eredménnyel győzte meg a korabeli brit kormányt, hogy változtasson addigi politikáján ebben a kérdésben. Az első lépést az 1826-os általános választáson tették meg az egyenjogúság felé. A Katolikus Szövetségnek sikerült négy megyében is kiszavaznia azokat a korábbi képviselőket, akik a katolikus emancipáció ellen voltak.[19] A második lépés, ami végül feltette az 'i'-re a pontot, az 1828-as híres clare-i választással érkezett el. Ezen a választáson O'Connell (katolikusként) *„2057 szavazattal 982 ellenében"*[20] kiütötte a képviselői székből Vesey Fitzgeraldot. Bár O'Connell nem lehetett képviselő a törvények értelmében, a kormány élén álló Wellington herceg és Sir Robert Peel belügyminiszter elérkezettnek látták az időt a törvényes változtatásra, ha békés úton kívánják lezárni az ügyet.[21] 1829. április 13-án a katolikusok teljes egyenjogúságát biztosító törvény életbe lépett, ezzel fel-

[17] Uo.
[18] *J. A. Reynolds*: The Catholic Emancipation Crisis in Ireland. 1954. 22. In. Whyte, J. H.: Daniel O'Connell kora i. m. 173.
[19] Uo.
[20] Uo. 174.
[21] Uo. 175.

számolva szinte minden korábbi, a katolikusokra vonatkozó korlátozást. O'Connell a törvény életbe lépését követően a Westminster alsóházában az ír képviselők maroknyi csoportjának vezéralakja lett és azt az angol liberális pártot támogatta, mely Írországra vonatkozó reformjaikkal az élet fontos területein változást hoztak az ír nép számára (szélesebb körű szavazati jog, kiskirályok eltávolítása a helyi kormányzatokból, pártatlanabb rendőrség).[22]

O'Connell munkásságának másik nagy mérföldkövéhez az 1841-es választással érkezett. Ekkor ismét a konzervatívok kerültek a hatalom élére, immár Sir Robert Peel miniszterelnök vezetésével.[23] Már egy évvel korábban O'Connell létrehozta, a korábbi Katolikus Szövetség mintájára, a Nemzeti Szövetséget, vagy más néven az Unióellenes Szövetséget.[24] A Szövetség és azon belül O'Connell úgy vélekedtek, hogy ha az ír nép 4/5 része csatlakozik és támogatásáról biztosítja a törekvéseiket, akkor az angol parlament nem fog ellenállni a társadalom eme egyöntetű kívánságának. Az alábbi idézet kiválóan tükrözi azt a békés hozzáállást, mely szerint mindenféle fegyveres erő alkalmazása nélkül akarták céljaikat elérni: *„Annak a fajta összefogásnak, amelyről beszéltem, még soha egyetlen kormány sem állt ellen, és ez nem is áll módjában. A társadalom fejlődésének oly stádiumába értünk, amelyben egy nép békés összefogással könnyen elérhet mindent, amit csak akar."*[25] Annak ellenére, hogy az ír nép körében széles támogatottságot élvezett az új mozgalom, a Westminsterben gyökeresen más hangulat uralkodott az 1840-es években, mint az emancipációs kampány idején. 1843-ban a brit parlament alsóházában a liberális és a konzervatív képviselők egy emberként szavazták le az unió felbontásának még a gondolatát is. Peel miniszterelnök úr a következőképpen vélekedett minderről: *„Nincs sem olyan erő, sem olyan hatalom azok közül, amelyeket az angol koronakiváltságai és a főnnálló törvények biztosítanak a kormányzat számára, amelyet ne lennénk készek igénybe venni az unió fenntartásának érdekében: mivel ennek fölbontása nem egyszerűen egy törvény érvénytelenítését jelentené, hanem e nagy birodalom megcsonkítását* […]*."*[26] A brit politikus elit nyílt állásfoglalása után a kormány betiltotta a nagygyűléseket, melyet O'Connell az elveihez híven el is fogadott. Ez a

[22] Uo. 176.
[23] Uo.
[24] Ennek a mozgalomnak a keretein belül elindított közadakozás még nagyobb méreteket öltött, mint a katolikus emancipációért folytatott kampány során. Az új Szövetség által szervezett monstre nagygyűlések sora pedig ékes bizonyítékai voltak az ír nép fegyelmezett, egységes lelkesedésének. *Whyte, J. H.*: Daniel O'Connell kora i. m. 177.
[25] First Series of Reports of the Loyal National Repeal Association of Ireland. 1840. VIII–IX. In. Whyte, J. H.: Daniel O'Connell kora i. m. 179.
[26] *C. Gavan Duffy*: Young Ireland. 1880. 217. In. Whyte, J. H.: Daniel O'Connell kora i. m. 180.

fordulat azonban a hanyatlásához, majd bukásához vezetett. Az Unióellenes Szövetség egész működése és végkifejlete hosszú távon ott hagyta lenyomatát az ír történelem további alakulásán. (A fentebb tárgyalt események hívták életre ugyanis az Ifjú Írország elnevezésű csoportot, mely támogatta az unió eltörléséért folytatott törekvéseket.)

A század második felében a földkérdés és a nemzeti függetlenség gondolata kötötte le a politika és a közemberek figyelmét egyaránt. Az alkotmányos fonton az 1850-es években, a Gavan Duffy[27] által alapított Ír Bérlőliga mozdította előre leginkább a nemzeti oldal törekvéseit. Céljaik között szerepelt, hogy a bérlőgazdák igazságos bérleti díjat fizethessenek, el kívánták érni a rögzített bérleti idő bevezetését, valamint általánossá akarták tenni, hogy a bérlő szabadon eladhassa a tulajdonjogát.[28] Mindezen célokat egy független ír parlamenti párt segítségével látták megvalósíthatónak; ám ennek az elképzelésnek az 1850-es évek politikai légköre nem kedvezett.[29] A nemzeti függetlenség elnyerését Isaac Butt[30] az önrendelkezési mozgalom elindításával (1870) próbálta meg kézzelfogható realitássá tenni. Butt egy olyan ír parlament felállítását szorgalmazta, melynek munkája az ír belügyekre korlátozódik és Westminster felügyelete alatt működik. 1874-től Butt az ír képviselőcsoport több mint felét irányítva próbálta meg érvényre juttatni az önrendelkezést. Alapvetően lassú és kitartó küzdelem volt ez, melyben a parlamenti hagyományok és a politika útvesztőjében Butt arra törekedett, hogy a brit politikusok támogatását elnyerje az írek önrendelkezésének ügyében.[31]

A hosszú 19. század során Írországban, több hullámban, számos titkos és közismert csoportosulás formájában öltött testet a nacionalista oldal egy másik, sokkal radikálisabb ága. A mozgalom ezen részét olyan szervezetek fémjelezték, mint a Egyesült Írek[32], a Ifjú Írország[33] és a fenianisták, más

[27] Gavan Duffy katolikus újságíró, a Nation című hetilap főszerkesztője és az Ifjú Írország elnevezésű csoportosulás kiemelkedő alakja volt. Duffy dolgozta ki azt a stratégiát, melynek értelmében az ír képviselőcsoportnak nem szabad elköteleznie magát egyik angol pártnak sem és nem szabad semmilyen pozíciót elvállalniuk a kormányban. Az ír képviselők ilyenfajta függetlenségéről szóló elvek hatással voltak az ír képviselőcsoport vezetőire a korszakban. *Whyte, J. H.*: Daniel O'Connell kora i. m. 181.

[28] Ezeket a célkitűzéseket szokták „három F-ként" is emlegetni: fair rent, fixity of tenure, freedom for tenant. *Coogan, T. P.*: The I.R.A. i. m. 19.

[29] *T. W. Moody*: Fenianizmus, önrendelkezés, földháború (1850–1891). In. Írország története. Szerk. T. W. Moody–F. X. Martin. i. m.190–191.

[30] Isaac Butt kiváló ír büntetőjogászként vágott bele a politikai karrierbe. Protestáns, eredetileg unionista. Látásmódját gyökeresen alakította át a nagy éhínség, az Ifjú Írország mozgalom és a feniaisták tevékenysége. Így vált végül mélyen nemzeti érzelmű politikussá. Uo. 194.

[31] Uo.

[32] United Irishmen

néven az Ír Republikánus Testvériség.[34] Ezek a csoportok mindannyian egy önálló, a Brit Birodalomtól teljesen független országot képzeltek el. A végső céljuk pedig egy köztársasági államforma volt. Wolfe Tone Egyesült Írek csoportja a sikertelen felkelés ellenére a nemzeti érzelműek szívében hősként élt tovább. Az Ifjú Írország tagjai között találjuk Thomas Davist[35], a már említett Gavan Duffyt, John Mitchellt[36] és James Fintan Lalort[37] is. Az általuk kidolgozott eszmék, valamint levelezéseik és műveik, annak ellenére, hogy ez a csoportosulás sem érhette el végső célját, nagymértékben meghatározta az elkövetkező nemzedékek gondolkodásmódját.[38] A fentebb felsorolt radikális csoportok közül a fenianistáknak volt a legszélesebb körből és a leghosszabb ideig tartó támogatottságuk. A feinanisták, vagy más néven az Ír Republikánus Testvériség szervezetei egyszerre alakultak az anyaországban és a tengerentúlon, az Egyesült Államokban. Alapvetően ők képviselték azt az álláspontot, miszerint a függetlenség kivívása kell, hogy legyen, az ír nép elsődleges célja, mely szerintük kizárólag fizikai erőszak alkalmazásával érhető el. Ehhez sokszor a kivárás taktikájának is hajlandók voltak alávetni magukat, és türelmesen várták a kínálkozó alkalmat, amikor a megszálló hatalom olyan szorult helyzetbe kerül, amikor kirobbanthatnak egy fegyveres felkelést elnyomóikkal szemben. (Bár több ezren léptek be a fenianus társaságok soraiba és kétségkívül nagy lélektani jelentőségük volt, az egész nemzeti mozgalmat tekintve számbeli kisebbségben voltak.)[39] A Testvériség vezetése végül 1867-ben látta elérkezettnek az időt a cselekvésre. Ám ez a fenianista felkelés, a 1848-as Ifjú Írországéhoz hasonlóan nem járt sikerrel, csupán jelképes volt. A sikertelen akciót követően a titkos társaságokból álló szervezet új vezetőkkel építette újra magát.[40] Jelentős szerepvállalásuk ezután, majd az 1916-os hús-

[33] Young Ireland. A szervezet fiatalokból álló tagjai, a Nation című, 1842-be alapított hetilap köré csoportosultak. Közöttük olyan emberek egész sorát említhetjük meg, akik megfogalmazták a 19. századi ír politika legfontosabb eszméit, alapvetéseit. *Whyte, J. H.*: Daniel O'Connell kora i. m. 180.

[34] Irish Republican Brotherhood

[35] Thomas Davis protestáns, dublini ügyvéd. Ő tökéletesítette a korábban Tone és O'Connell által is hangoztatott ír nemzet fogalmat. Eszerint az ír nép szívesen fogad be bárkit a sorai közé, aki Írországban él, vallásra és származásra való tekintet nélkül. Uo. 181.

[36] John Mitchell unitárius védőügyvéd. Meglehetősen radikális álláspontot képviselt. Nyíltan hirdette, hogy akár fizikai erő alkalmazásával, de mindenáron fel kell számolnia a két ország unióját. Uo.

[37] James Fintan Lalor egy Leix megyei farmer fiaként, a Nation-ben és más újságokban megjelent írásaival tűnt ki a mozgalom külső köréből. Meglátása szerint a közembereket érintő legsúlyosabb probléma a földkérdés, „a földbérlet és a biztonság hiánya". A nemzeti függetlenség csak a földkérdés rendezését követően kerülhet előtérbe. Uo.

[38] Uo.

[39] *Moody, T. W.*: Fenianizmus i. m. 192.

[40] A felkelés során és azt követően a Testvériség számos tagját elfogta és börtönbe zárta brit hatóság. Uo. 193.

véti felkelésben volt. A konkrét fegyveres megmozdulások szervezésén, a nemzeti érzés és a függetlenség fontosságának hangsúlyozásán túl bár ez nem volt célja a Testvériségnek, mégis befolyásolta a korabeli politikát. William Ewart Gladstone angol politikus nagyrészt a fenianus tevékenység és a látványosan növekvő ír problémák hatására indította el az „igazságot Írországnak" programját.[41]

Az ír nemzeti mozgalom két ága először Charles Stewart Parnell[42] színrelépésével kapcsolódott időlegesen össze. 1877-re egyre nagyon befolyással bírt az ír képviselők körében és az obstrukciós politikát[43] alkalmazva egyre több támogatóra tett szert körükben. Parnell úgy vette át a vezető szerepet a pártban, hogy Butt önrendelkezésért vívott, kiegyezéses harcát felváltotta az obstrukciós politika széles körű alkalmazása az alsóházban. A fenianisták egy része támogatta Buttot, mivel úgy gondolták, hogy az önrendelkezés kivívása legalább részleges siker lenne. Ám Parnell megjelenésével kihátráltak az önrendelkezési mozgalom mögül és Parnellre, mint lehetséges új, nemzeti vezetőre tekintettek. Írországban és a tengerentúlon egyaránt nagy népszerűségnek örvendett mind Parnell személye, mind az általa képviselt politika.[44] 1879-ben Michael Davitt[45] megalapította az Ír Nemzeti Földligát[46], mely egyfajta válasz volt az 1800-as évek végi gazdasági nehézségekre. Ez a Földliga amolyan érdekvédelmi szervezetként működött. Parnell vállalta el a szervezet elnöki posztját és végül a nemzeti oldal minden ága mellé állt ennek az alapvetően agrármozgalomnak.[47] Az Ír Nemzeti Földligának sikerült a

[41] A Gladstone által keresztülvitt 1869-es egyházi törvény megszünteti az ír anglikán egyház egyeduralkodó szerepét és elméletben minden vallási felekezet egyenrangúvá válik. Az 1870-es földtörvénnyel megpróbálnak a bérlőknek segítséget nyújtani a földkérdés rendezésében. Továbbá az 1873-as egyetemi törvénytervezet is idesorolható, mely egy Dublin központú nagy egyetem létrehozását szorgalmazta. Azonban utóbbi két próbálkozása végül kudarcba fulladt. Uo. 193–194.

[42] Charles Stewart Parnell Wicklow-i származású, protestáns földbirtokos fia. Már gyermekkorától nacionalista szemléletben nevelkedett. 1975-be került be a parlamentbe és 1877-től áll az obstrukcionisták élére. Uo. 194.

[43] Olyan jogszerű taktika, melyet a parlamenten belül a kisebbségben lévő pártok alkalmaznak, ha véleményüket nem veszik figyelembe a jogalkotás vagy egyéb döntéshozatal során. Az egyes képviselők az adott témához rendkívül hosszú hozzászólásaikkal lassítani tudják, időlegesen akár meg is béníthatják a parlamenti ülés működését.

[44] Uo. 194–195.

[45] Michael Davitt egy kilakoltatott törpebérlő fiaként, nagyon szegény körülmények között nőtt fel. Már gyermekkorától kezdve egy textilgyárban dolgozott. Egy balesetben elvesztette egyik karját, így nyílt lehetősége, hogy iskoláztatásra, majd a postahivatalban való elhelyezkedésre. 1865-tól a fenianista mozgalom aktív résztvevője. 7 év letöltött fegyházbüntetés után vetette bele magát a politikába Parnell oldalán és hozta létre az Ír Nemzeti Földligát 2 évvel szabadulása után. Uo. 195.

[46] Az Ír Nemzeti Földliga a bérlők érdekeit próbálta meg védeni, küzdött a bérlők kilakoltatása ellen, a bérleti díjak csökkentéséért, valamint fontosnak tartották, hogy a bérlők később bérleményeik tulajdonosává válhassanak. Uo. 197.

[47] Uo. 196.

korszak legnagyobb ír tömegmozgalmát megszervezni, melyet szokás az 1879 és 1882 közötti „földháborúként" is emlegetni. A megmozdulás igazi ereje az „erkölcsi hadviselésben" rejlett (bojkott, kilakoltatott családok támogatása, árulók kirekesztése). Ehhez társult a század utolsó évtizedeiben Gladstone kitartó munkája, hogy törvényerőre juttassa az önrendelkezésről szóló javaslatát (Home Rule), mely az egész brit politikai életet átformálta. Bár Gladstone és a liberálisok ellenzékbe szorultak néhány évre, az ír képviselőcsoport immár egyfajta szövetségesként tekintett a liberális pártra, akik meglátták az ír ügy fontosságát és felvállalták annak törvényi úton való megoldását.[48]

A nacionalista mozgalom mérsékelt ága a politikát választotta harctérré. Bár voltak összefonódások (például Parnell erőteljes fenianus támogatása), céljukat a brit parlamentben kívánták véghezvinni, az Ír Nemzeti Párt keretein belül. Parnell bukása[49] után nagy űr tátongott az ír képviselői csoportban. Nem csupán egy rendkívüli vezetőt veszítettek el, hanem a párt is teljesen szétzilálódott. Ezt a helyzetet és a párt vezetését vette át John Redmond[50], akinek irányítása alatt a párt 1910 és 1916 között érte el munkásságának csúcsát. A liberális Herbert H. Asquith kormánynak nyújtott segítségért cserébe a brit parlament elfogadta a Home Rule-t, vagyis az Önkormányzati törvényt 1914-ben, ám annak életbe lépését el is halasztották az első világháború kitörése miatt. Bár ez volt a Redmond-i párt egyik legnagyobb sikere, immár későn érkezett. A radikális nemzeti oldal a liberális, brit kormánynak nyújtott segítséget árulásként értékelte, míg az észak-ír, Ulsteri Unionisták ellenállása tovább rontotta a helyzetet.

Ebből a titkosan, összeesküvéseket előkészítő nemzeti oldalból a századfordulóra két csoport emelkedett ki. A feniánus hagyományokat tovább vivő Ír Republikánus Testvériség, valamint az ekkor még félig illegalitásban működő Sinn Fein[51], azaz a Mi Magunk elnevezésű párt, Arthur Griffith vezetésével. Az Önkormányzati törvény elfogadásakor mindkét szervezet egy-

[48] Uo. 200–201.

[49] A Times újság próbálta meg a belekeverni a parnellistákat és Gladstone liberálisait egy a földháború idején zajló gyilkossági és botránykeltési ügybe. Az ügy részleteire kirendelt vizsgálóbizottság végül felmentette őket a vádak alól és a lejáratő kampány a közvéleményt mellékük állította. Parnellnek azonban leáldozott a csillaga, amikor a bíróságon fény derült W.H. O'Shea feleségével folyatott viszonyára, ami teljesen ellehetetlenítette és erkölcsileg lejáratta Parnellt. Uo. 201.

[50] John Redmond ír katolikus ügyvéd, alsó házi képviselő. Ő veszi át Parnell helyét és egyesíti az ír képviselők csoportját a Westminsterben. Donald McCartney: Parnelltől Pearse-ig (1891-1921). In. Írország története. Szerk. T. W. Moody–F. X. Martin. i. m. 209.

[51] Az 1905-ben Arthur Griffith által alapított párt egy olyan új politikai csoportosulás volt, mely új irányba próbálta terelni az ír politika igencsak zavaros vizeit. *Tim Pat Coogan*: Michael Collins. London, 1991. 16.

hangúan elítélte az Ír Nemzeti Pártot és az 1916-os húsvéti felkelést, majd az 1917–18-as választásokat követően teljesen át is vették a nemzeti oldal vezetését.

1917-re a nacionalista oldal átszerveződött. A Testvériség, majd az ennek nyomán megalakuló IRA, azaz Ír Republikánus Hadsereg, képviselte a katonai szárnyát a mozgalomnak. A Sinn Fein pedig hivatalosan is a Testvériség politikai pártja lett.[52]

MICHAEL COLLINS, A NEMZETI MOZGALOM EGYIK LEGMEGOSZTÓBB SZEMÉLYISÉGE

Michael Collins fiatalon jutott a század elején formálódó ír nemzeti mozgalom vezetőinek sorába. Kivételes stratégiai érzéke, kiváló szervező készsége és igen meggyőző retorikája tették alkalmassá többek között, az általa betöltött pozíciókra. Miután részt vett a húsvéti felkelésben, az azt követő évben újraszervezte a Tesvériséget a frongochi internáló táborban, majd szabadulása után aktívan részt vállalt a Sinn Fein 1917–18-as kampányában is. Végül az angol–ír háború kirobbanásakor tagja volt a Dublinban megalakult ír parlament, a Dail első kormányának, mint pénzügyminiszter. Az I.R.A. hírszerzésének megszervezője és irányítója, valamint a Testvériség felső vezetésének is aktív résztvevője volt. Stílusával, munkabírásával és fiatalon elért eredményeivel egyaránt vívta ki az emberek tiszteletét és szeretetét, ami nevét még a mai napig is legendásan körbeöleli. Ugyanakkor pontosan ezen tényezők sodorták konfliktus helyzetbe a mozgalom más vezetőivel. A mozgalom két vezető egyéniségével való kapcsolatát szeretném kiemelni.

A nemzeti oldalon belüli egyik ilyen feszültségforrás Cathal Brugha[53] és Collins között húzódott. Brugha már a Testvériség újraszervezésekor úgy érezte, hogy Collins kihasználta a felkelést követő politikai vákuumot. Brugha úgy vélte, hogy amíg ő a felkelés többi életben maradt vezetőjével a brit börtönökben sínylődött, Collins „jogtalanul" átvette az irányítást. Brugha féltékenysége részben megalapozottnak mondható, azonban Collins munkájának köszönhető, hogy 1918-ra, a háború tényleges kirobbanásának idejére, a nemzeti oldal katonailag és szervezetileg egyaránt rendezni tudta sorait.[54] Ám

[52] Twentieth-Century Britain i. m. Szerk.: Leventhal, F. M. 283–284.

[53] Protestáns-katolikus vegyes házasságba született, jezsuita neveltetést kapott és erősen nemzeti beállítódású volt. Fiatalon belép a Kelta Ligába (1899), hadnagy az Ír Önkénteseknél, a Dél Dublini Unió parancsnok helyettese a húsvéti felkelés idején. A függetlenségi háborúban pedig politikai szerepvállalása mellett az I.R.A. vezérkari főnöke.
http://www.ucd.ie/archives/html/collections/brugha-cathalcc.html (Letöltve: 2012. április 2.).

[54] *T. Ryle Dwyer*: Big Fellow, Long Fellow, A Joint Biography of Collins and De Valera. Dublin, 1999. 73.

ezt 1917-ben a mozgalom későbbi felső vezetői még nem látták, nem érezték a szükségét az olyan szervezetek, mint a Testvériség vagy az Ír Önkéntes erők újraélesztésének.[55] Collins és Brugha között már a kezdetektől fennállt az ellenséges viszony, amit a mozgalom vezetésében elfoglalt helyük is tovább nehezített. Mindketten az ír kormány miniszterei, Collins pénzügy, míg Brugha védelmi miniszterként segítette a politikai szárnyat. A nemzeti oldal katonai szárnyában azonban sorozatosan összeütköztek az nézeteik. Az I.R.A. hírszerzésének fejeként Collins Richard Mulcahynak tartozott elszámolással, aki viszont már közvetlenül Brugha, mint védelmi miniszter alá tartozott. Mulcahy támogatta Collins munkamorálját, hagyta, hogy a maga módján oldja meg a felmerülő problémákat. Brugha azonban nehezményezte Collins módszereit, stílusát és azt a tényt, hogy sorozatosan olyan dolgokba ártja bele magát, ami túlmutat a hatáskörén. Egy ilyen esetre példa, hogy Collins mindent elkövetett, hogy a Testvériségbeli, megbízható embereit bejuttassa a Sinn Fein, így a politikai szárny sorai közé, ezzel is erősítve a Testvériség és a politikai oldal összefonódását.[56] Az irányítás és az ellenőrzés kérdése végig feszültségforrás volt Collins és Brugha között. Brugha és köre helytelenítette Collins és a titkos társaságok működését, a számukra ellenőrizhetetlennek tűnő akciókat. Véleményük szerint az Ír Önkéntes Erőknek (későbbi nevén I.R.A.) a Dáil, tehát az ír kormány ellenőrzése alá kellene, hogy tartozzon. Azt azonban, hogy egy hadsereget teljesen civil irányítás alá vonjanak, Collins teljes képtelenségnek tartotta.[57]

A másik ellentmondásos viszony Eamon De Valera[58] és Collins között alakult ki az évek során. Az ideiglenes kormány első miniszterelnöke a húsvéti felkelést követően úgy gondolta, hogy politikai, diplomáciai úton kell elsősorban harcba lendülniük a függetlenségért. Collins már ekkor úgy vélte, hogy mindezen célok elérése katonai erő és fegyveres harc nélkül szinte lehetetlen. De Valera még a háború kezdetekor úgy dönt, hogy az Egyesült Államokba utazik, és ott az Ír nép elnökeként próbál meg diplomáciai kapcsolatot kiépíteni, a független Ír Köztársaságot elismertetni, segítséget kérni az amerikai kormánytól, valamint pénzt gyűjteni a mozgalom számára a jelentős lé-

[55] *J. Bowyer Bell*: The Secret Army, The IRA 1916-1979. Dublin, 1990. 16.
[56] *Dwyer, T. R.*: Big Fellow, Long Fellow i. m. 137.
[57] Végül De Valera oldotta meg a kérdést azzal a kijelentésével, hogy a védelmi miniszter, így Brugha, természetesen szoros kapcsolatban áll az Önkéntes Erőkkel, amik a Nemzeti Hadsereg alapját képezik, ám ez csak szoros kapcsolat, nem pedig teljes ellenőrzés. *Coogan, T. P.*: The I.R.A. i. m. 42–43.
[58] Eamon De Valera a 20. századi ír politika egyik legmeghatározóbb alakja. A húsvéti felkelés vezetői közül az egyetlen túlélő. A Sinn Fein, majd a megalakuló Dáil elnöke. http://www.encyclopedia.com/topic/Eamon_De_Valera.aspx#1-1O245:ValeraEamonde-full (Letöltve: 2012. május 2.).

lekszámú amerikai, ír diaszpóra körében.[59] Majd másfél éves távolléte után elérkezettnek látta az időt a hazatérésre.[60] De Valera az amerikai útját követően bírálja a távollétében alkalmazott stratégiát, túl gyorsnak ítéli a katonai lépéseket (a rendőrök likvidálását, a rajtaütéseket). Az ír miniszterelnök szerint ez a fajta gerilla taktika nagyban rombolja a külföldi közvéleményben az írekről kialakított képet és az írekre csak, mint terroristákra tekintenek majd.[61] De Valeranak visszatérésekor nem csak azzal kellett szembesülnie, hogy a függetlenségért vívott harc katonai síkon folyt és az általa nagyra értékelt politikai szárny, valamint a kettős kormányzat szinte „láthatatlanná" vált a távollétében[62], hanem kezelnie kellett a mozgalom vezetésében kialakult gócpontokat. Collins feszült viszonya Brughaval, valamint Austin Stackkel arra az elhatározásra késztette, hogy Collinst megpróbálja elmozdítani és el akarta küldeni Amerikába, hogy folytassa az általa ott elkezdett munkát. Mivel Collins erre egyértelmű nemet mondott, De Valera a kormányával akarta megszavaztatni a kiutazását, ám ez a kísérlete is sikertelenül zárult. Collins számára ekkor már nyilvánvaló volt, hogy csak meg akarnak tőle szabadulni.[63] Ellenfelei egy fontos tényezővel nem számoltak csupán, Collins éppen az általa betöltött pozíciók, főleg az IRA hírszerzésének feje ként többet tudott mindenkinél a mozgalomról és az azon belüli ügyekről. Emiatt és hihetetlen szervező készsége miatt hatalmas támogatottsága volt a sok konfliktusa ellenére. De Valeranak is be kellett látnia, hogy a katonai szárnyon belül Brugha és Collins két különböző értékrendet képviselnek, míg az előbbi lassú és az eseményekre reagál, addig az utóbbi inkább kiprovokálja azokat és egy lépéssel mindig ellenfelei előtt járva, úgy alakítja az eseményeket vagy éppen azok fogadtatását, ahogy az neki megfelelő.[64] Egy másik nézet szerint Cathal Brugha volt az idealista, míg Michael Collins a realista megtestesítője a nemzeti oldalon belül[65], ami meg is mutatkozott később az Egyezmény aláírását követően.

AZ ANGOL–ÍR EGYEZMÉNY ÉS A SZAKADÁS

Az ír függetlenségi mozgalom vezetői, köztük Collins is, jól tudták, hogy az 1921 nyarára kialakult helyzet tovább nem tartható fent. Erőforrásaik elapad-

[59] *Dwyer, T. R.*: Big Fellow, Long Fellow i. m. 72.
[60] *Bell, J. B.*: The Secret Army i. m. 24.
[61] *Dwyer, T. R.*: Big Fellow, Long Fellow i. m. 153.
[62] *Bell, J. B.*: The Secret Army i. m. 24.
[63] *Dwyer, T. R.*: Big Fellow, Long Fellow i. m. 153.
[64] Uo. 157.
[65] *Rex Taylor*: Michael Collins. London, 1961. 67.

tak és bár a lelkesedés töretlen volt, nyilvánvalóvá vált, hogy a Brit Birodalmat katonailag nem tudják megverni, csupán pszichológiai győzelmet képesek aratni.[66] Ez azonban semmiképpen nem elhanyagolható tényező, hiszen ennek eredményeképpen ültek végül tárgyalóasztalhoz a felek.

Az angol–ír tárgyalások a két miniszterelnök, Lloyd George és Eamon De Valera tágyalásával kezdődtek 1921 júliusában, melynek részeként a felek július 11-én fegyverszünetet kötöttek. Az alig egy hónapig tartó tárgyalássorozatot azonban csak 1921 októberében folytatta egy hivatalos ír delegáció, melynek De Valera már nem volt tagja. Maga helyett egy gondosan összeállított delegációt küldött. A delegáltak között ott volt maga Collins is, aki vonakodva fogadta el ugyan a feladatot, de miután elvállalta, a tőle már jól megszokott vehemenciával látta el teendőit. Hosszú hetekig tartó tárgyalásokat követően 1921. december 6-án a két ország delegáltjai aláírták a megállapodást és megszületett az Angol–Ír Egyezmény.[67] Ez az egyezmény kétségkívül nehéz döntések eredményeként jött létre. Nyilvánvalóan egyik fél sem volt vele tökéletesen megelégedve. Az így elnyert domíniumi státusz, mely Kanadával megegyező jogokat biztosított (saját parlament és annak felelős kormány létrehozásának lehetősége), valamint a Brit Nemzetközösségbe való tartozás természetesen nem a kívánt köztársasági államforma és az azzal járó szabadság elnyerését jelentette. Ám egy lehetőség volta továbblépésre, vélekedik Collins.

A nemzeti összefogás az Egyezmény aláírását követően megtört Írországban, mivel sokan nem értettek egyet a részleges győzelemmel, a korlátozott szabadság elnyerésével. A köztársaság eszménye és a harci kedv tovább hajtotta a nemzet egyik felét, ezzel megosztva az ír népet és vezetőiket. Az Egyezményt ellenzők vezére Eamon De Valera lemondott az elnöki posztról és ellenzékbe vonult miután a Dáil 1922. január 7-én ratifikálta az Angol–Ír Egyezményt.[68]

Collins és De Valera valahogyan mindig elbeszéltek egymás mellett már egészen a kezdeti időkben is. A függetlenségi háború kezdetekor De Valera mindenáron politikai úton akarta érvényre juttatni akaratukat, míg Collins világosan látta, hogy fegyveres erő alkalmazása nélkül lehetetlen a kitűzött cél elérése. Néhány évvel később, 1922-ben ismét összeütköztek a nézeteik, ekkor azonban már ellentétes nézőpontot képviseltek. Collins mint politikus próbálta meg újraszervezni az országot az adott lehetőségekből kiindulva, míg De Valera görcsösen ragaszkodott a köztársasági államformához,

[66] *Foster, R. F.*: Modern Ireland, 1600–1972. London, 1989. 501.
[67] *Eion Neeson*: Birth of a Republic. Dublin, 1998. 345.
[68] *Foster, R. F.*: Modern Ireland i. m. 508.

ezzel megosztva a politikai elitet és az I.R.A.-t is egy polgárháborúba sodorva ezzel az újonnan létrejött Ír Szabad Államot.

Iváncsó Ádám

FRANTIŠEK JEHLIČKA POLITIKAI PÁLYAFUTÁSA

BEVEZETÉS

A 20. század első világégése súlyos áldozatokat követelt Magyarországtól, mely a Párizs környéki békék révén ugyan ismét függetlenné vált, de területének mintegy kétharmadát a szomszédos és az újonnan létrejött országok között osztották szét. A magyar politikai életben párthovatartozástól függetlenül kialakult a revízió igénye. Az ország külpolitikai stratégiáját is ennek rendelték alá, s ehhez felhasználták a hivatalos diplomácia valamint a politikai propaganda eszközeit. A siker érdekében a 1920-as, '30-as évek kormányzatai felkarolták azokat a nemzetiségi kezdeményezéseket, melyek céljai találkoztak Budapest érdekeivel. Így került képbe az a szlovák emigráns mozgalom, melynek szellemi vezetője František Jehlička volt.

A Nyitra vármegyei Jókútról, értelmiségi családból származó szlovák nemzetiségű, római katolikus pap és teológus nevével ugyan találkozhatunk azokban a szakmai munkákban melyek a két világháború közötti csehszlovákiai magyarság és Budapest kapcsolatát dolgozták fel, de ezekben csupán néhány mondatot találunk Jehlička munkásságáról. Az első kifejezetten róla szóló tanulmány Janek István nevéhez fűződik, aki egy rendkívül alapos és jó színvonalú munkában tárja fel a szlovák teológus 1919–1925 közötti tevékenységét.[1]

Az én tanulmányom célja ezzel szemben František Jehlička teljes politikai pályafutásának a bemutatása, a csehek elleni propaganda tevékenységének a feltárása, valamint annak az áttekintése, hogy az ő szerepe hogyan illeszkedett bele a két világháború közötti magyar revíziós mozgalmakba. A munka megírásához nagyban támaszkodtam a hazai levéltári anyagokra, valamint a Magyar Távirati Iroda korabeli jelentéseire. A levéltári kutatásnál főként a Miniszterelnökség és a Külügyminisztérium iratanyagát vizsgáltam meg, ahol ugyan töredékesen fennmaradva, de több tételben összeállítva elérhetőek a szlovák emigráció legfontosabb alakjai által Budapestre küldött jelentések. Ezek a tételek kiválóan bemutatják a Dísz tér és Jehlička között fennállt hivatalos kapcsolatot, azonban azokról a politikai, vagy éppen személyes ellentétekről, amit a magyar vezetők és magyar párti nemzetiségek, vagy éppen az emigránsok egymással szemben tápláltak csak utalások vannak.

[1] *Janek István:* František Jehlička tevékenysége Szlovákia Magyarországhoz csatolása érdekében 1919–1925 között. In: Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére Megértő Történelem. Szerk.: Baráth Magdolna, Bánkuti Gábor, Rainer M. János. L' Harmattan Kiadó. Bp., 2011. 271–295.

Tilkovszky Lórántnak egy forrásközlő tanulmányában megjelent jegyzőkönyvi anyag alapján azonban látható, hogy a közös cél ellenére a háttérben komoly feszültségek húzódtak meg.[2] Ennek feltárására azonban egy későbbi munkában kerül sor.

A MAGYAR KÉPVISELŐHÁZBAN

Jehlička 1905-ben a bécsi Pasmaneumban „sub auspiciis imperatoris" minősítéssel doktorált teológiából, melynek köszönhetően gyémántgyűrűt vehetett át Ferenc Józseftől.[3] A tanulmányai befejeztével a politika világába vetette magát, így 1906-ban belekóstolhatott a képviselői életbe, mikor a bazini kerületi[4] választást megnyerve, a Szlovák Néppárt színeiben tagja lett a magyar képviselőháznak. Legfőbb parlamenti célkitűzésének a szlovák nyelv közigazgatásban és középiskolai oktatásban való elfogadtatását tekintette. Ez a törekvése azonban szembeállította a Katolikus Néppárt felvidéki képviselőivel. A magyar részről indított egyre gyakoribb politikai támadások tetőpontja végül az úgynevezett verbói-ügy lett, melyben a magyarság elleni uszítással gyanúsították. Jehlička tagadta a vádakat, sőt, amiatt tett panaszt, hogy a verbói csendőrség az ő mentelmi jogát sértette meg. Mivel a mentelmi bizottság Jehlička állításait nem látta igazoltnak, így az ügy kivizsgálásának végéig a képviselői immunitását felfüggesztették. A verbói incidens végkimenetelét nem ismerjük, mindenestre a későbbi adatok nem utalnak arra, hogy Jehličkát elítélték volna a nemzetiségi uszítás vádjával. Képviselői pályája ennek ellenére nem tartott sokáig, mivel vélhetően egyházi feljebbvalóinak utasítására 1907-ben lemondott a mandátumáról.[5]

KORMÁNYBIZTOSTÓL AZ EMIGRÁNSIG

Az intelmeket megfogadva a közügyektől több mint tíz éven át távol tartotta magát és képességeit inkább a teológia terén kamatoztatta. Élvezte Csernoch János hercegprímás bizalmát, aki 1915-ben kinevezte őt a budapesti teológiai kar professzorává. Neve legközelebb 1918-ban került ismét a köztudatba, mikor az újjáalakuló Szlovák Néppárt tagjaként az éppen formálódó Csehszlovák Köztársaságnak fejezte ki lojalitását és akkori véleménye szerint „*Magyarország az igazságtalanságra volt alapozva, és jött egy vihar, amely*

[2] Tilkovszky Lóránt: Viták a Területvédő Liga Nemzetiségi Bizottságában 1920 júliusában. In: Baranyai Helytörténetírás 1987–1988. Szerk: Szita László. Pécs, 1988. 435–478.
[3] Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) K 428/a, MTI Napi tudósítások, 1939. január 3. 27.
[4] Pozsonytól északkeleti irányban elterülő terület.
[5] *Janek I.:* František Jehlička i. m. 278.

romba döntötte az igazságtalanság épületét."[6] Ez a csehszlovák párti kijelentés komolyan meglepte a magyarokat, mivel Gálocsy Árpád, az Etelközi Szövetség vezetője szerint Jehlička 1918 októberében aláírta az úgynevezett Nemzetvédelmi Kiáltványt, mellyel az ország területi integritásának megőrzése mellett tette le a voksát.[7] Jehlička életének ezen időszaka kifejezetten kusza. A források és a vele együttműködők nyilatkozatai alapján úgy tűnik, hogy ő maga sem hozta meg még ekkor a végső döntést, hogy melyik oldalra álljon. Lavírozni próbált a két ország vezetése között, meglátva, hogy melyikük nyújt majd jobb feltételeket a szlovákok számára.

Mindeközben a Néppárton belül komoly befolyással bírt, ahol baráti viszonyban volt Andrej Hlinkával.[8] Úgy tűnt, hogy ígéretes karrier várhat Jehličkara Csehszlovákiában. Országgyűlési képviselő lett, és Pozsony birtokbavétele után kinevezték az egyetem kormánybiztosává.[9]

Az ígéretes karriert azonban félredobta, mivel úgy tűnik, hogy nem elégedett meg a csehek által a szlovákoknak nyújtott feltételekkel. Végső döntésében valószínűleg közrejátszott a turócszentmártoni deklaráció[10] utólagos megváltoztatása. Az eset Milan Hodža[11] szlovák politikushoz köthető, aki a csehek kérésére kitörölte a nyilatkozat szövegéből a szlovák önrendelkezési jog követelését, valamint az önálló szlovák képviselet igényét a párizsi békekonferencián.

---

[6] MOL K 428/f, MTI Lapszemle, 1929. szeptember 20. 20.

[7] *Tilkovszky L*: Viták a Területvédő Liga i. m. 444.

[8] Andrej Hlinka (1868–1938) szlovák politikus és katolikus pap, aki 1895-ben kezdte a politikai pályafutását Magyarországon. 1905-ben saját Szlovák Néppártot hozott létre, 1918-ban a túrócszentmártoni deklaráció egyik aláírója majd az újjáalapított Szlovák Néppárt vezetőjeként a csehszlovák Nemzetgyűlés tagja lett. A Jehlicskával megtett párizsi utat követően börtönbe zárták ahonnan 1920 áprilisában szabadult, és a Néppárt képviselőjeként egészen haláláig a prágai Nemzetgyűlés tagja lett, ahol a szlovák autonómia igényének és a katolikus felekezet érdekeinek egyik legfőbb védelmezője volt. – bővebben lásd *Angyal Béla:* Érdekvédelem és önszerveződés, Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938. Lilium–Aurum, Galánta–Dunaszerdahely, 2002. 313.

[9] *Michela Miroslav:* Plans for Slovak autonomy int he policy of Hungary, 1918–1920. Historický časopis 58. (2010) supplement, 67.

[10] A Szlovák Néppárt 1918. október 29–31. között Turócszentmártonban megrendezett ülésén a szlovákok a Csehszlovákiához való csatlakozás mellett döntöttek. – bővebben lásd *Peter Švorc:* A szlovák autonómia lehetőségei. História 2009: 5–6 sz. 38–39.

[11] Milan Hodža(1878–1944) szlovák agrárpárti politikus, aki Budapesten szerzett jogi diplomát, majd a 1906–1910 között a Szlovák Nemzeti Párt képviselőjeként tagja volt a magyar parlamentnek. Az első világháborút követően a csehszlovák Nemzetgyűlés tagja lett, majd a következő két évtizedben kormánypárti politikusként több miniszteri posztot (unifikációs, mezőgazdasági, iskolaügyi) is betöltött. Pályájának csúcsán 1935–1938 között csehszlovák miniszterelnök volt, ám a müncheni egyezmény aláírása után emigrált és az Amerikai Egyesült Államokban halt meg. Bővebben lásd *Angyal B.:* Érdekvédelem i. m. 313–314.

A Néppárt vezetőiben ekkor tudatosodott, hogy a csehek központosító törekvései a szlovák autonómia megvalósítását lehetetlenné teszi. Jehlička és Hlinka végül a lengyel kormány támogatásával, hamis útlevéllel utazott ki Párizsba, hogy az autonómia ügyét képviseljék.[12] Útjuk azonban nem járt sikerrel, mivel a francia hatóságok megakadályozták, hogy bejussanak a konferenciára.[13] A döntéshozók így a turócszentmártoni deklarációt, és a Prága által az amerikai szlováksággal megkötött pittsburghi egyezményt[14] vették figyelembe. Ez volt az a pont, amely után Jehlička pályafutása új utat vett, és végleg búcsút intett a Néppártnak. Hlinka hazautazott Párizsból, azonban hamarosan letartóztatták. Jehlička ezzel szemben Budapestre ment, ahol felajánlotta szolgálatait a magyar kormány részére.

1919-ben számos szlovák értelmiségi követte tettét, így két emigrációs központ jött létre, egy Budapesten, és egy Varsóban. A két csoport tagjai jól ismerték egymást, ugyanis javarészt annak a Keletszlovák Nemzeti Tanácsnak a képviselői voltak, akik a turócszentmártoni gyűlésre válaszul Eperjesen kiáltották ki Kelet-Szlovákia magyar fennhatóság alatt való maradásának az igényét.[15] Célját ugyan nem érte el a Tanács, de vezető alakjai, Viktor Dvorčak,[16] Karol Bulissa[17] és František Unger[18] az emigrációs mozgalomban is meghatározó szereplőkké váltak. Budapest lehetőséget látott a szlovák értelmiségiekben, s bízott abban, hogy a szeptemberben aláírt Sain-Germain-i békeszerződés ellenére még megmenthető a Felvidék. Előbb 1919 őszén Jehlička alapította meg az Uhorsko–Slovenska Ludova Strana-t (Magyar–Szlovák Néppárt), majd a magyar kormány hozta létre a Nemzetiségi Minisztérium keretein belül a Rutén és Tót Főosztályt.[19] Az ősz folyamán Jehlička

[12] MOL K 428/f, MTI Lapszemle, 1930. április 16. 18.
[13] *Janek I.:* František Jehlička i. m. 280–282.
[14] 1918. május 30-án az amerikai szervezetek valamint Masaryk által aláírt okmány, mely Szlovákiának autonómiát ígért. Bővebben lásd Janek I. František Jehlička i. m. 280.
[15] A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944. Szer: Fedinec Csilla. Lilium-Aurum. Galánta–Dunaszerdahely 2002. 47.
16 Viktor Dvorčak (1878–1943) Sáros-megyei főlevéltáros és lapszerkesztő volt. Naša zastava nevű lapját kelet-szlovákiai „szlovják" nyelven szerkesztette. Az eperjesi Kelet-Szlovák Nemzeti Tanács alapítója. A cseh hadsereg bevonulása után Budapestre, majd Varsóba menekült. A következő két évtized javát Párizsban töltötte, ahol a La Slovaquie nevű lapot szerkesztette. Bővebben lásd *Janek I.:* František Jehlička i. m. 283.
[17] Karol Bulissa (1883–?) Ügyvéd. Budapesten született, jogi tanulmányai után Eperjesen nyitott irodát. Az államfordulat után a magyar kormány által támogatott mozgalom vezetője Felvidéken. Később Budapestre költözött. Bővebben lásd *Angyal B.* Érdekvédelem i. m. 303.
[18] František Unger (1886–1949) Szlovák politikus, író, tisztviselő. Az államfordulat után Lengyelországba emigrált és ott folytatott csehellenes propagandatevékenységet. 1938-ban visszavonult a politikától. Bővebben lásd *Janek I.:* František Jehlička i. m. 286.
19 Budapest, 1920. június 20. Tuka Bélának a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem tanárának jelentése Teleki Pál magyar külügyminiszter részére a felvidéki magyarbarát szlovák pártok cseh ellenes

tárgyalóasztalhoz ült Bleyer Jakab nemzetiségi miniszterrel, hogy a szlovákoknak nyújtandó feltételekről egyeztessenek. A kényszerhelyzetben lévő Bleyer belement abba, hogy a szlovákoknak autonómiát adjanak. Magának az autonómiának a tervezetét Csernoch János hercegprímás palotájában a nemzetiségi miniszter, Jehlička, valamint Kutkafalvy Miklós politikai államtitkár, a Rutén Főosztály vezetője dolgozta ki.[20] Bleyer 1929-es országgyűlési felszólalása szerint az elkészült munka végül a minisztertanács elé került, mely el is fogadta azt.[21] Ez az esemény azonban már semmilyen szinten nem befolyásolta a határok kérdését. Mivel Magyarország egyik legfontosabb külpolitikai célja a revízió véghezvitele volt, ezért a párizsi békék után is megtartották a nemzetiségi apparátust, és a már felállított szervezeteket. A főosztályok feladata így a szlovák és ruszin autonómia támogatása lett, mely révén Csehszlovákia destabilizálását és az elcsatolt területek visszaszerzését akarták elérni.

POLITIKAI TEVÉKENYSÉGE AZ 1920-AS ÉVEK SORÁN

Jehlička azonban nem lett tagja a főosztálynak, hanem egy kötetlen szerepkörbe került, ahol a szlovák emigránsok koordinálását, és a csehellenes propagandatevékenység folytatását bíztak rá. 1920-ban egy titkos megbízást is kapott. Magyarország fegyveres támogatást szeretett volna küldeni a szovjetek ellen harcoló lengyeleknek. A támogatás mellett Budapest célja egy Csehszlovákia ellen irányuló magyar–lengyel akció megindítása volt.[22] A magyar katonai vezetés Ébredés, Ébredés-II, valamint Árpád fedőnéven több haditervet is kidolgozott.[23] A leghatékonyabbnak tekintett koncepció szerint a magyar kormány átvonulási engedélyt kért volna Prágától és az Antant hatalmaktól, így a Felvidéken és Kárpátalján át Lengyelország felé tartó magyar egységek Csehszlovákia területén belül indították volna meg a támadást. A lengyel erőket azonban teljesen lekötötte a szovjetek elleni harc, így a megállapodás végül nem született meg. Varsó ettől függetlenül továbbra is támogatásáról biztosította a szlovák emigránsokat.[24] Ennek elsődleges oka pedig az, hogy a tescheni övezet hovatartozása ügyében a lengyeleknek is területi vitá-

politikai szervezkedéséről és a szervezkedés kudarcairól. A jelentés Jehlicska Ferenc szlovák politikussal való bécsi találkozáson elhangzott információk alapján készült. In: Dokumentumok az Országos Keresztényszocialista Párt történetéhez 1919–1936. Szerk. Angyal Béla. Lilium-Aurum. Galánta–Dunaszerdahely, 2004. 99.

[20] *Tilkovszky L.*: Viták a Területvédő Liga i. m. 470.

[21] Országgyűlési Napló, 1927. XXI. k. 249-251. I. 1929. május 29.

[22] MOL K 428/i. MTI Bizalmas értesítések, 1920. október 15. 6.

[23] *Angyal B.:* Érdekvédelem i. m.. 51–52.

[24] *Janek I.:* František Jehlička i. m. 284.

juk volt a csehszlovák kormánnyal. A következő évben megalakult Krakkóban a szlovák emigráns kormány, melynek miniszterelnöke Jehlička lett, a külügyminiszteri posztot pedig František Unger töltötte be. Kormányfőként a Krakkóban nyomtatott propagandaanyagok felvidéki terjesztésével igyekezett fenntartani a szlovákság csehellenes hangulatát, azonban a csempészáruk a javát a csehszlovák határőrség rendszeresen lefoglalta.[25] Nem véletlen, hogy államellenes tevékenység miatt Csehszlovákia elfogató parancsot adott ki Jehlička ellen.[26]

Nevével 1921 májusában a külföldi sajtóban találkozunk, mikor a Népszövetség „Népek önrendelkezését védő bizottságának" hivatalos lapjában, a Droit des peuples-ben jelentetett meg egy cikket. Ebben az amerikai szlovákok szervezeteit szólítja fel, hogy tekintsék semmisnek a pittsburghi egyezményt és támogassák a Felvidék felosztását Magyarország, és Lengyelország között.[27] Jehlička felhívása csak részleges sikert ért el. Az amerikai szlovákság egy része valóban szembefordult Prágával, a prominens képviselők azonban továbbra is lojálisak maradtak a Tomáš Masaryk által vezetett államhoz.
Mindeközben Magyarországon is jelentős változás történt. A Bethlen kormány megalakulásával megváltozott a magyar diplomácia attitűdje. Az új kormányfő a nemzetgyűlési bemutatkozó beszédében kifejtette, hogy a világháború utáni megváltozott nemzetközi viszonyok a magyar politikától is egy új irányvonalat követelnek. Az új kabinet a diplomáciai elszigeteltségből való kitöréshez simulékonyabb és a nemzetközi közvélemény által elfogadottabb hangvételű külpolitikát akart folytatni.[28] Az ország gazdasági konszolidálásához a Bethlen kormánynak szüksége volt a népszövetségi kölcsönre, melyet a revizionista törekvéseket hangsúlyozva nem lett volna esélye megkapni. A kormányfő ezért 1921 májusában a miniszteri bizottság ülésén kezdeményezte a nyíltan irredenta szervezetek betiltását.[29] Nyilvánvalóvá vált, hogy a revízió nem fog rövid időn belül megvalósulni, ezért a kormány talonba tette Jehličkat, és inkább azokat a magyarbarát nemzetiségi politikusokat támogatta, akik Csehszlovákián belül képviselték a magyar politika ügyét. Budapest célja az volt, hogy a kisebbségi pártokból egy olyan ellenzéki tömböt alakítsanak, mely hatékonyan ellenállhat a prágai centralizációnak. A Szudéta németek elsők között ajánlották fel szövetségüket a magyar pártok (Országos

[25] MOL K 428/a, MTI Napi tudósítások, 1921. június 4. 16.
[26] Uo. 1921. március 24. 17.
[27] Uo. 1921. május 6. 3.
[28] *Romsics Ignác:* Bethlen István válogatott politikai írások és beszédek. Osiris, Bp., 2000. 117.
[29] *Angyal B.:* Érdekvédelem i. m. 80.

Keresztényszocialista Párt, Kisgazda Kisiparos és Földműves Párt) számára.[30] Budapest pedig megnyerte az Ivan Kurtyak vezette ruszin pártnak, az Autonóm Földműves Szövetségnek a támogatását. A szlovákok részéről a magyar kormány egyik legfőbb bizalmi embere a Szlovák Néppárt egyik képviselője, Vojtech Tuka[31] volt. Tuka fontos szerepet játszott a felvidéki magyar kisebbség pártalapítási törekvéseiben, valamint a '20-as évek elején a Bethlen kormány rajta keresztül osztotta szét a támogatását a csehszlovákiai magyar pártok között. Részben a magyar kormány által nyújtott támogatásból hozták létre 1923-ban a Rodobranát, azaz a Szlovák Néppárt félkatonai szervezetét, melyet a későbbi Hlinka gárda jogelődjének tartanak.[32] Tuka közvetítő szerepe ellenére Budapest nem tudott a Néppárttal valódi szövetséget kialakítani, mivel a pártvezetés lojális maradt Csehszlovákiához. Ennek legfőbb oka, hogy Hlinkáék célja eltért az emigránsokétól. Ők a szlovák autonómiát Prága fennhatósága alatt akarták megvalósítani. A magyar revizionista törekvéseket, valamint a magyar kormányzattal való komolyabb kooperációnak az ötletét elutasították.

Jehlička 1921 után visszafogott propaganda tevékenységet folytatott. 1922-ben a Népszövetség müncheni konferenciáján a szlovák érdekek képviselőjeként vett részt, ám utána két okból kifolyólag évekig nem lehetett hallani felőle.[33] Az egyik Budapest utasítása volt, melyben megtiltották Jehličkának, hogy a Szlovák Néppárt ellen agitációs tevékenységet folytasson, és ezzel aláássa a magyar kabinet és Hlinka között kialakult törékeny kapcsolatot.[34] A másik ok, hogy a csehszlovák diplomácia sikeresen megron-

[30] *Flachbart Ernő:* A csehszlovákiai magyarok és németek viszonya. Magyar Szemle 1928 április, 354–359.

[31] Tuka Béla (Vojtech Tuka) (1880–1946) szlovák nemzetiségű politikus, aki gyerekkorától kezdve magyar nevelésben részesült. Jogi tanulmányainak elvégzése után a pécsi jogakadémián, majd 1914-től a pozsonyi egyetemen tanított. Az impériumváltás után is Csehszlovákiában marad, ahol a Budapest által tervezett katonai akciók előkészítésében és a magyar nemzetiségi pártok megalakításában segédkezett. A magyar kormány megbízásából belépett a Szlovák Néppártba, melynek alelnöke, és 1925 után országgyűlési képviselője lett. A párt első autonómia tervét is ő dolgozta ki. A magyar kormánnyal és a cseh ellenes szlovák emigrációval való szoros kapcsolata miatt a csehszlovák hatóságok 1929-ben kémkedés vádjával letartóztatták és 15 évi fegyházbüntetésre ítélték. 1937-es szabadulása után a Tiso-féle Szlovákia miniszter-helyettese, majd 1939–1944 között miniszterelnöke lett. 1946-ben háborús bűnösként elítélték és kivégezték. – bővebben lásd *Eiler Ferenc*: Kisebbségvédelem és revízió. Magyar törekvések az Európai Nemzetiségi Kongresszuson (1925–1939). MTA Kisebbségkutató Intézet, Gondolat Kiadó, Bp., 2007. 371.

[32] MOL K 428/a, MTI Napi tudósítások, 1929. július 31. 14.

[33] Uo. 1922. április 20. 13.

[34] 1926. december 7. Khuen-Héderváry külügyminiszter helyettes magánlevele Ambrózy bécsi követhez, amelyben megtiltja Jehlicskának, a szlovák autonomista mozgalom egyik vezérének a Hlinka-párt ellen tervezett akcióját. In: Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. 3. Kötet. Szerk: Nemes Dezső, Karsai Elek: Kossuth Kiadó. Bp., 1959. 790.

totta az emigráns szlovák pap és a Vatikán között fennálló viszonyt. A Varsói Egyetem teológiai karán tanító Jehličkának ugyanis a Szentszék megtiltotta, hogy bárminemű csehszlovákellenes propagandatevékenységet folytasson, ha meg akarja őrizni az állását. Így egészen 1927-ig, a magyar kormánytól kért áthelyezési kérelem elfogadásáig kénytelen volt felhagyni az agitációval.[35] Ebben az időszakban inkább a háttérből segítette a szlovák függetlenségi törekvéseket. Kapcsolatban állt Tukával, akivel több alkalommal találkozott Bécsben. Tuka természetesen tisztában volt vele, hogy mind Jehličkát, mind őt figyelteti a csehszlovák kémelhárítás, ezért a kompromittáló bizonyítékokat, leveleket igyekezett megsemmisíteni. Így az évtized végén hazaárulással vádolt politikusra nagyon nehezen tudták rábizonyítani a Jehličkával való összejátszást.

A népszövetségi felügyelet 1927-től kezdve enyhült Magyarországon, ezért a Bethlen kormány ismét felvállalta a revizionista célokat. Jehlička felmondott a Varsói Egyetemen, és a továbbiakban Bécsből irányította a szlovák emigrációt. Propagandatevékenysége viszont ekkortól már lényegesen szélesebb körű, és jobban szervezett volt, mint a húszas évek elején. Első lépésként Bécsben nyomtatott, fejléc nélküli lapokkal árasztotta el a Felvidéket.[36] A csehek gyanúja szerint a lapok becsempészésében és terjesztésében nagy szerepet játszott a Rodobrana gárda.[37] A lap cikkei főként a prágai központosító törekvéseknek a szlovákságra való rossz hatását, a Felvidék gazdasági és kulturális leépülését, és Hlinkáék politikájának a bírálatát taglalták. Új, és a nemzetközi közvéleményt is megragadó lehetőségnek tekintette a Daily Mail tulajdonosának, Lord Rothermerenek a magyar revízió melletti agitációját. Felvette vele a kapcsolatot, és 1927 végén közösen próbálták meggyőzni az amerikai szlovákok szervezeteit a Prágával való szembefordulásra. Erre azért is szükség volt, mivel időközben a Néppárt bekerült a kormányba, így a szlovákok elnyomásával agitáló emigránsok kényelmetlen helyzetbe kerültek. Az amerikai propaganda út ezért kudarccal végződött, azonban felvetődött, hogy Jehlička vezetésével a szlovák irredenta mozgalom egy saját újságot indítson, melyet mind a Felvidéken, mind az Egyesült Államokban terjesztenének.[38] Ennek anyagi támogatásában számítottak a magyar és a lengyel kormányzatra, valamint Rothermerere is. A kezdeményezés nem volt egyedülálló, ugyanis a szlovák emigráció ekkorra már több lappal is rendelkezett. Az Unger vezette varsói csoport szerkesztette a Wiadomosci Polsko–Slowackie-t, a

[35] MOL K 64, 23. csomó 7/b tétel 443/res/1927.
[36] MOL K 428/f MTI Lapszemle, 1927. november 11. 22.
[37] Uo. 1929. január 28. 27
[38] Uo. 1927. december 15. 24.

Párizsban élő Viktor Dvorčak pedig a La Slovaquie-t. Jehlička végül sikeresen meggyőzte pártfogóit a lap finanszírozásáról, melyhez havonta mintegy ezernégyszáz dollár támogatást kért, cserébe a Samostatnost (Függetlenség) néven létrehozott újság hetente négyezer példányban készült el, melyből ezret az Egyesült Államokba, háromezret pedig a Felvidékre juttattak el.[39] A Samostatnostban megjelent cikkek főként a pánszlávizmust, a prágai kormányzat központosító törekvéseit, valamint a Hlinka vezette Szlovák Néppárt erélytelen kisebbségpolitikáját bírálta. Pellengérre állította emellett a szlovák lutheránus egyházat is, melynek tevékenységét a csehszlovakizmus eszméjének támogatása miatt a középkori husziták pusztításához hasonlította. Több cikkében foglalkozott a horvát függetlenségi mozgalommal, melyet a szlovákság számára követendő példaként mutatott be, egyúttal párhuzamot vont a cseh és a szerb önkény között. A lap stílusa, fogalmazásmódja és üzenete az egyszerűségre, illetve a könnyű átláthatóságra törekedett, mivel Jehlička nem csupán a tanultabb középosztályt akarta elérni, hanem az alsóbb társadalmi rétegeket is. Az újság populista stílusa azonban gyakran már túlzottan is demagóggá vált. A politikai híreken és elemzéseken túl esetenként olyan kreált történeteket is leközöltek, melyekben a szlovák nyomort, és az azt okozó cseh elnyomást életszerűtlen helyzetekben mutatták be.

A Samostatnostra azonban láthatóan volt igény és hamar népszerűvé vált. Az amerikai szlovákság több tehetséges tagja is támogatásáról biztosította Jehličkát, sőt Jan Liscsinszky clevelandi plébános a lap önálló, az Egyesült Államokban szerkesztett változatának megindításával kereste fel az emigráns vezért. Liscsinszky üzenete szerint már összeállította a szerkesztőség tagjait, akik állítása szerint komoly újságírói tapasztalattal rendelkeztek. A lap elindításához viszont az első évre huszonötezer dollár támogatást kért.[40] Jehlička kapcsolatait latba vetve próbálta megszerezni az összeget, de mindössze tízezer dollárt sikerült összegyűjtenie, a lap így végül nem indult el. A magyar kormány viszont beleegyezett, hogy ezt az összeget a Samostatnost példányszámának tízezerre való növelésére használja fel, így abból négyezret Szlovákiába, hatezret az Egyesült Államokba küldtek.[41]

Az 1928-as év több érdekes fejleményt is tartogatott, melyekből kiderült, hogy Jehlička már nem elégedett meg a puszta propagandatevékenységgel, hanem aktív szerepet akart játszani a szlovák pártpolitikában. A csehszlovák rendőrség házkutatást tartott Vladimir Kedrovicsnál és Jan Olbrichtnál a Szlovák Néppárt keresztényszocialista osztályának másodelnö-

[39] MOL K 64, 23. csomó 7/b tétel 527/res/1927.
[40] Uo.
[41] Uo.

kénél. A rendőrség olyan kompromittáló iratokat talált, melyekből kiderült, hogy a két férfi kapcsolatban állt Jehličkával, sőt egy megbízatást is kaptak tőle, melyben feladatuk Hlinka elmozdítása lett volna a pártelnöki pozícióból.[42] A puccskísérlet kudarcot vallott és a bécsi emigránsnak a Néppárttal való viszonya kibékíthetetlenné vált, annak ellenére, hogy 1926-ban az amerikai Jednotában Hlinka még megvédte egykori barátját, aki szerinte: *„határozottan tót meggyőződésű, lehetnek hibái, más utakon járhat, de az nem jogosít föl senkit arra, hogy hazaárulónak nevezze."*[43] Hlinka pozíciója tehát megingathatatlan maradt, de láthatóan kialakult egy olyan ellenzéki tömb, amely nem volt elégedett a Néppárt politikájának irányvonalával. Felmerült egy új szlovák párt létrehozásának az ideája, melynek élére Vojtech Tukát szánták, hivatalos lapjának pedig a Slovenská Krajinat, mely ekkor még a párthoz hasonlóan csak ötletszinten létezett.[44] A kezdeményezés viszont gyorsan elhalt, így Szlovák Néppártnak nem jött létre valódi ellenpólusa.

Mivel 1928-ban ünnepelte tízéves jubileumát Csehszlovákia, így ennek apropóján jelentette meg Jehlička a *„Tíz cseh csapás Szlovenszkóban"* című röpiratát, melyben, ahogy a cím is sejteti tíz pontban foglalta össze azokat a hatásokat, melyek véleménye szerint a prágai kormányzat munkájának eredményeként sújtották a Felvidéket. A természeti katasztrófákon, a gazdasági és morális hanyatláson túl ismét kifejtette véleményét arról, hogyan csapták be Masarykék a párizsi döntnököket, az amerikai szlovákságot, valamint hogyan árulta el híveit a szlovák lutheránus egyház. A röpirat utolsó fejezetében csehellenes forradalom kirobbantására bíztatja a szlovákságot, akiknek szövetségre kell lépnie minden olyan erővel, mely a cseh béklyó lerázásában segítséget nyújthat.[45]

A csehszlovák rendőrség eközben tovább folytatta a nyomozását az irredenta szlovákság ellen és a következő letartóztatott maga Vojtech Tuka lett. Az évtized végének egyik legnagyobb volumenű ügye lett a Tuka-per, melynek Jehlička propagandája révén komoly európai visszhangja is lett. A per révén kerültek napvilágra azok az információk, melyek Tukának a felvidéki, és az anyaországi magyarság közötti pénz és információ közvetítő szerepét, valamint az emigrációs mozgalommal való kapcsolatát bizonyították.[46]

[42] MOL K 428/f, MTI Lapszemle, 1928. március 28. 23.
[43] Uo. 1929. augusztus 31. 19.
[44] MOL K 64, 28. csomó 7/a tétel 552/res/1928.
[45] *Jehlicska Ferenc:* Tíz cseh csapás Szlovenszkóban, Szomorú jubileum, Verjük ki a cseheket. Bp., 1928.
[46] A Tuka-perrel kapcsolatban bővebben lásd *Veres Tímea:* A Tuka-per közvetlen előzményei a cseh és szlovák sajtóban. Társadalomtudományi Szemle 2004: 1. sz. 149–154.

Jehlička az évtized végén egyre gyakrabban látogatott Varsóba ahol a lengyel vezetéssel akarta felvenni a kapcsolatot. Piłsudskiék ugyanis tisztában voltak vele, hogy a galíciai ukránok lázongásai mögött a prágai kormány áll. A csehszlovák kormánypártok ugyanis a korszakban végig szoros kapcsolatot tartottak fenn a kárpátaljai ukranofil pártokkal. Azokat anyagi támogatásban részesítették, hogy az ukrán egység gondolatát propagálják a Kárpátok túloldalán. A politikai propagandában ez már úgy jelent meg, hogy a prágai kabinet célja Galícia destabilizálása melynek megszerzése révén létrejött volna a közvetlen határ az egyik legfőbb szövetségessel, a kommunista Szovjetunióval.[47] Nem meglepő, hogy a harmincas években a Jehlička-féle agitációban is nagy hangsúlyt kapott a bolsevik veszélynek, valamint annak az állításnak a bizonyítása, hogy Csehszlovákia a szovjetek legnyugatibb hídfőállása.

POLITIKAI TEVÉKENYSÉGE A '30-AS ÉVEK SORÁN

Csehszlovákiában az évtized fordulójának egyik leghangzatosabb eseménye egy Jehličkához kapcsolódó sajtóvita volt. A sajtóháború a Néppárt lapjának a Slovak-nak a cikkéből robbant ki, mely szerint Masaryk elnök állítólag amnesztiát, egyetemi katedrát és igen méltányos nyugdíjat ajánlott fel Jehličkának, ha az felhagy a csehellenes politikai tevékenységével. Jehlička megerősítette a hírt és a Budapestnek küldött jelentéseiben arról számolt be, hogy ezt az ajánlatot a Lidové Noviny nevű kormány közeli lap tulajdonosa, egy bizonyos Stransky közölte vele. Mivel Stransky Masaryk közeli barátjának számított, így az üzenet feladója akár valóban a csehszlovák köztársasági elnök is lehetett. Jehlička azonban elutasította az ajánlatot. Masaryk munkatársai ezzel szemben cáfolták az állításokat, és így egy heteken át tartó szópárbaj alakult ki a csehszlovák sajtóban, melyben egyik fél igazát sem sikerült bizonyítani, de Jehlička köztudatban tartására ez kétség kívül tökéletes lehetőség volt.[48]

A Rodobrana gárda feloszlatása miatt az évtized fordulója után a Samostnatost csempészését és terjesztését postai úton oldották meg. Az aktuális számokat levélborítékban juttatták be Lengyelországból, melyeket a cseh hatóságok igyekeztek kiszűrni, több-kevesebb sikerrel. Erre azért volt szüksége Prágának, mert a világgazdasági válság, valamint az alig befejeződött Tuka-per hatásától igencsak tartottak. A csehszlovák rendőrség ezért tovább folytatta az emigránsokkal kooperáló személyek felkutatását. Különösen nagy figyelmet szenteltek a katolikus egyházi méltóságoknak, akikkel

[47] MOL K 428/f, MTI Lapszemle, 1929. január 9. 11.
[48] Uo. 1930. július 23. 3.

szemben Prága bizalma sosem volt töretlen. Így keveredtek gyanúba Jan Vojtassák szepesi, és Michael Bubnics rozsnyói püspökök is.[49] Jehlička emellett újabb, ezúttal angol nyelvű röpiratot jelentetett meg, melyben a korszak ismert publicistájával, a Scotus Viator néven ismert Robert Seton Watsonnal[50] szállt vitába. Scotus Viator a század eleje óta nagy pártolója volt a Monarchia kis népei által szervezett függetlenségi mozgalmaknak, s a párizsi békekonferencia után üdvözölte a létrejött új kelet-közép európai rendet. Jehlička ebben a munkában viszont elmarasztalja a skót nézeteit, mivel szerinte a szlovák és a magyar népet összekötő, majd ezeréves gazdasági és kulturális kapcsolat szétszakítása beláthatatlan károkat okozott mindkét fél számára. A csehek által hangsúlyozott szláv testvériség a szlovákság nyomorát, és a Felvidék félgyarmati sorba kerülését okozta.[51]

A magyar kormány és a szlovák emigránsok szempontjából fontos esemény, hogy 1932-ben a lengyel külügyminisztérium élére kinevezték Jozef Beck-et, aki egy sajátos külpolitikai koncepcióval állt elő. A célja egy olyan kelet-közép-európai szövetségi tömb létrehozása volt, mely véleménye szerint képes lett volna ellenállni a német és a szovjet hatalmi törekvéseknek. A szövetségi tömböt Lengyelország mellett Magyarország, a Csehszlovákiától független (esetleg Budapest fennhatósága alatt álló autonóm) Szlovákia, Románia, Jugoszlávia és Olaszország alkotta volna. A felsorolt országokat nézve a koncepció elég naiv elképzelés volt. Beck ennek ellenére eltökélt volt a terv megvalósításában, melynek egyik kulcspontját a lengyel–magyar határ megteremtésében látta. A lengyel külügy szerint ez Kárpátalja vagy a Felvidék Magyarországhoz való visszacsatolásával történhetett volna meg.[52]

Az 1933-as év kifejezetten mozgalmas volt Jehlička számára. Júliusban, Genfben az emigránsok legjelesebbjeivel, azaz Viktor Dvorčákkal, Karol Bulissaval, František Ungerrel, és Antonín Moravával megalapította a Szlovák Nemzeti Tanácsot. Megalakulásuk után azonnal egy memorandumot adtak át a Népszövetség főtitkárságának, melyben a földrajzi, a gazdasági, és a történelmi szempontokat fölsorakoztatva követelték Szlovákia Magyaror-

[49] MOL K 428/f, MTI Lapszemle, 1932. december 24. 21.
[50] Robert William Seton-Watson (1879–1951) brit történész, lapszerkesztő. Az első világháború alatt a brit külügyminisztériumban dolgozott tanácsadóként. 1916-ben Masarykkal közösen alapította a The New Europe című lapot, melyben az Osztrák-Magyar Monarchia feldarabolásának szükségességét hangsúlyozta. 1918-ban a propaganda minisztérium osztrák–magyar szekciójának társigazgatójává nevezték ki. 1922–1945 között a Kings College tanára, ahol Közép-Európa történelmét oktatta, majd 1945–1949 között Oxfordban professzor. Bővebben lásd *Eiler F.*: Kisebbségvédelem i. m. 368.
[51] *Jehlicska F.:* Reply to Mr. R. W. Seton Watson's book „Slovakia then and now". Bécs 1932.
[52] *Czettler Antal:* Lengyel tervek Közép-Európa újrarendezésére, és Kárpátalja visszatérése a magyar anyaországhoz 1939 márciusában I. rész. Magyar Szemle 2001: 7–8. sz., 64–65.

szághoz való visszacsatolását.[53] A még ebben az évben megjelenő *„A Revízió és a szlovákok”* című politikai röpirata lényegében ugyanezeket az érveket vonultatta fel. Cáfolta a szlovák és a cseh nép azonosságát és elvetette az egységes csehszlovák nép és nemzettudat, prágai vezetés által támogatott ideáját. A nyelvrokonság tényét nem tagadta, de véleménye szerint a szlovákság az ezeréves együttélés hatásaként kulturális és vérrokonsági kapcsolatba került a magyarsággal, így ahhoz sokkal közelebb áll. A nyelvrokonságot csak hátránynak tekintette abból a szempontból, hogy az egymáshoz közel álló nyelvek könnyebben egységesülnek, így hosszabb távon ez a szlovák öntudat eltűnését okozta volna. A földrajzi és a gazdasági szempontoknál azok együttes figyelembevételét hangsúlyozta, mivel Jehlička szerint a Kárpát-medence egy nagy gazdasági egységet alkot, melyet az impériumváltással szétbontottak, így a gazdasági hanyatlás elkerülhetetlenül bekövetkezett.[54]

1933 júniusában brit kezdeményezésre egy négyhatalmi (brit, francia, német és olasz) konferenciára került sor Rómában, melyet a kelet-közép európai, és a balkáni viszonyok esetleges átalakítására hívtak össze. A konferencia végül nem eredményezett határkorrekciót, de rávilágított arra, hogy a nagyhatalmak már korántsem gondolják olyan kőbevésettnek a párizsi békerendszert, mint ahogy azt korábban hangsúlyozták.[55] Jehlička is fellelkesült, ezért egy európai előadássorozatot szervezett, melynek első állomása augusztusban Róma volt.[56] A következő helyszínnek Hollandiát választotta, majd az évvégén Bethlen Istvánnal közösen Nagy-Britanniába utaztak. Ekkor közös beszélgetéseik alkalmával Jehlička biztosítékot szeretett volna kérni az exminiszterelnöktől, hogy a Felvidék visszacsatolása esetén nem fog a magyar kormányzat asszimiláló politikát folytatni. Bethlen, aki a Gömbös kabinet regnálása idején már nem rendelkezett akkora befolyással, hogy egy ilyen jellegű kérdésben ígéretet tegyen, csak annyit válaszolt, hogy véleménye szerint az aktuális magyar kormányzat tiszteletben fogja tartani a szlovákok nyelvét és kultúráját.[57]

Jehlička ténykedését a kormány közeli cseh sajtó ugyan igyekezett jelentéktelen akcióként bemutatni, azonban a háttérben Prága nem válogatott az eszközökben, ha az emigránsok elhallgattatásáról volt szó. Az 1920-as években a budapesti szlovák intézményekbe kémek beszivárogatásával próbálkoztak, ám ezek ekkor még elég esetlen és átlátszó próbálkozások voltak a cse-

[53] MOL K 428/f, MTI Lapszemle, 1933. július 11. 25–26.
[54] *Jehlicska F.:* A revízió és a szlovákok. Erdélyi Férfiak Egyesülete, Bp., 1933.
[55] Lukász Zs. Tibor: A revízió reménye. Az 1933-as négyhatalmi paktum és Magyarország. Rubicon 1997: 1. sz. 37–39.
[56] MOL K 428/f, MTI Lapszemle, 1933. augusztus 3. 17.
[57] Uo. 1933. december 1. 4.

hektől.[58] Hamarosan azonban radikálisabb módszereket is bevetettek és emberrablókat béreltek fel František Unger kiiktatására.[59]

A következő évtized során ennél már jóval kifinomultabb eszközöket is alkalmaztak a csehek. Egy másik, Ausztriában élő szlovák emigránst, Vince Mihalust keresték meg azzal, hogy amnesztia és komoly anyagi jutalom érdekében lehetetlenítse el Jehlička mozgalmát. Mihalus terve az volt, hogy egy rivális emigráns csoportot hoz létre, melyben Budapest nagyobb potenciát látva leállítja a teológus professzor támogatását. Bécsben megalapított úgynevezett Tót Világliga alakuló ülésére a magyarországi és amerikai szlovákság több értelmiségi figurája mellett meghívta Viktor Dvorčakot is. Dvorčak tájékoztatta Budapestet az eseményről, melyben leírta, hogy az őt meghívók állítása szerint a mozgalom mögött Darányi Kálmán áll.[60] A külügyminisztérium a jelentés révén intézkedett és cáfolta a Mihalus által elmondottakat, valamint Jehličkát is tájékoztatta a helyzetről. A szabotázs kísérlet ezzel ugyan elbukott, azonban az ügy ezzel még nem zárult le. Ugyanis a hazatérő és a továbbiakban, a csehszlovák sajtóban magyarellenes cikkeket megjelentető Mihalus több, jól tájékozott budapesti kémmel is rendelkezett, akik valószínűleg egyenesen a Dísz térről szolgáltattak neki bizalmas információkat. A külügyminisztériumból Jehličkának címzett üzenetek alapján jól látható, hogy ez komolyan frusztrálta a magyar vezetést.[61] A belső információkhoz hozzájutva a csehszlovák hatóságoknak sikerült az emigránsok több felvidéki ágensét is elkapni. Az egyik legjelentősebb leleplezett ügynöknek egy bizonyos Stavisky számított, akiről a rendőrségi házkutatás után kiderült, hogy nem csupán Jehličkával és a magyarokkal állt kapcsolatban, hanem németországi összeköttetéssel is rendelkezett.[62]

Az ügynökök felderítése mellett a csehszlovák kormányzathoz közelálló lapok igyekeztek Jehličkát összemosni a marseille-i merénylet elkövetőivel. Jehlička ugyanis a Samostatnostban gyakran hangoztatta horvát barát nézeteit, illetve többször jelentetett meg cikket a horvát emigránsok lapjában a Croatian Press-ben, mely az Usztasákkal is kapcsolatban állhatott.[63] A csehszlovák kabinet, tartva az ellene irányuló propaganda hadjárattól támogatta egy, az emigránsokhoz hasonló szervezet létrehozását, mely a magyar revizi-

[58] MOL K 28. 190. csomó 343. tétel 60.
[59] MOL K 64. 23. csomó 7/b tétel 579/res/1927
[60] Uo. 38. csomó 7/a tétel 606/res/1930
[61] Uo. 49. csomó 7/a tétel 706/res/1932
[62] MOL K 428/f, MTI Lapszemle, 1934. január 23.26.
[63] Uo. 1934. október 26. 42.

onizmus ellenpólusaként szolgált volna. Ennek megalakítására Antonín Kompaneket kérték fel.[64]

Jehlička a ’30-as évek közepén is gyakran utazott Lengyelországba, ahol a František Unger vezette varsói emigráns mozgalommal együtt tárgyalásokat folytatott a lengyel kormánypárti politikusokkal. Mivel a lengyel–csehszlovák viszony egyre feszültebbé vált az évtized folyamán, így az emigránsok ismét lehetőséget láttak egy magyarokkal közös akció megszervezésére. A Teschen vidék hovatartozásának vitája miatt Prágában komolyan vették a lengyel veszélyt. Jehlička emellett a Szudéta németek értesülései szerint Berlinben is felajánlotta szolgálatait. A prágai lapok ezt úgy értelmezték, hogy Jehlička kegyvesztetté vált Budapesten, így új munkaadó után kellett néznie. A sajtó szerint Soltész Vilmos, Jehlička eddigi jobb keze vette volna át az emigráció vezetését.[65] A hírnek valószínűleg sok alapja nem volt, ugyanis 1935 végén Jehlička újabb memorandumot adott át Genfben a Népszövetségnek, mint az emigráns Szlovák Nemzeti Tanács elnöke. Prága tiltakozott a memorandum ellen, mivel tartottak attól, hogy a Népszövetség összekeveri az emigránsok tanácsát, a valódi Szlovák Nemzeti Tanáccsal.

Jehlička németországi útja valószínűleg nem lehetett eredménytelen, ugyanis a következő év júniusában a Német Akadémia meghívására a müncheni egyetemen tartott előadást a szlovák kérdésről.[66] Előadásában főként a Közép-Európára nehezedő bolsevista veszélyt hangsúlyozta, melynek legfőbb támogatójának Csehszlovákiát nevezte meg. Jehlička nagy sikert aratott Münchenben, hiszen Németországban már napirenden volt egy, a Szovjetunió ellen irányuló szövetségnek a létrehozása. Az antikomintern paktumot néhány hónappal később, november 25-én hozta létre Németország és Japán. Jehlička érezte, hogy a szovjet ellenes agitációra komoly igény van, ezért ettől kezdve a Népszövetséghez benyújtott memorandumokban is egyre részletesen foglalkozott a csehszlovák–szovjet szövetség veszélyeivel. Legfőképpen arra helyezte a hangsúlyt, hogy Prága az ország repülőtereit a szovjet légierő kiszolgálására és bázisául való felkínálására készítette fel.[67]

Az évtized vége felé egyre inkább felgyorsultak az események. Prága érezte, hogy diplomáciai szempontból lassan elfogy körülötte a levegő, ezért 1937-ben a genfi Action Nationale lap értesülései szerint Prága ismét felvette a kapcsolatot Jehličkával, hogy a Felvidék egy részének Magyarországhoz való átengedése fejében oszlassa fel az emigráns Szlovák Nemzeti Tanácsot.

[64] MOL K 428/i, MTI Bizalmas értesítések, 1934. január 30. 2.
[65] MOL K 428/f, MTI Lapszemle, 1935. október 14. 30.
[66] Uo. 1936. június 15. 38.
[67] Uo. 1936. január 28. 23.

A lap szerint Jehlička csak Szlovenszkó teljes területének átadása esetén lett volna hajlandó elfogadni az ajánlatot.[68] Így az Action Nationale szerint megegyezés nem született, bár az is erősen kérdéses, hogy valóban folytak-e ilyen jellegű tárgyalások, hiszen nem valószínű, hogy egy ekkora horderejű kérdésekben Prága vele kívánt volna tárgyalásokba bocsátkozni. 1937 nyarán mindenestre egy nagy visszhangot kiváltó munka jelent meg Londonban, melynek szerzőpárosa Jehlička és Dvorčák volt. *„A Háborúskodjék-e Anglia Csehszlovákiáért?"* című munka a republikának a mesterséges mivoltát hangsúlyozta, mely ennél fogva hosszú távon nem fenntartható. Tardieu *„La Paix"* című művét is hivatkozási alapnak tekintették, melyben a szerző kifejti, hogyha 1919-ben a Felvidéken népszavazásra került volna sor, akkor Csehszlovákia nem tudott volna megalakulni.[69]

1938-ban az év elejétől érezhető volt, hogy Csehszlovákia körül „szorul a hurok". A Paris Midi vezető helyen tárgyalta a szlovák kérdést, melyben kitértek a Jehlička vezette emigráns mozgalomra, valamint arra is, hogy a szlovákság mellett más kisebbségek is jelentős számban lakják Csehszlovákiát, így megkérdőjelezték ennek az államnak a fenntarthatóságát. A lap információja szerint Anglia prágai nagykövete folyamatosan békülékenységre és a szomszédos országokkal való kiegyezésre bíztatta a kormányt, mely könnyen lehet, hogy ekkor már elkésett próbálkozás volt.[70] A csehszlovák diplomácia így egyre nehezebb helyzetbe került, mivel értesüléseik szerint a hitleri Németország a Szudéta vidékért hajlandó lett volna akár háborút is indítani. Ebben az esetben pedig a szintén területi igényekkel bíró Lengyelország és Magyarország támadására is lehetett volna számítani. A korábban Prága védelmét biztosító Nagy-Britannia és Franciaország nem akart egy újabb világháborúba keveredni Csehszlovákiáért, ezért inkább hajlottak a békés megegyezésre. 1938 év elején viszont még nem lehetett tudni, hogy melyik forgatókönyv szerint alakulnak majd az események.

Jehlička az év elején Olaszországban propagálta a határrendezés ügyét, mivel továbbra is Rómát tekintette a magyar revíziós célok legfőbb támogatójának.[71] Magyarországot mind Hitler, mind Jozef Beck egy közös expanzió megindítására akarta rávenni. Budapest elutasította az ajánlatot, részben azért mert haderejét nem tartotta felkészültnek egy háborúra, másrészt azért, mert tartott a jugoszláv és román ellentámadástól. Ezen országok semlegességét pedig sem a németek, sem a lengyelek nem tudták megígérni Horthynak. A

[68] MOL K 428/i, MTI Bizalmas értesítések, 1936. április 24. 3.
[69] *Francis Jehlicska–Viktor Dvorcak:* Should Great Britain go to war–for Czechoslovakia?: An appeal to British common sense for the sake of world peace. The Slovak council, London, 1937.
[70] MOL K 428/f, MTI Lapszemle, 1938. március 26. 35.
[71] Uo. 1938. február 12. 5.

magyar diplomácia inkább kivárt és augusztusban, Bledben a kisantant külügyminisztereivel elismertette a fegyverkezési egyenjogúságot, melyért cserébe lemondott a katonai expanzió lehetőségéről. A német politikai vezetés ezen a döntésen alaposan felháborodott, így a felvidéki és kárpátaljai területek revíziójának a lehetősége kétségessé vált. A szeptember végén Münchenben összeülő négyhatalmi találkozón megkezdődött Csehszlovákia felosztása, igaz ekkor még nem kívántak foglalkozni a magyar és lengyel igényekkel. Csupán Mussolini kezdeményezésére csatoltak a müncheni egyezményhez egy kiegészítést. Ebben a konferencia résztvevői vállalták, hogyha a magyar–csehszlovák tárgyalások a következő három hónapon belül nem hoznak eredményt, akkor ismét nemzetközi döntőbíráskodásra kerül sor.[72]

Csehszlovákia nemzetiségei a müncheni egyezményt az önrendelkezés kivívásának lehetőségeként élték meg, mellyel Prágának már nem volt ereje szembeszállni. A Jozef Tiso vezette Szlovák Néppárt október 6-án Szlovákiát a Csehszlovák Köztársaságon belüli autonóm területté nyilvánította.[73] A döntés révén az állam nevét is Cseh–Szlovákiára változtatták. Kárpátalján az ukranofil és ruszofil pártok megalapították a Podkarpatszka Rusz Nemzeti Tanácsát, mely engedélyt kért a prágai kabinettől a podkarpatszka ruszi autonóm kormány felállítására. A cseh–szlovák minisztertanács október 11-én elfogadta a kérelmet, és kinevezte Bródy András az autonóm kormány miniszterelnökének.[74]

A magyar–csehszlovák tárgyalások végül 1938. október 9-én kezdődtek Komáromban. A magyar küldöttség először a Felvidék déli, magyar többségű sávját kérte, valamint azt, hogy a ruszinok és szlovákok lakta területek hovatartozásáról népszavazás döntsön. A szlovákok ebbe nem egyeztek bele, és kezdetben csupán Csallóköz átengedéséről voltak hajlandók tárgyalni. A továbbiakban azonban egyre engedékenyebbek lettek Budapest követeléseivel szemben, így már a határ menti magyar többségű sáv átadásába is beleegyeztek volna. A fontosabb városok, mint Nyitra, Kassa, Ungvár vagy Munkács hovatartozásának kérdésében viszont nem közeledtek az álláspontok, mivel a magyarok az 1910-es, a szlovákok pedig az 1930-as népszámlálási adatokkal igyekeztek bizonyítani a terület etnikai összetételét.[75] A komáromi tárgyalások így eredménytelenül zárultak az európai hatalmak ezért október végén, Bécsben terveztek összeülni. Jehlička a hónap eleje óta Londonban tartózkodott és igyekezett meggyőzni az angolokat a Felvidék teljes területének visz-

[72] *Czettler A.:* Lengyel tervek i. m. 71–73.
[73] MOL K 428/e, MTI Rádiófigyelő, 1938. október 6. 4.
[74] MOL, K 428/i, MTI Bizalmas értesítések, 1938. október 11. 13.
[75] *Romsics I.:* Magyarország története i. m. 245–246.

szaadásáról, ám mint az később kiderült nem sok sikerrel.[76] A brit és a francia diplomácia érdektelenségre hivatkozva el sem ment Bécsbe, ezzel szabad kezet adtak az olasz és német vezetésnek, akik az etnikai szempontok figyelembe vételével jelölték ki az új határvonalakat. A november 2-án megszületett I. bécsi döntés értelmében Magyarország visszakapta Felvidék és Kárpátalja magyar többségű déli sávját, valamint Ungvár és Munkács városát.

A döntéssel végül maradéktalanul senki sem volt elégedett. A csehek a már amúgy is szétdarabolt Cseh–Szlovákia végső felosztását vizionálták, a Szlovák Néppárt pedig az elszakított déli sáv miatt háborgott. Magyarországon ezzel szemben az integráns revízió hívei kevesellték a visszakapott terület nagyságát. A szlovák emigráns csoport pedig Jehličkával az élen szintén elfogadhatatlannak tartotta azt, hogy a Felvidéket, és ezzel a szlovákságot is szétválasztották. Jehlička tiltakozásának és további agitációs tevékenységének az 1939. január 3-án bekövetkezett halála szabott gátat.[77]

A halála után keletkezett űrt Viktor Dvorčak próbálta betölteni. Ő dolgozta ki a Teleki kormány számára az úgynevezett szlovják mozgalmat, mellyel a kelet-szlovákiai lakosság identitását akarták formálni, nem túl nagy sikerrel.[78]

ÖSSZEGZÉS

1939. január 3-án a két világháború közötti időszak egyik legellentmondásosabb személye távozott az élők sorából. František Jehlička a század elején üstökösként robbant be a magyar politikai életbe. A fiatal papot és teológust a szlovákság egyik legígéretesebb alakjai közé sorolták.[79] A népének érdekeit szem előtt tartó Jehlička azonban megalkuvást nem tűrő személyiségével hamar az Országgyűlésen kívülre került.

Bő egy évtizeddel később őt is lázba hozta az alakuló „csehszlovák álom" lehetősége, amely befolyásos pozíciót és anyagi jólétet biztosított volna számára. A nyughatatlan személyisége azonban ismét felülkerekedett rajta, mikor nyilvánvalóvá vált, hogy a szlovákság továbbra is alárendelt helyzetben marad. Önként vállalt száműzetését viszont nem akarta olyan csöndben eltölteni, mint ahogy azt 1907 után tette. A régi sérelmek ellenére a magyar fennhatóság alatti időt megszépíthette a cseh testvérekben való csalódás, így szolgálatait felajánlotta Budapest számára, ahol a szellemi kvalitásainak köszönhetően a magyar revíziós mozgalom egyik kulcsfigurájává vált. A

[76] MOL K 428/f, MTI Lapszemle, 1938. október 14. 40.
[77] MOL K 428/a, MTI Napi tudósítások, 1939. január 3. 27.
[78] MOL K 428/t, MTI Házi tájékoztató, 1941. január 20. 3.
[79] MOL K 428/a, MTI Napi tudósítások, 1939. január 3. 27.

propagandatevékenységet az egyik legmagasabb, és legszélesebb fokon űzte. Újságíróként, előadóként és politikai röpiratok szerkesztőjeként a legtermékenyebb agitátorok egyike volt.

A magyar irányba vetett hite miatt azonban szembekerült korábbi barátaival, így Andrej Hlinkával is, melynek eredményeként a szlovák belpolitikára egyre kevésbé tudott hatással lenni. Az ő személyes tragédiájának tekinthetjük, hogy bár Európa szerte egyre ismertebbé és elismertebbé vált, saját hazájában a kudarccal végződött puccskísérlet, a Néppárt vezetőivel való végleges szakítás és a magyar revízió melletti szilárd kitartás miatt a szlovák történetírás manapság is hazaárulóként kezeli.

A halála a legrosszabbkor következett be. A Prágától elszakadó Szlovákia új helyzetet teremtett volna a számára, amivel azonban már nem volt lehetősége élni.

Fürj Orsolya

SIR ROBERT GOWER, „MAGYARORSZÁG NAGY BARÁTJA”

„Nincs nagyon messze az a nap, amikor Magyarország megkapja a maga igazságát, amikor Magyarország elégtételt kap és elfoglalhatja méltó helyét a világ nemzetei között”[1] − állította 1936-ban Sir Robert Vaughan Gower (1880–1953), aki a két világháború közötti időszakban a brit parlament magyarbarát képviselőcsoportjának vezetőjeként szerzett hírnevet Magyarországon. Életéről, magyarbarát tevékenységéről mintegy húsz éven keresztül rendszeresen tudósított a magyar sajtó. Amíg az itthoni közvélemény lelkesen üdvözölte, addig a külpolitikához értő réteg inkább visszafogottan szemlélte munkáját.

A két világháború közötti magyar külpolitikával foglalkozó magyar és külföldi szakirodalom csupán egy-egy rövid mondat erejéig említette Robert Gower nevét,[2] ezért jelen tanulmány célja politikai pályájának, kapcsolatrendszerének, magyarbarát tevékenységének és magyarországi látogatásainak részletes bemutatása.

Pályafutását tekintve semmilyen külpolitikai-diplomáciai tapasztalattal sem rendelkezett, ami lehetővé tette volna számára az első világháború utáni kelet-közép-európai helyzet pontos ismeretét. 1904-től ügyvédként kezdte pályafutását, amit hamarosan a politikai pálya követett. 1917 és 1919 között Tunbridge Wells polgármestere és a *Food Control Committee* elnöke lett. 1924 és 1929 között Hackney Central, 1929 és 1945 között pedig Rochester Gillingham választókerület konzervatív képviselőjeként bejutott a House of Commons-ba.[3]

---

[1] Magyar Országos Levéltár K 428 a) sorozat, Magyar Távirati Iroda „kőnyomatos hírek” Napi hírek/Napi tudósítások, 1920–1944. 1936. június 13. 32. www.mol.arcanum.hu/mti/opt/a100929.htm?v=pdf&a=start (Letöltve: 2012. január 19.). Továbbiakban: MOL K 428 a) sor. MTI Napi hírek/Napi tudósítások.

[2] Lásd *Romsics Ignác*: A brit külpolitika és a „magyar kérdés”, 1914−1946. In: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Osiris Kiadó, Bp., 2005. 91., *Thomas L. Sakmyster*: Hungary, the Great Powers, and the Danubian Crisis 1936−1939. Athens: The University of Georgia Press. 1980. 79., *Gábor Bátonyi*: British foreign policy and the problem of Hungarian revisionism in the 1930s. H. é. n., 6. www.ssees.ucl.ac.uk/confhung/batonyi.pdf, 2012. február 3., *Magyarics Tamás*: Nagy-Britannia Közép Európa politikája 1928-tól napjainkig. H. é. n., 20. www.grotius.hu/doc/pub/RHIXRV/27%20magyarics%20tam%C3%A1s%20nagy-britannia%20k%C3%B6z%C3%A9p-eur%C3%B3pa-politik%C3%A1ja.pdf (Letöltve: 2012. február. 3.).

[3] *Frederick Arthur Crisp:* Visitation of England and Wales. Vol. 15. H. n., 1908. 32. www.archive.org/stream/visitationengla00britgoog#page/n47/mode/1up (Letöltve: 2012. január 27.), London Gazette. 12 August 1919. 10218. www.london-gazette.co.uk/issues/31501/pages/10218 (Letöltve: 2012. január 27.), 25 November 1924. 8527. www.london-

Politikai szereplésén túlmenően tagja volt a *Royal Geographical Society*-nak, de sokat foglalkozott állatvédelmi kérdésekkel is, 1928-ban a *Royal Society for the Prevention of Cruelty to the Animals* (RSPCA) elnökévé választották. Egy évvel később, az RSPCA elnökeként arra kérte Austen Chamberlain külügyminisztert, hogy a Népszövetség útján tegyen javaslatot az egyes országok egységes állatvédelmi törvényhozásának előmozdítása érdekében. 1933-ban ugyancsak ő terjesztette be és vitte keresztül a brit parlamentben az állatvédelmi törvényt. Ezen a területen nyújtott szolgálatai elismeréseként III. Viktor Emánuel király az olasz koronarend parancsnokává nevezte ki.[4]

Emellett azonban élénken foglalkozott a magyar kérdéssel is. Robert Gower a magyarbarát brit politikusok azon szűk csoportjához tartozott, akik – álláspontjuk hátterét részben megvilágító – magyar rokoni kapcsolatokkal rendelkeztek. Egyik unokatestvére Major E. Gower Jugoszláviában élt magyar származású feleségével, Kalmár István korvettkapitány lányával, Kalmár Margittal, akinek topolyai birtokait az optáns ügy során kisajátította a jugoszláv kormány.[5] Ez a rokoni kapcsolat azonban több esetben is kellemetlenséget okozott a magyar propaganda számára. Amikor Major E. Gower a kisajátítás miatt kártérítést követelt feleségének, a fennálló rokoni kapcsolat miatt felvetődött a kérdés, hogy vajon ebben a helyzetben, a Robert Gower által a brit parlamentben megszervezett magyarbarát bizottság mennyire lehet a külföld szemében elfogulatlan és pártatlan intézmény.[6] Tovább súlyosbítva a helyzetet, 1927-ben budapesti látogatása során Major E. Gower minden alapot nélkülözően úgy nyilatkozott a magyar sajtónak, hogy amennyiben Románia és Jugoszlávia nem adna teljes kártérítést a kisajátított magyar birtokokért, úgy a brit parlament magyarbarát bizottsága mindent el fog követni, hogy ezeket az országokat elzárják az angol és amerikai hitelforrásoktól.[7]

A magyar rokoni összeköttetésen kívül Gower személyes, közvetlen kapcsolatot tartott fent a londoni magyar követség munkatársaival, illetve a magyar politikai- és közélet számos tagjával, akiknek hathatós közbenjárására

---

gazette.co.uk/issues/32996/pages/8527 (Letöltve: 2012. január 27.), 21 June 1929 4113. www.london-gazette.co.uk/issues/33508/pages/4113 (Letöltve: 2012. január 27.), MOL K 428 a) sor., MTI Napi hírek/Napi tudósítások, 1928. november 17. 6.

[4] MOL K 428 a) sor., MTI Napi hírek/Napi tudósítások, 1929. február 11. 6, 1934. október 22. 42.

[5] MOL K 92 Londoni Követség 1921–1941 [–1948] 9. csomó 6. tétel 2195. dosszié. 3/Főn. Szigorúan bizalmas! 1934. március 9. Bárdossy László követségi tanácsos levele Kánya Kálmán külügyminiszterhez.

[6] MOL K 428 f) sor., Magyar Távirati Iroda „kőnyomatos hírek” Lapszemle, 1927–1935, 1927. szeptember 29. 25. Továbbiakban MOL K 428 f) sor., MTI Lapszemle.

[7] Uo. 1927. október 6. 28.

több esetben is szükség volt a körülötte kialakuló kínos diplomáciai ügyek elsimítása során.

Ilyen esetre került sor 1934 márciusában, amikor Gower felkereste Bárdossy László követségi tanácsost Londonban, hogy segítségét kérje egy félreértés tisztázásában. Még 1932 decemberében, Robert Gower magyarországi tartózkodása idején beszélgetést folytatott Albrecht főherceggel unokatestvére ügyéről. Major E. Gower a találkozóról, sőt az állítólag – unokatestvére által – rá tett negatív megjegyzésekről is tudomást szerzett,[8] amiért magyarázatkérő levéllel fordult Robert Gowerhez. Ebben a kényes helyzetben az angol politikus Bárdossy közvetítő segítségét kérte, hogy ezeket a leveleket Albrecht főherceg tudomására hozzák. Az ügy káros hatásaitól tartva Bárdossy – a körülmények és az események ismeretében – bizalmasan tudatta Kánya külügyminiszterrel, hogy a vagyontalan Major E. Gower és felesége nem riadna vissza egy Robert Gower ellen indított pertől, illetve kártérítési igénytől sem. Ebben az esetben, egyrészt elkerülhetetlen lenne Albrecht főherceg kihallgatása a kérdésben. Másrészt pedig, ha az ügy bíróság elé kerül, az – mivel Major E. Gower érdekelve volt az optáns ügyben – kellemetlenül érintené Magyarországot, illetve negatív színben tüntetné fel a külföldi magyar propagandát is. Harmadrészt pedig, egy bírósági tárgyalás, bármi is lenne a kimenetele, nemcsak Major E. Gower, hanem Robert Gower nevére is árnyékot vetne, hiszen még az alaptalan rágalmazásból is, „valami mindig megmarad", ez pedig súlyos csapást jelentene az angliai revíziós propaganda számára.[9]

Alig néhány hónappal később Robert Gower Magyarországgal kapcsolatos szembetűnően hiányos ismeretei okoztak gondot a londoni magyar követség számára, amire Bárdossy László 1934. augusztus 6-én keltezett levele hívta fel a szabadságon lévő Széchenyi László (Széchényi László sic!) követ figyelmét. Ebben Bárdossy aggodalmát fejezte ki Gowernek, a Seton-Watson revíziós füzetére válaszul adott írásával kapcsolatban, amit az angol politikus egy Budapestről kapott propaganda anyag alapján állított össze. Hamar kiderült számára, hogy Gower nem azt a szöveget használta fel, amit Budapestről kapott, hanem saját *„bölcsességéből írt össze 2–2 oldalt"* vagyis *„nem Budapesten vették könnyelműen a válasz dolgát"*, mert az helyes adatokat, érvrendszert és szempontokat használt, eltekintve a néhol személyeskedő hangnemtől. A követségi tanácsos így foglalta össze véleményét: *„Hát ennél az*

[8] Egy harmadik személy, Geyer Henry Robert Gower megjegyzéseit félreértelmezve tájékoztatta Major E. Gowert.

[9] MOL K 92 9. csomó 6. tétel 2195. dosszié. 3/Főn. Szigorúan bizalmas! 1934. március 9. Bárdossy László követségi tanácsos levele Kánya Kálmán külügyminiszterhez.

iratnál silányabb fércmunkát még nem olvastam. Nincsen abban sem adat, sem érvelés, csak inkoherens, sok helyütt egyenesen ügyetlen megismétlése az ismert magyar revíziós tételeknek. Még azok is unnák elolvasni, akik Seton-Watson füzetét nem ismerik.”[10] Nem attól tartott, hogy a szöveg megjelentetése Gower hírnevén ejtene csorbát, hanem sokkal inkább attól, hogy az negatívan hatna a magyar ügyre, épp ezért igyekezett rávennie Gowert, hogy várjon a füzet kiadásával.

Gower nemcsak a londoni magyar követség diplomatáival tartott fenn kapcsolatot, hanem a magyar politikai élet egyes tagjaival is. 1933. október 24-én a magyar országgyűlés képviselőházában Dési Géza beszédet tartott a magyar kisebbségek elnyomásával és a revízióval kapcsolatban, ehhez kapcsolódóan olvasta fel Gower hozzá intézett táviratát, amelyben az angol politikus ígéretet tett, hogy ő és társai minden tőlük telhetőt megtesznek, hogy Magyarországnak segítsenek, amit a magyar képviselők élénk éljenzéssel fogadták. Ezeket a kijelentéseket Dési – több más magyar politikai és közéleti szereplőhöz hasonlóan – tévesen a „nagy, nemes Anglia” álláspontjaként értelmezte.[11]

Kapcsolatrendszerének szélesítésére remek lehetőséget nyújtottak a londoni magyar követség által rendezett fogadások és estélyek, amelyre a királyi család tagjai, nagykövetek, a Foreign Office magas rangú tisztviselői, brit politikusok és a társadalmi élet számos tagja mellett Gower is rendszeresen meghívást kapott. 1933-ban maga Gower adott – képviselőtársaival együtt – vacsorát a Londonban tartózkodó Bethlen István tiszteletére.[12]

Gower magyarbarát álláspontjának hátterét saját utalásai, írásai világítják meg. Többször hivatkozott a Magyarország és Nagy-Britannia közötti, hosszú ideje fennálló baráti kapcsolatra. Saját bevallása szerint azért kezdett érdeklődni Magyarország iránt, mert – más magyarbarát angol politikushoz, például Lord Bryce-hoz hasonlóan – párhuzamot vélt felfedezni a régi magyar és angol törvények között.[13]

Azt ellenben kizárta, hogy az eltérő politikai nézetek befolyásolták volna az ő vagy akár a többi magyarbarát politikus álláspontját, hiszen ezen képvi-

[10] MOL K 92 9. csomó 6. tétel 2195. dosszié. 1934. augusztus 9. Bárdossy László követségi tanácsos levele Széchenyi László rendkívüli követnek.

[11] Képviselőházi Napló (továbbiakban: KN), 1931, 18. kötet, 213. ülés. 1933. október 24. 14. http://mpgy.ogyk.hu (Letöltve: 2012. február 10.).

[12] MOL K 428 a) sor., MTI Napi hírek/Napi tudósítások, 1928. május 12. 7., 1932. július 7. 38., 1933. december 1. 1., 1938. április 1. 27., 33., 1938. december 12. 25., The Treaty of Trianon. Count Bethlen and Revision. The Times. 2 December 1933. 14. www.thetimes.co.uk/tto/archive (Letöltve: 2012. február 10.).

[13] MOL K 428 a) sor., MTI Napi hírek/Napi tudósítások, 1936. június 13. 31., *Robert Gower*: Treaty Revision and the Hungarian Frontiers. London 1936. 11.

selők csoportjához a House of Commons valamennyi pártjából csatlakoztak politikusok, akiket a *„Magyarország iránti szeretet és a nagyrabecsülésnek pártokon felül álló közös érzése fűzi össze."*[14]

Másrészt – fejtette ki egyik tanulmányában – a briteknek azért kell a magyar kisebbségek ügyével foglalkoznia, mert Nagy-Britannia nemcsak egy tagja a Népszövetségnek, hanem legfőbb erkölcsi támogatója, ezért mélységesen hinnie kell alapelveiben, és ezeket a gyakorlatban is szükséges alkalmaznia. Épp ezért elengedhetetlen, hogy Nagy-Britannia szorosan kövesse a kontinensen zajló események láncolatát és foglalkozzon Európa politikai ügyeivel. Úgy vélte, hogy a kisebbségekkel kapcsolatos problémák sikeres megoldásával nemcsak a Kelet-Közép-Európa, hanem az egész kontinens békéjét veszélyeztető események elháríthatóvá válnak. A béke fenntartásának leghatékonyabb eszközének azon nemzeti sérelmek orvoslását tartotta, amelyek folyamatos jelenléte *„félelmetes akadályát jelentette Európa általános békéjének szempontjából."* Ennek előmozdítása érdekében Nagy-Britanniának kell vezető szerepet játszani a sértett államokkal szembeni becsületes bánásmód kialakításában.[15] Épp ezért teljesen elfogadhatatlannak és önzőnek nevezte Lloyd George javaslatát, miszerint országuknak el kell szigetelődni a kontinens politikájától. Hiszen *„az a kertész, aki szorgalmasan műveli saját telkét és tétlenül nézi a szomszéd telkén pusztító árvizet, tűzvészt vagy száskajárást, nyilván ostobán cselekszik."*[16] A kérdés megoldását tehát kizárólag békés úton, a Népszövetség égisze alatt tartotta elképzelhetőnek, amely intézmény – reményei szerint – pártatlan döntőbíróként, mind a magyar, mind a kisantant államok propagandájától mentesen, igazságos ítéletet hozna.[17]

Vitathatatlannak tartotta ugyanakkor, hogy az angol közvélemény egy része ellenzi, hogy Nagy-Britannia beavatkozzon Közép-Európa ügyeibe. Másrészt azonban meggyőződéssel állította, hogy *„miután Anglia is aláírta ezt a szerződést, tegyen meg minden lehetőt annak az igazságtalanságnak orvoslására, amelyért maga is bizonyos felelősséget visel."*[18]

Számos magyarbarát politikushoz hasonlóan, a két világháború között Gower is – ismereteinek bővítése céljából – többször ellátogatott Magyaror-

[14] MOL K 428 a) sor., MTI Napi hírek/Napi tudósítások, 1937. július 15. 18., *Barcza György:* Diplomataemlékeim 1911–1945: Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból. 1. kötet. Európa: História, Bp., 1994. 365.
[15] *Robert Gower:* The Hungarian Minorities in the Succession States. London, 1937. 13–16.
[16] MOL K 428 a) sor., MTI Napi hírek/Napi tudósítások. 1933. szeptember 29. 1.
[17] *Gower, R.:* Treaty Revision i. m. 12.
[18] Sir Robert Gower érdekes nyilatkozata a revíziós javaslatról. Függetlenség, 1933. június 29. 3.

ságra. Ezek sokszor magánjellegű utak voltak, de több esetben a Revíziós Liga, illetve magyar magánszemélyek meghívása nyomán került rá sor. 1927-ben egy magánjellegű tanulmányút során érkezett Budapestre, ahol találkozott a szintén ott tartózkodó unokatestvérével.[19] Az 1930-as években szinte évente megismétlődtek ezek a tanulmányutak. 1933 decemberében Londonból Bethlen Istvánnal együtt érkezett Budapestre. A szintén velük tartó William Mabane képviselővel később látogatást tett a magyar parlamentbe, ahol a képviselők felállva tapsolták őket. Schandl Károly képviselő üdvözölte a vendégeket, megköszönte nekik, hogy lehetővé tették Bethlen István és Eckhardt Tibor beszédének megtartását Londonban a trianoni békéről, és ezáltal felhívhatták a világ figyelmét a Magyarországot ért sérelemre.[20] Alig több mint egy év múlva a Felsőházban tett látogatása során szintén szívélyes fogadtatásban részesült Gower, Balogh Elemér hálásan megköszönte a Felsőház nevében a brit parlament tagjainak szimpátiáját a magyar nemzet felé.[21]

Ugyanezen magyarországi útja során, 1935. január 17-én került sor egy megbeszélésre Gower és Gömbös Gyula között a miniszterelnökségen, amin jelen voltak még Bárczy István államtitkár, Hory András, a külügyminiszter állandó helyettese és Hertelendy Andor követségi titkár. A beszélgetés során Gower először a magyarbarát angol képviselők parlamenti csoportjának nevében arra kérte a miniszterelnököt, hogy állapítsák meg pontosan Magyarország revíziós igényeit, hogy a képviselőcsoport munkája is hatékonyabb lehessen. Erre válaszul Gömbös egy három célt tartalmazó feljegyzést adott át neki: 1) etnikai, földrajzi és gazdasági elvek alapján történő határrevízió 2) a magyar kisebbségek kulturális, gazdasági és politikai jogainak biztosítása a kisantant államokban 3) fegyverkezési egyenjogúsítás, 100 ezer főnyi hadsereggel. Gower emellett statisztikai adatokat is kért, amelyekkel alátámaszthatja a korábban – a miniszterelnöktől kapott – térképek igazságát a nemzetiségi megoszlás tekintetében. Gömbös ígéretet tett, hogy ezt Teleki Pállal elkészítteti. Megegyeztek abban is, hogy ezt a feljegyzést Gower úgy fogja bemutatni Nagy-Britanniában, mint saját következtetéseit, amelyet a magyarországi látogatása során a vezető magyar politikai körökkel folytatott beszélgetései révén szűrt le. Ugyanígy fog eljárni a térképen szereplő vonallal kapcsolatban is, amit úgy fog tolmácsolni, mintha ő rajzolta volna meg magyarországi tapasztalatai alapján és személyesen meggyőződött arról, hogy ez a vonal a magyar vezető politikai körök minimális követelése. A beszélgetés során

[19] MOL K 428 f) sor., MTI Lapszemle, 1927. október 8. 2.
[20] KN 1931. évi, 19 kötet, 229. ülés. 1933. december 14. 115. http://mpgy.ogyk.hu (Letöltve: 2012. január 10.), MOL K 428 f) sor., MTI Lapszemle 1933. december 11. 4.
[21] Uo. 3. kötet, 68. ülés, 1935. január 16. 473. http://mpgy.ogyk.hu (Letöltve: 2012. január 10.).

Gower kifejtette azt is, hogy a revízió hivatalos programjának meghirdetése kedvező lépés volt az angol közvélemény szemében, mert a *„nyílt kártyákkal való játszás e téren szimpatikusabb nekik.”*[22] Ugyanakkor felhívta a figyelmet a magyar propaganda elégtelen jellegére, amíg a kisantant államok ügyes propagandát folytatnak Angliában, addig a magyarnak vannak hiányosságai. Bár az angolok nem szeretik a nyílt propagandát, Hordósy Iván – ebbe az irányba ható – tevékenységét mégis fontosnak tartotta, kedvező angol kapcsolatai miatt nem ajánlotta visszahívását Londonból. Épp ezért Gower szerint egyrészt a magyar ügy további támogatása érdekében szükséges lenne egy londoni magyar–angol társaság megalakítása, másrészt pedig javasolta, hogy Hordósy számára hozzanak létre valamilyen névleges állást, például a magyar utazási iroda vezetője címet, így *„propagandisztikus tevékenységét csak suba alatt folytatná.”*[23] Végül Gower azt kérte, hogy látogatása és a miniszterelnökkel való beszélgetés ténye maradjon titokban, mert az őt kellemetlen helyzetbe hozná az angol kormány előtt. Kérésének eleget téve Gömbös utasítást adott, hogy a magyar lapok semmit se írjanak a találkozóról.

1936 elején újabb magyarországi tartózkodása idején Gower részt vett a tiszteletére adott ebéden a Gellért-szállóban, ahol József Ferenc királyi herceg mellett a vezető magyar politikai réteg is megjelent.[24] Alig egy évvel később ismét Magyarországon töltött néhány napot, ekkor azonban vidéki körutazást is tett. 1937. január 24-én – Dr. Tankó Béla rektor meghívására, az egyetem vendégeként – Debrecenbe utazott, ahol különösen elnyerte tetszését az egyetem, mert ebben *„a modern épületben a 400 éves hagyományokat megújulva láthatja.”*[25] A tiszteletére adott szűk körű ebéden kijelentette, hogy a közeljövőben a londoni egyetemen magyar tanszéket állítanak fel, amelynek célja, hogy megismertesse az angolokkal a magyar viszonyokat.[26] Budapestre történő visszaérkezése után ismét ellátogatott a képviselőházba, ahol a korábbi esetekhez hasonlóan, élénk éljenzéssel fogadták és felállva tapsolták. Petrovácz Gyula képviselő reményét fejezte ki, hogy Gower *„hatalmas és átható szava meg fogja értetni a mi igazságunkat a legnagyobb európai nemzettel.”*[27]

[22] MOL K 92 10. csomó 6. tétel 366. dosszié. 50/935 Napijelentés. Beszélgetés Sir Robert Gower-rel 1935. január 17-én a miniszterelnökségen.
[23] Uo.
[24] MOL K 428 a) sor., MTI Napi hírek/Napi tudósítások, 1936. február 28. 35.
[25] Uo., 1936. február 28. 40., Debreczeni Független Újság, 1937. január 26. 5.
[26] MOL K 428 a) sor., MTI Napi hírek/Napi tudósítások, 1936. február 28. 35., Debreczeni Független Újság, 1937. január 26. 5.
[27] KN 1935. évi, 9. kötet, 173. ülés. 1937. január 26. 20. http://mpgy.ogyk.hu (Letöltve: 2012. január 10.).

Ezek a tanulmányutak kétségtelenül hozzájárultak Gower – illetve a többi Magyarországra látogató brit politikus – az országgal kapcsolatos ismeretének gyarapításában, másrészt viszont a magyar politikai és társadalmi körök is igyekeztek felvilágosítást nyújtani az ország helyzetéről. 1933 decemberi látogatása alkalmával Gower arra kérte Dr. Kuncz Ödönt, a Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karának dékánját, hogy nyújtson pontos tájékoztatást a magyar revíziós követelésekről. A kérésre válaszul Kuncz Ödön egy tizenegy oldalas emlékirat formájában foglalta össze a Magyarországgal szemben elkövetett igazságtalanságokat. Az iratot a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivataltól kapott statisztikai adatok felhasználásával készítették el, amelyhez egy térképet is mellékeltek a vitás területekről. Az emlékirat megoldásnak az *„igazságosság elvén felépülő”* revíziót tekintette, mert a *„lelkek békéje maga után fogja vonni az egészséges gazdasági kooperációt.”*[28] Határozott revíziós program helyett inkább több alternatívát vázoltak fel az emlékiratban, de felhívták Robert Gower figyelmét arra, hogy ezt nem szabad a hivatalos magyar álláspontként értelmezni. A határ mentén egy tömbben élő magyarság visszacsatolását minimális követelésként fogalmazták meg, a többi magyarlakta terület esetében többféle megoldást javasoltak a wilsoni elvekre hivatkozva: népszavazás, autonómia vagy korridor létrehozását. Végül Kuncz Ödön kijelentette, hogy a revízió békés megvalósítását Magyarország *„az érdektelen nagyhatalmaktól”*[29] várja, különösen Nagy-Britanniától.

A magyar revíziós igények ismeretében Gower igyekezett összefogni és koordinálni a magyarbarát politikusok csoportját a brit parlamentben, amely a magyarpárti lobbi elsődleges színhelyeként szolgált. Trianon kérdésének napirenden tartása érdekében egy magyarbarát bizottságot hoztak létre, amely először 1927-ben alakult meg tizenkilenc taggal, később még harmincan csatlakoztak. Gower mellett többek között Lord Phillimore, Lord Newton és T. C. R. Moore ezredes is csatlakozott a bizottsághoz, amelynek céljául a magyar kérdés mélyebb szintű tanulmányozását tűzték ki, hogy konkrét javaslatokat terjeszthessenek a House of Commons elé.[30] Gower a bizottsággal kapcsolatban így nyilatkozott: *„Azoknak a száma, akik Közép-Európa ügyei-*

[28] A trianoni békeszerződés revíziójának szükségessége. Emlékirat, amelyet a budapesti királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi karának dékánja intézett Sir Robert Gower angol képviselőhöz. Bp., 1934. 1–31.

[29] Uo.

[30] Az angol parlament magyar bizottságának névjegyzéke. Magyar Külpolitika (a magyar Külügyi Társaság és az Interparlamentáris Unió Magyar Csoportjának hivatalos lapja), 1927. augusztus, 8. évf. 15. sz. 5–6., Messze út van még ahhoz, hogy Rothermere lord akciójára az angol közvélemény gyakorlati erővel megmozduljon. Uo. 1927. október, 8. évf. 19. sz. 2–4.

ben különös érdeklődésre érzik magukat kötelezetteknek, állandóan nő és a parlament egyes tagjai igen nagyfokú hozzáértésre tettek szert e kérdésekben […]. *A bizottság pártatlanságot és a kérdés alapos tanulmányozását tűzte ki célul.*"[31]

1933 júniusában a House of Commons-ban újraalakult a Közép-európai Bizottság, amelynek elnöke Robert Gower, tiszteletbeli titkára Frederick Llewllyn-Jones, tiszteletbeli pénztárosa Moore ezredes lett. A bizottság ismételt célja az volt, hogy felhívja a brit parlament és a kormány figyelmét a békeszerződésekből következő háborús feszültségekre. Ezen belül is elsősorban a trianoni béke revízióját és az utódállamokban élő magyar kisebbség védelmét tekintették feladatuknak, ezért a bizottság megalakulása után egyből egy indítványt terjesztett a House of Commons elé a trianoni békeszerződés módosításáról.[32] Az indítványt tizenhat képviselő nyújtotta be javasolva, hogy Magyarország kapja vissza a „lényegileg magyar" területeket, ezenkívül sürgették a brit kormányt, hogy minél hamarabb vigyék az ügyet a Népszövetség elé. Az aláírók száma folyamatosan emelkedett, egy hónap alatt a támogatók száma 116-ra növekedett.[33] A csoport pontos létszámát, a korabeli tudósítások által közölt eltérő adatok miatt nehéz megállapítani,[34] ráadásul a tagok többsége csupán aláírásával támogatta a magyar revíziót, kisebb részük viszont – lehetőségükhöz képest – aktív tevékenységet fejtett ki a brit parlamentben Magyarország érdekében.

1935 őszén ismét megalakult a magyarbarát csoport, ekkor azonban felszínre került az olasz–abesszín ügyben tanúsított magyar magatartás kérdése is. Mivel az angol parlamenti gyakorlat értelmében minden javaslatot az ülésszak megkezdésekor meg kellett újítani, így a magyar revízió támogatása érdekében a csoport ismét benyújtotta határozati javaslatait. December 10-én Gower, többek között Moore és Mabane képviselőkkel együtt azt kérte a brit parlamenttől, hogy fejezze ki a magyar etnikai alapú revízió szükségességét, és sürgesse az angol kormányt, hogy ezt a problémát minél hamarabb vigye a Népszövetség elé. A magyarbarát képviselők december 19-én már egyenesen

[31] MOL K 428 a) sor., MTI Napi hírek/Napi tudósítások, 1927. augusztus 9. 9.
[32] Uo. 1933. július 12. 25., A magyar revízió az angol parlamentben. Magyar Külpolitika, 1936. január, 17. évf. 1. sz. 12–13.
[33] Újabb csatlakozások Sir Gower Trianon-ellenes parlamenti csoportjához. Most már 116 angol képviselő követeli a revíziót. Függetlenség, 1933. július 25. 3., A magyar revízió az angol parlamentben. Magyar Külpolitika, 1936. január, 17. évf. 1. sz. 12.
[34] Thomas L. Sakmyster megállapítása szerint 1933-ban 161-re növekedett számuk (Lásd *Sakmyster, T. L.*: Hungary i. m. 79–80.), Széchenyi László londoni magyar követ jelentése szerint 1935-ben már mintegy 250 politikus nyújtotta be a brit parlamentbe a revíziós javaslatot (MOL K 64 65. csomó 41. tétel 147/Főn. pol. London, 1935. november 29. Gróf Széchenyi László távozásakor készült feljegyzése az angol-magyar viszony fejlődéséről.)

egy olyan határozati javaslatot nyújtottak be, miszerint a brit kormány nyilvánítsa ki, hogy a brit külpolitika célja az *„1919–1920-as békeszerződések felülvizsgálásának előkészítése”*[35] a Népszövetség alapokmányának 19. szakasza alapján. Más magyarbarát képviselők, Geoffrey Manderrel az élén mindezt kiegészítették volna azzal, hogy továbbá a brit parlament fejezze ki sajnálatát amiatt, hogy Magyarország mindezidáig nem volt hajlandó csatlakozni az Olaszország elleni szankciók megszavazásához, pedig Magyarország érdekeit az szolgálná legjobban, ha együttműködne a Népszövetséggel. A magyarbarát csoporton belül megjelenő ellentétekkel kapcsolatos további fejleményekről Királdy-Lukács György, londoni ideiglenes ügyvivő számolt be 1936 elején. A népszövetségi szankció és a magyar revízió kérdésének összekapcsolása dilemmájában Gower elutasító álláspontot foglalt el, illetve határozottan tagadta, hogy Mander módosítási javaslata bármiféle formában is kapcsolódott volna az ő határozati indítványához. A mostani ügy azért volt különleges jelentőségű – amire Királdy-Lukács is rámutatott –, mert első ízben fordult elő, hogy a magyarbarát csoporton belül nézeteltérésre került sor, eddig ugyanis Gower határozati javaslatait mindig elfogadták, most azonban Mander és társai célszerűbbnek látták, ha módosítják azt a szankciók kérdésével. A magyar diplomata arra is felhívta a magyar külügyi apparátus figyelmét, hogy bár Magyarországon lelkesen fogadták a Közép-európai Bizottság tevékenységét, azonban – ami sokkal fontosabb – az angol sajtót és közvéleményt *„nem érdekli Gower és társainak”*[36] javaslata, mert egyedül csak a Times számolt be erről. Emellett túlzónak tartotta Gower MTI-nek adott nyilatkozatát, miszerint *„az angol parlament megértő rokonszenve teljesen Magyarország oldalán van.”*[37]

Bár a magyarpárti lobbi egyik legfontosabb színhelye a brit parlament volt, de mivel Gower és politikus társai az angol politikai- és társadalmi élet minél szélesebb rétegével igyekeztek megismertetni Magyarország ügyét, ezért nyílt leveleket tettek közzé a brit sajtóban és fogadásokon, estélyeken tartott előadásaik révén tájékoztatták a magas rangú vendégeket Trianon igazságtalanságairól. Gower Nagy-Britanniában tett utazásai során számos beszédet tartott a helyi lakosság számára, amelyekben mindig hangsúlyozta a trianoni béke igazságtalanságait és alaptalanul, túlzott optimizmussal hirdette a magyar revíziós igények közeli megvalósulását. Ilyen esetre került sor 1933.

[35] MOL K 63 381. csomó 39. tétel 49/Pol.–1936. Bizalmas tudomásulvételül. London, 1936. január 2. Revíziós javaslatok az Alsóház előtt és a magyarbarát képviselők csoportja.
[36] Uo.
[37] Uo.

április 6-án Gillinghamben, a konzervatív nagygyűlésen tartott beszéde során is.[38]

Az angol közvélemény tájékoztatásának célját szolgálta az Angol–Magyar Társaság is, amelynek 1930-ban történő létrehozásában kulcsszerepet játszott Robert Gower. Lord Newton házában összegyűlve az angol politikai és társadalmi élet számos előkelő tagjával együtt alakították meg az egyesületet. A végrehajtó bizottság elnökének Lord Newton-t választották meg, aki hangsúlyozta, hogy az egyesület teljes mértékben politikamentes, megalapítása ugyan *„nem történelmi fontosságú esemény és nem változtatja meg Európa térképét és nem hiszi, hogy nagy politikai eredményekre vezetne”, célja sokkal inkább a tájékoztatás és a Magyarországgal kapcsolatos ismeretek bővítése, mert „sokan azt hiszik, hogy Magyarország a balkáni államok közé tartozik.”*[39]

Ugyanezt a célt szolgálta a Times és a Manchester Guardian szerkesztőjének – magyarbarát képviselőtársaival együtt – írt nyílt levelek, amelyekben sürgették a Népszövetség közbenjárását a magyar kérdés megoldásában, illetve közvetítették Magyarország igényét a Népszövetség alapokmánya 19. cikkelye által adott lehetőség gyakorlati alkalmazására. Helytelenítették, hogy Magyarország hiába igyekezett volna a tárgyalóasztalnál modus vivendi-t találni a kisantant államokkal, erőfeszítései nem találtak visszhangra. Bár Gower hangsúlyozta, hogy nem viseltetik ellenszenvvel a kisantant államok irányában, de elítélte ezen országok hozzáállását a kérdéshez, mert a Dunatérség jelenlegi helyzete, amelyet egy gyufaszál bármikor lángra lobbanthat, borzalmas következménnyel járhat a civilizáció számára.[40]

A magyar közvélemény érdeklődése miatt a magyar sajtó folyamatosan figyelemmel kísérte Gower tevékenységét. 1933-ban tunbridge-i beszédéről a Függetlenség számolt be részletesen. Ekkor Gower hangzatos szólamokat használva indokolta meg azt a javaslatot, amelyet ő és képviselőtársai terjesztettek a House of Commons elé: *„A modern civilizáció nem ismer olyan súlyos igazságtalanságot, mint aminőt Magyarországon elkövettek, melyet ke-*

[38] A magyar revíziós mozgalom egy évi fejlődése. Magyar Külpolitika, 1933. július–augusztus, 14. évf. 8.

[39] MOL K 428 a) sor., MTI Napi hírek/Napi tudósítások, 1930. május 22. 21–22., 42., 1931. május 7. 43., 1937. április 3. 6.

[40] The Treaty of Trianon. The Times. Jun 9, 1934. 10., The Problem of Hungary. Uo. Aug 5, 1936. 13., Hungarian Claims. The Real Issue. Uo. Aug 11, 1936. 8., Treaty Revision in Europe. Hungarian Claims. Manchester Guardian. Jun 25, 1934. 16. http://archive.guardian.co.uk, 2012. január 26., Treaty Revision in Europe. Hungarian Claims. Uo. Aug 2, 1934. 16., Discontent in Central Europe. The Unsatisfied Calims of Hungary. Uo. Jun 26, 1936. 20., Discontent in Central Europe. Hungary's Request for Treaty Revision. Uo. Jul 3, 1936. 20., The Grievances of Hungary. Case for League Action. Uo. Dec 2, 1937. 18.

gyetlen szeszéllyel feldaraboltak és lakossága kétharmadát idegen rabiga alá hajtották. Az állandó világbéke érdeke parancsolóan követeli, hogy a legsürgősebben orvosolják a Közép-Európában uralkodó beteg állapotokat.”[41] Ezt követték a jól ismert, sokat hangoztatott érvek: Ausztria–Magyarország biztosította az első világháború előtt a térség stabilitását, ennek a gazdasági-földrajzi egységnek a megbontása általános zűrzavarhoz vezetett, az apró államok *„mesterséges, zagyva tömkelegét”* teremtették, épp ezért Magyarország *„feldarabolása leírhatatlanul súlyos baklövés”* volt, nem is beszélve az utódállamokban élő magyar kisebbségek *„tragikus helyzetéről.”*[42] Az Európát sújtó gazdasági problémák kulcsát egyenesen a magyar helyzetben vélte megtalálni. Megoldásként a *„természetes gazdasági keretek”* visszaállítását javasolta.[43]

1933. május 29-én Bromptonban ismételten aggasztónak nevezte az európai helyzetet, amire a békeszerződések lényeges módosítása nélkül nem talált megoldást. Hozzátette azonban, hogy ma már általában belátják, különösen Nagy-Britanniában, hogy a békeszerződések módosítása a közel jövőben elkerülhetetlen lesz. Különösen vonatkozik ez a trianoni békére, amely nemcsak rendívül kegyetlen és igazságtalan, hanem a politikai józan ész és méltányosság alapelveivel is ellenkezett.[44]

Gower rendszeresen adott interjúkat a magyar sajtónak is, hogy a magyar közvéleményt informálja az angol képviselők londoni munkájáról. Ezek a nyilatkozatok azonban túlzottan optimista reményeket keltettek az olvasókban. A Függetlenségben például 1933-ban a következő nyilatkozata jelent meg: *„Rosszul esik látnom a Magyarországgal szemben elkövetett igazságtalanságot* […]. *Elismerem, hogy az egész közép-európai helyzet tarthatatlan és az az érzésem, az egész világ egyik sarkalatos érdeke, hogy a magyar határok kiigazíttassanak, revízió alá vétessenek.”*[45] A félreértések tisztázása érdekében 1933 decemberi budapesti látogatása alkalmával a magyar rádióban angol nyelvű előadást tartott, ahol világossá tette, hogy a brit parlamentbe benyújtott határozati javaslatok tárgyalása és azoknak a gyakorlatban történő megva-

[41] Sir Robert Gower választókerületében megokolta a Trianon-ellenes határozati javaslatot. Függetlenség, 1933. augusztus 3. 1.
[42] Uo.
[43] Uo.
[44] A békeszerződések módosítása elkerülhetetlen – mondja Sir Robert Gower. Függetlenség, 1933. május 30. 4.
[45] A békerevíziót követelő angol képviselők a Függetlenség útján üzenik a magyar nemzetnek: Az angol nép többsége a revízió mellett áll! Függetlenség, 1933. július 12. 1. évf. 118. sz. 1–2.

lósulása két különböző dolog. A magyar revízió megvalósulásához pedig ki kell várni a megfelelő pillanatot.[46]

A parlamenti lobbi, a tanulmányutak, a sajtóközlemények és beszédek mellett Gower magyarbarát álláspontjának egy további megjelenési formáját jelentette publikációs tevékenysége. Először 1928-ban a magyarbarát bizottsággal együtt kiadott egy kétkötetes gyűjteményt a magyar–román kérdésben (*Hungarian–Roumanian Case and Position of Mixed Arbitral Tribunals. A Selection of Newspaper Cuttings*).[47]

1936-ban egy tanulmányt jelentetett meg *„Treaty Revision and the Hungarian Frontiers"* címmel, amelyben cáfolta a Magyarországgal szemben élő téves képzeteket. Hangsúlyozta, hogy Ausztria–Magyarország egy természetes gazdasági, politikai és gazdasági egységet alkotott, bár elismerte, hogy számos kisebbség élt a Monarchián belül, amelyek természetes módon szerették volna megteremteni saját nemzeti államaikat, ugyanakkor téves lenne azt feltételezni, hogy Magyarország elnyomta a kisebbségeket. A dunai államok közötti bármilyen gazdasági együttműködés alapvető problémájának azt tekintette, hogy a politikai-területi nézeteltérések megoldása nélkül lehetetlen megteremteni a valódi jóakarat légkörét, vagyis a kölcsönös megértés nélkülözhetetlen bármiféle gazdasági együttműködéshez. A pánszlávizmus továbbra is fennálló veszélyét hangsúlyozta, ami a cári Oroszország összeomlásával nem szűnt meg, hanem csupán központja helyeződött át Szenpétervárról Prágába. A cseheket „a pánszlávizmus megszállottjának" nevezte, amely a múltban oly sok baj forrása volt az európai kormányok számára. Magyarország ütközőállam szerepének fontosságát történelmi tapasztalatok igazolták, ezért az ország erejének fenntartását javasolta, hogy a jövőben is betölthesse ezt a szerepét.

Igyekezett eloszlatni azt a téves nézetet, hogy Magyarország egy oligarchikus vagy autokratikus ország lenne, ahol a demokráciát elnyomják és az embereket „vaskézzel kormányozzák". Éppen a környező győztes államokat vádolta azzal, hogy ott a diktatúra egyik-másik formája kifejlődött, és ahol a szólásszabadság nem megengedett, a kisebbségeket pedig elnyomják. Cáfolta azt a gyakran – a jelenlegi határokat fenntartani akarók által – hangoztatott érvet, miszerint Magyarország és szomszédai között igazságos és éles etnikai határ van. Ezzel szemben olyan méltányos határt javasolt, ahol ugyanolyan számú kisebbség kerülne idegen uralom alá mindkét ország esetében. Ezt a megoldást ugyanis már alkalmazták például a felső-sziléziai német–lengyel és a bánáti román–jugoszláv határnál. Tagadta azokat a megállapításokat is,

[46] MOL K 428 a) sor., MTI Napi hírek/Napi tudósítások, 1933. december 15. 37.
[47] Uo. 1929. május 1. 8.

miszerint hiába valósulna meg a revízió, az Magyarország gazdasági problémáit nem orvosolná, hiszen a területnövekedéssel a természeti erőforrások mennyisége is növekedne, ami pozitívan hatna az ország gazdaságára. Másrészt a dunai térség gazdasági problémáit csak növelte a politikai gyűlölködés, amely miatt a győztes államok folytonos gazdasági háborút folytatnak Magyarország ellen. A gazdaságilag egymásra utalt területek mesterséges izolációja gazdasági instabilitást okozott, ezért az egyetlen megoldást a revízióban látta, amelynek jogi alapját a Népszövetség alapokmányának 19. cikkelye biztosíthatná, amelyet teljes mértékben alkalmazhatónak talált Magyarország esetében. A jelenlegi helyzet tarthatatlanságát látva, teljes meggyőződéssel állította, hogy a revízió pusztán idő kérdése.[48]

Egy másik, *„The Hungarian Minorities in the Succession States”* című művében hangsúlyozta, hogy a magyar ügy abból a különlegesen fontos tényből ered, hogy Magyarország volt tulajdonképpen a Monarchia magja. Megismételte az általánosan elterjedt érveket Magyarország védelmében: a földrajzi egység, a Kárpátok természetes védelmi funkciója, Magyarország védőbástya szerepe a tatárokkal és a törökkel szemben, Oroszország nyugati, illetve Németország keleti terjeszkedésének megfékezése. A francia külpolitika fatális tévedésének tartotta, hogy képtelenek voltak felismerni, hogy Csehszlovákia erőtlen ahhoz, hogy útját állja a német terjeszkedésnek.

Három külön fejezetben tárgyalta a magyar kisebbség helyzetét Romániában, Jugoszláviában és Csehszlovákiában. Bemutatta a magyar kisebbséget ért sérelmek különböző formáit: a magyar sajtó korlátozását, az oktatásban, vallásban és politikában őket érő megkülönböztetést, a földreformokat, amelyek során kisajátították a magyarok földjeit. Különösen a csehszlovák esetben fogalmazott erőteljesen, véleménye szerint Csehszlovákia csak nevében köztársaság, valójában nagyon messze áll attól, hogy a szabadság és demokrácia földjének lehessen nevezni, hiszen a csehszlovák börtönök tele vannak kisebbségi politikai foglyokkal. Állításait statisztikai adatokkal, a békeszerződés, illetve az 1919-es kisebbségi szerződés vonatkozó részeivel támasztotta alá. Célja az volt, hogy az angol olvasókkal megismertesse a magyar kisebbséggel szembeni igazságtalan bánásmódot, és a közvélemény figyelmét a kelet-európai kisebbségi kérdésre terelje. A megoldás kulcsának a békeszerződés revízióját tekintette, illetve javasolta, hogy a Népszövetség őrködjön a nemzetiségi kérdések felett, mert törvényi és morális értelemben is a Népszövetség feladata a kisebbségek védelme, amit Gower továbbra is az alapokmány 19. cikkelye által teremtett elméleti lehetőség gyakorlati alkalmazásával vélt megvalósíthatónak. Emellett egy állandó bizottságot létrehozását taná-

[48] *Gower, R.:* Treaty Revision i. m. 1–24.

csolta Genovában, amelynek fő feladata egy olyan rendszer megalkotása és működtetése, amely pártatlanul és eredményesen foglalkozna a kisebbségek által előterjesztett sérelmekkel. A bizottság metódusa a tapintat és a békéltetés kulcsszavain alapulna. Ezeken kívüli semmilyen más megoldást nem talált, amely biztosíthatná a pártatlanságot és állandó biztonságot nyújtana a kisebbségek számára az elnyomás ellen.[49]

Gower különösen sokat foglalkozott az optáns-kérdéssel az alsóházban és a sajtóban is. Jogi érveléssel mutatott rá Románia magatartásának veszélyeire: *„Ha ez az ügy nem kerül a békeszerződés által felállított bíróság elé igazságos elbírálás végett, akkor bármelyik szerződő fél kivonhatja magát döntőbírósági kötelezettsége alól. Ez halálos csapást mérne az egész döntőbírósági rendszerre és a nemzetközi jog alapelveire.”*[50] Figyelmeztetett arra is, hogy az optáns-ügyet nem szabad összetéveszteni a revízió kérdésével és a revíziós propaganda egy részének tekinteni, mert az optáns-per nemzetközi fontosságú jogi eset.[51]

Románia érveit, miszerint egy pártatlan bírói fórum az állami szuverenitását gátolná, Gower oktalanságnak nevezte. Ő és társai egyenesen úgy gondolták, hogy az optáns-kérdéssel *„a nemzetközi vitáknak háború helyett döntőbíróság útján való elintézése forog kockán.”*[52] A legfontosabb problémának nem is a román kormány által a magyar birtokosoktól elvett földek ügyét tekintette, hanem az optáns kérdés által felvetett dilemmát: milyen súlyos távlati, precedenst teremtő következményei lehetnek, ha a népszövetségi szerződést aláíró egyik fél megkerüli vagy figyelmen kívül hagyja a szerződés rendelkezéseit.[53]

Mindezen okok miatt 1928-tól – a brit külügyminiszterhez intézett kérdések révén − igyekezett folyamatosan napirenden tartani az optáns-kérdést az angol képviselőházban.[54] Valamint számos nyílt levelet jelentetett meg a Manchester Guardianben, a Daily Telegraph-ban, a Morning Postban, a

[49] *Gower, R.:* The Hungarian i. m. 97–102.
[50] MOL K 428 a) sor., MTI Napi hírek/Napi tudósítások, 1928. január 12. 20.
[51] Uo. július 3. 18., PD Written Answers (Commons) of 23 May 1928 League of Nations (Hungarian Optants) c. 1910., 7 June 1928 League of Nations (Hungarian Optants) cc. 359–360., 12 June 1928 Hungarian Optants cc. 822–823.
[52] MOL K 428 a) sor., MTI Napi hírek/Napi tudósítások, 1928. március 21. 16.
[53] Uo. 1928. július 21. 2.
[54] PD Commons Sitting of 23 May 1928 League of Nations (Hungarian Optants). vol. 217. cc 1910W, Commons Sitting of 7 June 1927 League of Nations (Hungarian Optants). vol. 218. cc 359−390W, Commons Sitting of 12 June 1928 Hungarian Optants. vol. 218. cc 822−823W, Commons Sitting of 2 July 1928 League of Nations (Hungarian Optants). vol. 219. cc 992−994W.

Spectatorban, amelyekben a magyarországi revízió szükségességének hangoztatása mellett, elsősorban az optáns-kérdéssel foglalkozott.[55]

Az optáns-kérdéssel összekapcsolva Gower, az RSPCA elnökeként, az állatok védelme érdekében sürgős vizsgálat megindítását követelte Jugoszláviától, mert értesülést szerzett arról, hogy az onnan kiutasított magyarok állatai éheznek vagy lemészárolják őket.[56]

Gower tevékenységét Magyarországon különböző címekkel, kitüntetésekkel igyekeztek meghálálni. 1929-ben a budapesti királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem – Lord Newton, Lord Phillimore és Lord Sydenham mellett – a jogtudományok „honoris causa” doktorává, 1936-ban a szegedi Ferenc József Tudományegyetem az államtudományok tiszteletbeli doktorává avatta. Ezen az ünnepségen József főherceg is tiszteletét tette. 1935-ben állami kitüntetésben is részesült, Horthy Miklós neki adományozta a 2. osztályú magyar érdemkeresztet a csillaggal.[57]

Továbbá a Magyar Nemzeti Diákszövetség és Szeged törvényhatósági bizottsága is üdvözlő távirattal köszönte meg az angol politikus munkáját. Arra is sor került azonban, hogy a magyar atléták egy marathóni futót küldtek Londonba, hogy eljuttassák Gowernek a trianoni béke elleni tiltakozásukat.[58]

A Gower személye körül kialakult nagyfokú érdeklődés egyúttal azt is szükségessé tette, hogy családjáról is tájékoztassák a magyar közvéleményt, így például lányának repülőgép balesetéről, aki Nagy-Britanniában első nőként nyerte el a légügyi minisztérium első osztályú pilótaigazolványát.[59] Különösen részletesen beszámolt a Magyar Távirati Iroda Gower feleségének tragikus öngyilkosságáról, illetve az ügyben folytatott rendőrségi nyomozásról. Lady Gower Tunbridge-Wellsben tartott temetési szertartásáról a legapróbb részletekbe menően tájékoztatták Magyarországot. A temetésen Masirevich Szilárd, a londoni magyar követ képviselte Magyarországot. Robert Gower pedig a magyar sajtóban nyilvánította ki köszönetét magyar barátainak, akik részvétüket fejezték ki feleség elhunytával kapcsolatban.[60]

---

[55] MOL K 428 a) sor., MTI Napi hírek/Napi tudósítások, 1928. szeptember 4. 23., 1928. szeptember 14. 20., 1928. július 21. 2., 1929. szeptember 5. 12., 1933. október 3. 1.

[56] MOL K 428 t) sor., Magyar Távirati Iroda „kőnyomatos hírek”. Belső sor.ok/Házi tájékoztató, 1927–1944. 1934. december 18. 1. http://mol.arcanum.hu/mti/opt/a100929.htm?v=pdf&a=start, 2012. január 19.

[57] MOL K 428 a) sor., MTI Napi hírek/Napi tudósítás. 1929. május 1. 7, 1936. június 13. 31, 1935. október 1. 31.

[58] Uo. 1933. július 1. 20., 1933. július 13. 6, MOL K 428 f) sor., MTI Lapszemle, 1933. december 22. 12.

[59] Uo. 1936. május 12. 32.

[60] Uo. 1936. november 3. 20., 38., 1936. november 4. 27., 41., 1936. november 6. 23., 1936. november 13. 28.

Robert Gower tevékenységét összegezve pozitívumként állapítható meg, hogy − a többi magyarbarát politikussal együtt − lehetőségeihez képest jelentős propagandát folytatott Magyarország érdekében Londonban. Sőt, társai közül kiemelkedett rendkívül aktív magyarbarát sajtókampányával és parlamenti lobbijával, legtöbb esetben azonban csupán önmagát és az általánosan hangoztatott érveket ismételte: Trianon *„a világ békéje súlyos veszedelmének a magvát"* rejti, ellenkezik a nemzetiségi és az önrendelkezési elvvel, megbontotta a térség gazdasági-földrajzi egyensúlyát.[61] Mégis, munkájának köszönhetően sikerült elérnie, hogy a brit politikai- és társadalmi körök mélyebb ismereteket szerezhessenek Magyarországgal kapcsolatban. Ugyanakkor nem állt kapcsolatban a hivatalos brit külpolitikával, a Foreign Office egy magas rangú hivatalnoka sem támogatta az általa vezetett magyarbarát csoportot. Királdy-Lukács György *„ismeretlen back-bancheréknek"* nevezte őket, akiknek az angol kormány külpolitikájára *„nemcsak semmi befolyásuk nincsen, hanem a legtöbb esetben külpolitikai kérdésekben teljesen járatlanok."*[62] Maga Gower is elismerte, hogy az alsóházban benyújtott revíziós javaslatuk egyéni kezdeményezés volt, *„semmilyen kapcsolatban nincs a kormánnyal."*[63]

A magyar sajtó viszont túlzott optimizmussal szemlélte munkáját: *„A ködös és bizonytalan jelenben megcsillant a jövő biztató reménysugara."*[64] Mindezt csak fokozta a saját, a revízió megvalósulásának közeli lehetőségéről szóló kijelentései, amelyek valótlan reményeket ébresztettek a magyar közvéleményben. Erre a veszélyes helyzetre hívta fel a figyelmet Széchenyi László a brit–magyar viszonyról távozásakor készített, és Kánya Kálmán külügyminiszternek elküldött feljegyzésben is, amelyben elismerte ugyan, hogy a magyarbarát képviselők csoportja fontos revíziós tevékenységet fejtett ki, de hangsúlyozta, hogy a magyar közvélemény e tevékenységnek túl nagy jelentőséget tulajdonított, nem értették meg Magyarországon, hogy ez inkább *„a szimpátia megnyilvánulásának tekintendő."*[65] Ekkorra már Gower is felismerte, hogy a túlzott revíziós kampány épp ellentétes eredményre vezethet Nagy-Britanniában, ezért többször is arra kérte Széchenyit, hogy fékezzék meg a túlzott magyar propagandát.[66]

---

[61] Uo. 1933. október 3 1.
[62] MOL K 63. 381. csomó 39. tétel 49/Pol.–1936. Bizalmas tudomásulvételül. London, 1936. január 2. Revíziós javaslatok az Alsóház előtt és a magyarbarát képviselők csoportja.
[63] The Treaty of Trianon. Count Bethlen and Revision. The Times. December 2, 1933. 14.
[64] A magyar revízió az angol parlamentben. Magyar Külpolitika, 1936. január 17. évf. 1. sz. 13.
[65] MOL K 64 65. csomó 41. tétel 147/Főn. pol. London, 1935. november 29. Gróf Széchenyi László távozásakor készült feljegyzése az angol–magyar viszony fejlődéséről.
[66] Uo.

Épp ezért Gower nem állt jó kapcsolatban a Revíziós Ligával sem, amelynek célja a revíziós propaganda kiépítése volt, többek között Londonban is. 1935-ben Széchenyi László jelentésében arról számolt be, hogy Gower örömmel vette tudomásul Hordósy visszahívását Londonból, mert így közvetlenebb kapcsolat kiépítésében bízhatott a mindenkori londoni magyar követtel.[67] Az adott külpolitikai helyzetben ekkor már Gower is ajánlatosnak tartotta, ha a magyarbarát csoport visszafogja működését, nehogy az angol közvélemény szemében összekapcsolódjanak a német és a magyar határrevíziós követelések.[68] Másrészt a Revíziós Ligával való konfliktusának alapját az képezte, hogy nem volt hajlandó kapcsolatot fenntartani a szervezet egy olyan megbízottjával sem, aki nem ápolt jó kapcsolatot a londoni magyar követséggel, mert az kompromittálta volna őt az angol kormány előtt.[69]

Az 1930-as évek második felében egyre visszafogottabbá vált a magyarbarát csoport működése. Az angol politikai körök jóindulata fokozatosan csökkent, ahogy Magyarországon egyre erősödött a német politikai, gazdasági, ideológiai befolyás. London számára egyértelmű volt, hogy Magyarország semlegességének feladása csak idő kérdése. Az első bécsi döntést még Gower a revízió közeli eljöveteléről szóló korábbi jóslatai beteljesüléseként fogadta. Trianon igazságtalanságainak jóvátételét ezzel megkezdettnek tekintette, amelynek *„senki sem örülhet őszintébben mint az alsóház magyarbarát csoportja.”*[70] Ugyanakkor reményét fejezte ki, hogy mindez csak a kezdete a revíziós folyamatnak és hamarosan *„Ruszinföld is megkapja önrendelkezési jogát.”*[71] Csodálatát fejezte ki Magyarország dicséretreméltó türelme és önmegtartóztatása miatt, amellyel *„a történelemben példátlan balsorsát viselte és igaz ügyének törvényes, békés eszközökkel való diadalra juttatásához ragaszkodott.”*[72]

Ezután viszont a megváltozott politikai körülményeket ő is felismerte, és magyarbarát álláspontja érvényre juttatásában egyre kevésbé hallatta hangját. Bár 1945-ig a House of Commons tagja maradt, azonban a háború kitörésével a magyar kérdés véglegesen lekerült a napirendről. Ahogy a magyar diplomata, Barcza György találóan rámutatott: *„úgy eltűntek, mint a kámfor,*

[67] Néhány hónappal korábban éppen Gower javasolta, hogy ne hívják vissza Londonból Hordósy-t, akinek munkáját akkor még úgy ítélte meg, hogy az több hasznot hoz, mint amennyi kárt tesz. vö. fentebb Gömbös Gyula és Gower megbeszélése

[68] MOL K 63 381. csomó 39. tétel 45/Főn./Pol. London, 1935. április 5. Szigorúan bizalmas! Széchenyi László levele a külügyminiszternek.

[69] Uo. 5942. 1935. október 4. Szigorúan bizalmas! Számjeltávirat a londoni magyar királyi követségtől Villani tan. úrnak.

[70] MOL K 428 a) sor., MTI Napi hírek/Napi tudósítások, 1938. december 12. 25., 28.

[71] Uo.

[72] Uo.

nem merték magukat egy olyan ügyért exponálni, amely sajnos az akkor már ott mindinkább népszerűtlenné váló németekkel párhuzamosan futott, s ezáltal szintén népszerűtlenné vált”[73]

[73] *Barcza Gy.:* Diplomataemlékeim i. m. 366.

Károlyi Imre

A HAJDÚBÖSZÖRMÉNYI BOCSKAY ISTVÁN REFORMÁTUS FŐGIMNÁZIUM AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁN

BEVEZETÉS

E tanulmányban két fő kérdésre igyekszem választ találni: egyfelől az érdekel, hogy általában véve miként érintette az első világháború a hajdúböszörményi Bocskay István Református Főgimnáziumot, másfelől, milyen hatással voltak a trianoni békeszerződéssel létrejött új határok (az új viszonyok) az intézmény vonzáskörzetére, a diákság társadalmi rétegek szerinti összetételére. Az ehhez felhasználható források az 1920 és 1924 közötti évekből állnak elégséges mennyiségben és minőségben rendelkezésre, ezért a vizsgálat is lényegében eme néhány évre korlátozódik.

Munkám során döntően háromféle forrást használtam: a tanárkari jegyzőkönyveket, az anyakönyveket és az évkönyveket.[1] 1. A tanárkari jegyzőkönyvek olyan információkat tartalmaznak, mint az intézményben oktatott tantárgyak, a tanári kar létszáma és összetétele, illetve azok a jól használható tankerületi felügyelői jegyzőkönyvek átiratai, amelyek eredetileg Ady Lajos tankerületi királyi főigazgató[2] vagy Dóczi Imre református egyházkerületi felügyelő[3] jelentéseiből kerültek ki. Ez utóbbi szövegek olyan részletességgel foglalják össze az iskola működését, és olyan fontos információkat szolgáltatnak az intézmény mindennapjairól, amelyek más forrásokból nem pótolhatók – innen ismeretes például az általános higiéniás viszonyok részletezése is. 2. A főgimnázium anyakönyvei lehetőséget biztosítottak arra, hogy képet alkothassak a diákok „szociális" hátteréről, szüleik (pontosabban a családfenntartók) foglalkozásáról, a vallási hovatartozásról és a szülőföldhöz, lak-

[1] Hajdúböszörményi Fióklevéltár (továbbiakban: HBMFL) VIII. 60/a. Tantestületi iratok 1712–1948, 7. k. Tanárkari jegyzőkönyvek 1920/21–1923/24. (A továbbiakban: *Tanárkari jegyzőkönyvek* 1920/21–1923/24.); HBMFL VIII. 60/c. Tanulók iratai 1839–1948, Iskolai anyakönyvek 1920–1921, 1921–1922, 1922–1923, 1923–1924. évfolyamkötetek adatai alapján. (Továbbiakban: Iskolai anyakönyvek 1920–1924.); A hajdúböszörményi Bocskay István Református Főgimnázium Értesítője, az 1918/19–1922/23. tanévekről. Hajdúböszörményi Református Bocskay Főgimnázium, Hajdúböszörmény, 1923. (Továbbiakban: Értesítő 1918/19–1922/23.); A hajdúböszörményi Bocskay István Református Főgimnázium Értesítője, az 1923/24. tanévről. Hajdúböszörményi Református Bocskay Főgimnázium, Hajdúböszörmény, 1923. (Továbbiakban: Értesítő 1923–24.)

[2] Ady Lajos irodalomtörténész, Ady Endre költő öccse. 1919-től a Debreceni Tankerület főigazgatója, 1935-től pedig tanügyi főtanácsos a Budapesti Tankerületi Főigazgatóságon. Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Bp., 2001.
http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC00003/00102.htm (Letöltve: 2012. június 6.).

[3] Dóczi Imre 1898-tól a Tiszántúli Református Egyházkerület középiskolai felügyelője, illetve az Országos Református Tanáregyesületnek alapítója és első elnöke. Uo. (Letöltve: 2012. június 6.).

helyhez mért földrajzi mobilitásról, vagyis a gimnázium oktatási vonzáskörzetéről. Ezeknek a forrásoknak a segítségével – úgy vélem – megbízható módon vázolhatók a szóban forgó iskola „tanulói társadalmának" főbb szerkezeti vonásai. Itt jegyezem meg ugyanakkor, hogy a „tanulói társadalmat" – mint fogalmat – a szakirodalmunkban utóbbi években elterjedt „hallgatói társadalom"[4] mintájára használom. 3. Végül az évkönyvek abban segítettek, hogy átfogó betekintést nyerhessek az intézmény világháború utáni helyzetének alakulásába. Való igaz, hogy ennek a résznek a megírásánál röviden a háborús éveket is vizsgálnom kellett ahhoz, hogy megérthessem az 1920-as évek első felére kialakult viszonyokat.

A FŐGIMNÁZIUM HELYZETE A KORSZAKBAN

Dóczi Imre 1921. januári jelentésének elején beszámolt arról, hogy két év után először tudta a szokásos útját megejteni,[5] bár ennek pontos okait nem közölte, mégis az évkönyvekből egyértelmű választ kapunk, hogy az első világháború elvesztését követő bizonytalan időszak, a kommunista hatalomátvétel, majd a Tiszántúl teljes román katonai megszállása volt az, ami munkájának elvégzésében akadályozta. Az utóbbi két tény közvetlenül is egészen biztosan közrejátszott, ugyanis a gimnázium 1918/19–1922/23. tanéveiről készült évkönyvben olvasható az, hogy az épületben elszállásolt román katonák, a kommunisták és a hajdani közös hadsereg milyen károkat okozott. Rögzítették, hogy a Tanácsköztársaság kiadott rendeletei közül a 22-es számú érintette legmélyebben és legrosszabbul a főgimnáziumot. Ebben adtak ugyanis utasítást arra, hogy eltörlik a vallástanítást az iskolákban, illetve, hogy az intézményeket államosítják, s az egyháznak továbbra is fenntartási költséget kell fizetnie.[6] Az ezt követő román megszállásról, és arról, ami ez alatt történt, pár sorral lejjebb megjegyzik, hogy személyi biztonságérzetük sokkal jobb volt, mint a kommunista uralom alatt, jóllehet anyagi javakban nagyobb veszteségek érték az intézményt. Pozitívum volt az előbbihez képest, hogy a tanítás viszonylag akadálytalanul folyhatott, leszámítva, hogy a tornatermet, az igazgatói irodát és a tanári szobát a hadsereg részére lefoglalták,

[4] A „hallgatói társadalom" fogalmának használatára lásd: *Hollósi Gábor*: A Jog- és Államtudományi Kar hallgatói társadalma (1914–1949). In: Közlemények a Debreceni Tudományegyetem történetéből IV. DE BTK Történelem és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen, 2006. 34–50.; *Mudrák József*: A Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története (1914–1949). Bölcsészdoktori (PhD) értekezés, kéziratban. DE BTK, Debrecen, 2007. különösen: 133–168.; *Király Sándor*: Az egyetemi hallgatóság társadalmi arculata Magyarországon a két világháború között. Bölcsészdoktori (PhD) értekezés, kéziratban. DE-BTK, Debrecen, 2009.

[5] Tanárkari jegyzőkönyvek 1920/21–1923/24.

[6] Értesítő 1918/19–1922/23. 36–37.

azonkívül gyűléseket sem tarthattak.[7] Az intézet akkori viszonyaiból és szemszögéből ítélve meg a dolgot, jogosan gondolható, hogy a gimnázium szempontjából sokkal rosszabb volt a Tanácsköztársaság időszaka, mint a román megszállás. Nyilván azért, mert a református egyház által támogatott intézményben, a vallásoktatás megszüntetése, és egy „vallást üldöző rendszer" kiépülése alighanem kedvezőtlenebb lehetett, mint az idegen katonai jelenlét.

Nem vitatható viszont, hogy a román hadsereg jelentős anyagi károkat okozott a főgimnáziumnak. Az iskolai értesítő tanúsága szerint az *„1918/19. tanévben a román megszállás idejében az ifjúsági könyvtárunkba elhelyezett szekrények feltörése és felborogatása útján a könyvtárunkból 804 darab munka veszett el. A román katonák beszállásolásával a tornacsarnokunkban tapasztalt károkat (egy asztal, egy ló* [tornaszer] *külboritéka, súlyzók, botok, függönyök, stb.) szintén kimutatásba vétettek, de megtérítésükről nem gondoskodtak. A 42-ik dandárhoz beosztott segédszemélyzet pedig az igazgatói iroda és tanári szobában levő telepeket, villanylámpákat és körtéket vitte el."*[8] Mégsem lehet viszont a háború következtében az intézetben keletkezett anyagi károkat teljes egészében csak a románok számlájára írni. Az egykori közös hadsereg és a kommunisták is okoztak anyagi károkat. Köblös Samu igazgató feljegyzései szerint a közös hadsereg 1601 korona értékű kárt okozott, a proletárdiktatúra idején pedig 63 métermázsa kőszenet vittek el a főgimnáziumból.[9] Természetesen egyik veszteséget sem pótolták a kár okozói. Megállapítható, hogy a háború alatt nem tudtak érdemben fejleszteni semmit sem, ráadásul a forradalmak és a megszállás időszakában még a meglévő kevés is tovább apadt. Az ebből fakadó nehézségek sokáig komoly problémát jelentettek, amit Ady is és Dóczi is gyakran szóvá tett jelentésében. Noha az elveszett javak pótlása, illetve a megmaradtak gyarapítása elsősorban a gimnázium feladata lett volna, mégis nyilvánvaló volt Ady és Dóczi számára, hogy mindezt saját erőforrásból nem lehetett megoldani. A tanítás folyamatosságának fenntartásában ugyanakkor további akadályt jelentett két másik tényező is. Az egyik, a hadseregbe behívott, frontra kivezényelt és szerencsés esetben hazatért tanulók felzárkóztatása, illetve azok a diákok, akiket a trianoni békeszerződés olyan szinten érintett, hogy lakhelyük a Magyarországtól elcsatolt területek valamelyikére esett. (Ezért a bizonyítványaikat a 107699/1920. V. K. M. rendelet értelmében nosztrifikáltatni kellett.)[10] A másik, rendkívül nagy akadályt a spanyolnátha jelentette. Mint ahogyan a Kárpát-medence egészében, a

[7] Értesítő 1918/19–1922/23. 38.
[8] Uo. 53–54.
[9] Uo. 53.
[10] Uo. 47.

vizsgált gimnáziumban is nagyszámú áldozatot követelt a járvány, az amúgy is rossz helyzetet pedig tovább rontotta az ezzel párhuzamos vérhasjárvány, illetve a vörhenyként emlegetett megbetegedés. A feljegyzések szerint a betegek aránya elérte az 50%-ot.[11] Elmondható tehát, hogy az első világháború és annak utóhatásai, a Bocskay István Református Főgimnáziumra nézve súlyos következményekkel jártak. Az anyagi veszteség mellet az emberveszteség is jelentős volt, hiszen csak a tanári karból katonai szolgálatot teljesítők közül négyen haltak meg a frontokon.[12]

A háború utáni rossz gazdasági helyzetben, e nehéz anyagi körülmények között, kellett volna a zavartalan oktatáshoz a gimnáziumnak a szükséges feltételeket biztosítania. Ady és Dóczi megjegyezte, hogy a szertárak és a gyűjtemények nem bővültek, igaz hozzátették, hogy ezek gyarapodásának hiányát számos más intézményben is megfigyelték, vagyis nem egyedi esetről volt szó.[13] A fennálló helyzetet jól jellemzik a vonatkozó évkönyv sorai, ahogy írták: *„Szertáraink, gyűjteményeink az 1918/19–1921/22. években, a folyton emelkedő drágaság miatt semmivel sem gyarapodtak. Az első években még a költségvetésbe felvett összegeket sem tudtuk volna felhasználni a szállítások lehetetlensége miatt. Később inkább arra szorítkoztunk, hogy a tanításhoz legszükségesebb anyagokat tudjuk pótolni."*[14] Mindeközben az 1921. évi jelentés szerint más problémák is adódtak: például a tornaterem befogadóképessége nem volt megfelelő akkora létszámú diákságnak, mint amennyivel jogviszonyban állt az intézet; ellenben a higiéniás és a rendtartási viszonyokat, valamint az oktatási módszereket a felügyelők egyaránt megfelelőnek tartották. A gimnázium hírnevét egyébként az is „öregbítette", hogy bár az első osztályt párhuzamosítani kellett a sok jelentkező miatt, mégis egyik osztály létszáma sem haladta meg az előírt keretszámot. Nagy könnyebbség volt, hogy a főgimnáziumhoz tartozó Kálvineum a gyarapodó számú vidéki tanulókat képes volt befogadni, sőt az általános ellátási viszonyokhoz képest jobb helyzetben volt mind élelmiszerellátás, mind felszereltség viszonylatában, más, hasonló intézményekkel szemben.[15]

Az 1921/22-es tanév – az elszabaduló infláció és az általános gazdasági helyzet romlása miatt – még az előzőektől is nehezebb volt. A tanulók családjának többsége a látványos elszegényedés folytán, nemhogy (tan)felszerelésre, de még élelemre és ruházatra sem igen tudott költeni. Ezzel párhuzamosan az intézet gazdasági helyzete is válságosra fordult, dacára

[11] Uo. 48.
[12] Uo. 40.
[13] Tanárkari jegyzőkönyvek 1920/21–1923/24
[14] Értesítő 1918/19–1922/23. 57.
[15] Tanárkari jegyzőkönyvek 1920/21–1923/24

annak, hogy a helyi református egyház megduplázta az éves fenntartáshoz szükséges anyagi forrásokat. Az infláció mellett az időjárás viszontagságai is tovább rontottak a helyzeten, mivel 1921–1922 tele annyira hideg volt, hogy a vízvezetékek szétfagytak. Ugyanakkor a tanév elején – a már említett – vörhenyjárvány is felütötte a fejét, ami a tanítás kényszerszüneteltetését eredményezte. Mindent egybevetve ez a tanév az anyagi mellett morális szempontból is mélypontnak számított az iskola életében. Erről tanúskodnak a tantestületi jegyzőkönyvekben megörökített fegyelmi ügyek gyakorisága és azok súlyossága is. Még 1919-ben és 1920-ban sem történt ennyi és ilyen súlyos kihágás a tanulók körében. Az egyik, különösen súlyos esetben például az történt, hogy a 8. osztályos tanulók egységesen léptek fel Háda Sándor tornatanár ellen, aki állításuk szerint több alkalommal sértegette őket, sőt, az egyik diákot még testileg is megfenyítette, aki nem vigyázzállásban tett neki órai jelentést. Ezeket a sérelmeket a tanulók annyira magukra vették, hogy közösen úgy döntöttek, nem jelennek meg a tornaórán. Ez akkoriban olyan komoly vétségnek számított, hogy a Fegyelmi Szék jegyzőkönyvi bejegyzése mellett még Dóczi Imre is említést tett róla jelentésében, hangsúlyozva, hogy az ilyesmi rendkívül súlyos eset, és hogy a problémát feltétlen orvosolni kell.[16]

A következő, 1922–23-as tanévben megindult a pénzügyi konszolidáció. A világháború kitörése óta ez volt az első olyan tanév, amikor végre ismét sikerül fejleszteni, felújítani az intézményt, jóllehet a befejezéshez csaknem egy teljes évtizednek kellett eltelnie. A jelentésekből kiderül, hogy a földszinti folyosót 200 ezer korona értékben renoválták, és hogy a város 12 öl fát adott fűtésre, 730 ezer koronát folyósított a felszerelésekre, a termek felújítására s a külső tartozások rendezésére.[17] A növekvő infláció miatt az 1923-as év végére a támogatást 2 millió koronára emelték, mely összeg jó részét a tornaszertár bővítésére használták fel.[18] 1924-re a pénzromlás azonban olyan méreteket öltött, hogy a teljes hiány elérte a 2,5 millió koronát, amit a város ekkor még ki tudott egészíteni. Ugyan a tornaszerek egy részét pótolták,[19] mégis újabb 300 ezer koronára volt szükség a felszerelés helyreállításához. További 200 ezer korona értékben bővítették a könyvtár állományát.[20] Miközben egy nagyobb, több mint 1 millió koronás összeget is sikerült elkülöníteni más gyűjtemények gyarapítására. Ezek az intézkedések már egyértelműen a pénzügyi stabilizáció kezdetét jelezték; de a talpra állásra utalt az is, hogy a tanév elején megalakult az iskolai cserkészcsapat, sőt, számos ifjú-

[16] Uo.
[17] Értesítő 1918/19–1922/23. 40.
[18] Uo. 105.
[19] Tanárkari jegyzőkönyvek 1920/21–1923/24
[20] Értesítő 1923–24. 11.

sági egyesület kezdte meg működését: mint az Ifjúsági Segítő Egyesület vagy mint az Ifjúsági Tornakör.[21]

A TANULÓI TÁRSADALOM SZERKEZETE

A főgimnázium anyakönyveit felhasználva, a nominális szintű adatok rögzítését követően, lehetőség nyílott arra, hogy az így keletkezett számítógépes adatbázis felhasználásával képet alkothassak a tanulók szüleinek foglalkozásszerkezetéről. Mivel azonban túlságosan összetettnek és szétaprózottnak bizonyult az elemi szintű foglalkozási adatsorok elemzése, ezért szükség volt a pragmatikus értelemben vett klasszifikálásra. Ehhez azt a részlegesen 2006-ban publikált kódolási rendszert használtam fel, amelyet Timár Lajos dolgozott ki,[22] miszerint a diákok 13 különböző kategóriába sorolhatók (1. ábra).[23]

---

[21] Uo. 17.

[22] *Timár Lajos*: Az alföldi és dunántúli városok szociális arculata a két világháború között. In: Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térstruktúrák. (Emlékkönyv Beluszky Pál 70. születésnapja alkalmából.) Szerk. Győri Róbert–Hajdú Zoltán. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest, 2006. 42–55.; Bővebben *Timár Lajos*: Kód a középiskolai, felsőkereskedelmi, tanítóképző és polgári iskolai tanulók származás szerinti megoszlásának vizsgálatában. (Kézirat.); Ezt a módszert használja hivatkozás nélkül (!) Király Sándor is, lásd: *Király S.*: i. m. 164–165.

[23] Budapest Székesfővárosi Statisztikai Hivatal 1931-től 37 foglalkozási csoportot használt nemcsak az oktatási statisztikák, hanem a népesség foglalkozási megoszlásának vizsgálata során is: 1. Nagybirtokos, nagybérlő (1000 kat. holdon felül); 2. Középbirtokos, középbérlő (100–1000 kat. holddal); 3. Kisbirtokos, kisbérlő (100 kat. holdon alul); 4. Kisbirtokos-napszámos, kisbérlő-napszámos; 5. Egyéb önálló őstermelő (feles, majoros, kertész, halász); 6. Gazdasági tisztviselő; 7. Egyéb gazdasági segédszemély (gazdasági cseléd); 8. Földmívelési napszámos; 9. Nagyiparos, bányanagyvállalkozó; 10. Kisiparos (uradalmi iparos) bányakisvállalkozó; 11. Ipari vagy bányászati tisztviselő; 12. Egyéb ipari vagy bányászati segédszemély (előmunkás, segéd, stb.); 13. Ipari vagy bányászati napszámos; 14. Nagykereskedő; 15. Kiskereskedő; 16. Kereskedelmi tisztviselő; 17. Egyéb kereskedelmi segédszemély (altiszt, segéd, szolga); 18. Kereskedelemnél napszámos; 19. Közlekedési nagyvállalkozó; 20. Közlekedési kisvállalkozó; 21. Közlekedési (vasúti, postahajózási, stb.) tisztviselő; 22. Egyéb közlekedési segédszemély (altiszt, segéd, szolga, stb.); 23. Közlekedési napszámos; 24. Köztisztviselő (a papok, tanárok és tanítók, kivételével) és közhivatalban alkalmazott díjnok; 25. Pap, tanár, tanító; 26. Másféle értelmiségi (orvos, ügyvéd, közjegyző, mérnök, gyógyszerész, ilyeneknél alkalmazott segéd, írnok, stb.; 27. Közhivatalban alkalmazott vagy másféle értelmiségi altiszt vagy szolga; 28. Katonatiszt (csendőrtiszt); 29. Katona altiszt (csendőraltiszt); 30. Nyugdíjas köztisztviselő (pap, tanár, tanító is); 31. Egyéb nyugdíjas tisztviselő (őstermelés, ipar, kereskedelem); 32. Nyugdíjas altiszt, szolga vagy munkás; 33. Tőkés, járadékos, háztulajdonos; 34. Különböző vagy közelebbről meg nem nevezett napszámos; 35. Házi cseléd; 36. Egyéb ismeretlen foglalkozású; 37. Árvaházi, szeretetházi tanulók. A Timár által ebből képzett 13 főcsoport a következő: 1. Nagy és középbirtokos (1+2); 2. Köztisztviselő (6+21+24+28); 3. Értelmiség (25+26); 4. Nyugdíjas köztisztviselő és nyugdíjas pedagógus, illetve pap (30); 5. Tőkés, járadékos, háztulajdonos és magánzó (33); 6. Altiszt (22+27+29+32); 7. Kisbirtokos (3+5); 8. Agrárproletár (4+7+8); 9. Nagy- és középburzsoázia (9+14+19); 10. Kisiparos, kiskereskedő (10+15+20); 11. Magántisztviselő (11+16+31); 12. Munkás (12+13+17+18+23+34+35+37); 13. Egyéb (36).

A vizsgálat alá vont tanévek alapján a tanulók több mint 30%-a az értelmiségi körökből került ki, mely arány a későbbiekben sem változott jelentősen. Így az értelmiség a gerincét képezte az intézménybe járó diákságnak, jelenlétük meghatározó volt.[24] Hasonlóan meghatározó volt még a kisiparos, kiskereskedők, a köztisztviselők, a kisbirtokosok és az agrárproletárok[25] aránya, amely egyenként 10–15% körül alakult 1920 és 1924 között. Ezek a rétegek együttesen nagyjából 80%-át adták a főgimnázium tanulóinak. A többiek jóval kisebb mértékben voltak jelen. Közülük is kiemelkedtek azonban a magántisztviselői, az altiszti és a röviden csak V. rétegnek nevezett (tőkés, járadékos, háztulajdonos, magánzó) családok. Az ipari munkások gyermekei nagyon alacsony számban voltak csak kimutathatók, arányuk még az 1%-ot sem érte el a vizsgált években.[26]

A társadalmi mobilitás szempontjából ugyanúgy lényeges megvizsgálnunk a tanévek közben történt „lemorzsolódást", vagyis azt, hogy az első és a nyolcadik osztály között eltelt időben miként módosult a diákság szociális háttere, a családfenntartók társadalmi összetétele (2. ábra).[27] Az értelmiség egyértelműen túlsúlyba került a képzés végére, de hasonlóan látványosan kidomborodott a kisbirtokosok és a köztisztviselők aránya is. E három réteg együttesen az első évfolyamon még csak 39%-át, a nyolcadik évfolyamon azonban már 71%-át adta a diákoknak. A vizsgálat szempontjából a legnagyobb „vesztesnek", egyértelműen, az agrárproletárok rétege nevezhető meg, hiszen a négy év alatt a VIII. évfolyamban mindössze 2 diák származott közülük. Ennek legfőbb oka valószínűleg a kedvezőtlen életkörülményeikkel hozható összefüggésbe, azzal, hogy e rétegek munkájuk után többnyire nem pénzben, hanem természetben kaptak fizetést, mint például a művelésre átengedett illetményföld.[28] Ebből kifolyólag ezekben a családokban anyagilag

[24] Iskolai anyakönyvek 1920–1924.

[25] Fontosnak tartom megemlíteni, tekintettel a térség agrárjellegére, hogy az agrárproletár sorból származó diákok a tanulói társadalom 14%-át adták 1920-ban, négy évvel később ez az érték már csak feleannyi volt.

[26] Iskolai anyakönyvek 1920–1924.

[27] A párhuzamosított első osztályban, a következőképpen alakultak az arányok: agrárproletárság 24%; értelmiség 23%; kisiparosok, kiskereskedők 21%; köztisztviselők 10%; tőkések, járadékosok, háztulajdonosok és magánzók 6%; kisbirtokosok 6%; altisztek 5%; magántisztviselők 2%; egyéb 2%; nagy és középburzsoáziába tartozók 1%; a munkásság, a nagy és középbirtokosság és a nyugdíjas köztisztviselő, ny. pedagógus, ny. pap kategória képviselőinek aránya pedig, még az 1%-ot sem érte el. Egészen más arányok tapasztalhatók a 8. osztályos tanulók társadalmi összetételelében: értelmiség 37%; kisbirtokosság 21%; kisiparosok, kiskereskedők 19%, köztisztviselők 19%, magántisztviselők 2%, tőkés, háztulajdonos és magánzó kategória képviselői 2%; a többi kategóriába sorolt személyek aránya 1% alatt volt. – Iskolai anyakönyvek 1920–1924.

[28] *Gyáni Gábor–Kövér György*: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Osiris Kiadó, Bp. 1998. 293.

roppant megterhelő volt a gyermek iskolába járatása, ugyanis, ha az iskola helyett inkább „szolgálatba" állították, fizikai munkára küldték őket napszámért, akkor az még javíthatta is a család anyagi helyzetét – s általában ez volt a jellemző.[29] Az elmondottakat támasztja alá az a statisztikai adat is, mely szerint 1930-ban az értelmiségi keresők 3%-a született szegényparaszti családba.[30]

A felfelé történő társadalmi mobilizáció egyik lehetséges útvonala az oktatás, azon belül is főleg az érettségit adó középiskola volt. A megszerzett érettségivel nemcsak a középosztály egyik meghatározó státusszimbóluma volt megszerezhető, hanem lehetőséget adott a felsőfokú tanulmányok megkezdésére, a diploma megszerzésére. Jól látható a hajdúböszörményi főgimnázium példáján is, hogy a társadalom alsóbb rétegei kevésbé tudták a felemelkedésnek ezt a módját kihasználni. A társadalom felsőbb rétegeiből érkezők viszont sokkal nagyobb arányban jutottak el a 8. osztályig, a vertikális társadalmi mobilizációnak ezt az útját meglehetősen jól tudták hasznosítani.

Az előbb megállapított arányok és folyamatok egyébként nagy hasonlóságokat mutatnak Kövér György vizsgálati eredményeivel, amelyek a Magyar Statisztikai Évkönyv századfordulós adataira épülnek. Bár a Kövér vizsgálatában szereplő kategóriák nevükben mások voltak, mégis, a Timár által megalkotott kategóriák – némi fenntartással – besorolhatók voltak ezekbe. Eszerint a tisztviselő és értelmiségi rétegekbe tartozók közel 40%-kal, az őstermelők mintegy 20%-kal, az iparosok 16%-kal, a kereskedők és vállalkozók 13%-kal, a magánzók 6%-kal, a személyes szolgálatot tevők 5%-kal és a katonai pályán levők 1%-kal képviseltették magukat a gimnáziumokban, az 1900/1901-es tanévben.[31] Amennyiben ezeket vesszük standard értékeknek, akkor kijelenthetjük, hogy némi eltéréssel ugyan, de az arányok – a felhasznált források alapján – a Bocskay István Református Főgimnáziumra is igazak.

A FŐGIMNÁZIUM OKTATÁSI VONZÁSKÖRZETE, TÉRBELI KAPCSOLATAI

A gimnázium vonzáskörzetét tekintve, az anyakönyvek feldolgozásához kétféle módszert használtam. Az egyikkel azt kutattam, hogy az egyes vármegyékből hány településről származtak a tanulók, a másikkal pedig arra kerestem a választ, hogy pontosan mennyien is érkeztek az egyes vármegyékből. Az elemzés során figyelembe kellett vennem az ország 1920 előtti és utáni,

[29] Uo. 293.
[30] Uo.
[31] Uo. 160.

régi és új határvonalait, mellyel így azt is nyomon követhettem, hogy a diákok mekkora arányban váltak a trianoni döntés következtében egy másik ország lakóivá.

A vizsgálat során egyértelművé lett, hogy a békeszerződés következtében a családok igen gyakran változtatták lakhelyüket, leginkább azok, akik az új határ túloldalára kerültek. Így a családok esetében néhány éven belül, akár többszöri költözéssel is számolhatunk, mindaddig, míg végleges otthonra nem leltek. Különösen sokan érkeztek 1919-ben és 1920-ban az elcsatolt területekről, számuk, Romsics Ignác becslése alapján, 350–400 ezer főre tehető.[32] Addig, amíg ezek az emberek le nem telepedtek véglegesen, földrajzilag mobilnak számítottak. Több esetben is sikerült eme folyamatokat az általam használt források segítségével megragadnom. Például Nagyszebenből, Nagyváradról vagy éppen Nagykőrösről, Zalaegerszegről mindössze egyetlen tanévben voltak tanulók, sem előtte, sem utána nem akadt e városokból diákja a főgimnáziumnak. Az, hogy e tanulók nem folytatták tovább az intézetben a tanulmányaikat, sokféle okból következhetett, de mindenképpen mobilitásra, térbeli mozgásra utalt. Bolgár Dániel is rávilágított erre a problémára, miszerint az anyakönyvek csak korlátozottan alkalmasak ezen folyamatok feltárására, mert letelepedettként mutatják be az egyes személyeket, így a térbeli helyváltoztatásaikat jelezni értelemszerűen nem képesek.[33]

Visszatérve a saját vizsgálati módszeremre, az eredményes és átlátható alkalmazás megkívánta, hogy bizonyos számú települések között küszöböket állítsak fel. Ezzel lehetővé vált, hogy a négy vizsgált év eredményeit egy közös térképen ábrázolhassam; a vármegyéket ezután öt kategóriába soroltam (3. ábra).[34] Megállapítható tehát, hogy az 1920-as trianoni határokon belül

[32] *Romsics Ignác*: Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó, Bp. 2010. 155.

[33] *Bolgár Dániel*: A tér viszonyai mint emberek kapcsolatai. In: Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk.: Kövér György. Századvég Kiadó, Bp. 2006. 785–835.

[34] Az *első kategóriába* azok a vármegyék esnek, amelyekből a vizsgált időszak alatt 1–3 településről járt diák az intézménybe. Így ebbe a kategóriába tartozik Abaúj-Torna vármegye Csehszlovákiához csatolt része, Alsó-Fehér, Bács-Bodrog vármegye Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került része, Baranya vármegye Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolt kisebbik része, Belovár-Kőrös, Bereg vármegye nagyobbik, elcsatolt része, Beszterce-Naszód, Csanád vármegye Magyarországnál maradt nagyobbik része, Csík, Csongrád vármegye Magyarországon maradt nagyobbik része, Esztergom vármegye Magyarországnál maradt része, Fejér, Gömör és Kishont vármegye Csehszlovákiához csatolt nagyobbik része, Háromszék, Heves, Hont vármegye Csehszlovákiához csatolt nagyobbik része, Kolozs, Máramaros, Maros-Torda, Nógrád vármegye Magyarországnál maradt része, Nyitra, Pozsony, Somogy, Szeben, Szepes, Szilágy, Szolnok-Doboka, Torontál vármegye Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került része, Trencsén, Udvarhely, Vas vármegye megmaradt nagyobbik része, Veszprém, Zemplén vármegye Magyarországnál maradt része és Zala vármegye megmaradt nagyobbik része. A *második kategóriába* azok a vármegyék kerültek, ahonnan a vizsgált időszak alatt 4–7 településről járt diák az intézménybe. Ebbe a kategóriába tartozik Baranya vármegye nagyobbik,

csak az Arad, a Hont, a Torontál vármegyék továbbra is Magyarországhoz tartozó részeire, illetve a Bács-Bodrog, Komárom, Moson, Sopron vármegyék megmaradt területeire valamint Győr vármegyére nem terjedt ki a főgimnázium oktatási vonzáskörzete. A határon túli vidékek közül leginkább a partiumi településekre gyakorolt jelentősebb vonzó hatást az intézmény, annak is inkább az északi – Bihar és Szatmár vármegye határon túlra került – részeire. Kiderült, hogy Erdélynek is inkább az északi, magyar többségű, de legalábbis nagyobb lélekszámú magyar kisebbségek által lakott részeiről kerültek ki a tanulók. A Csehszlovákiához csatolt területekre nézve, igen erős koncentráció figyelhető meg; különösképp Ugocsa, Ung, illetve Zemplén vármegye esetében. Ilyen tekintetben a legkevésbé vonzott területek a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolt részek voltak. Mindent egybevetve: a vizsgálat során összesen 221 települést jegyeztem fel, amelyre vonzó hatást gyakorolt a gimnázium. Ebből a 221 városból és faluból 160 a trianoni határokon belül maradt (72%). Csehszlovákiához 32 (16%), Romániához 26 (14%), a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz mindössze 4 település (2%) került – ahonnan tanulója volt a főgimnáziumnak. A vonzáskörzet elcsatolt 61 települése főleg Csehszlovákiához (50%) és Romániához (43%), a többi a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került.[35]

Egészen más – véleményem szerint sokkal reálisabb – képet fest azonban, ha az oktatási vonzáskörzetet abból a szempontból is megvizsgáljuk, hogy az egyes vármegyékből ekkoriban mennyi diáknak volt tanulói jogviszonya a gimnáziummal.[36] A 4. ábrán jól kivehetők a vonzáskörzet „hierar-

megmaradt része, Békés, Bereg vármegye kisebbik, megmaradt része, Bihar vármegye Romániához csatolt nagyobbik része, Jász-Nagykun-Szolnok, Ugocsa, Ung és Zemplén vármegye elcsatolt része. A *harmadik kategória* küszöbét 8 és 13 település között húztam meg. Így ennek a kritériumnak megfelelt Abaúj-Torna vármegye megmaradt része, Borsod, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, illetve Szatmár vármegye továbbra is Magyarországhoz tartozó, az eredeti méretéhez képest, körülbelül egyharmadára zsugorított területe. A *negyedik kategória* a 14 és 20 településről járó hallgatói létszámot takarja vármegyénként. Így ennek a szigorú kritériumnak már csak Bihar vármegye, a magyar határon innen maradt, körülbelül egynegyednyi része, illetve Hajdú vármegye felelt meg. Természetesen az utolsó kategória támasztja a legszigorúbb feltételeket, mégpedig 21 vagy annál több, a vármegye területén elhelyezkedő településről bejáró tanulóval. Ennek egyedül csak Szabolcs vármegye tudott megfelelni, kiugróan magas, 34 településsel. – Iskolai anyakönyvek 1920–1924.

[35] A térkép és az elemzés az Iskolai anyakönyvek 1920–1924 alapján készült.

[36] A legerősebb hatást a gimnázium természetesen Hajdú vármegyére gyakorolta. A vizsgált négy tanév alatt, összesen 1510 fő járt az intézménybe, ebből 997 fő Hajdú vármegye területéről, tehát az egész diákság 66%-a származott innen, míg a maradék 34% a többi vármegye között oszlott meg. Ez a tény még inkább igaz a gimnáziumnak „otthont adó" településre, Hajdúböszörményre. A Hajdú vármegyei lakhellyel rendelkező 997 főből ugyanis 857-nek hajdúböszörményi lakhelye volt. Az intézmény vonzó hatása északi irányban volt a legerősebb. Feltételezésem szerint ennek az az oka, hogy a gimnáziumtól és Hajdú vármegyétől délre eső területekre inkább a földrajzilag is közelebb eső és nagyobb hírnévvel rendelkező Református Kollégium gyakorolta a nagyobb hatást. Az északra eső

chikusan" elrendeződő „sávjai". Az is elég szembeötlő, hogy az 1920-as határok élesen „elmetszik" e (tér)szerkezetet. Jó példa erre Bihar vármegye, melynek immáron két része között két „léptéknyi" különbség is fennáll a magyarországi rész „javára" – hiszen a vármegye romániai részéről 16 főnek, a magyarországiról ellenben 52 főnek volt jogviszonya az intézménnyel. A települések eloszlásának aránya, ahonnan e diákok a gimnáziumba jártak, hasonlóan a magyarországi részen volt magasabb, annak ellenére, hogy Bihar településeinek alig negyede marad az ország területén. Mindent egybevetve az 1920-as évek első felében a tanulók 88–92%-a magyarországi, 3–5%-a romániai és 4–8%-a csehszlovákiai településről származott, miközben a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság területéről alig 1%-a érkezett.

Az első vizsgálati módszer csak annyit tárt fel, hogy lakóhely szerint, az intézmény vonzó hatása alá került településeknek csupán 72%-a volt magyar területen, míg az utóbbi kiegészítette ezt azzal, hogy átlagban ezeken a településeken volt a tanulók 90%-ának a lakhelye. Továbbá, a Romániához csatolt területekről 13 vármegyéhez tartozó 26 településről jártak be a diákok, a Csehszlovákiához csatolt részekről pedig 11 vármegye 32 településéről. Így könnyen kiszámolható, hogy amíg Romániában egy vármegyében átlagosan 2, addig Csehszlovákiában inkább 3 volt ezeknek a (vonzott) településeknek a száma. Ezzel megállapítható, hogy a főgimnázium több Romániához csatolt települést vonzott, mint Csehszlovákia esetében, miközben Csehszlovákiából több tanuló járt az intézménybe, mint Romániából. Történt mindez úgy, hogy

---

Szabolcs vármegyéből összesen 112 fő járt a gimnáziumba, így az a *negyedik kategóriába* került. A *harmadik kategóriába*, 41 és 80 fő közötti tanulói létszámmal, a trianoni határokon belül maradt Bihar vármegye és a nyugat felé eső Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye került, amely közvetlenül nem is határos Hajdú vármegyével. Ez utóbbi egyébként puszta méreteinek köszönheti, hogy bekerült a harmadik kategóriába, mivel a földrajzi távolság és a főváros rendkívül nagy vonzó ereje ezt nem támasztaná alá. A *negyedik kategóriába* küszöbértékeit 21 és 40 fő között húztam meg. Az ezeket a kritériumokat teljesítő vármegyék egyébként valóságos gyűrűként ölelik körbe Hajdú vármegyét. Ebbe a kategóriába tartozik Jász-Nagykun-Szolnok, Borsod, illetve Szatmár vármegye megmaradt része. Az *ötödik kategóriába* pedig, azok a vármegyék kerültek, amelyekből 1 és 20 fő közötti tanulói jogviszony jött létre a vizsgált időszak alatt. Ezeket a feltételeket teljesítette az összes, 1921-es határokon túlra eső vármegye, tehát Abaúj-Torna Csehszlovákiához csatolt része, Bács-Bodrog és Baranya, Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolt része, Belovár-Kőrös, Beszterce-Naszód, Bihar Romániához csatolt része, Csík, Gömör és Kishont Csehszlovákiához csatolt része, Háromszék, Hont Csehszlovákiához csatolt része, Kolozs, Máramaros, Maros-Torda, Nógrád megmaradt része, Nyitra, Pozsony, Szatmár Romániához csatolt része, Szeben, Szepes, Szilágy, Szolnok-Doboka, Torontál elcsatolt része, Trencsén, Udvarhely, Ugocsa, Ung, Zemplén Csehszlovákiához csatolt része. A felsoroltakon kívül, a trianoni határokon belül is maradtak a kritériumnak eleget tevő vármegyék. A Dunától nyugatra: Baranya megmaradt része, Esztergom, Fejér, Somogy, Tolna, Vas és Zala megmaradt része, illetve Veszprém. A Dunától keletre pedig: Abaúj-Torna valamint Bereg megmaradt része, Békés vármegye, Csanád, illetve Csongrád megmaradt része, Heves, végül pedig Nógrád és Zemplén megmaradt része. – Iskolai anyakönyvek 1920–1924.

a trianoni békeszerződés aláírásával Hajdúböszörmény mintegy 45 km-re került az új magyar–román határtól, míg a magyar–csehszlovák határ legközelebbi pontjához 80 km-re helyezkedett el. Úgy ítélem meg tehát, hogy a vonzáskörzet valódi helyzetéről, csak e két módszer párhuzamos alkalmazásával kaphatunk reális képet.

A „MINŐSÉG"

Legutóbb Nagy Mariann tollából született módszertani szempontból olyan munka, amely kísérletet tett arra, hogy felállítsa a 20. század eleji oktatási központok hierarchiáját.[37] Az ehhez használt kritériumok alapján Hajdúböszörmény a IV. rendű oktatási központok közé sorolható. A kategóriába való bekerülés feltétele az volt, hogy működjön a településen egy középiskola (gimnázium vagy tanítóképző), illetve ezen kívül még legalább egy polgári iskola. Ezek alapján összesen 66 település felelt meg a IV. rendű központokkal szemben támasztott feltételeknek. Meglepő, de számos olyan település is a csoportba került, amely Hajdúböszörménytől sokkal magasabb településhierarchiai szinten állt, mint például Balassagyarmat, Gyula, Kaposvár, Nyíregyháza, vagy mint Szolnok. Sőt, Nagy azt is megjegyzi, hogy néhány kisebb vármegyében, még ilyen szintű oktatási központok sem léteztek (például Árva, Hont, Kis-Küküllő, Turóc vagy Ugocsa vármegyében).[38]

Az 1920 és 1924 közötti években összesen 28 fő tanított a gimnáziumban, de nem párhuzamosan. Ennek oka, az időközben tanári karon belül végbement változás. Egy évben átlagosan 20 tanár tartott órát, köztük 12 okleveles rendes tanár, 4 okleveles helyettes tanár, 4 orvos, 2 református vallástanár, 2 okleveles óraadó tanár, 1 szakvizsgás óraadó, 1 óraadó tanárjelölt, 1 énekés 1 tornatanár.[39] Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a tanári karban, minden évben, legalább 60% volt az okleveles rendes tanárok aránya. Ha figyelembe vesszük, hogy a vizsgált időszakban a tanulók éves átlagos létszáma 384, a tanároké pedig 20 fő volt, akkor megállapítható, hogy egy tanárra 19 diák jutott. Összehasonlításképpen: a korszakban a budapesti László magángimnáziumban egy tanárra 4, az egyetemi gyakorlógimnáziumban 9, de például a 8. kerületi állami gimnáziumban már 35 tanuló jutott.[40]

[37] *Nagy Mariann*: Magyarország oktatásügye. In: Magyarország történeti földrajza. II. kötet. Szerk. Beluszky Pál. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2008. 123–145.
[38] Uo. 141–143.
[39] Értesítő 1918/19–1922/23. 4–7., Értesítő 1923–24. 6–7.
[40] *Nagy Péter Tibor*: Hajszálcsövek és nyomáscsoportok. Oktatáspolitika a 19–20. századi Magyarországon. Oktatáskutató Intézet, Új Mandátum Kiadó, Bp. 2002. 73.

A források alapján kvantifikálható másik minőségi mutató az érettségi intézményéhez kötődik. Nagy Péter Tibor kutatásai óta ismert, hogy az érettségire jelentkezett diákok aránya, az általa vizsgált gimnáziumok esetében, 61% és 100% között szóródott.[41] A hajdúböszörményi főgimnáziumban ez az érték, 1920 és 1924 között, évente legalább 66%, legfeljebb 92% volt; az így számított átlag 78–79% körül alakult.[42] A főgimnázium értesítőiből azonban az is megtudható, hogy mi jellemezte a továbbtanulási *szándékot*. A jogi pályát választók aránya átlagosan több mint 25%, a mérnökit, a teológiait és a bölcsészettudományok valamelyikét választóké ellenben 8–12% volt, míg az altiszti pályára lépőké 10% körül alakult.[43] Ezzel szemben a sikeres érettségi vizsgát tett diákok továbbtanulása illetve pályaválasztása némileg eltérően alakult. A végzettek 16%-a teológiai, 15%-a orvosi, 14–14%-a jogi vagy bölcsészettudományi, míg 10–10%-a gazdasági vagy mérnöki karon tanult tovább; 6%-uk kereskedői, 4%-uk altiszti s 3%-uk katonai pályára lépve folytatta tanulmányait. A maradék 8% valamilyen más hivatást választott, ami az esetek többségében fizikai munka volt.[44] Összehasonlítva a kor átlagával, a jogi és az altiszti pályát választók aránya kevesebb, a teológiai és a bölcsészettudományi karokon továbbtanulók száma az átlagnál magasabb volt. A mérnöki, az orvosi és a gazdasági pályát választók aránya pedig átlagosnak mondható.

Összességében kijelenthető, hogy a Bocskay Református Főgimnázium vonatkozó (minőségi) mutatói országos vonatkozásban átlagosnak, esetenként átlagon felülinek tekinthetők.

ÖSSZEGZÉS

Röviden áttekintve: az intézmény stabil vonzáskörzete észak-déli irányba terjedt ki, mintegy 50–70 kilométernyi távolságra, amit az 1920-as határok jelentősen módosítottak. A diákok szüleinek többsége értelmiségi foglalkozású volt, ami a vizsgált időszakban egyszer sem változott, sőt, kiderült, hogy a magasabb évfolyamokban, az érettségihez közeledve ez az arány egyre nagyobb lett. A tanárok több mint 60%-a okleveles rendes tanár volt, az oktatás színvonala és az intézmény állapota, ellátottsága a korszak más intézeteihez – és a gazdasági helyzethez – mérten az átlagos színvonal fölött állt. Bár a vi-

[41] Uo. 73.
[42] 1920–21-ben az érettségire jelentkezett diákok 79%-a, 1921–22-ben 75%-a, 1922–23-ban 92%-a, 1923–24-ben pedig 66%-a tett sikeres vizsgát. Lásd: Értesítő 1918/19–1922/23. 100–101., Értesítő 1923–24. 28–29.
[43] *Gyáni G.—Kövér Gy.*: i. m. 161.
[44] Értesítő 1918/19–1922/23 101., Értesítő 1923–24. 29.

lágháború és az azt követő évek alatt számos és súlyos veszteség, károsodás érte az intézetet, mégis 1924-re, a körülményekhez képest, sikerült stabilizálni a helyzetet.

Érdekes, hogy a korszakban képes volt ilyen színvonalon, ekkora vonzáskörzettel működni a hajdúböszörményi főgimnázium, hiszen a település légvonalban 18 km-re észak-nyugatra fekszik – a sokkal magasabb településhierarchiai szinten álló – Debrecentől; jóllehet csekély mértékben ugyan, de maga a vármegye székhelye is beletartozott a vonzáskörzetbe. Végül, ebből következően azt is megfigyelhettük, hogy valószínűleg pontosan a földrajzi fekvés volt az oka annak, hogy a vonzáskörzet éppen észak felé volt kiterjedtebb.

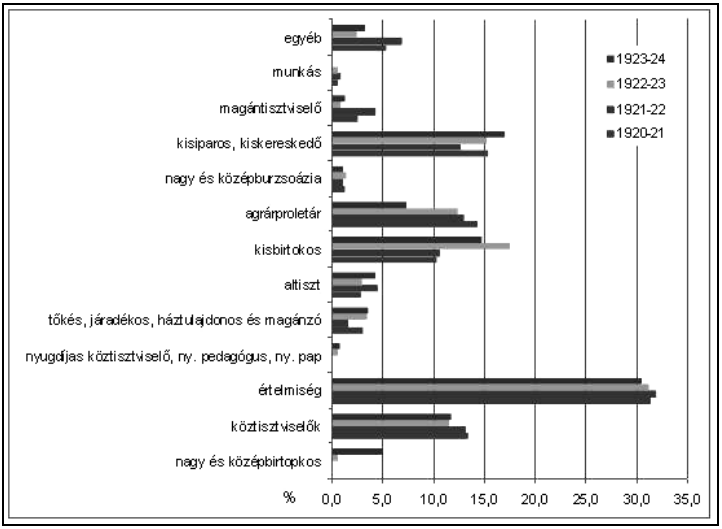

1. ábra
Bocskay István Református Főgimnázium tanulóinak társadalmi rétegek szerinti összetétele, 1920 és 1924 között, százalékban kifejezve
(Forrás: Iskolai anyakönyvek 1920–1924.)

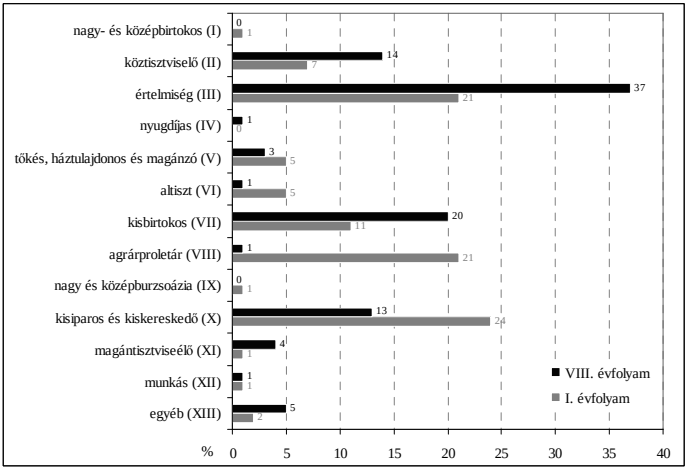

2. ábra
A Bocskay István Református Főgimnázium első és nyolcadik évfolyamos tanulóinak társadalmi rétegek szerinti összetétele, 1920 és 1924 között, százalékban kifejezve
(Forrás: Iskolai anyakönyvek 1920–1924.)

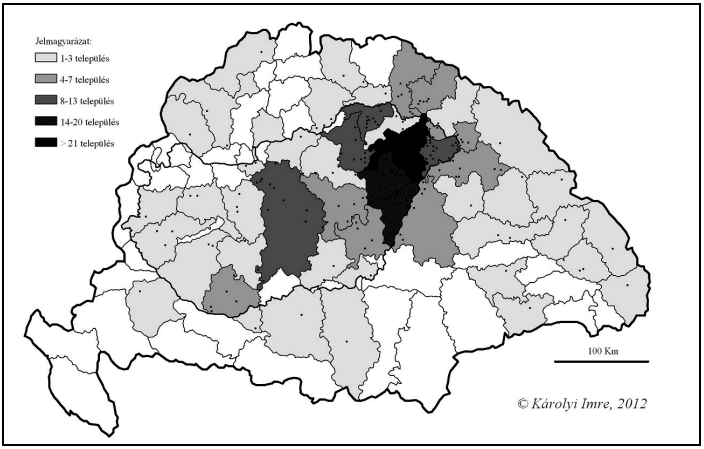

3. ábra
A hajdúböszörményi Bocskay István Református Főgimnázium tanulói vonzáskörzete, 1920–1924 (település/vármegye arányban kifejezve). Az alaptérkép a www.magyarorszag-szep.hu/varmegyek nagyobb.jpg (Letöltve: 2012. március 12.) alapján készült.
(Forrás: Iskolai anyakönyvek 1920–1924.)

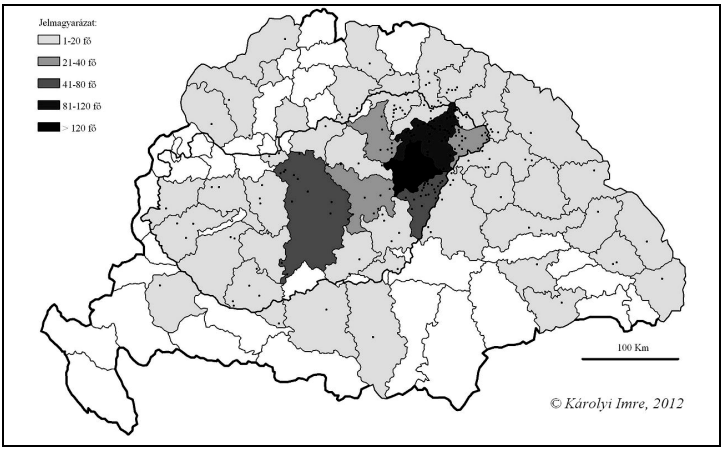

4. ábra
A hajdúböszörményi Bocskay István Református Főgimnázium tanulói vonzáskörzete, 1920–1924 (település/vármegye arányban kifejezve). Az alaptérkép a www.magyarorszag-szep.hu/varmegyek nagyobb.jpg (Letöltve: 2012. március 12.) alapján készült.
(Forrás: Iskolai anyakönyvek 1920–1924.)

Balázs Tibor

EGY VIDÉKI ÉRTELMISÉGI KARRIER A HORTHY-KORBAN: SZABÓ ZOLTÁN

BEVEZETÉS

A tanulmányban Dr. Szabó Zoltán életével és pályájával foglalkozom.[1] Ez a név előző kutatásom során került elő – melyben a Sárospataki Református Kollégium Trianon utáni helyzetét dolgoztam fel – mint az ifjúsági mozgalmak állandó résztvevője, illetve vezetője. Célom volt korábbi munkám folytatása, annak vizsgálata, hogy a megismert ifjúsági vezetők milyen előrejutási és karrierlehetőségekkel rendelkeztek, a gimnázium után milyen életpályát jártak be, ez mennyiben volt összhangban az ifjúkorban képviselt felfogással és elképzelésekkel. Ezt vizsgáltam tehát Szabó Zoltán esettanulmányán keresztül, illetve azt, hogy élete és előmenetele mennyire volt tipikus, vagy épp mennyire lehet azt egyedinek tekinteni. Szabó Zoltán személye azért volt szerencsés választás, mert ő az ifjúsági cserkész és egyházi mozgalmaktól egészen az országgyűlési képviselőségig vitte, ezen kívül elegendő mennyiségű forrás maradt fenn róla, ezáltal jól vizsgálható az ő esete.

IFJÚSÁGA ÉS A PÁLYA KEZDETEI

Szabó Zoltán[2] 1902. november 24-én született a Gömör megyei Alsószuhán, református, tanítói család első gyermekeként. Édesapja, Szabó István, kitűnő pedagógus volt, aki a gyermekek oktatásán és nevelésén felül az egész faluközösség szellemi, lelki és anyagi felemelkedéséért is küzdött.[3] Ez a mentalitás nagy hatással volt Zoltánra is, aki – saját bevallása szerint – apjától tanulta a tehetségkutatást, a falu szeretetét, sőt a lelkészi pályára is miatta lépett.[4]

Tehetsége és jó szellemi képességei már gyerekkorában megmutatkoztak, hiszen korhatár előtt íratták be a Sárospataki Református Főgimnáziumba 1912-ben. Fél évre rá nem kis dolgot ért el, gyengébb előmenetelű osztálytársai tanításával már keresővé, sőt önfenntartóvá vált.[5] Ezután *„hite és nép*

---

[1] Az esetleges félreértések elkerülése érdekében szeretném jelezni, hogy nem a népi írók közé tartozó Szabó Zoltánról van szó.

[2] A tanulmányhoz felhasznált források A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben találhatóak, továbbiakban Levéltár, illetve Kézirattár.

[3] *Szentimrei Mihály*: Szabó Zoltánra emlékezünk. Bp., 1991. 1. Kézirattár An. 9523.

[4] *Kováts Dániel*: Szabó Zoltán és Újszászy Kálmán centenáriumán. Sárospataki Füzetek 2002: 2. sz. 5.

[5] Curriculum vitae – Különös tekintettel politikai magatartására és működésére. 1945. 1. N. III. 3/12. In: Szabó Zoltán levéltári iratai, melyek Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltárában találhatóak, jelzetük N. III. 3. Továbbiakban: Szabó Zoltán iratai.

iránti rajongása"[6] következtében a Sárospataki Református Theológiai Akadémiára jelentkezett, ahová gond nélkül fel is vették, és teológiai tanulmányai során is végig tartotta kitűnő tanulmányi átlagát.

Rögtön első teológiai évében bekapcsolódott az első világháborút, illetőleg a trianoni békét követően kibontakozó diákmozgalmakba, sőt két ilyennek a megalapításában is fontos szerepet játszott. Az egyik a Soli Deo Gloria[7] Diákszövetség volt, melyet 1921. július 11-én, Siófokon alapított harminc fiatal teológushallgató – köztük Szabó Zoltán – azzal a céllal, hogy egy új lelkipásztori személyiség kialakításán munkálkodjanak. A másik mozgalom pedig a cserkészet volt. Az Értesítőben[8] az 1921/22-es tanév egyik legfontosabb eseményeként említik a Hegyaljai Erő cserkészcsapat megalakítását, melyben még az előbbinél is nagyobb szerepe volt Szabó Zoltánnak. Ez a cserkészcsapat a vártnál is nagyobb figyelmet és támogatást élvezett mind a diákság, mind pedig a gimnázium és a teológia tanári karának körében is. Ez a történelmi helyzettel magyarázható: ugyanis a Trianon okozta sokk időszakában voltak, amikor a cserkészet alapvető céljai – az ifjúság testi, lelki, társadalmi és szellemi képességei fejlesztésének támogatása – most erősen összecsengtek a sajátos történelmi helyzet elvárásaival, illetve a pataki tanárok, valamint a diákok célkitűzéseivel.

Tehetségét és képességeit nemcsak tanárai, de diáktársai is elismerték, az 1923/24-es tanévben a Főiskolai Ifjúsági Egyesület elnöke lett, továbbá az egyesület lapjának, a már említett Sárospataki Ifjúsági Közlönynek a főszerkesztője.

Az 1920-as évek közepén Európa számos országába tett tanulmányi látogatásokat, ösztöndíjasként járt az utrechti, és a berlini egyetemekre, majd Franciaországba, Angliába, Dániába, Svédországba és Svájcba is eljutott. 1926-tól gyakorlati teológiát tanított Sárospatakon.

A FIATAL TANÁR SZÁRNYPRÓBÁLGATÁSAI

Helyzete a gyakorlati teológia tanszékén hamar megszilárdult, tehetségét minden oldalról elismerték, tanítványai kedvelték és szívesen hallgatták óráit, mert – ahogyan később önéletrajzában írja – tanítványaival kezdettől fogva közvetlen, családias, baráti kapcsolatot tartott fenn.[9] Diákjai pedig büszkék voltak legfiatalabb tanárukra, aki a diákmozgalmak révén *„országos hírre*

[6] Uo.
[7] Jelentése: Egyedül Istené a dicsőség.
[8] Sárospataki Református Főiskola Theológiai, Akadémiai, Jogakadémiai és Főgimnáziumi Értesítője az 1918–19., 1919–20. és 1920–21. iskolai évekről. Összeáll.: Csontos József. Sárospatak, 1921. 8.
[9] Curriculum vitae: 1.

emelkedett."[10] Rendkívül aktív volt, számos különféle területen szorgoskodott. Több cikke, publikációja is megjelent, melyek többnyire teológiai témájúak voltak.

AZ ELSŐ MEGPRÓBÁLTATÁSOK IDŐSZAKA

Az 1930-as évek jól indultak Szabó Zoltán számára. 1930 júniusában Sátoraljaújhelyen kötött házasságot Rácz Irénnel. A boldog házasság viszont csupán tizenegy hónapig tartott, mivel felesége 1931 nyarán hashártyagyulladásban hirtelen meghalt. Épp a vízi cserkészekkel táborozott, mikor a szörnyű hírt megkapta. E tragédia összetörte a fiatalembert, teljesen magába zárkózott. *„Magamra maradva még inkább tanítványaim és népem szolgálatára szántam életem"* – írja önéletrajzában.[11] Ez a gyakorlatban úgy nyilvánult meg, hogy szinte aszketikus önfegyelmezéssel, minimálisra csökkentett anyagi, de annál inkább felfokozott lelki és szellemi igényekkel vetette bele magát tanári, nevelői és lelkészi munkájába.[12]

Felesége elvesztése okozta sebei épphogy csak gyógyulni kezdtek, mikor jött az újabb próbatétel életében. 1932-ben négy fiatal, szárnyait próbálgató teológushallgató *„Korán sötétedik"* címmel novellás és verses kötetet adott ki. Ezek a fiatalok látták a korszak szociális és társadalmi problémáit, valamint a vezető réteg illetőleg az egyház mulasztásait is, és elítélték azokat. Ehhez írt előszót Szabó Zoltán, mint tehetséges tanítványait támogató professzor. Az előszóban igyekezett azt hangsúlyozni, hogy a kötetben a szerzők nem a fennálló rendszer azonnali és gyökeres átalakítását kívánják, hanem csupán megvilágítja annak elavult, korhadt voltát, amin előbb-utóbb javítani kell. Az előszóban olvashatjuk, hogy a szerzők az országot *„olyan parlagnak is látják, amilyen az valójában"*, de rögtön utána ott van, hogy *„a tegnap korhadéka a holnap szent plántálásának kövérítő, csiráztató termőerejű humusza."* Zárásként pedig a következő metaforát használja: *„Kismagyarország tavasztólmessze, felhős, ködös madélutánjának hamarsötétjében – bármilyen szomorú képet világítson is meg – szép dolog mécset gyújtani, lángot lobbantani, s már most, máris készülni egy egyszer csak mégis eljövő, napfényes tavasz hosszú munkájára. Íme, ha füstöl is a mécs, de világít."*[13]

Azonban ezeket a „mentségként" felhozott gondolatokat a hatalmon lévő egyházi és politikai vezetők nem értették meg, vagy épp nem akarták

[10] *Nagy Barna*: A volt tanítványok nevében… Noszvaj, 1965. 1. Kézirattár An. 2704.
[11] Curriculum vitae. 1.
[12] *Szentimrei M.*: Szabó Zoltán i. m. 6.
[13] *Nagy István–Haller Gábor–Stéphán László–Kárász József*: Korán sötétedik. Elbeszélés, karc, vers. Sárospatak, 1932. 3–4.

megérteni, és nem is tudták megbocsátani azt, hogy a szocializmus eszméivel nyilvánvalóan szimpatizáló kötet *„Szabó Zoltán előszavával”* és a *„főiskola betűivel”* bírálta a rendszert.[14] Ezt csak tovább súlyosbította, hogy mikor látta, hogy baj lesz a dologból, kiállt tanítványai mellett, védelmébe vette őket, sőt *„minden ódiumot magára vállalt.”*[15] Ez viszont csak olaj volt a tűzre, a botrány hullámai a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumig is eljutottak, sőt a Belügyminisztérium is belekapcsolódott és politikai nyomozókat küldtek a pataki főiskolára, ahol vizsgálatot és kihallgatásokat végeztek, majd a kötet szerzői közül kettőt és egy további gimnazistát eltávolítottak az intézményből.

Ami Szabó Zoltánt illeti, ellene az egyház részéről fegyelmi eljárást indítottak, melynek végén szigorú megintésben részesült,[16] doktorrá avatását elhalasztották, komoly bírságot szabtak ki rá, rendes tanári állásra való előléptetését, illetőleg fizetését bizonytalan időre felfüggesztették.[17] Mindezeken felül talán legsúlyosabb következményül a Belügyminisztérium részéről nyilvántartásba vették, mint kommunista gyanús személyt, akiről a zempléni főispánnak rendszeresen jelentést kellett tennie.

ÚJABB LENDÜLETBEN A FALUKUTATÁS FELÉ

Szabó Zoltánt több tényező is a falu felé irányította. Az egyik minden bizonnyal a családi példa volt, hiszen ő maga is faluról származott, már édesapjától is ilyen példát és mentalistást látott, és látta a falusi parasztság akkori elhagyatott és nyomorúságos helyzetét, amin változtatni, segíteni akart. A másik fontos tényezőt az úgynevezett „Pataki szellem” jelentette. Sárospatakon hagyományosan jelen volt az érdeklődés a népi, falusi emberek és dolgok iránt, ezt tovább fokozta az a tény, hogy a trianoni döntés értelmében az új határvonal miatt alig maradt város Sárospatak térségében, a Tiszáninneni Egyházkerület a falvak térsége lett, a diákok zöme falvakból érkezett, ahol a parasztságot *„vallási, kulturális, gazdasági és politikai nyomor kínozta”*,[18] így nagyon is aktuális feladatnak mutatkozott a falukutatás. De mindezek mellett saját értékrendjéből is fakadt ez a falu iránti érdeklődése, mivel az elesetten, a szenvedőn minden erejével segíteni igyekezett.

---

[14] *Bojtor István*: Dr. Szabó Zoltán népi és társadalmi munkássága. Budapest–Göncruszka, 1983. 2. Kézirattár Kt.d.7038.
[15] Curriculum vitae. 1.
[16] Ezt a Sárospataki Református Kollégium Theológiai Karának 1933. március 29-i ülése mondta ki. Szabó Zoltán iratai /4.
[17] 1939-ben kapta csak meg ezeket.
[18] *Bojtor I.*: Dr. Szabó Zoltán i. m. 3.

Az 1930/31-es tanévben vetette fel a teológiai kar előtt, hogy az ifjúság gyakorlati képzését a falu irányába fordítsák. E gondolat hatására a gyakorlati teológiai szemináriumain a tanítványok szemináriumi dolgozati témájaként egy-egy környező falu kutatását, életének megismerését tűzte ki célul. Sőt a szemináriumi órákon többek között a Magyar Szociáldemokrata Párt 1930-as agrárprogramját tanulmányozta hallgatóival.

Újszászy Kálmánnal együtt szervezték a gyűjtéseket, faluszemináriumot is létrehoztak ennek érdekében, de Szabó Zoltán ettől függetlenül is sokszor ment tanítványaival és más csoportokkal a falvakba. A gyűjtések során például összegyűjtöttek sok-sok ezer háborús, harctéri, hadifogságos tábori lapot, levelet, fényképet és rengeteg katonanaplót, emellett a falvak életét és hétköznapi tárgyait tanulmányozták. Ravasz László püspök úgy nyilatkozott később erről, hogy *„Szabó Zoltánnal bejött a lelkészképző főiskolára a folklore. Az embernek a magyarban s a magyarnak az emberben való szemlélete s mindkettőnek a néplélek ősforrásaiból való megértése."*[19]

A faluszolgálat másik fontos formája a regős munka volt. Az öregcserkész-csapat keretein belül az 1934/35-ös tanévben alakította meg a regőscsoportot. Ennek segítségével a népdalban, népzenében rejlő, még kiaknázatlan energiákat akarták felhasználni a vallásos és nemzeti élet javára. A regősök 4–5 fős kis csoportokra oszlottak, minden csoport egyben egy kis *„éneknégyes vagy énekötös"*[20] volt, de tulajdonképpen egy-egy kis zenekarként is működtek, hisz a tagok sokszor több hangszeren[21] is játszottak, és így csoportonként évente 35–40 énekkari darabot vittek a falvakba. Ezen kívül szavaltak, prédikáltak, valamint népdalokat tanultak, de tanítottak is. Így nemcsak összegyűjtötték a vidék népdalkincsét, de tovább is vitték, cserélték is azt. Tevékenységük volumenét jól szemlélteti az az adat, hogy 1947-re már 6000 dalból állt a regősök gyűjteménye.

DIÁK-MUNKATÁBOROK

A munkatábor gondolatának a falu szolgálatába állítása is Szabó Zoltán ötletei alapján valósult meg. A magyarországi munkatáborok között a sárospataki úttörő szerepet játszott. De mi is volt tulajdonképpen az önkéntes munkatábor? *„Jellegzetesen sajátos volt ezek célkitűzése és lelkisége is. Mögöttük az a meglátás állott, hogy a nemzetet leginkább az érette hozott önzetlen áldozat táplálja."*[22] Ezen „önzetlen áldozat" jegyében a teológushallgatók, tanítók és

[19] *Ravasz László*: Visszaemlékezések Dr. Szabó Zoltánra. 1. Kézirattár An. 2705.
[20] *Szabó Zoltán*: Sárospataki törekvések a falu szolgálatára. Protestáns Szemle 1939: 3. sz. 143.
[21] Például gitáron, citerán, húzó- és szájharmonikán.
[22] *Szabó Z.*: Sárospataki törekvések i. m. 142.

mellettük mások is összefogtak, és utakat építettek, vagy templomok építkezésében segítettek a szórványfalvakban nyáron, a szünidejük alatt, fizetés nélkül. Vezetőjük, Szabó Zoltán nem csupán a katedrán és szemináriumokon, nem csupán szóban akart segíteni a falusiakon, hanem tettekkel is, ezért e munkatáborokban ő is ott volt, és példát mutatott tanítványainak.

A NÉPFŐISKOLA[23]

Kísérletnek indult az úttörő jellegű népfőiskola Sárospatakon, azonban akkora sikere lett, hogy az egész országban elterjedt. Szabó Zoltán az 1934/35-ös tanév végén ajánlotta a Főiskola vezetése figyelmébe azon tervét, hogy a környékbeli református parasztfiatalok részére népfőiskola nyittassék, amit a vezetőség elfogadott, így ezután legjobb tudásával és teljes energiájának bevetésével dolgozott a népfőiskola koncepciójának, tantervének kialakításban, melyet tulajdonképpen Újszászy Kálmán barátjával és tanártársával együtt alkottak meg. Az első, 1936-os kísérletre 36 „csizmás diák" jelentkezett, ami messze túlszárnyalta ez előzetes várakozásokat. Szabó Zoltán *„nemcsak érzékelte és igyekezett tanítványaival is megismertetni az akkori magyar társadalom bajait, feszültségeit, hanem elsősorban a magyar falusi, paraszti rétegek számára a kibontakozás, a segítés útját és módját is kereste."*[24]

Szabó Zoltán ezekre a népfőiskolai tanfolyamokra az ország számos neves személyiségét meghívta, például Móricz Zsigmondot, Móricz Miklóst, Veres Pétert, Illyés Gyulát, Ortutay Gyulát és még sok írót, politikust, vezető értelmiségit, akik készséggel eleget tettek a felkéréseknek.[25]A kezdeményezés tehát nagyon is bevált, működött, támogatottsága óriási volt, így kezdettől fogva célul tűzték ki a szervezők, hogy a tanfolyamok időtartamát kibővítsék, hogy minél többet tudjanak adni a fiataloknak és ez sikerült is nekik. Eleinte 9, 12, 15 napos volt a tanfolyam, később 5 hetesre bővült, és 1945 után már a teljes téli hónapokat kitöltötte. Azonban hiába volt ez a kezdeményezés sikeres és népszerű is, a megváltozott hatalmi-politikai viszonyok miatt 1951-ben be kellett zárni a Sárospataki Református Főgimnáziumot, így az utolsó népfőiskolai tanfolyam 1950 telén volt.

[23] A Sárospataki Népfőiskola történetét és tevékenységét már többen is feldolgozták, én itt csak azon elemekkel foglalkozom, melyek Szabó Zoltán gondolkodását jellemzik, illetve az ő tevékenységének hatására valósultak meg.
[24] *Szentimrei M.*: Szabó Zoltán i. m. 9.
[25] *Major Zoltán*: Emlékezés Dr. Szabó Zoltánra. Hernádkak, 1965. 5. Kézirattár An. 2706.

ORSZÁGGYŰLÉSI KÉPVISELŐSÉGÉNEK AKTÍV SZAKASZA

Az 1930-as években Szabó Zoltán a falukutató és cserkészmozgalom révén ismerkedett meg Teleki Pállal. Szoros barátság kötődött kettejük között és ennek hozománya lett az, hogy Teleki felkérte Szabó Zoltánt, hogy az 1939-es országgyűlési választásokon induljon el a Magyar Élet Pártjának Zemplén megyei képviselő-jelöltjeként. Szabó Zoltánt meglepte a kérés, hiszen előtte semmilyen formában nem politizált, nem volt tagja pártnak, sőt még szavazni sem járt el.[26] Felmerülhet tehát a kérdés, hogy miért hívta Teleki pártjába a politikától eddig független, és a kormányzat által korábban kommunistagyanúsnak titulált embert, mikor a Magyar Élet Pártja jobboldali kormánypárt volt.

A MÉP azonban nem volt egy egységes, belül kisebb csoportosulások léteztek, attól függően, hogy melyik kulcsfigurához illetve az általa képviselt elvekhez, célokhoz kötődött valaki. Teleki Pál az Imrédy Béla által kialakított csoport ellensúlyozására saját embereit is igyekezett a képviselőházba juttatni. Ennek eredményeként sikerült létrehoznia az úgynevezett „Laky–Bencs-csoportot", melynek nagyságát nehéz meghatározni, a történészek 10 és 50 fő közé teszik, mindenesetre az biztos, hogy bevitte a parlamentbe egyetemi tanár kollégáit és a cserkészmozgalom kádereit.[27] Öt cserkész képviselő került így be a képviselőházba, és közéjük tartozott Szabó Zoltán is.

Először Szabó nem akarta elfogadni a felkérést, azonban egyházi és főiskolai feljebbvalói arra ösztökélték, hogy fogadja el, mert képviselőként eredményesebben szolgálhatja a magyar parasztság kulturális, gazdasági és társadalmi helyzetének javítását, mint megintett és nyilvántartásba vett tanárként.

Tanártársai és iskolai felettesei beleegyeztek, hogy legfontosabb óráit szombatra csoportosítsa át, a többit pedig átvállalták tőle. Képviselősége alatt mindig megtartotta szombati óráit, csakúgy, mint a bibliaköri előkészítőket és a cserkészotthoni órákat. Korai képviselősége alatti politikai álláspontját Major Zoltán volt tanítványa így jellemzi visszaemlékezésében: *„És mi volt az ő álláspontja? Az akkori politikai szituáció, nemzeti szempontok, az uralkodó és mindenkit megejtve tartó légkör, a győzelemben és a további országgyarapításban reménykedő magyarság lelki atmoszférájában az ő álláspontja sem volt valami kivételesen más, mint az akkor általunk is legjobbnak ismert állásfoglalás, mint az akkor legjobb magyaroknak tartott vezető emberek állásfoglalása. Ő is reménykedett a háború győzelmében, hitt abban, amiben milliók hittünk. Lehet, hogy a német nemzeti szocializmusnak nem volt*

[26] Szabó Zoltán védőirata a Népbírósághoz. 1946. április 16. 1. Szabó Zoltán iratai /35.
[27] *Ablonczy Balázs*: Teleki Pál. Osiris, Bp., 2005. 142.

mindenestül ínyére, de mégsem félt annyira tőle, mint ahogyan akkor ő is és mindenki más félt a szovjet bolsevista kommunizmustól. Nem volt rajongó németbarát, nem volt nyilasérzelmű, mindent elfogadó rajongója Hitlernek és a hitlerizmusnak, hiszen a német hitvalló egyház szenvedéseiről éppen eleget hallott és tudott arról, hogy mi történik ott."[28]

Képviselői munkája során a népegészségügy, kultúra és a szociális problémák témaköreiben szólalt fel leginkább, de nem kizárólagosan. A költségvetési viták alkalmával, amikor a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumról volt szó, pártja vezérszónokaként szerepelt. Komolyan gondolta azon szándékát, hogy e fórumon is népének nevelése, helyzetének jobbra fordítása miatt küzd, szinte minden egyes beszédében megemlítette ezeket, akkor is belefűzve mondandójába, mikor nem kifejezetten erről volt szó.

Első beszédét 1939. november 22-én tartotta, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium költségvetési vitája kapcsán. A népi kultúra megőrzésének fontosságára és szükségességére hívta fel a figyelmet, szorgalmazta a népdalgyűjtést és a népfőiskolai mozgalom mellett érvelt. Már itt kiderült, hogy rendkívül tájékozott a témák szakirodalmában, többször idézett is ezekből képviselőtársainak. A szociális kérdések kapcsán, például jelen esetben a lakásprobléma javítása érdekében mindig felszólalt.

Nagy figyelemmel és elismeréssel követte a Zöldkeresztes Egészségvédelmi Szolgálat működését, melynek feladatai az anya- és csecsemővédelem, az iskola-egészségügy, a nemi betegségek és TBC elleni küzdelem, a szegény betegek otthoni ápolásának megszervezése valamint a szociális gondozás voltak.[29] Érthető tehát, hogy támogatta ezt a mozgalmat, hiszen célkitűzései nagyban összecsengtek saját törekvéseivel. [30] Ehhez kapcsolódóan az 1941. november 12-i ülésen megjegyezte, egyik képviselőtársával egyetértésben, hogy *„a magyar nép szívesebben látná sűrűbben ezeket a zöldkereszteseket, mint a nyilaskereszteseket."*[31]

Az iskolákkal kapcsolatos vitákban mindig felszólalt. Támogatta a tankötelezettség 8 osztályosra történő kiterjesztését és a tanítóképzés átalakítására is tett javaslatot, mellyel azt akarta elérni, hogy jobban kiképezzék a tanítókat a falu számára.

Szabó Zoltán parlamenti tevékenysége valamelyest eltért az átlagtól, nem volt egyszerű pártkatona. Felszólalásai során nem mindig követte pártja központi álláspontját, sokszor saját véleménye, ötletei alapján szűkítette, vagy

[28] *Major Z.*: Emlékezés… i. m. 3.
[29] A Magyar Védőnők Egyesületének hivatalos honlapja. http://www.mave.hu/?q=webpage/109 (Letöltve: 2011. december 22.).
[30] A szolgálat a falusi egészségvédelem céljából alakult 1927-ben.
[31] Képviselőházi Napló (továbbiakban: KN), 1939. 9. kötet. 217. ülés, 1941. november 12. 114.

éppen bővítette az aktuális témát. Rengeteg olyan konkrét javaslatot tett, melyeket a nép problémáinak ismerete motivált, ezek közül voltak jelentősebbek is, de olyanok is, melyek talán jelentéktelennek tűntek, azonban a falusi emberek számára igenis fontos problémakört jelentettek. Az volt a legérdekesebb számomra, hogy ezekkel több alkalommal is elnyerte ellenzéki képviselőtársai egyetértését, helyeslését is, vagy éppen saját pártjának neheztelését.

Az egyik ilyen téma a rádió ügye volt. Szabó Zoltán nagyon fontos eszköznek tartotta a rádiót az emberek tanítása, nevelése és kulturális szempontból is, több alkalommal is felhívta rá a figyelmet.[32] Véleménye szerint nemzeti rádióban nem a szórakoztató műsoroké kellene, hogy legyen a főszerep, hanem a népnevelésé, a népi, falusi kultúrát reprezentáló népdaloké. A megakadt népdalgyűjtési munkálatok újbóli megindítása mellett érvelt, továbbá falusi gyermekkórusok, énekkarok támogatását kérte,[33] mely kérését ellenzéki képviselőtársai is támogatták, és ezt még többször előhozta beszédei során. Hangsúlyozta, hogy *„a népdal egyike azoknak a nemzeti kincseknek, amelyekben a legszívesebben és aggály nélkül osztozik velünk minden nemzetiség."*[34] Ezt tapasztalatból tudta, hiszen Teleki Pál a nemzetiségekről beszélve példaként hozta fel a regős cserkészcsapat tevékenységét, melyet Szabó Zoltán szervezett meg. A Felvidék visszafoglalása után Sárospatakon áthaladva két nap alatt ők fordították le a magyar dalokat szlovákra, és szlovákul énekelték azokat a Felvidéken, ezzel is sikerrel közelebb hozva egymáshoz a nemzetiségeket.[35]

Osztatlan egyetértés kísérte azokat a felszólalásait is, melyekben a magyar társadalom nagy problémáját, az un. egykét támadta. Ezt minden szociális és társadalmi témájú beszédébe belefűzte, de talán az 1942. november 10-i ülésen fogalmazta meg legátütőbben, az egykét olyan veszedelemnek titulálva, mely a nemzet pusztulásához vezet. Azt mondta, hogy *„minél inkább fájdalmas büszkeséggel látjuk az újságok rovataiban s a visszakapott tábori kártyák megjegyzéseiből azt, hogy hősi halottak sírjaival népesedik be a távoli orosz mező, annál inkább szükséges az, hogy ringani kezdjenek azok a magyar bölcsők, amelyek eddig állottak és csecsemő sírjon azokban a magyar házakban, amelyek eddig némák voltak, vagy amelyekben a magyar csecsemő sírása elnémult."*[36]

[32] KN 1939. 9. kötet. 180. ülés. 1941. február 14. 369., KN 1939. 18. kötet. 350. ülés, 1943. december 3. 599.
[33] KN 1939. 12. kötet. 229. ülés, 1941.december 2.257.
[34] Uo. 258.
[35] KN 1939. 8. kötet. 165. ülés, 1940. december 3. 1186.
[36] KN 1939. 15. kötet. 303. ülés, 1942. november 10. 190.

Az alsóbb társadalmi rétegek problémáinak hangoztatására jó példa az 1941. december 2-i ülés, mely az 1942. évi állami költségvetésről szóló törvényjavaslat vitája volt.[37] Ebben először a tanítók és az alsópapság rossz helyzetére, csekély fizetési viszonyaira és ennek ellenére végzett lelkiismeretes, önfeláldozó munkájukra emlékeztette a képviselőket. Ezután ismét saját tapasztalatait hozta fel példaként, mikor katonák körében teljesített lelkészi szolgálatot, aközben népdalokat tanított nekik, akik ezt nagyon szívesen vették. Az volt ezzel a nem titkolt célja, hogy a hazatérő katonák majd ezeket továbbadva segítik elő a magyar népdalkultúra továbbélését.

Azt, hogy mit jelentett a képviselőség konkréten Szabó Zoltán számára, egyik tanítványa így írja le: *„Iszonyú munkát, egészségi állapotának sokszoros próbára tételt. Hetenként egyszer jött le Patakra, szombaton és hétfőn már ment is vissza Pestre. Szombatra volt téve minden órája,* […] *de ezeket az órákat is hányszor megrövidítették azok az egyszerű emberek, akik ügyesbajos dolgaikkal jöttek hozzá, a képviselőhöz. Ő egyet sem küldött el.* […] *De nemcsak óráit, hanem éjszakáit és minden idejét megrövidítették, elfoglalták képviselőségével járó ügyei, dolgai."*[38]

Következetesen hű maradt eredeti céljához, hogy a kisemberek, a falu érdekeit képviselje a törvényhozásban. Iszonyatos mennyiségű levelet írt, mivel valóban minden hozzá igyekvő embert meghallgatott és megtette a tőle telhetőt, hogy elintézze a rá bízott ügyeket. *„Lámpám Patakon – Budán is mindig hajnalokig égett, a képviselőház levelezőjének akkori altisztje Bedi János és portása Fenyvesi bizonyára bizonyítja, hogy a képviselőház legtöbbet levelező tagja voltam!"* – írja később a Népbíróságnak küldött védőiratában.[39]

A zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól szóló törvényjavaslat[40] tárgyalásakor mondott beszéde több szempontból is fontosnak bizonyult. Egyetértett a törvényjavaslattal, mely kivenné a zsidóság kezéből a mezőgazdasági földterületeket, érvként pedig azt hozta fel, hogy a népi közfelfogás mindig is a magántulajdon bizonyos sérelmének tartotta, ha mezőgazdasági birtok zsidó kézbe került. Elmondta, hogy a szóban forgó birtokok többnyire a múltban zálogként kerültek a zsidók kezébe, és ebből idővel tulajdon lett. Ha ezt elveszik tőlük, akkor adja magát a lehetőség, hogy az eredeti birtokos család visszaszerezhesse egykori tulajdonát, viszont ezt csak akkor támogatná, ha bebizonyosodik, hogy az illető család nem fogja megint zálogba adni a

[37] KN 1939. 12. kötet. 229. ülés, 1941. december 2. 257–259.
[38] *Major Z.*: Emlékezés i. m. 4.
[39] Szabó Zoltán védőirata a Népbírósághoz. 1946. április 16. 3. o. Szabó Zoltán iratai /35.
[40] KN 1939. 13. kötet. 260. ülés, 1942. június 2. 331–335.

földet. Fölmerült tehát a kérdés, hogy kinek adják a felszabaduló földterületet? Nem meglepő módon erre a kérdésre azt a választ adta, hogy a kisemberek kezébe, amit megint csak helyesléssel fogadtak az ellenzéki képviselők, nevezetesen a szélsőjobboldaliak. Azonban tovább is ment ennél, kifejezte azon reményét, hogy a közeljövőben a nagybirtok felső határa 500 hold lesz, mivel véleménye szerint ekkora kereteken belül a legjövedelmezőbb a termelés. Sőt adott még egy alternatívát arra nézve, hogy kiknek adják a törvény miatt felszabaduló birtokokat: a mezőgazdasági szakiskoláknak és a reményei szerint állandósított népfőiskoláknak. Elgondolása szerint, ha egy-egy népfőiskola akár csak egy közepes nagyságú birtokot kapna, ott mintaszerű, üzemi szintű termelést folytathat és taníthatja a diákoknak. Igyekezett minden kínálkozó alkalmat megragadni, hogy támogatást szerezzen a népfőiskolai mozgalomnak, hiszen a személyes, sárospataki példából látta, hogy mennyire hasznos és népszerű ez a kezdeményezés a falusi fiatalok körében, és milyen komoly eredményeket tudnak elérni már a néhány hetes tanfolyamok által is.

Szabó Zoltán ezen felszólalása két szempontból is fontosnak bizonyult a későbbiekben. Egyrészt majdnem pártfegyelmit kapott érte, mivel a nagybirtok 500 holdban való maximálása egyáltalán nem felelt meg a Magyar Élet Pártja álláspontjának,[41] másrészt viszont amikor 1945-ben megvádolják képviselősége miatt, akkor vádpontként hivatkoznak e beszédére.

Az 1943. november 17-i felszólalásából sajátos nemzeti és történeti tudatról alkotott véleményét ismerhetjük meg: *„Nemzettudat nincs történeti tudat nélkül, történeti tudat pedig nem lehet anélkül, hogy a falu tudja, hogy ő is ezeréves és azért lehet ez az ország ezeréves és nézhet elébe újabb ezredévnek, mert a falu ezeréves."*[42] Ennek érdekében a magyar Skanzen létesítésének gondolatát elevenítette fel, valamint általában a falumúzeumok létesítésének fontosságát hangsúlyozta.

Ebben a beszédében egyébként összefoglalta a MÉP, mint kormánypárt működését, és részben saját képviselői tevékenységét is. Egyik képviselőtársa fel is tette a kérdést, hogy *„Búcsúzás ez?"*,[43] és nem tévedett nagyot. Szabó Zoltán ugyanis ezután beszüntette aktív képviselői tevékenységét, nem járt be több ülésre, mivel a kormányzati politika olyan irányba fordult, melylyel ő már nem értett egyet, nem tudott támogatni.

[41] Szabó Zoltán védőirata a Népbírósághoz. 1946. április 16. 3. Szabó Zoltán iratai /35.
[42] KN 1939. 17. kötet. 338. ülés, 1943. november 17. 362.
[43] KN 1939. 18. kötet. 350. ülés, 1943. december 3. 595.

ILLEGALITÁS, ELLENÁLLÁSI MOZGALOM, PER

Szabó Zoltán úgy lett országgyűlési képviselő 1939-ben, hogy előtte semmilyen kapcsolatban nem állt a politikával, így amikor odakerült, barátja és mentora, Teleki Pál elképzelései voltak rá legnagyobb hatással, mondhatni azokat vette át, de legalábbis egyetértett velük. Teleki pedig úgy gondolkozott, hogy Magyarország geopolitikai helyzetéből adódóan, illetve öntudatának hiányai miatt nem fordulhat nyíltan szembe Németországgal.[44] Belpolitikában pedig az időnyerés koncepcióját alkalmazta, vagyis a németek bukásáig tartó nehéz idő bármi áron való átvészelését akarta, ehhez viszont vállalni kellett az antiszemitizmusból látszatszerűen valamennyit.[45]

Mindez persze nem azt jelentette, hogy németbarát lett, hiszen a MÉP képviselői közül a Laky–Bencs csoporttal tartotta a kapcsolatot, amely inkább németellenes volt. Teleki Pál és Szabó Zoltán is igyekeztek megakadályozni a nyilasok és egyéb szélsőjobboldali csoportosulás előretörését. Teleki Pál miniszterelnök 1940. december 17-én kelt levelében[46] megbízta Szabó Zoltánt az erdélyi nyilas mozgalom elleni szervezkedéssel, hogy a református egyház segítségével is terjessze Erdélyben a nyilas mozgalom vallás-, nemzet- és kormányzóellenességét, amely feladatot el is vállalta, segítőtársául pedig Turi Sándort választotta.

Szabó Zoltán Teleki Pál 1941. április 3-i halála után is tartotta magát az előbbi elveihez, ám amikor látta, hogy a politika egyre inkább a szélsőség és Németország irányába tendál felhagyott a Teleki-féle politikával és lépéseket tett a helyzet javítása érdekében. 1943 őszén ő is aláírta azt a kormányzóhoz és kormányhoz intézett memorandumot, mely a háborúból való kiválást és demokratikus irányba történő átalakulást szerette volna elérni. Innentől kezdve bekapcsolódott az ellenállási mozgalomba. A német megszállást követően ki is akart lépni a MÉP-ből, azonban több fasizmus ellen dolgozó barátjának illetve az Egyházkerület Tanácsának[47] kifejezett kérésére nem tette, mert így még tehetett valamit a bent maradtak befolyásolása érdekében, valamint így továbbra is hozzájutott a belső információkhoz.[48]

Szabó a Kiss János – Nagy Jenő-féle ellenállási mozgalom külügyi csoportjában vett részt Fekete Zsolt fedőnéven. 1944 októberének elején tar-

[44] Szabó Zoltán védőirata a Népbírósághoz. 1946. április 16. 4. Szabó Zoltán iratai /35.

[45] *Szabó Zoltán*: Pro memoria. Dr. Szabó Zoltán sárospataki theológiai tanár képviselősége alatti magatartásáról, különös tekintettel a zsidó kérdésre. Sárospatak, 1947. húsvét. Szabó Zoltán iratai /46.

[46] Teleki Pál miniszterelnök levele Szabó Zoltánnak. 1940. december. 17. Szabó Zoltán iratai /8.

[47] 1943-ban püspökhelyettes főjegyzővé választották meg, e tisztségében is több lépést tett egyházkerületi püspökénél és Ravasz László püspöknél is a zsidókérdés brutális megoldása ellen.

[48] Curriculum vitae. 3.

tott pártvezetőségi gyűlésen a Nemzeti Szövetségbe, a képviselők jobboldali, németbarát beállítottságú szerveződésébe való belépésről volt szó, a gyűlésen Szabó Zoltán határozottan a belépés ellen foglalt állást és ennek megfelelően nem is lépett be.

Az 1944. október 15-i nyilas hatalomátvétel idején Sárospatakon tartózkodott, innen visszament Pestre, de már nem a saját, Lánchíd utcai lakásában, hanem Móricz Miklós Szilágyi Erzsébet fasor 17. szám alatti házában lakott egy darabig. Miután nem engedelmeskedett SAS katonai behívójának, így december 2-tól katonaszökevénynek számított. Még 1944-ben bekapcsolódott a Nemzetközi Vöröskereszt Jó Pásztor akciójába, amely a zsidó gyerekekről gondoskodott, majd az ő elgondolásai alapján hozták létre a Vöröskereszt másik akcióját, a Segítő Bizottságot.[49]

Budapesten 1945. március 5-én kötött házasságot Szabó Annával,[50] az ostrom alatt mindketten a Vöröskereszt munkásaiként dolgoztak, Szabó Zoltán az OTBA kórház és az orosz katonai kórház parancsnokságának összekötője volt. Feleségével együtt leveleket, gyógyszereket közvetítettek a gettókban, csillagos és védett házakban is.

1945-ben Tildy Zoltán államelnök államtitkárságra kérte fel Szabó Zoltánt, ő azonban már nem akart politizálni, inkább sietett haza Sárospatakra és bekapcsolódott az 1944/45-ös tanév oktatói munkájába. Amikor úgy tűnt, rendbe jönnek dolgai, mivel a háború is lezárult, politikai pályafutása is véget ért és végre arra koncentrálhatott volna, amit igazán szeret – feleségére és pataki tanári munkájára[51] –, akkor zúdult a nyakába életének harmadik nagy próbatétele. Mint az 1940-es évek országgyűlési képviselőjét többször is letartóztatták. Először 1945. március 29-én, azzal az indoklással, hogy politikailag meg nem bízható egyén, aki az állam érdekeire aggályos.[52] Szabó Zoltánt azonban a Tiszáninneni Egyházkerület talán összes falujában ismerték – néhol falukutató, regős munkák miatt, máshol a népfőiskolás diákok révén, akik büszkék voltak rá, hogy egy országos hírű professzor tanítványai voltak –, ezért nyilatkozatok és tanúsítványok tucatjai érkeztek megmentésére, melyek ártatlanságát bizonyították.[53]

---

[49] *Szabó Zoltán*: Pro memoria i. m. 2.

[50] 1934-ben ismerte meg egy nyári vízi-cserkész tábor alkalmával.

[51] Hogy mennyire fontos és kedves volt számára pataki tanári állása jól jellemzi az a tény, hogy amikor a debreceni tudományegyetem teológia tanszékén megüresedet rendes tanszéki állást felkínálták neki, ő visszautasította azt és Patakon maradt.

[52] Véghatározat Dr. Szabó Zoltán rendőrségi őrizet alá vételéről. Sárospatak. 1945.március.29. Szabó Zoltán iratai /10.

[53] Lásd: Szabó Zoltán iratai. N. III. 3.

Önmagát védte a vádakkal szemben, saját maga írta fellebbezéseit és védőiratait, melyeket a rengeteg nyilatkozattal és kérelemmel támasztott alá. A kérelmek egyike volt például az úgynevezett Nemzeti Függetlenségi Fronton tömörült öt párt: a Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt, a Magyar Kommunista Párt, a Nemzeti Parasztpárt, a Polgári Demokrata Párt és a Szociáldemokrata Párt sárospataki szervezeteinek elnökei által a rendőrséghez írott kérvény, melyben azt kérik, hogy szabadlábon védekezhessen, vagy ha ez megoldhatatlan, akkor legalább az internálást házi őrizetre enyhítsék. Az indoklásban pedig felsorolják az eddigi népét szolgáló tevékenységét, és kinyilatkoztatják, hogy Dr. Szabó Zoltánt mindnyájan a magyar nép izzó lelkű szerelmesének és fáradhatatlan, önfeláldozó és hűséges munkásának ismerik.[54] Egy másik nyilatkozat, melyet 310 népfőiskolás írt alá szintén a szabadlábra helyezését kérte, hasonló érveléssel.[55] A védelmére született nyilatkozatok közül talán a Tiszáninneni Református Egyházkerület vezetősége által készített volt a legjelentősebb, ezt 88 egyházközség összesen 412 egyházi és világi vezetője írta alá.[56]

A fellebbezés és a csatolt nyilatkozatok hatására 1945. május 11-én a megyei rendőr főkapitányság házi őrizetre enyhítette az internálást, majd ezt követően november 16-én Szabó Zoltán kérvényezte szabadlábra helyezését. 1946. április 2-án megkapta az ellenállási mozgalomban való részvételét igazoló rendeletet Nagy Ferenc miniszterelnöktől, majd április 16-i dátummal egy hosszabb összefoglalást írt a vádiratra való reflektálásként, az ártatlanságát igazoló bizonyítékok felsorolásával.[57]

Végül 1947-ben felmentették, ügyének végleges lezárása viszont csak 1948-ban történt meg, mivel a források között még 1948. január 24-én keltezett pertörlési kérelem is van a Nemzeti Bizottság felé Szabó Zoltán részéről.[58]

ÉLETÉNEK UTOLSÓ SZAKASZA

Ezzel újabb megpróbáltatásokkal teli korszak zárult le Szabó Zoltán életében, mely után ismét visszatért a sárospataki teológiához. Azonban pozitív dolgok is történtek vele, hiszen 1945-ben újra megnősült, 1946. február 3-án megszületett lányuk, Anna, majd 1948. május 8-án egy újabb leánnyal, Máriával bővült a család. Emellett szakmai téren is újabb és újabb tisztségeket kapott:

[54] Szabó Zoltán iratai /15.
[55] Uo. /17.
[56] Uo. /18.
[57] Uo. /35.
[58] Uo. /48. és 50.

az Országos Táj- és Népkutató Intézet még 1940-ben tagjai közé választotta, a Keresztyén Népfőiskola Munkaközössége elnökségébe és Nyíregyházán a Bessenyei Társaság Igazgatótanácsába is bekerült.

Továbbra is szervezője és irányítója volt a Kollégium tanórákon kívüli alkalmainak és a népfőiskolának is. Úgy tűnt tehát, hogy egyenesbe jön az élete, azonban 1951-ben felszámolták szeretett Sárospataki Református Kollégiumát, bárhogy is küzdött megmentéséért, így munkahely nélkül maradt. Hiába keresett más munkahelyet, hosszú pere nem múlt el nyom nélkül, ismét megbélyegzett ember lett, csak most épp az ellenkező oldal, a baloldal – a hivatalos politika – részéről. Egy évig még Sárospatakon élt családjával, majd Ófehértón lett lelkész. Azonban ott nem érezte jól magát, így 1956-ban közmegegyezéssel állást cserélt a noszvaji lelkésszel.[59]

Noszvajon sokkal inkább otthon érezte magát, hamar beépült a gyülekezet és a faluközösség életébe. Régi lendületével vetette bele magát helytörténeti és néprajzi munkákba. Ezek kapcsán 1961-től szorosabb kapcsolatba került a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetével, 1964-ben pedig a Magyar Néprajzi Társaság is tagjai közé választotta.[60] A következő évben agytumort diagnosztizálnak nála, amibe 1965. február 20-án bele is halt. Szabó Zoltánt Noszvajon temették el, hamvait 1974. február 15-én a sárospataki temetőbe szállították át.

ÖSSZEGZÉS

Látható tehát, hogy Szabó Zoltán élete és munkássága jelentős és sokoldalú volt. Olyan ember volt, aki szinte egész életét a magyar nép helyzetének jobbra fordítására szentelte és nem félt idejét és erejét áldozni e cél érdekében, mégis számos megmérettetés érte emiatt. Ifjúkori célkitűzéseit élete végéig megtartotta, hiszen hihetetlen kitartással és következetességgel küzdött a magyar falu és a falusi emberek megismerése és megsegítése érdekében. Tette mindezt úgy, hogy közben *„nem ragadta el semmiféle izmus, nem lett megszállottja semmiféle elméletnek. Amit tanult, olvasott, hallott, azt átszűrte a józan észnek, a gyakorlati gondolkozásnak azon rostáján, amit a tudománytól és elmélettől meg nem fertőzött egyszerű embereink sok esetben meglepő sikerrel tudnak alkalmazni.”*[61]

Olyan ember volt, aki céljaiért a politika viharai közt is kiállt, és amikor képviselő lett, akkor is végig tartotta magát hozzájuk, és mindezt olyan

[59] *Bojtor I.*: Dr. Szabó Zoltán i. m. 7.
[60] *Szentimrei M.*: Szabó Zoltán i. m. 13.
[61] *Enyedy Andor*: Mi volt nekem Szabó Zoltán? 1. Kézirattár An. 2703.

leleményességgel és sikerrel, hogy bizonyos kérdésekben a kormánypárti és ellenzéki képviselők közötti ellentétet is képes volt feloldani, és mindkét oldal támogatását megnyerte – sokkal inkább volt ő egyedi, kivételes, *„ritka fényű magyar elme.”*[62]

[62] *Nagy Barna*: A volt tanítványok nevében i. m. 5.

Kovács Balázs

ÉLET A SZAMOS PARTJÁN. TUNYOG ÉS MATOLCS TÁRSADALOMTÖRTÉNETE A HORTHY-KORBAN

BEVEZETÉS

Egy falu társadalmának vizsgálatához közel sem állnak olyan bőséggel rendelkezésre források, mint egy város vonatkozásában. Jelen esetben a makrotörténeti megközelítésen – elsősorban a statisztikai adatsorokon – túl levéltári források sem állnak elegendő mennyiségben rendelkezésre. Éppen ezért kiemelt helyzetbe kerül az élőszóban elmondott emlékezés, az oral history. De vajon mennyire használhatóak ezek a források? A történészek sem egységesek e kérdésben. A hagyományos történetírás elutasítja és kizárólag az írott forrásokra támaszkodik, mások elfogadják, de az írott források alá rendelik. Szerintük ezek a források önmagukban nem elegendőek. Megint másoknak viszont módszertanuk alapját jelentik. Gyáni Gábor e kérdést vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy elsősorban nem a múlt magyarázatához, hanem annak megértéséhez használható a legjobban, sőt ilyen tekintetben az írott forrásnál is alkalmasabb.[1] Véleményem szerint a lokális társadalomtörténetnél, főleg, mint ahogy esetünkben is, kis településekről van szó, már-már elengedhetetlen. Ezen túl azonban mégis erős forráskritikát igényel. Szintén Gyáni írja, hogy *„az oral history keretében megszólalók* […] *úgy gondolják (sőt meg vannak róla győződve), hogy ők a múlt igazi tanúságtevői, hiszen az immár történelemmé érett múlt valamikori cselekvő és szenvedő alanyai, primer ágensi tapasztalatokat (tudást) szereztek a hajdan volt eseményekről, amit most megosztanak az utánuk jövő generációkkal."*[2] A megszerzett tapasztalat azonban nem biztos, hogy mindig helyesen mutatják a múltat, éppen ezért szükség van az interjúk kritikájára is. Legalábbis akkor, ha valamiféle kollektív igazságot keresünk. Azonban társadalomtörténeti szempontból is fontos lehet az egyén véleménye, azaz a saját történelmi tapasztalata. Ekkor tehát azt vizsgáljuk, hogy egy konkrét személy hogyan látta, érezte, tapasztalta élete eseményeit, eltekintve attól, hogy rámutatatnánk az életében tapasztalt események valódi, általa nem ismert mozgatórugóira. Az oral history társadalomtörténeti felhasználásakor viszont épp ez lehet e forrástípus pozitív oldala. Megismerhetjük tehát az egyén látószögéből a társadalmat, ezzel könnyebben feltárhatjuk az egyes társadalmi folyamatokat. Így a *„minél többet megtudni*

[1] *Gyáni Gábor*: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp., 2000. 128. és 136.
[2] *Uő*: Az elveszíthető múlt. Bp., 2010. 85.

róluk, általuk"[3] elvvel eljutunk az agency historyhoz, ahol a történelmi tapasztalat „vizsgálata" kerül a középpontba. E tanulmányban a társadalom térbeli megosztottságáról, térhasználatáról szóló rész is az agency history jegyében készült. Vagyis az emlékező saját társadalmi képét használva – ő egy hármas szerkezetet vázolt fel, amelyben a társadalmi rang, a tekintély, illetve a földbirtokmennyiség volt a fontos – próbáltam bemutatni a helyi közösség térbeliségének jellegzetességeit. A társadalom részletes jellemzésénél viszont már eltekintettem ettől és ekkor a foglalkozási megoszlást vettem alapul. Végül még egy problémát említenék az oral history kapcsán. Ezzel a módszerrel ugyanis a Horthy-kor vizsgálata már több nehézségbe ütközik. Egyrészt a terepi munka egyre nehezebb az idő múlásával, hiszen egyre kevesebb olyan ember lesz, aki alkalmas interjúadásra. Másrészt viszont az erre alkalmas, kitűnő emlékezettel rendelkező személyek is azt a kort, amelyről beszélnek, gyerekként élték meg. Véleményem szerint éppen ezért ezek az interjúk egyes témák elemzéséhez már nem alkalmasak. Példaként említhetném, hogy a Horthy-korszak politikatörténetéről hiteles képet, a kort néhány évesen megélő személy valószínűleg már nem tud mutatni. Erről a kérdésről néhány évesen ugyanis aligha tájékozódott, a történésekről később – jelen esetben a világháború után –, másodkézből értesült vagy tanult. Ez viszont már nem az akkori történelmi tapasztalata lesz. Igaz azonban, hogy ez a politikatörténeten kívül minden vonatkozásban igaz. Bár erre a kérdésre némiképp választ ad az, ha eleve nem korabeli tapasztalatként értékeljük az oral history forrásait. Az emlékezés ugyanis, ahogyan erre Frederic C. Bartlett angol pszichológus rámutatott, mindig a jelenből íródik.[4] Tehát a múlt reprodukálását befolyásolja a jelen is. Ezt Szabó Dezső teszi érzékletessé, amikor az Életeimben a következőket írta. *„Mikor életrajzomat írom, nem visszaemlékezem: most élő életem egyik döntő elemét adom."*[5] Ezzel együtt is azonban egy esetünkben a helyi társadalom megismeréséhez mindenképpen hasznos az oral history. Éppen ezért tanulmányom nagymértékben támaszkodik a visszaemlékezők által elmondottakra.[6]

[3] Gyáni szavait idézi *Bartha Ákos–Szilágyi Zsolt*: Történelmi tapasztalat, mint mentális valóság.(A történelemoktatás és a történetírás néhány kérdése a személyes emlékezet tükrében.) Forrás, 43., 2011: 7–8. sz. 235.
[4] Idézi *Gyáni G.*: Emlékezés, emlékezet i. m. 131.
[5] Uo. 132.
[6] A kutatás keretében interjukat készítettem két 1931-ben született matolcsi lakossal, Soós Imrével és Tisza Gézával, amelyeket a továbbiakban forrásként használok fel.

TUNYOG ÉS MATOLCS

A mai Tunyogmatolcs az 1950-es éveket megelőzően két külön falu volt. Tunyog és Matolcs földrajzilag Szatmárban, az egykori Szamos (a korban már a Holt-Szamos) két partján feküdt egymással szemben. Mindkét falu fejlődését alapvetően meghatározta földrajzi fekvése. A Szatmári-sík jó feltételeket biztosított a megélhetéshez. Éghajlata megfelelő volt a földműveléshez, így a mezőgazdaság játszotta a főszerepet az itt élő emberek életében. A két település sorsára döntő befolyással volt a folyó is. A Szamos áradásai ellen való védekezés határozta meg a falvak térbeli elhelyezkedését. A szabályozások előtti sűrű folyóhálózat és a járhatatlan mocsarak, lápok védelmet nyújtottak. Éppen ezért a háborúk kevésbé pusztították e területet, amely így megtartotta tradicionális településrendjét.[7] A két falu szoros kapcsolatban állva, nagyon hasonló, de mégsem ugyanolyan történeti utat járt be.[8] Az évszázadok során Matolcsnak kiemelkedőbb szerep jutott. A 17. században mezővárosi rangot nyert.[9] Társadalmuk fejlődését tekintve viszont nagyjából egységes képet mutatott a két település.

---

[7] *Beluszky Pál*: A Nagyalföld történeti földrajza. Budapest–Pécs, 2001. 25.

[8] Tunyog a források szerint a Káta nemzetség első Szatmár vármegyei szerzeményei között találhatjuk. A Káták ideköltözésekor és egyházalapításakor azonban már lakott hely volt, mivel az adományozáskor nem állhatott jobbágytelek nélkül. (*Maksai Ferenc*: A középkori Szatmár megye. Bp., 1940. 52–53.) A falu nevét a Vaja környékén élő várjobbágy családokból ide került Tunyogi birtokosról kapta. Maga a Tunyog név szláv eredetre utal. Maksai szerint viszont a Káták jobbágyai, mint ahogy azt a középkori névanyag bizonyítja, magyarok. A kisnemesi származású Tunyogiaknak tehát nem volt közük a kezdeti településhez, mivel idegenből kerültek oda oly módon, hogy nemzetségi taggal kötöttek házasságot. (Maksai F.: A középkori Szatmár i. m. 63. és 222.) Arra a kérdésre azonban, hogy pontosan mikor alapították a falut, nem tudunk válaszolni. A legkorábbi évszám a faluval kapcsolatban egy 19. századi feljegyzés, miszerint a falu templomának északi falán az 1011-es évszámot olvasták le. (*Várady József*: A Tiszántúl református templomai. Debrecen, 1991. 975.) Ha ezt az évszámot nem is fogadjuk el a templom építésének éveként, akkor is bizonyos, hogy a megtelepedett magyarság első falvai között már ott lehetett valamikor a 10. században. Matolcs középkori történetét tekintve bizonytalanok a kezdetek. Hasonlóan Tunyoghoz, Matolcsnak sem tudjuk, hogy mikor és kik alapították meg. A Matucsinai kisnemesi család a 14. században tűnik fel, és ekkor hét falu van a birtokukban. A hét faluból négy, köztük Matolcs sem szerepel a 14. század előtt. Ebből akár az is következhetne, hogy esetleg a Matucsinaiak alapították a 14. században. A Matucsinaiak kezén lévő maradék három faluról azonban korábbról is szólnak a források, ez pedig azt sejteti, hogy a többi négy település, így tehát Matolcs is korábbi kialakulású. (*Maksai F.*: A középkori Szatmár i. m.)

[9] 1665-ben superintendentiális gyűlést tartanak itt. Szatmár vármegye megyegyűléseit több alkalommal is Matolcson tartották, így például 1669-ben és 1707-ben is. Virágzó kereskedelemmel és gazdasággal rendelkezett ebben az időben. Lakosai már a 17. század közepén híres szűrcsapók, céhlevelük 1714-ből való. Ugyanebben az évben vásárjogot is kapott. A század végén pedig messze földön híres a matolcsi guba, amely évszázadokra „rányomta bélyegét szinte az egész Tiszántúl paraszti viseletére". (*Szabadfalvi József*: Ötödfél évtized terméséből. Miskolc, 1998. 15.) Iskolája a 17. században válik híressé. Négy, de néha hatosztályú, ahol gimnáziumi tárgyakat oktattak. (*Vende Aladár*: Szatmár vármegye községei. In: *Borovszky Samu:* Magyarország vármegyéi és városai. [CD–ROM]. Bp., 2003. 113.)

Vizsgálódásainkat leszűkítve a két világháború közötti időszakra az 1920-as, az 1930-as és az 1941. évi népszámlálási adatok[10] alapján, felekezeti szempontból, a két falut többségben reformátusok lakták – megfelelően annak, hogy egy hatalmas református tömb közepén éltek. Arányuk a korban végig 90% fölött alakult mindkét településen. A kálvinisták után a legtöbben az izraelita felekezethez tartoztak. A római és a görög katolikusok száma mutatott még valamelyest magasabb értéket. Míg az evangélikus és görög keleti egyházak néhány fővel képviseltették magukat a falvakban. A nem reformátusok száma Tunyogon több, feltűnő, hogy viszonylag magas az izraeliták száma. A zsidók mellett még jelentős számban éltek cigányok a két faluban. Rajtuk kívül még 1930-ban regisztráltak Tunyogon 1, Matolcson 2 fő német anyanyelvű lakost, akik közül 1941-ben már csak 1 fő volt jelen Matolcson.[11] A két faluban döntő többségben viszont magyarok éltek. A cigány etnikumra, 1893 után, csak az 1941. évi népszámlálás fordított figyelmet, azonban ez a felmérés sem megbízható, más forrásból ugyanis egyértelműen kiderül, hogy jóval meghaladja a számuk a népszámlálásban feltüntetett értéket.[12]

Ha a két falu társadalmának foglalkozás szerinti megoszlását tekintjük, akkor lényegében hasonló arányokat találunk a két községben. Az 1. táblázatból egyértelműen kitűnik, hogy mindkét település lakosságának túlnyomó része mindhárom időpontban őstermeléssel foglalkozott. Tunyog esetében ez a szám nőtt, Matolcson az 1930-as felmérés esetében mutatkozott egy kisebb visszaesés, jóllehet 1941-re szinte visszaállt az 1920-as érték, azaz valamivel több, mint 600 kereső foglalkozott mezőgazdasággal. Ha ehhez hozzávesszük az eltartottak számát is, akkor az arányok még inkább eltávolodnak egymástól. Még 1930-ban is, amikor a legkevesebb matolcsi élt földművelésből, a teljes lakosság 84%-át adva. Tunyogon ugyanekkor – ha itt szintén hozzávesszük az eltartottakat is – ez az arány 85%.

[10] Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 69. kötet. Az 1920. évi népszámlálás. A népesség főbb demográfiai adatai. Bp., 1923. (Továbbiakban: MSK ÚS 69. kötet.); Központi Statisztikai Hivatal. Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 83. kötet. Az 1930. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint. Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Bp., 1932. (Továbbiakban: MSK ÚS 83. kötet); 1941. évi népszámlálás demográfiai adatok községek szerint. Bp., 1947. (Továbbiakban: KSH 1947.)

[11] MSK ÚS. 83. kötet. és KSH 1947.

[12] 1943-ban a hatósági orvosok felmérése szerint 1942–1943 tájékán 208 240 cigánynak tekintett ember élt az 1941. december 31-i határok közötti Magyarországon. Ez többszörösen meghaladja az 1941-es népszámlálást, amikor is 57 776 ember vallotta magát cigány anyanyelvűnek, 74374 fő pedig cigány nemzetiségűnek. Ráadásul a hatósági orvosok összeírása figyelmen kívül hagyta mind a nagyvárosi, mind a kóbor cigányokat. *Karsai László*: A cigány társadalom Magyarországon 1944 előtt. In: Magyarország társadalomtörténete, 2. kötet. 1920–1944 (Szöveggyűjtemény). Szerk. Gyáni Gábor, Bp., [1995]. 354–355.

Az iparosok kerültek a második helyre. Bár a gazdálkodásból élőktől jelentősen elmaradtak, hiszen a korban arányuk végig 5,5–8,5% között mozgott, azonban azt kell megállapítanunk, hogy a többi foglalkozáshoz képest az iparosok száma mégiscsak számottevő volt. Megállapítható még, hogy mind a három időpontban Matolcson több iparos működött, mint Tunyogon. 1941-ben pedig mindkét faluban kevesebb mesterember tevékenykedett, mint a két korábbi időpontban.

Foglalkozások	1920		1930		1941	
	Tunyog	Matolcs	Tunyog	Matolcs	Tunyog	Matolcs
Őstermelés	446	614	445	572	494	605
Ipar	46	58	43	55	37	40
Kereskedelem és hitel	10	4	15	8	20	16
Közlekedés	7	4	5	3	5	4
Közszolgálat és szabad foglalkozások	7	7	10	9	13	17
Véderő	0	7	2	1	0	n. a.
Nyugdíjasok, tőkepénzesek	1	1	6	0	3	9
Háziselédek	9	3	8	1	n. a.	n. a.
Egyéb	0	0	0	1	1	2
Összesen	526	698	534	650	573	693

1. táblázat
Tunyog és Matolcs kereső lakosságának foglalkozás szerinti összetétele, 1920–1941
(Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 71. kötet. Az 1920. évi népszámlálás. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenkint. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1925.
(Készítette a szerző.)

Ami a többi kategóriát illeti, megállapítható, hogy az iparosokon és az őstermelésből élőkön kívül viszont kevesen éltek. A kereskedőkön és tisztviselőkön kívül már csak egy-egy fő képviselte a különböző foglalkozásokat. A kereskedők az iparosokkal ellentétben Tunyogon voltak többen. Ez azzal

magyarázható, hogy Tunyogon több volt a zsidó lakosság száma, akik hagyományosan kereskedelemmel foglalkoztak. Bár az ábrából kevésbé jól kivehető, azonban a pontos számok ismeretében érdekességet mutat, hogy a kereskedők száma Matolcson az 1920. évi 4 fő és az 1930. évi 8 fő után 1941-ben már 16 főre nőtt. Tehát a harmincas években megduplázódott a számuk. Igaz ezzel együtt Tunyogon is emelkedett, hiszen 10 és 15 főről 20-ra változott. Ez azzal magyarázható, hogy 1941-re jelentősen megnőtt az izraelita vallásúak száma Matolcson. A táblázatból kiderül még, hogy népesség néhány százaléka volt csupán házi cseléd, valamint az, hogy néhány családfő a közlekedésben dolgozott. Itt elsősorban vasúti munkásra kell gondolni. Egy nagyobb hányadot alkottak a közszolgálatot végző személyek. Egy irat szerint, amely Matolcs 1923. évi kiadásait sorolja, közszolgálatot végzett a levélkihordó, a halottkém, a községi futár, a szülésznő és a mezőőr.[13] A fennmaradó lakosságból pedig mindössze néhányan voltak katonák illetve nyugdíjasok.

A demográfiai folyamatokról elmondható, hogy a korban Tunyog és Matolcs népessége valamelyest nőtt. Az egész század viszonyában csak a világháború éveiben esett vissza a növekedés. 1920-ig nagyjából ugyanakkora mértékben változott a két község népességszáma. A Horthy-korban ezzel szemben megduplázódott a két falu közti különbség. Tunyog teljes népessége lényegében stagnált. Kisebb növekedés csak 1941-re következett be, azonban ekkor is csak kevéssel haladta meg az 1910. évi népességszámot. Matolcs népessége viszont ezzel ellentétben a Horthy-korban folyamatosan nőtt. A termékenységi ráta az első világháború éveitől eltekintve végig pozitív. A világháború a lakosság növekedését megakasztotta – azt, hogy milyen veszteségeket okozott a következő ábra is mutatja.

Ha a 20–24 évesek kategóriájára nézünk, akkor jól kirajzolódik és már az elején szembeötlő, hogy ebben az életkorban feltűnően kevés ember élt mindkét faluban, melynek oka az első világháború. A születés-halálozás arányból az is látszik, hogy a háború utolsó éveiben, valamint 1919-ben volt a legalacsonyabb a termékenység. A háború miatt meg nem született gyerekek, egyszerűen hiányoztak a falu társadalmából. A háború és az 1919-es év eseményein túl, még egy fél generációjába is került mindez a két falunak.

[13] Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár (Továbbiakban: SZSZBML) IV. B. 757/b. 110 d. Szatmár, valamint Szatmár, Ugocsa és Bereg k. e. e., Szatmár-Bereg vármegyék és Szatmár-Bereg Megye alispánjának iratai/ Igazgatási iratok.

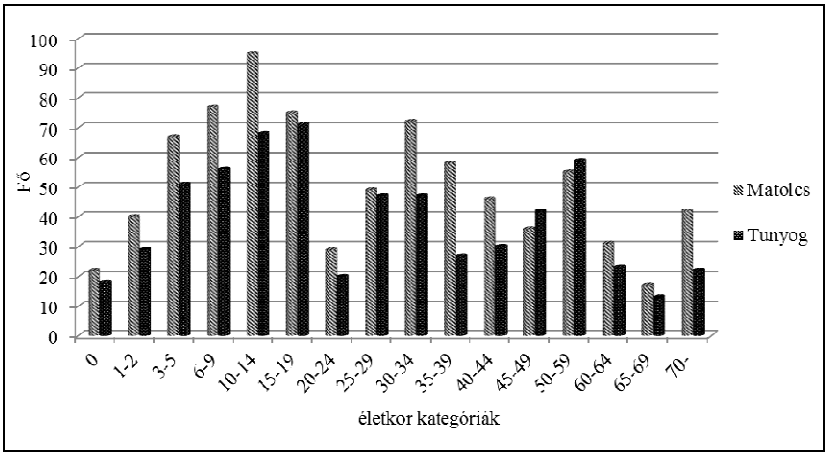

1. ábra
Tunyog és Matolcs férfi népességének száma életkor kategóriánként 1941-ben
Forrás: KSH 1947.
(Készítette a szerző.)

ÉRTELMISÉGIEK, TISZTVISELŐK: A MŰVELT RÉTEG

Wies István szerint egy faluban a művelt osztályhoz tartozókat el kell választani a falu egyéb társadalmi elemétől. Ezt a réteget pedig a földesúr, a gazdatiszt, a jegyző, a tanító, a lelkész, a tehetős és befolyásos gazdák, valamint a jobb iparosok alkotják. Azonban rögtön hozzá is teszi, hogy földesurak elvétve találhatóak Csonka-Magyarországon, a gazdatisztek pedig már munkájuk révén érdekellentétbe kerülnek a lakossággal, ezért sem a földesurat, sem a gazdatisztet nem nevezhetjük meg általánosan a két világháború közötti falvak vezetőiként.[14] Az így megmaradt társadalmi elemeket tekintem a falu egyfajta helyi elitjének. Ezen helyi elit öt fő pilléren, öt foglalkozáson áll. Ez alatt a községek jegyzőit, bíróit, lelkészeit, tanítóit értem. Ehhez pedig még kapcsolódnak a képviselőtestületi tagok. Vagyis olyan emberekről van szó, akik a falusi átlagnál magasabb műveltséggel rendelkeznek, ám nem feltétlenül értelmiségiek. Szavuk azonban mégis döntő a két falu életében, személyüket pedig olykor tisztelet övezi.

A községek hivatalos elöljárói a bírók voltak. A bírók elnököltek a falu döntéshozó szervének, a képviselőtestületének az élén. A képviselőtestület összetételét tekintve fele részben választás útján bekerült személyek, míg fele

[14] *Weis István*: A mai magyar társadalom. Bp., 1930. 38.

részben a virilisek alkották. De rajtuk kívül még részt vehettek a képviselőtestület ülésén olyanok, akik tisztségüknél fogva voltak erre jogosultak. Ilyen volt például a jegyző, és ha van, akkor a helyettese, a községi orvos vagy például a pénztárnokok. A képviselőtestület döntött tehát a falu előtt álló helyi kérdésekben. A jegyzőket a képviselők választották meg, és életük végéig viselhették e tisztséget.[15] Matolcs esetében a képviselőtestület 12 főből állt, amelybe tehát 6 fő, mint a legtöbbet adózó került be, 6 főt pedig beválasztottak. Továbbá tisztsége alapján részt vett a községi bíró, a jegyző, a törvénybíró, a közgyám, és négy esküdt. Rendes üléseiket évente kétszer, márciusban és augusztusban tartották, azonban lehetőség volt természetesen rendkívüli ülésre is.[16] Tunyog esetében ez szinte teljesen megegyezett. Ugyanúgy 12 főből állt a képviselőtestület, azonban itt a tisztség alapján bekerült a képviselőtestületbe az adóügyi jegyző. A képviselőtestület üléseit tekintve pedig teljesen megegyezik a két falu gyakorlata.[17]

A falvak a legnagyobb befolyással rendelkező személyei és a gyakorlatban elsőszámú vezetői, a jegyzők. Matolcs körjegyzőségi központ, tehát itt tartózkodik a legtöbbet a jegyző a körjegyzőség falvai közül. Tunyog viszont a Győrteleki körjegyzőséghez tartozott. Így Hoffmann Ferenc körjegyző nem Tunyogon székelt, de természetesen szerves részét képezte a falu irányításának. Weis szerint tehát ők a legbefolyásosabbak, hiszen a jegyzők azok, akik érintkeznek a felsőbb vezetéssel és rajtuk keresztül érvényesül az állami akarat. Kapcsolataikat erősítik a jegyzők azzal is, hogy aktívan részt vesznek a társadalmi szervezetekben.[18] Ez jelenik meg esetünkben is, hiszen például a matolcsi körjegyzőt, Tardy Bélát is úgy jellemezték, hogy Matolcs társadalmi életében számottevő a szerepe. Elnöke például a Polgári Lövész Egyletnek. Ugyanennek a szervezetnek a vezetője pedig Bornemissza István matolcsi aljegyző.[19] Ezek is hozzájárultak ahhoz, hogy a falu egyszerű lakója személyét mégsem érzi magától távolinak és elérhetetlennek, ugyanis például hozzá lehet fordulni a különböző, akár mindennapi problémákkal. A jegyzők tekintélyét pedig még jobban növelte, hogy tisztségük iskolához kötött volt, ellentétben a bíróival. Ezt bizonyítják a visszaemlékező szavai is, aki szerint a *„jegyző volt a főminden, mert az volt az iskolát végzett ember.”*[20] Tehát az, hogy valakiből jegyző vált, már előre egyfajta tiszteletet váltott ki, hiszen

[15] *Püski Levente*: A Horthy-rendszer. Bp., 2006. 195.
[16] SZSZBML. V. B. 156/c. 2. d. Matolcsi körjegyzőség közigazgatási iratai.
[17] Uo. V. B. 131/c. 1. d. Győrteleki körjegyzőség (Tunyog) közigazgatási iratai.
[18] *Weis I.*: Magyar társadalom i. m. 42.
[19] Szatmár és Bereg vármegyék fejlődés és kortörténete (Trianon után). Szerk.: Dömjén Miklós. Bp., 1932. 202.
[20] A szerző Tisza Gézával készült interjúja. 2011. augusztus 28.

tudták az emberek, hogy neki magasabb fokú tanulmányokat is kellett végeznie. A jegyzők így érvényesíteni tudták akaratukat a képviselőtestületi üléseken is, amelynek bár nem tagjai, de ők terjesztik be javaslataikat, és a fentiek tükrében szavuk igen sokat ért.

Weis István szerint a jegyzőkkel ellentétben a papok befolyása viszont csökken a falvakban. Az egyik okot a két hivatás különböző oktatásában látja. Véleménye szerint ugyanis a jegyző képzés arra készít fel, sőt szinte késztet, hogy foglalkozz a közügyekkel. Ezzel szemben a lelkészképzésben a világi ügyek nem kapnak megfelelő hangsúlyt. Így pedig a papok nem tudnak világi kérdésekben is magabiztosan utat mutatni. A másik ok pedig anyagi, konkretizálva a párbér.[21] Wies szerint a falu lakói már igazságtalannak érzik azt, hogy az egyházközségi adó és a papoknak az esetenkénti juttatáson kívül még további szolgáltatásokat várnak tőlük. Ez pedig nézeteltérést okoz a lakosok és a pap között.[22] Tunyog és Matolcs esetében nehéz megválaszolni azt a kérdést, hogy csökkent volna a lelkészek befolyása a két faluban. Azonban ha figyelembe vesszük, hogy a község *„elég vallásos nép volt* […], *már az iskolában kötelező volt minden nap templomba menni. Bibliával, zsoltárral ellátták az embereket."*[23] Valamint azt, hogy „[a vallás] *még nagy volt, nagy szó volt, aki nem ment* [templomba]."[24] Egy ilyen helyzetben valószínűleg nem csökkent a lelkészek presztízse és befolyása a falvakban. Erre talán a legjobb bizonyíték az, hogy Leövey Miklós[25] tunyogi református lelkész is, és Kerekes Gyula[26] matolcsi református lelkész is ott ült a saját faluja képviselőtestületében. Tehát ottani ténykedésükkel mindenképpen hatást gyakoroltak a helyi lakosságra. Ezt végérvényesen alátámasztja az emlékező, amikor leszögezi, hogy *„a papnak, a bírónak, a tanítóknak, ezeknek meg volt az alapvető tekintélyük."*[27]

Ami a negyedik pillért jelentő tanítók háttérbe szorulását illeti, annak több oka is van Weis szerint. Egy ilyen okként hozza fel azt, hogy a vidéki

[21] A párbér az egyházközségi adón felül a lelkészeknek járó, általában terményben teljesített szolgáltatás.
[22] *Weis I.*: Magyar társadalom i. m. 42–43.
[23] A szerző Tisza Gézával készült interjúja. 2011. augusztus 28.
[24] A szerző Soós Imrével készült interjúja. 2011. augusztus 5.
[25] Leövey Miklósról a korabeli monográfia így ír: *„30 évet meghaladó papi működésével nem csak hívei között, hanem a megye társadalmának legszélesebb rétegeiben is, osztatlan megbecsülést és szeretetet érdemelt ki. Tagja a vármegye törvényhatósági bizottságának. Renováltatta a tunyogi templomot és elősegítette lelkes szorgalmazásával és az új református iskola felépítését."* – Szatmár és Bereg. Dömjén M. i. m. 143.
[26] Kerekes Gyula 1905-ben kerül Matolcsra, *„amely időtől, mint a községnek közmegbecsülésben álló papja teljesíti áldásos munkáját."* Szatmár és Bereg. Szerk.: Dömjén M. i. m. 203.
[27] A szerző Tisza Gézával készült interjúja. 2012. április 30.

vezető réteg távolságtartó volt velük szemben, és a társas érintkezést kerülték a tanítókkal. A háttérbe szorulás további miértjeként szerepel nála az, hogy az alacsony fizetéssel rendelkező nevelők nem tudnak magas életszínvonalat teremteni maguknak. Ez pedig olyan külsőségekben is megjelenik, hogy például kerékpárral közlekednek vagy rászorulnak a falubeliek terményeire. A falu lakossága viszont ezt látja, és e szerint ítél, ami viszont kedvezőtlen lesz a tanítóknak. Weis ezen felül egy érdekes okot is megnevez. Szerinte ugyanis általános megfigyelés, hogy az sem segít az oktatók megítélésen, ha egyben kántorok is a falujukban. Ezt azzal indokolja, hogy *„népünk megtartott az ú. n. ázsiai büszkeségből annyit, hogy a pénzért éneklő vagy zenélő egyént mulattatónak és nem komoly tényezőnek tekinti; annak a kántornak, aki orgonál és énekel, aki pénzért vagy terményért kötelességszerűen részt vesz temetésen, tanítóként sincs tekintélye és hatása."*[28] Összességében így lesz a tanítóknak rossz társadalmi megítélése és megélhetése a faluban, ez pedig sokszor azt eredményezi, hogy a pedagógusok rangon alul házasodnak, ezután pedig többségük, még ha akaratán kívül is, de átveszi a párja családjának művelődését. Ezt pedig tovább rontja a környezete véleményét.[29]

Matolcs és Tunyog esetében viszont, csakúgy ahogy a lelkészek esetében is, Weis megállapításainak néhány eleme kétségkívül igaz lehet, azonban mégis inkább azok ellentétei igazolódtak be. A kántor Matolcson is történetesen egy tanító volt. Az interjúkból azonban az derült ki, hogy ez nem befolyásolta megítélését. A gyerekek körében természetesen tekintélyük volt, ha figyelembe vesszük azt az emléket, hogy a *„a tanítónak a szava szent volt az iskolába."*[30] De egy korábban idézett interjúrészletből az derül ki, hogy a felnőtt társadalom körében is tekintélyük volt. Ami a rangon aluli házasságot illeti, a Dömjén kötetében szereplő tanítóra nem igaz. Tóth Margit ugyanis Kereskényi László, községi irodatiszt felesége, aki tisztségéből fakadóan részt vesz a képviselőtestületi üléseken. Dömjén pedig azt tartotta fontosnak megemlíteni róla, hogy *„értékes tagja a község társadalmának."*[31] Feltehetően tehát a neje sem lehetett negatív megítélésű. Igaz ugyan, hogy ő Matolcs szülöttje, ami természetesen előnyt jelent ebben a tekintetben, hiszen egy idegenből érkezővel szemben mindig nagyobbak egy közösség fenntartásai. Ami azt illeti, hogy a falu gazdagabbjai sem keresik a társadalmi érintkezést a nevelőkkel – amit Weis azzal példáz, hogy *„alig van eset, hogy a vidéki úri társaságnak a művelt és jó modorú tanító is tagja lehessen, hogy vacsorákra, va-*

[28] *Weis I.*: Magyar társadalom i. m. 45.
[29] Uo. 44–45.
[30] A szerzőTisza Gézával készült interjúja. 2011. augusztus 28.
[31] Szatmár és Bereg. Szerk.: Dömjén M. i. m. 202.

dászatokra meghívják."[32] – megint csak nem állja meg a helyét. Ugyanis az egyik interjúban vadászatot firtató kérdésemre a következő derült ki: *„a faluban vagy 5–6 nagygazdának volt vadászfegyvere. Akkor Kovács Jóskának, akit kántortanítónak hívtunk, mert a templomba ő orgonált, annak volt puskája.*"[33] A visszaemlékezőnek tehát a nagyobb gazdák mellett éppen a kántortanító jutott eszébe vadászként. Weis megemlíti, hogy emeli a tanítók tekintélyét a levente intézmény, legalábbis ott ahol a levente oktatói feladatot is egy nevelő látja el. Ez esetünkben is így volt, ráadásul Milák Kálmán a matolcsi leventék főoktatója *„értékes és kiváló pedagógus.*"[34] Ebből és a fentiek alapján tehát Weis koncepciója nem igazolódott be, sokkal inkább Gárdonyi, novellás gyűjtemény formájában megörökített személyes tanítói tapasztalatai (a társadalom felnézett rá, szavát megfogadták) érvényesülnek Tunyogon és Matolcson is.[35]

„A MAGYAR FÖLD HŰSÉGES MŰVELŐI"

Ez a mondat is szerepel az 1940-ben megjelent *„A Trianoni Magyarország mezőgazdasága"*[36] című vaskos kötet utolsó fejezetének címében. Itt 119 oldalon keresztül találkozhatunk a „hűséges művelőkkel" az egész országból, köztük 1 tunyogi és 17 matolcsi földbirtokossal is. És valóban hűségesnek lehet mondani, hiszen már évszázadok óta a mezőgazdaság töltötték ki az itt élő emberek mindennapjait. Természetesen ezek a családok között azonban mutatkoztak különbségek, hiszen mezőgazdaságból él a nagyobb földbirtokostól kezdve a parasztokon át a gazdasági cselédek és a napszámosok is. De mit is jelentenek ezek az elnevezések. Általában e rétegek elválasztására a földtulajdon nagysága ad kiindulópontot. A két világháború között paraszti birtoknak bizonyult a 100 kat. hold alatti gazdaság, az ezt meghaladó földbirtokokat pedig már egyszerűen úri birtoknak nevezték.[37] A valóságos helyzetet megismerni, azonban így egy merev határvonallal valószínűleg nem lehet, hiszen 100 holdnál többel rendelkező fölműves is lehetett paraszt, és természetesen voltak olyanok is, akiknek bár kevesebb volt a földterületük, mégsem nevezhetjük őket parasztoknak. Ennek ellenére mégis szükséges valahol a birtokos parasztság földtulajdonának felső határát megszabni, így ezt a mes-

[32] *Weis I.* Magyar társadalom i. m. 44.
[33] A szerző Tisza Gézával készült interjúja. 2011. augusztus 28.
[34] Szatmár és Bereg. Szerk.: Dömjén M. i. m. 202.
[35] *Gárdonyi Géza*: Az én falum. Egy tanító feljegyzései. Bp., 2010.
[36] A trianoni Magyarország mezőgazdasága. Szerk.: Horváth József. Bp., 1940.
[37] *Gyáni Gábor*: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Gyáni Gábor–Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp., 2006. 306.

terségesen megállapított száz holdat tekintem választóvonalnak.[38] A következő ábrák Tunyog és Matolcs birtokviszonyait illetve az azokhoz tartozó mezőgazdaságból élő népesség számarányait mutatják.

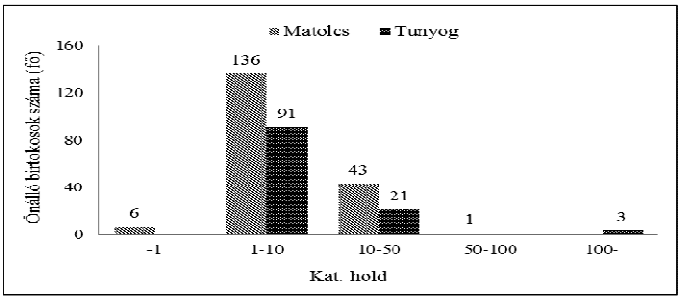

2. ábra
Matolcs és Tunyog önálló birtokosainak gazdasági nagyság szerinti száma 1930-ban
Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 86. kötet. Az 1930. évi népszámlálás foglalkozási adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1934. (továbbiakban: MSK ÚS 86. kötet.)
(Készítette a szerző.)

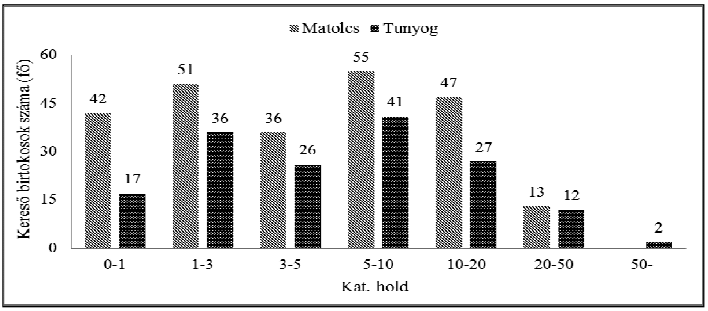

3. ábra
Matolcs és Tunyog kereső birtokosainak száma gazdasági nagyság szerint 1941-ben
Forrás: Központi Statisztikai Hivatal. 1941. évi népszámlálás. Foglalkozási adatok községek szerint. Bp., 1975.
(Készítette a szerző.)

[38] *Gunst Péter*: A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között. Bp., 1987. 12–13.

A 2. és 3. ábrákból kiderül, hogy Tunyog és Matolcs birtokviszonyai között, sok hasonlóság ellenére azért adódtak különbségek. Ha a 100 kat. holdnyi birtokhatárt nézzük, akkor megállapítható, hogy ekkora gazdaság csak Tunyogon volt. 1930-ban három ilyen úri birtok volt, 1941-ben pedig bár a népszámlálás az 50 kat. holdnál nagyobb gazdaságokat jelzi, azonban a felmérésben szereplő két gazdaság ekkor is meghaladja a 100 kat. holdat is. Ez a két úri birtok Klein Andor, illetve Kölcsey Ákos tulajdonában volt. 1935-ben az előbbi 158 kat. hold, utóbbi 471 kat. hold földterületet jelentett. A két fölbirtokosnak más településeken is volt földjük.[39] Mindkét birtokosnak Tunyog külterületéhez tartozó tanyáját is számon tartották. A Klein tanya a falutól délnyugati irányba, a Kölcsey tanya pedig nyugati irányban feküdt. A két tanya egy-egy uradalmat jelentett, több gazdasági épülettel és lakóházzal. 1930-ban a két tanya lakossága a következőképpen oszlott meg (4. ábra):

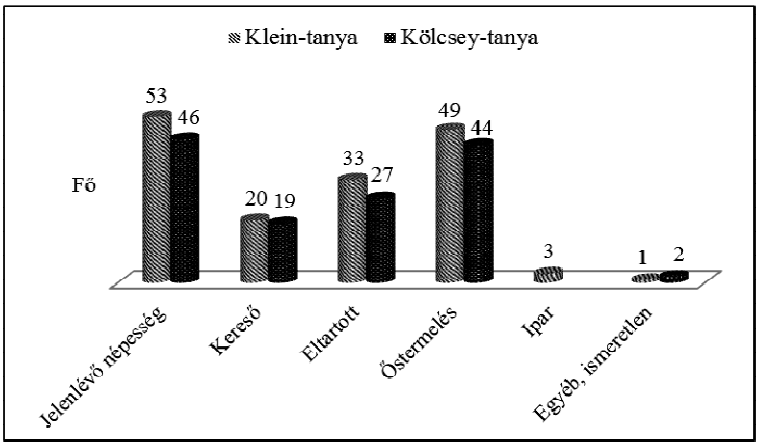

4. ábra
A Klein- és a Kölcsey-tanya népessége és foglalkozási adatai 1930-ban.
Forrás: MSK ÚS 86. kötet[40]
(Készítette a szerző.)

[39]A munkásság és parasztság élete és mozgalmai Szabolcs-Szatmár megyében 1919–1944. Források és dokumentumok. Szerk.: Gyarmathy Zsigmond. Nyíregyháza, 1982. 410–411.
[40] A kötetben Klem tanyaként van írva, de ez valószínűleg elírás, mert Klein a helyes név.

Eszerint tehát annak ellenére, hogy a Kölcsey-birtok nagyobb területű volt, valamivel mégis a Klein-tanyán éltek többen. A két tanyán élők foglalkozásukat tekintve cselédek vagy gazdasági munkások. Mindössze a Kölcsey-tanyán élt ekkor egy önálló gazdálkodó.

Ha újra a birtokviszonyokra tekintünk, akkor láthatjuk, hogy 50 és 100 kat. hold közötti birtok csak egy van 1930-ban, Matolcson. Ezt az 50 kat. hold feletti birtokosokat nevezzük gazdagparasztoknak. Mint minden ilyen földterület alapján meghatározott határnál, itt is igaz, hogy gazdagparaszti földminimum azonban tájanként különbözik.[41] Így módosabb matolcsi gazdák mindenképpen jobb körülményeket teremthettek maguknak, mint a középparaszti réteg vagy a kisparaszti réteg. A 20 és 50 kat. holddal rendelkező középparasztok már számszerűen többen vannak, azonban így is Tunyogon nagyjából hét, míg Matolcson csak körülbelül 5%-át adják a népességnek. Ezek azok a birtokok, amelyek fenntartásához már bérmunkára van szükség. Itt kapnak munkát, tehát azok a gazdasági cselédek és napszámosok, akik nem tudnak saját földjükből megélni.[42] Jóval nagyobb és az agrártársadalom egyik döntő rétegét jelenti, az 5 és 20 közötti kat. holddal rendelkező gazdák száma. Ide tartozott a matolcsi és a tunyogi őstermelői társadalom 41–42%-a. Az ide tartozó gazdák még önfenntartóak tudtak maradni. Hogy milyen volt egy kiragadott családi élet azt a következő visszaemlékezés örökíti meg: „*A mi családunknál a szülők örököltek annyi földet, hogy az életben el tudtak indulni, volt két lovuk, tehenük, volt lakásuk. Tehát a családnak volt családi lakása, volt fogat, két lóval. Ehhez meg voltak az udvaron a gazdasági épületek is. Az én szüleim ilyen formában kezdték az életüket. Na, most ahogy földműveléssel termelték a búzát, a kukoricát, a krumplit. A jószágfenntartáshoz a zabot az árpát, az ilyen takarmánynövényeket, a lucernát, lóherét, ugye a jószágokat kellett etetni, itatni.* […] *Tehát megélt a családunk. Sőt ahogy nőttünk gyerekek, tudtunk segíteni a szülőknek, még a földvásárlást is csinált a családunk. Vettünk négy hold földet az alap hat hold földhöz. Úgyhogy 10 hold földünk lett, de másik 5 holdat meg apám használta a felébe. Volt lovunk, szekerünk, tudtunk művelni, és akiknek nem volt jószáguk azok ideadták a földet felébe. Tehát a saját földünkből és a felébe használt földekből összejött az a termékmennyiség* [amiből fenn lehetett tartani egy családot].”[43]

Ebből kiderül, hogy viszonylagos biztos volt a helyzete az ilyen családoknak, azonban mint látjuk törekedtek, hogy egyre több föld kerüljön a művelésükbe, ha kell akár úgy is, hogy tulajdonukba nem került a föld, de mégis

[41] *Gyáni G.*: Magyarország társadalomtörténete i. m. 309.
[42] Uo. 307.
[43] A szerző Tisza Gézával készült interjúja. 2011. augusztus 28.

használatra megkapták. Ez a földszerzési vágy a korabeli magyar paraszti társadalom egyik jellegzetessége. Még a kortárs külföldi megfigyelő is kiemeli: *„a magyar paraszt földéhsége igen nagy: gyakran nagy adósságokat is vállal és minden áldozatra képes, hogy hozzájusson egy kis darab földhöz, vagy vásároljon a más meglévőhöz. Sokkal szívesebben vesz földet, mintsem gépparkját bővíteni vagy más hasznos beruházásra költene."*[44] Ennek okai egyrészt abban keresendők, hogy a földszerzés volt a társadalmi ranglétrán való feljebblépés lehetősége. Ráadásul az örökösödések miatt gyorsan aprózódott a föld, ezért nem csak a társadalmi emelkedés, hanem hosszabb távon a család életszínvonalának szinten tartásához is elengedhetetlen volt a legapróbb, akár egy holdnyi vagy még annál is kevesebb termőföld megszerzése.[45] Azonban ez csak egy része a földszerzés okának, hiszen nem lehet csak az, hogy kiemelkedjen idővel a társadalmi rétegéből. Ráadásul a gazdagabb családoknak ott lenne a lehetőség, hogy tanítassák gyermekeiket, ám ők is a mezőgazdaságban látják biztosítva utódaik jövőjét. Ehhez pedig hozzájárul az is, hogy az évszázadok óta földműveléssel foglalkozó parasztság lételeme a föld. Ráadásul a paraszt szót tágabb értelemben is használhatjuk. Szabó István szerint a *„parasztság kapitalizmuskori fogalmában bennfoglaltatik a mezőgazdasági foglalkozás, a fogalomban mégis több van: az egész életforma."*[46] Ebből az életformából ered, hogy már-már egyfajta empirikus kötődést érez a paraszt a földje iránt. Ezt talán a legérzékletesebben Koroda Miklós fejezte ki a két községről szóló regényében,[47] amikor a következőket írta:*„Ebéd után kiballagtunk a határba, nagyapával. Szóval nem mondta, miért hívott?* […] *Megálltunk a Harcsás-dűlő*[48] *végiben. Szemközt azzal a köbölnyi darabbal, az ősi földdel, az elboronált szunnyadó barázdák öléből sarjadt vetéssel* […] *legényke korom jutott eszembe, akkor is így nézelődtünk* […]. *Tekintetünk lebegett a barázdák fölött* […]. *Szívem akkorát dobbant, úgy éreztem, nagyapáéval egy ütemre, hogy mellem kidülledt az édes büszkeségtől, a bolond kevélység fiókáitól: a miénk! Kibújva emlékeim dunyhája alól, nagyapámra néztem: szeme a mezőre révedt, ősz pilláit leeresztette, válla kicsinyt előreesett. Így álltunk, egykor, apám koporsójánál.* […]. *Ekkor megértettem, miért*

[44] A. N. J. den Hollander szavai. Idézi *Gyáni G.*: Magyarország társadalomtörténete i. m. 316.
[45] *Gunst P.*: A paraszti társadalom i. m. 30.
[46] Idézi: *Gyáni G.*: Magyarország társadalomtörténete i. m. 306.
[47] Az említett mű Koroda Miklós 1962-ben megjelent *A Holt-Szamos két partja* c. regénye. A szerző nem írja le Tunyog és Matolcs nevét, helyettük Tatárhalma (Tunyog) és Pogányhát (Matolcs) megnevezést használja, a történet azonban egyértelműen a két községben játszódik.
[48] A Harcsás-dűlő egy Matolcs északi határához tartozó, a folyó Szamos másik oldalán lévő földterület, amely *„áradás alkalmával harcsa hal fogásáról neveztetett." Kálnási Árpád*: A fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Debrecen, 1984. 421.

jöttünk. – Halott van a határban, búcsúzunk a Harcsás-dűlőtől. A múlttól: a szenvedéstől és örömtől, nagyapa élete munkájától és az apák örökségétől.”[49]
A történethez hozzátartozik, hogy már 1956 után, a kollektivizálás időszakában járunk. És ha még soha nem is történt ez meg, akkor is a földhöz való ragaszkodást rendkívül jól illusztrálja. Éppen ezért ez az ok is ott van azok között, amelyek a föld gyarapítására késztetik a parasztságot.

Visszatérve a birtokkategóriák vizsgálatához megállapíthatjuk, hogy az 5 kat. holdnál kevesebbel rendelkező mezőgazdaságból élők aránya 52% Matolcson, míg Tunyogon 49%-os. Az 5 kat. holdnyi földet szokás annak a birtoknagyságnak tekinteni, amelyből még egy család meg tud élni. Ebből következik, hogy azok a családok, akik ennél kevesebben gazdálkodnak, már bérmunkára szorulnak.[50] *„Szüleim, én is testvéreim is mezőgazdasági munkások voltunk, tehát: napszámosok. Az a pár darab kis föld, néhány száz kvadrát, nem termelte meg, nem termett benne annyi, hogy bizony az egész évi élelem kijöjjön.”*[51]
Az 5 kat. hold alattiak tehát, már ki kellett, hogy egészítsék jövedelmüket. És mint láthattuk elálltak a nagyobb gazdákhoz napszámosnak. Már az egészen fiatalok is így próbálták segíteni családjuk sorsát. A két falu tekintetében a százalékos arány furcsa lehet, ha csupán a keresők általi összetételt vizsgálnánk meg ebben az esetben. Az egy kat. hold körüli, és a földdel nem rendelkezők esetében ugyanis valóságosabb képet mutat, ha a teljes mezőgazdasági népességet vesszük figyelembe.

A százalékos arányok is mutatják, hogy az 1 kat. holdnál kevesebbel rendelkező birtokosok száma magasabb Matolcson. Ugyanígy a 1–3, és a 3–5 kat. hold közötti gazdálkodók arányában. Mind a három azonban 10 százalék körül alakul. A fizikai foglalkozásúak, az agrárproletariátus két részből tevődnek össze. Az állandó fizikai munkások jelentik lényegében a gazdasági cselédeket, az időszaki fizikai foglalkozásúak pedig a napszámosokat. Az agrárnépesség alján szerepelnek a cselédek és sokszor le is nézik őket, elsősorban azért mert nem saját részére dolgozik. Ahogy egy cseléd mondta a korban: *„nincs nekünk egyebünk, mint egy kis nádfedeles házunk. Abba is az anyósom lakik. Azért mégis megszóltak minket, hogy az urammal szógálatba állottunk.”*[52] Azaz elszegődtek valószínűleg valamelyik tanyára cselédnek. Ahogy a korabeli mesélő folytatja: *„mi sem természetesebb, mint hogy azt a legényt is megszólják Tunyogon, aki cselédlányt vesz feleségül.”*[53] Ebben az

[49] *Koroda Miklós*: A Holt-Szamos két partja. H.n., 1962. 239–240.
[50] *Gunst P.*: A paraszti társadalom i. m. 18.
[51] A szerző Soós Imrével készült interjúja. 2011. augusztus 5.
[52] *Luby M.*: Parasztélet i. m. 43.
[53] Uo. 44.

esetben is visszaköszön a földhöz való viszony. Tunyogra és Matolcsra is igaz volt az a mondás, hogy a föld házasodik a földhöz.[54] *„Annak idején kérem szépen a házasságok is úgy történtek, hogy föld a földdel.”*[55]

A gazdasági cselédeket tekintve látható, hogy ebben az esetben Tunyogon magasabb arányt képviseltek. A gazdasági cselédek között található a legnagyobb különbség a két falu között.

A parasztság rétegződésének megvizsgálása után azonban el kell fogadni azt a megállapítást, hogy a paraszti társadalmon belül egy-egy azonos rétegbe tartozó családok életkörülményei között eltérések mutatkozhatnak. A földbirtok nagysága ugyanis igaz, hogy talán a legnagyobb mértékben határozza meg a paraszti gazdaság életet, azonban mégsem az egyedüli tényező. Elég, ha arra gondolunk, hogy nem egyforma minőségűek a talajok, de számít a gazdálkodók technikai felszereltsége, vagy például az igaerő állománya és még számtalan szempont szóba jöhet.[56]

A KÉT FALU MESTEREMBEREI, A KISIPAROSOK

Az iparosok aránya nagyjából 5,5 és 8,5% körül mozgott a korban. 1920-ban a népszámlálási kategória szerint tulajdonképpeni iparba tartozott Matolcson 39, Tunyogon pedig 39 iparos. Ezen kívül pedig házi- és népi iparosok voltak jelen a faluban. Matolcson 19-en míg Tunyogon ettől kettővel kevesebben. A tulajdonképpeni iparosok közül Tunyogon 15-en, Matolcson 33-an voltak önállóak, valamint Tunyogon 3, Matolcson 5 tanonc volt ebben az évben. Ami az iparosok egyik jellemzője, hogy hány segéddel működtetik vállalataikat. Ebben a tekintetben 1920-ban Matolcson 29 mestert találunk segéd nélkül, míg Tunyogon 10-et. A felmérés szerint pedig 1 és 20 közötti segéddel rendelkezik Matolcson 5, Tunyogon 6 iparos.[57] Ezt a kategóriát elég tágan értelmezték a felmérők, hiszen még országosan is 93%-ot tett ki a segéd nélküli és az egy és három segéd közé eső iparosok száma.[58] A segédek száma ezen belül tehát valószínűleg maximum 10 lehetett. Erre az 1930-as népszámlálási adatokból lehet következtetni. Ekkor ugyanis Matolcson 30 segéd nélküli mester mellett, 16 vállalkozás dolgozott 1–2 segéddel. 9 vállalkozás 3–5 segéddel, míg egy olyan akadt, amely 6–10 segéddel dolgozott. Tunyogon ekkor 22 segéd nélküli mesterember volt található, emellett pedig 5 mester dolgozott 1–2 segéddel, szintén 5 iparos mellett segédkezett 3–5 fő, valamint

[54] *Gányi G.*: Magyarország társadalomtörténete i. m. 317.
[55] A szerző Soós Imrével készült interjúja. 2011. augusztus 5.
[56] *Gunst P.:* A paraszti társadalom i. m. 13.
[57] MSK ÚS. 71. kötet.
[58] *L. Nagy Zsuzsa*: Magyarország története 1918–1945. Debrecen, 1995. 171.

úgy, mint Matolcson itt is 1 vállalkozás működött 6 és 10 közötti segéddel. Ebből kiindulva valószínűsíthetően 1920-ban is jóval 10 segéd alatti iparosok működtek a két községben.

Ami pedig az 1930-as adatokat illeti, azt láthatjuk, hogy megnőtt az iparosok száma. A tulajdonképpeni ipar Matolcson 55-re, Tunyogon 32-re emelkedett. Érdekesség, hogy az 1920-ban Matolcson működő 17 házi és népi iparos közül 1930-ra egy sem maradt. Az ipar nagyszámú emelkedése, nem az önálló mesteremberek gyarapodását jelentette. Sőt, az önállóak száma csökkent. Az ipari foglalkozók száma nőtt meg, úgymint a különböző segédek és a tanoncok. A tanoncok száma Matolcson 7-re emelkedett, Tunyogon viszont 3-ra csökkent.[59] Mint, már említettem az is megállapítható, hogy a két település közül Matolcson több iparos működött. Sajnos e népszámlálási adatokat már mesterségre lebontva nem jegyezték fel, azonban azt tudjuk, hogy 1910-ben milyen kisiparosok működtek Matolcson. (5. ábra)

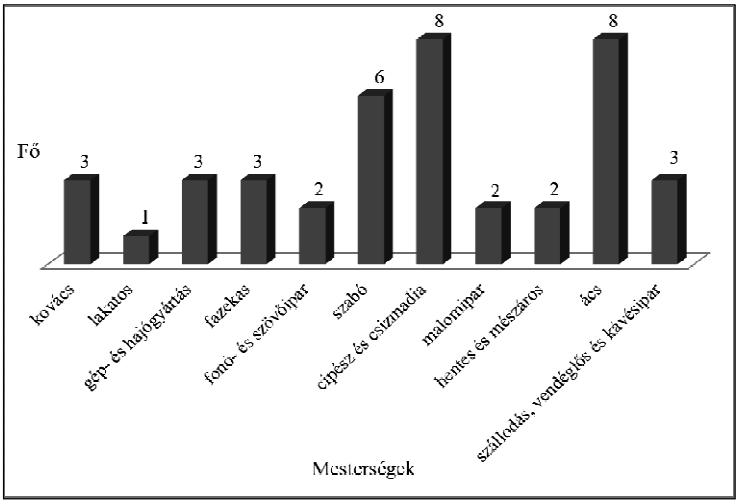

5. ábra
Matolcs iparosainak száma (önálló és segédszemélyzettel együtt) 1910-ben
Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat. 48. kötet. A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása községenkint. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1913.
(Készítette a szerző.)

[59] MSK ÚS 86. kötet.

Ezeket a kisiparos foglalkozásokat még kiegészíthetjük olyanokkal, akik bár ebben az összeírásban nem szerepeltek, de biztosan működtek még a faluban, ilyen például a kerékgyártó, a borbély és a kocsmáros.[60] Az iparosok tevékenységéről az egyik interjú során a következő hangzott el: *„Na, akkor voltak az iparosok. A további életbe nagy szerepük volt. A ruháztatásban a szabók játszottak nagy szerepet, a család életébe, mert jó akkor is volt bolt ahol lehetett kész ruhákat, lábbeliket venni, de nagyobb mértékben jött számításba a javítgatások. Foldani kellett a nadrágot, a kabátot, a csizmát. Ugye akkor jöttek a szabók, a suszterek. Akkor szekér volt, lovas szekér, azokat kellett javítani, jött a kerékgyártó. Kerékgyártónak elvitték a kereket, megjavította, vagy ha újat kellett csinálni, akkor újat csinált. Akkor kellett a kovácsmester. Ugye a kovácsmester patkolta a lovakat. De minden községbe volt asztalos, kőműves. Tehát minden szakmának meg volt a mestere a községben.”*[61]

Ebből látszik, hogy fontos szerepet töltöttek be a falu társadalmában. Matolcson pedig nem is új folyamat, hiszen századokkal korábban virágzó ipart tudhatott magáénak. A híres matolcsi gubák a korban viszont már nem készültek. Legalábbis, ipari mennyiségben nem.

TÁRSADALMI TÉRHASZNÁLAT

Annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy a társadalom térbeli elhelyezkedése mutat-e valamilyen szabályosságot, szintén a visszaemlékezőt hívhatjuk segítségül. Ezen túl pedig a mentális térkép elkészíttetésével választ kapunk arra is, hogy egy egyén hogyan látta a korban a faluját. A következőkben egy ilyen térképet mutatok be. Az eredeti térkép persze az olvasó számára első ránézésre igen nehezen értelmezhető. Ezért feliratok segítségével próbálom segíteni a megértést. A térképen lényegében Matolcs látható, valamint Tunyog egy kicsiny része. Amit a kész térkép nem mutat, de véleményem szerint mégis fontos, az a térkép egyes elmeinek megrajzolási sorrendje. A sorrend ugyanis megmutatja a tér egyes támpontjainak fontosságát. Legelőször a folyó, a Szamos került kijelölésre, majd az azt átívelő vasúti híd. A Szamos által tulajdonképpen majdnem körbezárt falunak ugyanis a hidak jelentették a ki és bejáratot. Ezek közül is megkülönböztetett helyen volt az említett vasúti híd. A Tunyog és Matolcs közötti híd, sokkal jelentéktelenebb szerepet töltött be. A vasúti hídon keresztül vezetett az út egyrészt a

[60] Itt jegyzem meg, hogy a korban még állt Matolcson az a kocsma, amely Petőfit a *Falu végén kurta kocsma* című versének megírására ihlette. Luby erről az épületről azt írta, hogy *„a kocsma”*, és *„úgy ahogy van a Néprajzi Múzeumba lenne a helye”*. *Luby M.*: Parasztélet i. m. 14.

[61] A szerző Tisza Gézával készült interjúja. 2011. augusztus 28.

járási központhoz, Fehérgyarmathoz, de ami talán fontosabb, hogy ezen keresztül érték el földjeik egy részét a matolcsi gazdák. A Szamos másik oldala még a matolcsi határ. A térkép elkészítése ezután a főutca, az egykori Nagy utca megrajzolásával folytatódott, majd a Holt-Szamos után a mellékutcák következtek. A társadalmi térhasználatot tekintve kimondhatjuk, hogy a fő utca volt lényegében a társadalmi érintkezésnek a tere. Egy helyre koncentrálódnak olyan, a lakosság szempontjából fontos épületek, mint a templom, az iskola, a boltok, a községháza, vagy például a kút. Olyannyira ez volt a központ, hogy még egy ilyen kis falun belül is megtörténhetett, hogy adott esetben például a falu déli részén elő személy nem is igen nagyon járt a falu északi részén. Ahogyan az interjúalanyom fogalmazott: *„nem volt miért mennem."*[62] Így a falu központi helyein kívül a falu embereinek térhasználata a falu külterületére orientálódott. Tekintve, hogy markánsan mezőgazdasági faluról van szó ez nem is meglepő. Földrajzilag a két falu természetesen egymásnak a legközelebbi szomszédjai. A Holt-Szamos azonban ebben a tekintetben túl „szélesnek" bizonyult. Bár a korban már áll a két falut összekötő híd, mégis az emberek térhasználata nem terjed ki mindkét falura. Jól jellemzi ezt, ahogy a matolcsi lakos ebben az összefüggésben, azaz, hogy járt-e a másik faluban ironikusan megjegyzi, hogy *„Tunyogon meg száz évben egyszer."*[63] Ennek talán legnagyobb oka a két falu közötti legendásan rossz viszony. Az egymáshoz való átjáráskor a korban is nem egyszer alakult ki tettlegességig elmenő konfliktus. Ha a tágabb teret nézzük, akkor az interjúkban visszatérően elsősorban a járási központ, Fehérgyarmat jelenik meg központként, elsősorban a piac miatt, valamint Kocsord, az ott működő körorvos miatt. A falun kívüli térhasználatkor valószínűleg a nagygazdák voltak mobilabbak, tekintettel arra, hogy a matolcsi gazdáknak több más falu határában is volt földjük.

Tehát a térhasználat az emberek többségének a saját falujukra, olykor csak falujának egy részére, valamint a mezőgazdasági földterületre korlátozódott.

A helyi társadalmat strukturálisan az interjúalanyom egy hármas tagozódású társadalomként rekonstruálta. A falu vezetői, a helyi társadalom élén állókhoz a *„nagyobb gazdákat"*, *„gazdagparasztokat"* és az *„értelmiséget"* sorolta. Ezután következett a középréteg, majd a társadalmi hierarchia alsó fokán álltak a minimális földdel rendelkező parasztok, illetve a földnélküli cselédek, bérmunkások, tehát a szegényebb réteg. E három csoport térbeli elhelyezkedése szabályosságot mutat. A fő utcán éltek a nagygazdák, vala-

[62] A szerző Soós Imrével készült interjúja. 2012. április 29.
[63] Uo.

mint az értelmiségiek. A központban éltek a tanítók, valamint ott lakott a pap is. A szegény rétegek lakásai nagyjából az újsor környékére koncentrálódtak. A falu fennmaradó részein pedig a középréteghez tartozók éltek. A térbeli elkülönülést a két körrel jelölt cigányok által lakott terület mutatja (6. ábra). Az általánosan megfigyelhető volt a falvakra, hogy a cigány lakosság a falvak egyik végén éltek. A korabeli szemlélő is *„faluvégi cigányokról”*[64] ír. Az érdekesség ez esetben tehát nem az elkülönülés, hanem az, hogy két ilyen hely is van a faluban, amely alapvetően nem volt megszokott. Természetesen az egyes rétegek térbeli elkülönülése nem teljes mértékben szabályszerűen történt, tehát volt átfedés az utcákban.

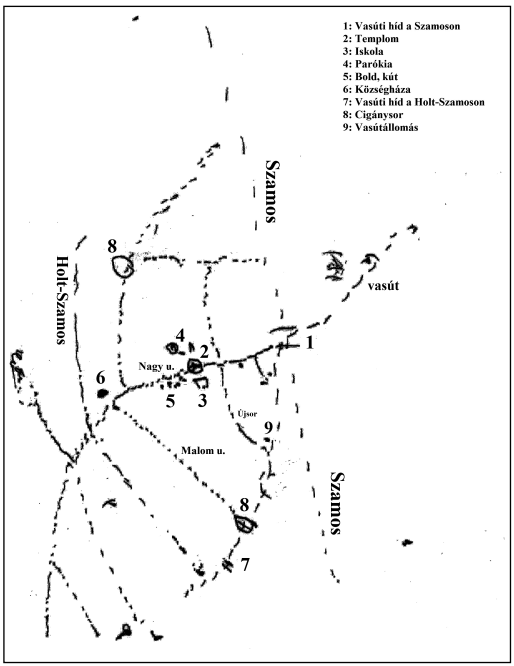

6. ábra
Mentális térkép az 1930–1940-es évekbeli Matolcsról, (2012)
Rajzolta: Tisza Géza
Készült: 2012. április 30. Tunyogmatolcs.

[64] *Luby M.:* Parasztélet i. m. 37.

ÖSSZEGZÉS

A két világháború közötti Tunyog és Matolcs társadalmáról röviden a következőket lehet elmondani. A községek lakóinak döntő többsége a mezőgazdaságból élt. Rajtuk kívül pedig kisebb számú kisiparos működött még, természetesen az értelmiségieken és a tisztviselőkön kívül. Ez utóbbiak közül nemcsak a bíróknak és jegyzőknek lehet jónak mondani a társadalmi megítélését, hanem kiderült, hogy fontos befolyással bírtak a református lelkészek és a tanítók is.

A mezőgazdaságból élők közül mindössze kettő gazdaság érte el a 100 kat. holdnál nagyobb birtoknagyságot, mindkettő Tunyogon. Az 5 kat. hold feletti birtokosok, kik már a saját földjükből is képesek voltak eltartani családjukat, a két faluban egy széles réteget képeztek. Számuk azonban Matolcson több volt. A gazdaságok nagyjából egyharmadát alkották az 5 kat. hold alatti birtokosok. Az ide tartozó családok többsége már nem tudta saját földjéből eltartani magát, ezért kiegészítő munkára kényszerült. Ez fokozottan érvényesült az 1 kat. hold vagy az alatti gazdálkodóknál. Így egy jelentős réteg dolgozott napszámosként vagy gazdasági cselédként. Az ebből élők száma magasabb volt Tunyogon, főleg a gazdasági cselédek száma mutatott nagyobb értéket itt, mint Matolcson.

Az iparosok számát tekintve megállapítható, hogy Matolcson több iparos működött, ami a falu korábbi történetének eredménye. A két település iparosainak nagy része segéd nélküli mesterember volt. Leszögezhető, hogy a kisiparosok fontos részét képezték a két falu társadalmának.

A két falu társadalmának térhasználata a többség számára a falu területére zsugorodott, így mindkét falu egy rendkívül zárt társadalmat alkotott.

Mester Attila

ORSÓS FERENC PROFESSZOR ÉS A POLITIKA

A két világháború közötti időszak orvostársadalmának egyik vezető alakja Orsós Ferenc patológus professzor volt (1879. augusztus 22, Temesvár–1962, Mainz),[1] akit azonban politikai meggyőződése és tettei miatt az utókor egyöntetűen elítélt. Európai hírű patológus és törvényszéki orvostani szakértő volt, munkásságát és eredményeit világszerte ismerték és elismerték. Budapesten szerezte meg az orvosi diplomát, majd az első világháború során hadifogságba esett, és innen szabadulva a Debreceni Egyetem első orvosprofesszorai között kapott nyilvános rendes (ny. r.) tanári kinevezést. 1921-től a Kórbonctani Intézet vezetője, valamint a Törvényszéki Orvostani Intézet helyettes igazgatója, az 1923–24-es tanévben a Tudományegyetem rektora, emellett pedig többször megválasztották az Orvosi Kar dékánjává (1919–20, 1920–21, 1933–34, 1934–35, 1935–36-os tanévek). A patológia terén folytatott kutatásainak (a tüdőcsúcsok morfológiai szerkezete, a tüdő vázrendszere, a lép szerkezete, a nyakszirtcsont fejlődése, a gerincoszlop patológiája, a bőrrák és különféle daganatok, a sarjasztó penészgombák által okozott megbetegedések kazuisztikája, valamint a vitális és posztmortális sérülések vizsgálata) eredményeit számos hazai és külföldi folyóiratban megjelentette,[2] s összesen nagyjából 250 tudományos munkát publikált.[3] Emellett számos magyar és külföldi orvosi szakmai egyesület megbecsült tagjává vált (finn Duodecim orvosegylet, Német Patológiai Társaság, párizsi Anatómiai Társaság).[4] 1936-ban Debrecenből Budapestre távozott, ahol a Pázmány Péter Tudományegye-

[1] Életrajzát lásd *Kapusz Nándor–Petrovics Alica–Vásárhelyi Ferencné*: Kilencvenéves a debreceni orvosképzés. Intézetek és klinikák története, professzorainak életrajza. 1918–2008. Debrecen, Debreceni Egyetem Orvos- és Egészségtudományi Centrum, 2008. 598.

[2] Német nyelven (többnyire magyar munkájának fordításaként) számos műve jelent meg, például: Ein neues Paraffinschneideverfahren. In: Centralblatt für allgemeine Pathologie und pathologische Anatomie, XVII. Band, No. 24, 1906.". Azonban nem csak német orvosi lapokban (Centralblatt für allgemeine Pathologie und pathologische Anatomie, Virchows Archiv für Pathologische Anatomie und Physiologie und für klinische Medizin., Verhandlungen der Deutschen Pathologischen Gesellschaft, Beiträge zur pathologischen Anatomie und zur allgemeinen Pathologie, Centralblatt für Bakterologie, Parasitenkunde und Infektionskrankheiten, Archiv für klinische Chirurgie, Folia Haematologica. Internationales Zentralorgan für Blut- und Serumforschung, Deutsche Zeitschrift für Chirurgie) publikált, hanem az „Atti del i Congresso Internazionale dei Pathologi" című kötetben (1911 okt. 2–5) is jelent meg munkája „Die Prädilectionsstellen der indirecten Verletzungen und der chronischen traumatischen Erkrankungen der Halswirbelsäule".

[3] *Konrad Sutarski*: Az én Katynom–Mój Katyn. Püski Kiadó, Bp., 2010. 118.

[4] *Kapronczay Károly*: Magyar orvoséletrajzi lexikon. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp., 2004. 279.

tem Törvényszéki Orvostani Intézetének vezetésével bízták meg. Szakmai munkásságának legnagyobb hazai elismeréseként 1928-tól az MTA levelező, majd 1940-től pedig rendes tagjává vált. Orsós professzor személye azonban szakmai téren elért sikerei ellenére is tabu tárgyává vált a II. világháború után, mégpedig politikai beállítottsága, és tevékenysége miatt. Érdemes ezért részletesen megismerkedni azzal, miben hitt, mit is tett dr. Orsós Ferenc, ami kiváltotta az utókor szakmai és politikai ítéletét.

POLITIKAI NÉZETEINEK ALAPJAI

Orsós professzort (részben munkájából eredendően is) szoros kapcsolatok fűzték Németországhoz, a német mentalitáshoz. Többször látogatott Németországba és német nyelvterületre különféle kongresszusokra,[5] a patológusi és kutatómunkájához szükséges eszközök túlnyomó többségét is Németországból hozatta.[6] A németeket különösen rendszeretőnek tartotta és erre követendő példaként tekintett, annál is inkább, mivel ő maga is nagy fegyelmet követelt meg hallgatóitól.[7] Emellett jelentős támogatója volt a magyar–német szakmai kapcsolatok kiépítésének és fejlesztésének is, s ebben aktívan részt is vett. Budapesti évei alatt (1936-tól) számtalanszor szólalt fel a német–magyar hallgatók és tanárok részvételével zajló csereprogram érdekében. Ennek eredményeképpen például 1937-ben mintegy 15 fiatal német orvos és tanársegéd, illetve gyakornok Magyarországra látogatása vált lehetővé, valamint ugyanennyi magyar szakember utazhatott Németországba.[8] A Magyarországra érkezett német professzorok megfelelő fogadtatására is nagy gondot fordított, így 1937-ben a Semmelweiss Egyetem kari ülésén indítványozta, hogy *„a nálunk időző és előadást tartó német professzorok tiszteletére kari vacso-*

[5] Például már 1923-ban részt vett a göttingeni patológiai kongresszuson (ezt 1923. febr. 27-én jelentette be az orvostudományi kar ülésén: Debreceni Tisza István Tudományegyetem Orvostudományi kari jegyzőkönyvek 1922–23. k.)., illetve az 1924–25-ös tanévben is részt vett egy németországi szakmai úton: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (továbbiakban: HBML), VIII. 1/b. 163. k. 1648., majd az 1928–29-es tanévben a bécsi pathologiai kongresszuson, melyről itthon jelentést is írt (HBML, VIII. 1/b. 167. k. 3379., „Orsós tanár jelentése a bécsi kongresszusról"). 1933-ban pedig Freiburgban és Bernben járt hasonló jellegű rendezvényeken (HBML, VIII. 1/b. 172. k. 111. „Orsós Ferenc jelentése a freiburgi és berni kongresszusról").

[6] „Orsós Ferenc tanár praeparatum üvegek behozatalát kéri Németországból" – HBML, VIII. 1/b. 166. k. 1879. /1927–28. tanév/

[7] Ezt bizonyítja a debreceni és budapesti évei alatt általa kezdeményezett fegyelmi ügyek nagy száma is.

[8] Semmelweis Egyetem Levéltára (továbbiakban: SEL), 1. fond, 1/a., A Pesti Királyi Tudományegyetem Orvostudományi Karának tanácsülési jegyzőkönyvei, 1936–37. tanév. 436., 437. Emellett Orsós a témáról a Semmelweis Egyetem 1936. június 15-i kari ülésén is beszámolt (SEL, 1. fond, 1/a, 1936–37. tanév, 543.), illetve 1941-ben is (Uo. 1941–42. tanév, 156., 157., 158.)

rát rendezzenek."[9] A csereprogram keretén belül Orsós professzor is látogatást tehetett Németországban 1938-ban: „*A német kultuszminisztérium meghívására és a magyar kormány anyagi támogatásával a magyar–német kultúregyezmény keretében mint vendégprofesszor mentem ki. Egyéni céljaim nem voltak, csupán megbízatásomnak igyekeztem tőlem telhetőleg eleget tenni.*"[10] Ott töltött napjait összegező, „*Beszámoló kéthavi németországi utamról"* című művét a következő szavakkal zárja: „*Meggyőződtem arról, hogy a német nép akadémiai vezetői a magyart most is lovagias, katonás szellemű, értékes népnek tartják és szeretettel, megbecsüléssel viseltetnek iránta.*"[11]

A professzornak tehát nagyon sokat jelentett a német kultúra és emiatt mindig egyfajta követendő példának tekintette azt, még a politika terén is. Az Anschluss kapcsán is a német példát tartotta mérvadónak, nevezetesen az elcsatolt magyar területek mielőbbi visszavételét. Ez az álláspont tükröződik a MONE (Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete) egyik ülésén,[12] 1938-ban elmondott beszédében is: „*Mindnyájan őszinte örömmel láttuk, hogy sok évtizedes politikai ármánykodás nem volt képes megakadályozni egy szétdarabolt nép természet és fajszeretet sugallta egyesülését. A német példa új reményt nyújt nekünk is arra, hogy hamarosan ismét együtt leszünk elszakított testvéreinkkel.*"[13] Gondolkodásában a németbarát megnyilvánulások és a magyar érdekek, a revíziós politika érdekei és a feltételezett nemzethalál elkerülésének motívumai egyszerre voltak jelen. Tanárként is többször felemelte szavát az elcsatolt területeken élőkért, például 1936. április 20-án a Semmelweis Egyetem kari ülésén: „*A megszállt területeken, különösen Erdélyben úgyszólván lehetetlenné vált, hogy az ott végzett magyar orvosok szakorvossá képezhessék ki magukat. Ezen állapot oda fog vezetni, hogy hamarosan a megszállt területek magyarsága szakorvosi kezelést igénylő betegségek esetében csakis idegen orvosokhoz fog fordulhatni.*"[14] A professzor ugyanis az orvosokat tekintette a szellemi élet vezetőinek és a nemzetiségi átalakulások, a társadalom fejlődésének legfőbb előremozdítóinak.[15] Éppen ebből következően

[9] SEL, 1. fond, 1/a., 1937–38. tanév, 139.
[10] *Orsós Ferenc*: Beszámoló kéthavi németországi utamról. Különnyomat a MONE Orvostársadalmi Szemléből. Bp., 1939. 1.
[11] *Orsós F.*: Beszámoló kéthavi németországi utamról i. m. 23.
[12] Orsós professzor ekkor már a MONE „országos elnöke" volt, mely tisztséget 1928-tól töltötte be.
[13] *Orsós Ferenc*: A MONE XIX. országos évi közgyűlésén elhangzott megnyitó beszéde. Különnyomat a MONE Orvostársadalmi Szemléből. Bp., 1938.
[14] SEL, 1. fond, 1/a, 1936–37. tanév, 406. Ezért a Belügyminisztérium és a Kultuszminisztérium hozzájárulását, segítségét kérte, hogy lehetővé tegyék az elcsatolt területeken élőknek magyar orvostudományi egyetemek látogatását.
[15] A korabeli értelmiségi öntudatra, főként az orvosi szakmán belül jellemző volt ez a nézet, melyből később egyenesen következett az orvosi érveléssel „alátámasztott" irányított fajvédelem eszméje. A

(mint később még látni fogjuk) nagyon sérelmezte a magyarok számarányának csökkenését, mind az elcsatolt területeken, mind pedig Magyarországon az orvosi szakmai keretein belül. Úgy gondolta ugyanis, hogy a magyar népet csakis magyar nemzetiségű orvosok vezethetik a helyes útra, ezért mind az ország területén, mind pedig a határokon túl törekedni kell a magyar nemzetiségű orvosok számaránybeli túlsúlyának fenntartására.

A Romániához csatolt részek visszaszerzését, Erdély sorsát különösen fontosnak tartotta, s ebben nyilvánvalóan temesvári származása is közrejátszott. *„Erdély, Erdély…!”* címmel megjelent 1940-es munkájában az általa vezetett MONE nevében is köszönetet mond a már megtörtént területi visszacsatolásokért: „*Nem egyhamar akad az országban még egy egyesület, amelyet annyi örömmel tölthet el Erdély északkeleti részének visszaszerzése, mint éppen a MONE-t.*”[16] Ezzel kapcsolatban megköszöni Hitler és Mussolini támogatását is: „*Nem hálálhatjuk meg eléggé azt, hogy nagy belső megrázkódtatás és véráldozat nélkül jutottunk célunkhoz. Azután őszinte köszönet illeti részünkről – és minden magyar ember részéről – Hitler vezért és Mussolini ducet. Nem áldozatok nélküli az a hatalom, amellyel ők most nekünk igazságot szolgáltattak.*”[17] Azonban minden öröme ellenére itt is megfogalmazta kétségeit a Horthy-kormányzat óvatos politikájával szemben: „[köszönet illeti] *elsősorban a Kormányzó Úr Őméltóságát, aki néha talán túl óvatosnak ítélt politikájával elérte azt, hogy visszacsatolta az elszakított területek nagy részét.*” A Semmelweis Egyetem dékánjaként az 1940–41. tanév első kari ülésén, megnyitóbeszédében szintén kifejezte elégedetlenségét a revíziós célok részleges teljesítése miatt: „*Bizonyos fokig mindnyájan csalódottak voltunk Erdély visszacsatolásában, mégis mivel véráldozat nélkül kaptuk vissza Erdély jelentékeny részét, ez olyan fontos tény, mely a csalódást is enyhíti.*”[18]

Ha nem is mindennel volt Orsós professzor elégedett, a Horthy-rendszert azonban mégis elfogadta és igyekezett is ez irányú hűségét kimutatni (főként a két háború közötti időszakban). Így tett a budapesti Semmelweis Egyetem 1940. február 22-i kari ülésén tartott beszédében is, melyben köszönetét fejezte ki Horthy Miklós eredményeiért: „*Mindnyájan tudjuk, hogy mit jelent ez a 20 év Magyarország történelmében. Mindenütt nagy átalakulások mentek végbe körülöttünk is, sokszor egyes országok élete is kétségessé vált,*

---

kor vezető értelmiségi csoportjainak hasonló nézeteiről nyújt képet Kovács M. Mária munkája: „Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között.” Helikon Kiadó, Bp., 2001.

[16] *Orsós Ferenc*: Erdély, Erdély...! Különnyomat a MONE Orvostársadalmi Szemléből. Bp., 1940. 3.

[17] *Orsós F.*: Erdély i. m. 4.

[18] SEL, 1. fond, 1/a., 1940–41. tanév, 2.

mi pedig békésen éltünk és külföldiek is említették már, hogy egész Európában nincs olyan nyugalom és kellemes élet, mint éppen Magyarországon. Hogy ilyen kritikus időben mi ilyen zavartalanul és minden téren fejlődve tudtuk ezt a 20 évet átélni s a jövőben még nagyobb fejlődésnek nézünk reménységgel elébe, ezt csakis vitéz nagybányai Horthy Miklós Kormányzó Urunk bölcs kormányzásának köszönhetjük."[19] Tehát ekkor még nagyrészt meg volt elégedve a kormányzat tevékenységével és ezen véleményét az is erősíthette kissé, hogy 1930-ban megkapta munkásságáért a Horthy által alapított Corvin-koszorút, melyet egyidejűleg összesen csak hatvan, a tudomány, művelődés, művészet és irodalom terén kimagasló érdemet elért személy viselhetett.[20]

Orsós Ferenc politikai nézeteinek alapja tehát (szakmájából eredeztethető) németbarátságában és (születési helyéből eredeztethető) revizionista magatartásában gyökerezett. Míg az előbbi személyiségében is tetten érhető (rendkívüli fegyelmezettsége és munkabírása a hagyományos német rendszeretethez és munkamorálhoz volt hasonlítható), revizionista gondolatai pedig a kor magyar közvéleményében széleskörűen elterjedt nézetekkel függtek össze. Orsós Ferenc ezen nézetei tehát semmi esetre sem tekinthetőek különlegesnek, hiszen a kor magyar közhangulatának nagy mértékben megfeleltek.[21]

FAJVÉDŐ ÉS ANTISZEMITA NÉZETEI

Orvosi hivatástudatának és szélsőséges irányzatok iránti fogékonyságának eredménye azonban a korban szintén elterjedt fajvédő és antiszemita eszmék pártolása lett. Az a nézet, mely szerint az orvostársadalom (természettudományi és orvostudományi alapon) hivatott a magyarság megmentésére, valamint a társadalmi problémák fajelmélet alapján történő szemlélete egyenes utat képezett az irányított fajvédelem és a „tudományosan alátámasztott" antisze-

[19] Uo. 1939–40. tanév, 388.

[20] *„Dékán a kar nevében meleg szavakkal emlékezik meg Orsós tanárnak a Korvin koszorúval való kitüntetéséről. Orsós tanár hálás szavakkal köszöni a megemlékezést."* – Debreceni Tisza István Tudományegyetem Orvostudományi kari jegyzőkönyv, 1930–31. tanév, 1930. dec. 12-i rendes kari ülés.

[21] Habár a professzor részt vett az első világháborúban és orosz fogságban is sok időt töltött, ez az élménye semmiképp nem lehet alapja későbbi jobboldali és németbarát politikai nézeteinek. A *„Szibéria egészségügyi viszonyai"* című művében ugyanis nagy megértéssel beszél az orosz népről és a mű végén kifejti, hogy szenvedéseiért nem hibáztatja őket: „[…] *nem is tekintem a szibériai hadifoglyok rossz egészségi ellátását egyedül az orosz nép mulasztásának, hanem a világháború szükségszerű mérges gyümölcsének és az egész civilizált emberiség örök időkre felejthetetlen, a letűnt barbár korok brutalitásait is sokban meghaladó nagy bűnnek. Quo vadis Domine?" Orsós Ferenc*: Szibéria egészségügyi viszonyai. Bp., 1943. 16.

mitizmus irányába, mely alapot teremtett a háborúban elkövetett atrocitásokhoz.

Orsós Ferenc professzor az akkoriban elterjedt, ám később alapvetően hibásnak bizonyult[22] fajelmélet szemszögéből közelítette meg a társadalmi és politikai problémákat, mindezekre olyan tünetekként tekintve, melyekre csakis az emberekről (fajelméletről) megfelelő tudással rendelkező orvosok képesek megoldást találni. Egyik hasonlata szerint, melyet az *„Európa biológiai veszélyeztetettségének leküzdése"* című 1943-as munkájában olvashatunk, a fajvédelem irányítóinak a kertészekhez hasonlóan kell dolgozniuk.[23] Ugyanebben a munkájában részletesen ki is fejti, hogy miért érzi szükségesnek az (államilag) irányított fajvédelmi tevékenységet.[24] Ennek életbe léptetését és kiterjesztését igen sürgető problémaként élte meg, s az állam szerepét éppen ezért tartotta ebben igen fontosnak: „[…] *az irányított fajvédelemnek kell a tapasztalaton alapuló hatásos védőrendszert megvalósítania.* […] *A tisztító és elhárító küzdelmet természetesen az államoknak kell vezetniök* […]."[25] Ezzel a kijelentésével tulajdonképpen alátámasztotta a deportálások, tisztogatások módszerét, melyben az a különösen abszurd, hogy mindezt a „kulturális süllyedés" elleni védelem eszközének tekintette.

Munkái, ahogy a fentebb bemutatott mű is, többnyire tele vannak önigazolási kísérletekkel, illetve a vele egyet nem értő, vele és nézeteivel szemben fellépő tudóstársai elleni érvelésekkel. Erre szüksége is volt, mivel (a szélsőjobboldali ideológia fokozódó térnyerése ellenére is) a fajelméletnek és az ezáltal fűtött antiszemitizmusnak még a háború utolsó éveiben is sok ellenzője maradt. Orsós professzor már 1937-ben, egy MONE által szervezett vacsorán a következőket mondta, az alapelvek feladásával vádolva tudóstársait: *„A vezéreszmékhez való hűtlenség még a természettudományokban sem idegen az újabb időkben. Éppen a természettudományok egyes kiváló képviselői tetszelegnek önmaguknak és a nyilvánosság előtt azzal, hogy feladják*

[22] A fajelmélet cáfolatára és az ehhez kapcsolódó természettudományos megállapításokra, fogalmakra itt nem térünk ki, főként mert azt már éppen Orsós Ferenc akadémiai tagságának megvonásával kapcsolatos tanulmányában részletesen kifejtette dr. Vizi E. Szilveszter. Lásd: *Vizi E. Szilveszter*: Az „Orsós-ügy" avagy a tudós felelőssége. In: Magyar Tudomány 1994: 3. 326–335.

[23] A kertész szerepét pedig az állam és annak képviselői töltik be szerinte: „A kertész szerepét a fajvédő akarattal telített államnak kell vállalnia, a nép lelkiismeretükkel kimagasló képviselőinek együttműködésével." Lásd *Orsós Ferenc*: Európa biológiai veszélyeztetettségének leküzdése. Magyar Családvédelmi Szövetség, Bp., 1943. 2.

[24] Emellett a fajelmélet helyességét is megpróbálja bebizonyítani, álokoskodónak beállítva az ezzel (és személyével) szemben szót emelő természettudósokat: *„Már annak idején felsőházi beszédemben utaltam reá, hogy a biológiában laikusok propaganda céljából többször félremagyarázzák és kihasználják a természetbúvároknak a fajokra vonatkozó vitáját, és azt merik állítani, – ha ez álokoskodásuk alátámasztására alkalmas – hogy maguk a természettudósok megdöntötték a faj fogalmát."*

[25] *Orsós F.*: Európa biológiai i. m. 2.

szakmájuk eddigi alapelveit és a jövő haladás teréül szerintük a természettudományok által elnyomott szellemi tudományokat akarják felavatni." [26] A valóságban politikai céljai és elvei igazolására éppen Orsós volt, aki feladta tudományának alapelveit és azok egy részét kiragadva, (kétségtelenül kiérdemelt) szakmai tekintélyét felhasználva próbálta saját nézeteit alátámasztani, ahogy ezt a korábban már idézett Vizi E. Szilveszter is bizonyította. Éppen ezért megdöbbentő, hogy hányszor tér vissza beszédeiben és műveiben erre a vádra ellenfeleivel szemben, az „Európa biológiai veszélyeztetettségének leküzdése" című munkájában például többször is: „*Tudomány alatt természetesen nem azt értem, ami összeollózva és nyomtatva van. Az ilyen áltudomány, minthogy tendenciózus hátgondolatokkal készül, nemcsak, hogy nem használ, hanem sokat árt.*"[27] Az pedig, hogy az általa képviselt és hirdetett eszme mennyire ártalmas, később maga is bebizonyította többek közt a zsidó orvosok elleni fellépésével.

Antiszemita nézetein és elméletein kívül az erdélyi és egyéb elcsatolt területek etnikai és nemzetiségi problémáit is a fajelméletre vezette vissza, s később e téren is igyekezett szavait tettekre váltani. „*Erdély, Erdély…*"című unkájában nemcsak rámutat a nemzetiségi problémákra,[28] de mindezt „kezelendő" faji problémaként aposztrofálja. Hangsúlyozza, hogy „*egyetlen magyar ember, aki családot alapít és egészséges generációt nevel fel, sokkal nagyobb jelentőségű az ország, a nemzet jövőjére nézve, mint a hegyek és a bányák együttvéve* […]."[29] A jövőt tekintve a székelységben látta meg az új Erdély „alapzatát", s reménykedett nem csak az erdélyi, de a történelmi Magyarországhoz tartozó további területek visszacsatolásában és nemzetiségi arányainak rendezésében is. Mint oly sok esetben, itt is a németeket tekintette mintának: „*A német példa új reményt nyújt nekünk is arra, hogy hamarosan ismét együtt leszünk elszakított testvéreinkkel.*"[30]

A fajvédelem sürgősségét a professzor „lenni vagy nem lenni" kérdésként fogta fel, és ha alkalma nyílt rá, ennek gyakran hangot is adott. Hogy mennyire nagy veszélyként értékelte a nem magyar etnikumok térnyerését, világosan látható a MONE 19. országos évi közgyűlésén elmondott beszéde következő részletéből: „*Ha annyira udvariasak vagyunk, hogy átengedjük*

[26] *Orsós Ferenc*: Orsós Ferenc beszéde a MONE január 21-i ünnepi vacsoráján. Különnyomat a MONE Orvostársadalmi Szemléből. Bp., 1937. 3.
[27] *Orsós F.*: Európa biológiai i. m. 5.
[28] „*A jövevények szaporodásával párhuzamosan ritkult a magyarság, mely most sokkal gyérebb Erdélyben, mint bármikor.*" Lásd *Orsós Ferenc*: Erdély i. m. 9.
[29] Uo. 4.
[30] *Orsós Ferenc*: A MONE XIX. országos évi közgyűlésén elhangzott megnyitó beszéde. Különnyomat a MONE Orvostársadalmi Szemléből. Bp., 1938. 6.

helyünket <élősködő>, szaporább fajnak, akkor felesleges e kérdésről [a fajvédelemről] tovább beszélni, akkor már el is intéztük sorsunkat, csak az még a kérdés akkor, hogy milyen ütemben vonulunk vissza szomszédaink és <vendégeink> javára a történelem Nirvánájába, hogy mikor állunk be a kihalt nemzetek romantikus emlékű veszteség-listájába."[31] Orsós Ferenc szeme előtt tehát a nemzethalál rémképe lebegett, s ezért is próbált megtenni mindent annak érdekében, hogy igaznak vélt elveit tettekben is foganatosítsa, méghozzá minél hamarabb. Ehhez azonban olyan közegre volt szüksége, mely hasonlóan vélekedik, támogatja elképzeléseit, sőt segíti is azok megvalósulását.

EGYESÜLETEKBEN BETÖLTÖTT SZEREPE

Szakmai elismertsége révén Orsós Ferenc számos egyesület, társaság tagja volt, azonban ezeknek csak töredékében nyílt lehetősége politikai nézeteinek kifejtésére. Debreceni évei alatt ezt a „Csaba" Bajtársi Egyesület keretein belül, annak magistereként tehette meg. A Turul Szövetség keretein belül létrejött bajtársi egyesületek erősen antiszemita, militarista jellegű, kizárólagosságra törekvő, magukat „társadalmi egyesületként" hirdető csoportok voltak (Debrecenben több egyetemi vezetés felügyelete alá tartozó vagy attól függetlenül működő ilyen egyesület is létezett[32]). Ezek a politikai pártoktól független egyesületek tulajdonképpen a korabeli Trianon-ellenes közhangulatot és nacionalista nézeteket felhasználva nagy népszerűségre tettek szert a fiatalság körében, főként az egyetemeken.[33]

Orsós Ferenc a „Csaba" B. E. (Bajtársi Egyesület) megalakulását és térnyerését is lelkesen támogatta, sőt az egyesület magistereként és az egyetem nagytekintélyű professzoraként sikerrel egyengette az egyesület útját. Az egyesület megalakulását a következőképp jelentette be az orvostudományi kar 1921. november 7-i ülésén, a jegyzőkönyv szerint: „*Orsós Ferencz dr. örvendetes ténynek tartja a szövetség megalakulását, mert ez a hallgatóságot szorosan összetartja, nemzeti alapra helyezi s ezáltal a nemzeti fellendülést ké-*

[31] Uo. 4.

[32] Debrecenben 1921 novemberében jött létre a „Csaba" (orvosi kar) és „Werbőczy" (jogi kar) Bajtársi Egyesület (B.E.), majd 1922 októberében az „Árpád" B. E. (bölcsészkar), végül fél év múlva a „Bocskai" B.E. (teológia). Lásd: *Kerepeszki Róbert*: A Turul Szövetség debreceni kerületének megalakulása és működése. In: Juvenilia 2. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2008. 136.

[33] A Turul és az egyetemi bajtársi egyesületek történetéről, felépítéséről bővebben lásd: *Kerepeszki Róbert*: A Turul Szövetség 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban. Attraktor, Máriabesnyő, 2012., Uő: A Turul Szövetség. In: A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948. Szerk. Romsics Ignác. Osiris Kiadó, Bp., 2009, 341–376.

szíti elő. Meg kell azonban tőlük követelni az ethicai alapot."[34] Orsós professzor számos, egyetemi vezetőséghez és a karhoz intézett beadványával és előterjesztésével igyekezett megteremteni az egyesület működésének feltételeit. Egy 1929-ben kelt beadványában például megfelelő helyiséget kért „*a Turul szövetség részére*"[35], az 1930–31-es tanévben pedig előterjesztette a „Csaba" B.E. kérését az Egyetemi Diákjóléti Iroda tulajdonában és kezelésében lévő orvosi tankönyvek használatára.[36]

A professzor nagyon büszke volt a fejlődő, egyre több tagot magába foglaló egyesületre. Az orvostudományi kar 1931. május 20-i ülésének jegyzőkönyve szerint például a következőképp számolt be a „Csaba" B.E. jubiláris üléséről: „*Orsós tanár örömmel közli a karral, hogy a »Csaba« B.E. jubiláris ünnepségei a legszebben zajlottak le, ahol ifjúságunk tanújelét adta kiváló fegyelmezettségének és fejlődésképességének. Ezzel kapcsolatban Orsós tanár javasolja, kérje meg a Kar Kállay hittudománykari Dékán urat, hogy gyönyörű imájának szövegét, melyet a »Csaba« B.E. zászlószentelési ünnepségén mondott juttassa el a Karhoz.*"[37]

Az egyesület azonban nem csupán bálok, előadások és ünnepségek szervezésében játszott szerepet, hanem a szélsőségesen nacionalista nézeteiből következően élen járt a numerus clausus törvények követelésében, betartatásában, a zsidó hallgatók egyetemi felvételének korlátozásában.[38] Például az 1933–34-es tanévben, 1933. szeptember 27-én is komoly kifogást emeltek a zsidó hallgatók számarányával kapcsolatban: „*Míg Magyarország lakosságának mintegy 5%-a zsidó, addig megdöbbenve látjuk, hogy leendő orvostársadalmunk 25%-át fogják képezni és így a magyar keresztény orvosok elhelyezkedését teszik még kétségesebbé.*"[39] Emellett a „külföldi zsidó orvosok beözönlését" is meg akarták akadályozni. Orsós professzor az egyetemi felvételi bizottságban betöltött tagsága révén hathatós segítséget tudott nyújtani az egyesület által kitűzött célok eléréséhez. Érdekes, hogy Orsós Ferenc nem csupán a zsidók, de a nők kizárása mellett is szót emelt a kari ülések egyi-

[34] Debreceni Tisza István Tudományegyetem Orvostudományi kari jegyzőkönyv (továbbiakban: DOKJ), 1921–22. tanév, 1921. november 7-i kari ülés.
[35] HBML, VIII. 1/b. 168.k. 1929.
[36] DOKJ, 1930–31. tanév, 1930. december 3-i kari ülés.
[37] Uo. 1931. május 20-i kari ülés.
[38] A numerus clausus törvényekről és ezek orvosi karokon történő érvényesítéséről és hatásairól bővebben lásd: *Kovács M. Mária*: A numerus clausus és az orvosi antiszemitizmus a húszas években. In: http://epa.oszk.hu/00000/00003/00007/kovacs1.htm (Letöltve: 2012. június 6.).
[39] A „Csaba" B.E. által benyújtott statisztikai adatokat és ezekkel kapcsolatban felmerült kifogásokat természetesen Orsós professzor terjesztette be a kar elé, mivel ő volt az egyesület legtekintélyesebb képviselője a karon. lásd Debreceni Tisza István Tudományegyetem Orvostudományi kari jegyzőkönyv, 1933–34. tanév, 1933. szeptember 7-i kari ülés.

kén.[40] Szintén érdemes megjegyezni, hogy a „Csaba" B.E. nem csak a zsidók számarányát tekintette veszélyesnek, hanem a németektől is tartottak azok etnikai nyomása és befolyása miatt, bár ez 1938-ban, az Anschluss után vált érzékelhetővé[41], amikor Orsós professzor már Budapesten tanított. A Turul szövetség helyi lapja, az Új Vetés az egyesületek elveinek és céljainak megfelelő cikkeket közölt, melyek néha igen erélyesen követelték az egyesületek által is megfogalmazottakat. A lap 1933. január–február havi számában megjelent *„Deressel, vagy kényszermunkával"* című vezércikkét azonban már nem hagyhatta szó nélkül az egyetem vezetősége és a kar dékánja sem, így a jegyzőkönyv tanúsága szerint Orsós Ferencet bízták meg, hogy járjon el az ügyben: *„Többek hozzászólása után Kar elfogadta Hüttl tanár javaslatát, azzal hogy felkéri Orsós tanárt, mint a Csaba B.E. magisterét, figyelmeztesse a vezetőséget, hogy hasonló lázító hangú cikknek jövőben lapjában ne adjon helyet, miután ilyennek újabb megjelenése súlyos következményeket fog maga után vonni."*[42] Orsós professzor 1936-tól Budapesten tanított, s így az egyébként is hanyatló debreceni egyesületben nem vállalt tovább szerepet.

A Turul Szövetség keretein belül azonban (mivel hivatalosan nem kötődött politikai pártokhoz és így tagjainak nem volt lehetőségük politikai döntésekbe beleszólni) igazán nagy, országos hatású politikai tevékenységet végezni. Az egyesületek csak egyetemi, városi, helyi szinten váltak komolyan vehető tényezővé. Orsós Ferenc azonban egy másik, sokkal nagyobb jelentőségű és sokkal cselekvőképesebb politikai egyesületben, a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületében is szerepet vállalt, ahol egyre radikálisabbá váló nézeteit és követeléseit nem csupán meghallgatták, de ezek megvalósulását is hathatósan támogatták.[43]

---

[40] Ebben azonban lehetett némi szerepe a Huzella Tivadarral szembeni (más jellegű konfliktusokból eredő és később egyre nyilvánvalóbbá váló) ellenérzéseinek is, hiszen javaslatát Huzella azon indítványával szemben fogalmazta meg, mely szerint a nők számára az összes főiskolai fakultást meg kellene nyitni. Lásd DOKJ, 1923–24. tanév, 1924. február 6-i kari ülés.

[41] 1938 novemberében (nyilván az Anschluss hatására) a következő kijelentés volt olvasható a Turul szövetség helyi lapjában: *„a fajiságunkat két veszedelem fenyegeti: a zsidó és a germán."* l.: *Kerepeszki Róbert*: A zsidókérdés és az egyetemi bajtársi egyesületek a két világháború közötti Magyarországon. In: Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században. szerk. Bodnár Erzsébet–Demeter Gábor. Hungarovox, Bp., 2008, 229.

[42] Orsós a cikket pártolva kitérő választ adott, mely szerint a magisterek csak súlyos esetekben léphetnek közbe, a szerkesztői poszton pedig a cikk megjelenése óta változás történt. Lásd DOKJ, 1932–33. tanév, 1933. március 8-i és 1933. május 10-i ülések.

[43] Ráadásul ez az egyesület már nem csak helyi jelentőségű volt, már nem csupán az egyetemi felvételi-keretszámokba és helyi kulturális programokba szólhatott bele, hanem egyre kiterjedtebb pozíciói révén a politikai döntésekbe is, mely már karnyújtásnyi közelségbe hozta a tagok számára a korábban megálmodott „irányított fajvédelem" véghezvitelét is.

Az 1919 áprilisában alapított Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete a kommunista forradalommal szembehelyezkedő, zsidóellenes földalatti szervezetként jött létre.[44] Alapító tagjai budapesti orvosok voltak, ám az egyesület hamarosan tovább terjeszkedett, mivel fajvédő eszméi jól illettek a politikai- és közvélemény által a korban gyakran megfogalmazott véleményekhez. A MONE egy tudatosan terjeszkedő és politikai célokat szem előtt tartó társaság volt, mely nem csak szakmai berkekben igyekezett egyre nagyobb befolyásra szert tenni, de egyfajta ellenőrző szerepre is törekedett az orvostársadalom fölött.[45] Ennek kiváló példája az 1936-ban megalakult Orvosi Kamara vezetéséért való küzdelem. A Gömbös-kormányt támogató Egészségpolitikai Társaság (EPOL) volt ez ügyben a MONE ellenfele, nem csak politikai hovatartozása miatt, de azért is, mert a zsidó orvosok támogatásával elnyerte az Orvosi Kamara vezetését.[46] Orsós Ferencet 1937-ben, a MONE régi tagjaként választották meg az egyesület élére. Egyesületi elnökké avatásán elmondott beszédében hangsúlyozta a MONE céljai és eszméi iránti elkötelezettségét: „*A hűség pedig talán sohasem volt annyira ritka és időszerűtlen erény, mint éppen ma, amikor egyesek épúgy, mint egész testületek, vagy akár egész népek mint a divatot cserélik máról-holnapra elveiket. De magamra nézve úgy érzem, hogy könnyű feladatom lesz a MONE eszméje mellett való kitartás, mert ha vannak határozott egyéni jellemvonásaim, úgy a hűség bizonyára ezekhez tartozik, úgy a barátok, mint az eszmék iránti hűség.*"[47] Ígéretét valóban beváltotta, sőt vezetésével az előnyös pozíciókra törekvés és az Orvosi Kamara helyeinek egymás utáni megszerzése még nagyobb lendületet kapott. A MONE 1938-as közgyűlésén már igen nagy előrelépésekről számolhatott be a professzor: „*Az egyesületi életben a sátoraljaújhelyi, szombathelyi, szegedi, debreceni, pécsi és kecskeméti fiókok megalakítása volt a legjelentősebb haladás a nemzeti munkánkban. Nem nehézségek nélkül létesültek fiókjaink, habár elsősorban is régi MONE-tagjainkból formálódtak. A nehézség több helyen abból állott, hogy húzódoztak még a meggyőződésükben legjobb MONE-tagok is a vezetéstől. Annyira megülte már a magyar értelmiséget az*

[44] Erről bővebben lásd *Kovács M. Mária*: Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között. Helikon Kiadó, Bp., 2001.

[45] Mindemellett ráadásul a MONE szerepének kizárólagossága is egyre nagyobb hangsúlyt kapott: „*A MONE erkölcsi méltóságát és hivatását nem áldozhatja fel, mert mi vagyunk méltó örökösei a magyar orvosi rend összes jogainak és kötelességeinek. Nem párt vagyunk, hanem a magyar orvosi rend tekintélyének és felelősségének hagyományos, jogos birtokosai. Az orvosi rend jövőjének fejlesztésére illetékes más pártot nem ismerünk el."* Lásd *Orsós F.*: Orsós Ferenc beszéde i. m. 6.

[46] Habár az EPOL is fajvédő eszméket hirdetett, a zsidó orvosok mégis inkább mellettük, azaz a Gömbös-kormányhoz kötődő szervezet mellett álltak ki a MONE-vel szemben. Lásd *Kovács M. Mária*: Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. 117.

[47] *Orsós F.*: Orsós Ferenc beszéde i. m. 3.

idegen lidércnyomás, hogy sokan féltek a nyílt színvallástól, annak képviseletétől, amiért magyarnak egyedül érdemes élni. Szerencsére már túl vagyunk ezen nehézségeken."[48] A beszédben Orsós a MONE további teendőiként további fiókok kialakítását és fejlesztését, a „magyar orvosi rend egységének megőrzésére" folytatott akció továbbvitelét, a megszállt területeken élő kollégákkal való kapcsolattartást és a német kapcsolatok ápolását jelölte meg. Az egyesület tehát a professzor vezetésével egyre több helyen, egyre nagyobb teret kapott, aminek hatása azonban egyelőre inkább csak szakmai és egyetemi berkeken belül volt érzékelhető. Nem csak a belföldi ismertség és elismertség megszerzését, de a külföldi (és meggyőződése révén különösen a német) kapcsolatok ápolását is igen fontos feladatnak tekintette, mely alatt elsősorban vendégelőadók meghívását értette. Az előadások természetesen zömmel a fajelmélet tárgykörében hangzottak el.[49] Ezek sikerét 1938-as beszédében a következőképp mutatta be: „*Az öröklődéstannak és a fajkutatásnak hat kiváló német képviselője tartott meghívásunkra úgy a tudományos színvonal, mint a forma tekintetében tökéletes előadásokat. Hogy ezeket milyen érdeklődés kísérte, bizonyítja maga az a tény, hogy az előadóterem minden alkalommal csak egy részét tudta befogadni azoknak, akik az előadásokra jöttek.*"[50] A jövővel kapcsolatban pedig kijelentette: „*Nagy súlyt fog helyezni a MONE a következő évben is a külföldi, nevezetesen elsősorban a németországi kapcsolatokra. A MONE fogja lebonyolítani a magyar–német diák-, tanársegéd és magántanár cserét és mindent el fog követni, hogy a velünk szemben baráti érzéseket tápláló nemzetekkel személyes érintkezést tartson fenn.*"

Orsós professzornak nem csupán szakmai kapcsolatai voltak jelentősek, de a Honvédelmi Minisztériummal is kiváló kapcsolatokat hozott létre, s 1938-ra elérte azt is, hogy a teljes honvédorvosi kar csatlakozott az egyesülethez. A Honvédelmi Minisztériummal létrehozott kapcsolatok a háború idején igen hasznosnak bizonyultak a MONE számára, különösen mivel Orsós elnöklete alatt az egyesület célja egyre inkább az orvostársadalom zsidótlanítása lett.[51] Ráadásul az Orvosi Kamarában is sikerült egyre nagyobb

[48] *Orsós F.*: A MONE XIX. országos i. m. 4.
[49] 1938 októberében a Semmelweiss Tudományegyetemre, egy MONE által szervezett programra például Lengyelországból érkeztek előadók, akik szintén a fajelmélettel kapcsolatos előadásokat tartottak: *„Prof Edward Loth (Varsó), Prof. J. Czekanowski (Livorno), Prof. Mydlarski (Varsó) lengyel professzorok. Okt. 24–25–26-án tartanak előadást a szemészeti klinikán a MONE szervezésében."* [49] Lásd SEL, 1. fond, 1/a., 1938–39. tanév, 70.
[50] *Orsós F.:* A MONE XIX. országos i. m. 4.
[51] *Kovács M. M.:* Liberalizmus i. m. 117.

jelentőségre szert tenniük, ezáltal pedig képviselhették törekvéseiket az Országgyűlés felsőházában is.[52]

POLITIKAI TEVÉKENYSÉGE

Orsós Ferenc politikai indíttatású egyetemi és egyesületi tevékenységével, valamint hasonló célból született műveivel és előadásaival tevékenyen szerepet vállalt a fajelmélet és az antiszemita, rasszista nézetek terjedésében. Ezzel tulajdonképpen kiszolgálta az erre törekvő politikai erőket, hivatkozási alapot teremtve számukra intézkedéseik foganatosítására. A numerus clausus törvények szigorításának és betartatásának követelése, a fajvédő eszmék terjesztése és „szakmai érvekkel" való alátámasztása, valamint az orvostársadalom megosztása és a fontosabb képviseleti pozícióik elfoglalására tett kísérletek mind erre irányultak. Orsós professzor azonban nem csak az elméleti és intézményi alapot teremtette meg a nemzetiségek, a zsidóság, valamint a számára (politikai vagy faji szempontból) nem tetsző egyének és csoportok elleni fellépésre, de maga is tevékenyen hozzájárult ahhoz, hogy mindez a gyakorlatban is megvalósuljon. Erre pedig elsősorban az egyetemi és szakmai körökben jutott lehetősége.

Egyetemi keretek közt leginkább a hallgatóság soraiban voltak olyanok, akik Orsós Ferenc révén jutottak nehéz helyzetbe, vagy kerültek elbocsátásra. Orsós professzor már Debrecenben is számos olyan tisztséget töltött be, melyekben emberek sorsa (pontosabban egyelőre „csak" szakmai előmenetelük, illetve állásuk) fölött dönthetett.[53] Leginkább azonban a zsidó hallgatók felvételével kapcsolatban tanúsított heves ellenállást, különféle veszélyekre hivatkozva. A Debreceni Tisza István Tudományegyetem Orvostudományi Karán már az 1922–23-as tanévben felvetődött a numerus clausus problémája egy kari ülésen. Orsós professzor először az 1931. szeptember 17-i kari ülésen emelt szót a zsidó hallgatók nagy számát illetően, ráadásul mindezt összefüggésbe hozva az egyetemen történt korábbi zavargásokkal: „*Kar a felvételi bizottság javaslatához Orsós tanár kivételével hozzájárul s egyben kimondja, hogy jelen félévben felvételi ügyekkel többet nem foglalkozik. Orsós tanár*

[52] Így Orsós professzor a házassági törvény 1941. július 18-i tárgyalásán „az Orvosi Kamara képviseletében" szólalhatott fel, s mondhatta el ismert (és jelen tanulmányban is többször idézett) beszédét. Lásd Felsőházi Napló, 1939. 2. kötet. 295.

[53] Tagja volt többek közt a kertészeti bizottságnak, a klinikai telep rendezésére létrejött bizottságnak, a könyvtári bizottságnak, stb. Ezen bizottságok tagjaként is igen sok esetben vont felelősségre egyetemi dolgozókat a munkájukkal kapcsolatban, ezt mutatja, hogy nem csak diákok, de egyetemi alkalmazottak ellen is igen sok fegyelmi ügyet indított (a legtöbb ilyen bizottságban személyesen is részt vett). Ez természetesen a rendkívüli rendszeretetére, precizitására és kiváló munkamoráljára is visszavezethető.

ugyanis kifogásolja a zsidó hallgatók nagy számát (22,5%), mert ez ahhoz vezethet, hogy a már elaludt egyetemi zavargások újra fel fognak újulni."[54] A professzor egyébként az egyik legnagyobb, legjelentősebb feladatként tekintett a zsidóság egyetemekről történő kiszorítására, különösen az orvostudomány területére vonatkozóan. Mivel Orsós meg volt győződve az orvosi hivatást gyakorlók a társadalom alakításában betöltött vezető szerepéről, s arról is, hogy a magyarság érdekeit legjobban a magyar etnikumú orvosok tudják képviselni, fajvédő álláspontjából logikusan következett, hogy az orvosi pályáról igyekezett kiszorítani minden általa „oda nem illőnek" tekintett személyt. Ezzel igyekezett biztosítani az „irányított fajvédelem" sikerét, melyben az addigra már „megszűrt" orvostársadalomnak szánt vezető szerepet. A zsidók orvosi szakmából való kirekesztését pedig a legegyszerűbben az egyetemi felvételük meggátlásával lehetett véghezvinni. Ehhez leggyakrabban a teljes lakosságon belüli százalékos arányokat használta fel Orsós professzor is: „*És reméljük, hogy a zsidóságnak egyelőre négyszeres joga hamarosan a számarányának megfelelő fokra, az 5,5%-ra száll alá*."[55] Nem csak Debrecenben, de 1936-tól a Semmelweis Egyetemen is igyekezett megakadályozni, korlátozni a zsidó hallgatók felvételét. Sőt, 1941-ben már arra is javaslatot tett nemzeti érdekre hivatkozva, hogy a zsidó hallgatók felvételét szüntessék be: „*A minisztériumtól mindig azt az információt kapta* [Orsós Ferenc], *hogy a felvétel a kar autonóm ügye és hogy a kar a legjobb belátása szerint úgy járjon el, ahogy a nemzet egyetemes érdeke megkívánja. Ezért javasolja, hogy több zsidó származású folyamodót ne vegyünk fel, mert ezzel a létszámot is túllépjük*."[56]

A háború végének közeledtével az egyre szélsőségesebbé váló politikai intézkedések idején már nem csak a hallgatók, de tulajdon kollégái is a maguk bőrén érezhették Orsós professzor „törődését". Ekkor ugyanis Orsós professzor és az általa vezetett MONE már nem hosszú távon, hanem minél gyorsabban igyekezett „megtisztítani" az orvostársadalmat a politikailag vagy „faji alapon" elfogadhatatlannak ítéltektől. 1942 januárjában például dr. Gáspár János fizetéstelen adjunktus 8. fizetési osztályú adjunktussá választását próbálta megakadályozni Orsós Ferenc. Mindezt csupán a következőkkel indokolta: „*Dr. Orsós Ferenc ny. r. tanár nem tartja alkalmasnak erre az*

[54] DOKJ, 1931–32. tanév, 1931. szeptember 17-i kari ülés.
[55] Orsós F.: A MONE XIX. országos i. m. 6.
[56] Kritikusaival szemben nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a keretszámoktól el lehet térni, mivel a hallgatók felvétele az egyetem hatáskörébe tartozik: *„a hallgatók felvétele a kari autonómia kérdése. Ez ebből a szempontból független a zsidókérdéstől, mi keresztényeket is visszautasítunk, akiket nem tartunk megfelelőeknek."*. Lásd SEL, 1. fond, 1/a., 1941–42. tanév, 82., 83.

állásra, mert az EPOL tagja."[57] Dr. Gáspár Jánost később sikerült ugyan tisztázni, mivel kiderült, hogy valójában a MONE tagja, az Egészségpolitikai Társaságban csupán előadóként kérték fel, mégis mindez kiválóan mutatja, hogy ekkorra már egy ilyen csekély horderejű ügy és ellenkező politikai nézeteknek csupán csak a gyanúja is elég volt Orsósnak arra, hogy egy kollégájának megpróbáljon gáncsot vetni. Ráadásul a kari jegyzőkönyv szerint az ügy tisztázását követően a professzor (bizalmatlanságát kifejezve) még arra is megkérte dr. Gáspár Jánost, hogy „*írásban fejezze ki azt, hogy nem fog a jövőben sem EPOL-irányú működést kifejteni.*"[58]

Hasonlóan járt dr. Imre József is, akinek az esetében azonban még csak konkrét politikai vagy származási indok sem volt Orsós Ferenc fellépésre. Dr. Imre Józsefet 1941-ben Bécsbe hívták egy orvosi előadás megtartására, ám a német hatóságok által kiállított beutazási engedélyét az utazás előtt pár nappal a magyar útlevélosztály visszakérte és megsemmisítette arra hivatkozva, hogy „autentikus" helyről érkezett információ szerint ő zsidó és szabadkőműves. Végül az akkor dékáni tisztséget betöltő Orsósra terelődött a gyanú, aki először tagadta, hogy hivatalos minőségben felkereste volna a hivatalt, ám később mégis bevallotta, hogy magánemberként ő járt a követségen: „*Dékán közli, hogy ő mindig a haza iránti lelkesedésből és érdekből közöl a német követséggel bizonyos dolgokat és nem kérte őket, hogy tartsák titokban az ő véleményét.*"[59] Habár dr. Imre József a MONE tagja volt, Orsós mégis nyílt ellenszenvvel beszélt róla és még MONE-tagságának jogosságát is megkérdőjelezte: „*A MONE-val jelenleg nem tart fenn kapcsolatot és egyéb megnyilvánulásaiból azt látom, hogy ő liberalis felfogású, mert olyan körökkel érintkezik. Ezért én őt a MONE szempontjából nem tartom olyannak, aki ezzel az egyesülettel azonosítja magát.* […] *Mikor a németek győzni fognak, akkor majd azok fognak tolakodva félretaszítani bennünket, akik most a németek ellen áskálódnak. Ezért jelentettem ki a német követségen, hogy hivatkozhatnak a nevemre is.*"[60] Később ezt az ügyet is sikerült tisztázni, majd Orsós eljárását sajnálatosnak és szabályellenesnek nyilvánítva kijelentették: „*Imre József tanár soha sehol sem nyilatkozott Németország és politikája ellen, sőt politikával egyáltalán nem foglalkozott, világnézetéről pedig csak maga nyilatkozhatik.* […] *Viszont az, hogy Imre tanár 1935-ben 3 évi szünet után ujból belépett a MONE-ba, mutatja, hogy a MONE célkitűzését tartotta az ő*

[57] Uo. 288–289.
[58] Uo. 292.
[59] Uo. 1940–41. tanév, 10., 11. (1941. június 17-i kari ülés)
[60] Később még hozzátette némileg visszakozva: *„amit az előbb mondottam a tolakodókról, nem vonatkozik Imre professzorra, de a MONE-ban már olyat hallottam, hogy ha az angolok győznek, akkor fejeinkkel Budapest utcáit fogják kikövezni."* Lásd Uo.

világnézetéhez legközelebbállónak. Nem hozható fel vádként Imre tanár ellen az sem, hogy ő a MONE-ban nem tartott előadást, mert a MONE-nak nagyon sok vezetőszerepet vivő tagja van, aki szintén nem tartott ott előadást."[61] Ebből az ügyből az mindenesetre világosan látszik, hogy Orsós Ferenc a számára (bármilyen okból) ellenszenves személyeket képes volt mindenféle szabályokat áthágva, a kollegiális és politikai összetartozást is semmibe véve, megalapozott indok nélkül megrágalmazni és bajba sodorni. Az antiszemita és jobboldali vádakat tehát olyanok ellen is felhasználta, akik gyanún felül álltak.

Imre József ügyén keresztül azt is láthatjuk, hogy Orsós nem csak az egyetemi apparátust, de állami kapcsolatait is felhasználta céljai elérése érdekében. Amint korábban láthattuk, a MONE elnökeként sikerült elérnie, hogy az Orvosi Kamara fölött is átvegyék az ellenőrzést, majd ezen keresztül sikerült bejutnia a Parlament felsőházába is, s így már nem csak a törvények szigorítását követelhette és ellenőrizhette betartatásukat, de maga is részt vehetett azok megalkotásában. Leghíresebb parlamenti felszólalása 1939-ben, a házassági jogról szóló 1894 : 31. tc. kiegészítéséről és módosításáról szóló parlamenti vitában hangzott el. A zsidókkal és cigányokkal való házasságkötés betiltását szerette volna elérni a fajkeveredés veszélyére és a természeti törvényekre hivatkozva: „*A természet törvényeiben a tudomány a faj legmesszebbmenő védelmét figyelte meg.*"[62] Nem csak a zsidók, de a cigányok ellen is szót emelt tehát: „*Tudjuk, hogy nálunk a felsőosztályokra a zsidókeveredés jelent veszélyt, de kevesen tudják, hogy a legalacsonyabb osztályokra a cigánykeveredés is nagy veszélyt jelent*." A cigányokat egyébként alsóbbrendűnek tartotta és hangsúlyozta (ismét a német példát szóba hozva): „*A németek a cigányházasságot éppúgy tiltják, mint a zsidóházasságot.*"[63] A vegyes házasságokban egyfajta genetikai romlás veszélyét látta tehát és ezért az eredetileg zsidókra alkalmazandó házassági törvényt a cigányokra is szerette volna kiterjeszteni. Magyarországon ugyanis három fajt feltételezett Orsós professzor: a zsidót, a cigányt és a „kaukázusit", s ez utóbbiba sorolta a németeket, szlávokat, magyarokat és románokat is. Szakmai érveléssel alátámasztott beszéde olyan nagy hatással volt hallgatóira, hogy többször meg is éljenezték és ez a siker végül döntőnek bizonyult a törvény elfogadtatása szempontjából is. Orsós Ferenc azonban ennél sokkal többet kívánt elérni, s ez már felszólalása utolsó néhány mondatából is kiolvasható: „*Mindez könnyek nélkül nem fog*

[61] Uo. 1941–42. tanév, 197–199.
[62] *Orsós Ferenc*: A házassági jogról szóló 1894:31. tc. kiegészítéséről és módosításáról II. In: Felsőházi Napló, 1939. 2. kötet. 296.
[63] Uo.

sikerülni, t. i. a fajvédő törvény megvalósítása s a zsidó és keresztény határ megvonása, de a magyarság jelenlegi helyzete voltaképpen a végszükség állapotának felel meg. Végszükség esetében a törvényalkotót nem irányíthatják a kivételek könnyei."[64] Ez a kijelentés akkoriban nem keltett nagy megütközést, ám végeredményben ezzel Orsós nem csak előrevetítette a későbbi deportálásokat és kegyetlenkedéseket, de a magyarság érdekeire hivatkozva előre is igazolta a „tudomány" nevében.

Ahogy egyre több lehetőség nyílt a fajvédők előtt és egyre radikalizálódott a közhangulat, úgy váltak Orsós professzor követelései és tettei egyre szélsőségesebbé. Habár a Kállay-kormány idején (az óvatos külpolitika miatt) a MONE követelései is elbizonytalanodtak,[65] a fajvédők vezető képviselői (Orsós Ferenc, Csilléry András, Meskó Zoltán, Incze Antal) nem adták fel követeléseiket és egyre nyíltabban kormányellenes, nyilas követeléseket fogalmaztak meg. Követelték a németek melletti feltétlen elkötelezettség kinyilvánítását és azt, hogy ennek keretében az állam szabaduljon meg a zsidóság egészétől. 1944. március 19-re, a németek bevonulása után a zsidó orvosok már csak munkaszolgálatosok lehettek, de a MONE vezetői ezt sem tűrték el. Így Csík László, az Orvosi Kamara elnöke és Orsós Ferenc, a MONE elnöke kérvényt nyújtott be a Belügyminisztériumhoz, hogy a zsidó orvosokat vonják ki a munkaszolgálatból (céljuk ezzel az volt, hogy deportálhassák őket). Ezt a kérést akkor szakemberhiányra hivatkozva elutasította a Belügyminisztérium, Csík és Orsós nem adta fel és a Honvédelmi Minisztériumhoz fordultak. Eleinte itt sem tudták kérésüket elfogadtatni, de Csík László május elejére elérte, hogy olyan körzetekbe irányították a zsidó orvosokat, ahonnan már megindult a deportálás. Így az Orvosi Kamara, a MONE és Orsós Ferenc akciójának utólagos becslések szerint nagyjából 2500 zsidó orvos esett áldozatul, ami Magyarország zsidó orvosainak a felét jelentette.[66] Orsós Ferenc professzor tehát nem csak elméleti alapokat teremtett fajvédő törvények meghozatalára és háborús bűnök elkövetésére, de ezekben igencsak aktív szerepet is vállalt, mind az egyetemeken, mind a politikai életben.

A HÁBORÚ UTÁN

A háború végén Orsós professzor tudta, hogy politikai szerepvállalása miatt nem maradhat büntetlenül Magyarországon, így 1944 augusztusában a Németországba menekülés mellett döntött. Nem egyedül hagyta el azonban az

[64] Uo. 297.
[65] *Kovács M. M.*: Liberalizmus i. m. 162.
[66] Uo. 163.

országot, számos kollégája követte őt az oroszok elől menekülve. Nagyon fontos megemlíteni, hogy az utókor (különösen itthon maradt kollégái) bűnei közé sorolta azt is, hogy a Szálasi-kormány megbízásából elvállalta a magyarországi egyetemek kitelepítését, javaiknak Németországba szállítását, méghozzá kormánybiztosként. A budapesti Törvényszéki Orvostani Intézet ingóságainak és néhány munkatársának nyugatra telepítését is személyesen felügyelte az egész orvosi kar áttelepítésének keretén belül. Egyszer még hazatért Budapestre 1944 októberében, de december 6-án végleg elhagyta Magyarországot, s Németországban, az amerikai zónában fekvő Halle am Saalében telepedett le. A háború után 1946-ban Mainzba költözött, ahol haláláig a mainzi egyetem művészeti anatómia tanáraként dolgozott professzori rangban (törvényszéki orvosként már nem dolgozhatott).[67] 1955-ös nyugdíjba vonulásáig a mainzi egyetem tanára maradt, majd 1962-ben ugyanitt hunyt el.
A háború után megvonták MTA-tagságát, a népbíróság háborús bűnösnek nyilvánította és évtizedeken át tabu volt a neve szakmai körökben és a politikában egyaránt. A rendszerváltás után többen felvetették rehabilitációját, MTA-tagságának helyreállítását (többek közt Prepeliczay István kisgazda képviselő), de ezek az akciók többnyire tudatlanságból fakadtak, a kérvényezők nem ismerték eléggé Orsós professzor politikában véghezvitt tevékenységét. Az MTA megtagadta tagságának helyreállítását, mivel azt nem szakmai, hanem politikai tevékenysége miatt vonták meg tőle. Az 1945. július 20-án született döntés indoklásában ugyanis a következő volt olvasható: „*Orsós Ferenc dr. egyik szellemi vezére volt hazánkban a nemzeti-szocialista Németország csatlósainak; mint a MONE elnöke végzetes szerepet játszott a magyar orvos-társadalom egy részének kipusztításában. Ezáltal egyik okozója lett az országot ért történelmi katasztrófának.*”[68]

Orsós Ferenc professzor tehát nem csupán a rendszer szellemi kiszolgálójaként tevékenykedett, de maga is kivette a részét a döntések meghozatalában. Tetteit pedig súlyosbítja az a tény, hogy a tudomány eredményeit és alapelveit meghamisítva támogatott és igazolt egy olyan rendszert, melyen keresztül saját maga is fellépett saját kollégái és diákjai ellen. Példája a szélsőséges ideológiák veszélyességét is jól mutatja, mivel mindez képessé tette

67 Egy művészeti anatómiai könyve is megjelent Németországban. *Vizi E. Szilveszter*: Az „Orsós-ügy” i. m. 328.

[68] N. Sándor László (összeáll.): Az Orsós Ferenc-dosszié. 11. Ráadásul a cikkben nyilatkozó Kosáry Domokos szerint abban az időben még a lehetősége is kizárt volt egy politikai nyomásra meghozott döntésnek: *„Orsós Ferencet nem a kommunisták zárták ki, hanem 1946-ban egy olyan bizottság, amelynek élén Moór Gyula professzor állt. Feddhetetlen jellem, a kommunizmussal és a hitlerizmussal egyaránt szemben állt, s valószínű, hogy csak 1949-ben bekövetkezett halála miatt nem volt kitéve a kommunista politikai üldöztetésnek.”*

arra, hogy saját szakmájának elveit meghamisítva érveljen egy szélsőséges demagóg ideológia érdekében. A magyar tudomány történetében pedig egyedi esetként ötvözte magában a kiváló szaktekintélyt és a kollégái százait halálba küldő ideológust.

Császár Ildikó

A HIRTENBERGI FEGYVERSZÁLLÍTÁSI BOTRÁNY SAJTÓVISSZHANGJA

Tanulmányomban arra kerestem a választ, hogy az 1933-ban kirobbanó hirtenbergi fegyverszállítási botrányt milyen sajtóvisszhang követte és mennyire próbálták manipulálni az olvasókat. „*Gondoskodni fogok arról, hogy a sajtó elsősorban ezekre a nagy, sorsdöntő kérdésekre hívja fel a közvélemény figyelmét, ne pedig az úgynevezett botránykrónikákra, amelyek talán izgatják a beteges képzelődést, de a közmegnyugvásnak nem használnak*."[1] Gömbös Gyula nyilatkozatában ígéretet tett a prominens hírek előtérbe helyezésére. A magyar miniszterelnök is tisztában volt a sajtó jelentőségével és figyelemelterelő képességével.

A két világháború közötti időszakban a keresztény-nemzeti elveket nem követő „destruktív" periodikák felszámolására törekedtek. A baloldali Népszavát több alkalommal megpróbálták elnémítani, például 1920 elején a lap két újságíróját, Somogyi Bélát és Bacsó Bélát meggyilkolták. Az atrocitások és a korlátozások ellenére sem sikerült a lap megszűntetését elérni. A Népszavát Weltner Jakab szociáldemokrata politikus vezette 1924 és 1934 között. A Tanácsköztársaság idején a liberális Pesti Napló működését nem engedélyezték. 1920-ban Miklós Andor átvette a lap vezetését. Ezután „Az Est Lapok" reggelente megjelenő napilapjaként élt tovább. Az 1920-as évek második felétől a Népszava és a Pesti Napló sem feltétlenül a kormánytól eltérő irányvonalat képviselték, hanem általában ellenzékiek voltak.[2] Bethlen István miniszterelnöksége alatt a Budapesti Hírlap kormányhoz közeli, félhivatalos lapként működött. Gömbös Gyula hatalomra kerülésekor a kormány arra törekedett, hogy a Bethlen ellenőrzése alatt álló újságokat minél jobban háttérbe szorítsa. A Budapesti Hírlap szerkesztői végrehajtották a miniszterelnök utasításait, de az újság összeállításával és a cikkek címeivel éreztették, hogy csak addig követik Gömbös rendelkezéseit, amíg a „gazdájuk"– Bethlen István – vissza nem tér.[3] A három periodika híradásai alapján vizsgáltam meg a hirtenbergi fegyverszállítási botrány sajtóvisszhangját.

A trianoni békeszerződéssel Magyarország európai presztízse jelentősen csökkent. Addigi területének kétharmadát elveszítette, gazdaságilag meg-

[1] Gömbös Gyula nyilatkozata az osztrák–magyar szerződés fontosságáról. Budapesti Hírlap, 1933. január 31. 6.
[2] *Sipos Balázs*: A politikai újságírás mint hivatás. Bp., 2004. 105.
[3] *Buzás Sándor*: Kormányzat és sajtó. Első századok 2006: 1. sz. 72–73.

bénult és katonai ereje is minimális szintre csökkent. Az általános hadkötelezettséget megszűntették, emellett tilos volt mozgósítani. 35 ezer főben maximalizálták a magyar hadsereg létszámát. A fegyvergyártás csak az állam által működtetett üzemben volt lehetséges, a többi ilyen telepet meg kellett szüntetni.[4]

Ilyen jellegű korlátozásokkal mit tehetett Magyarország, hiszen egyrészről védtelen maradt, másrészről a revízió ügye is halottnak tűnt. Hatékony eszköz nélkül nem lehetett érvényesíteni a területi igényeket. Nyíltan nem fegyverkezhetett Magyarország, így maradt a burkolt fegyverkezés. Ehhez partnerre volt szükség, tehát megindult a szövetségesek keresése.

1927. április 5-én megkötötték a magyar–olasz barátsági, békéltetői és választott bírósági szerződést. A felek titokban megegyeztek, hogy – a trianoni szerződést figyelmen kívül hagyva – Benito Mussolini segít felfegyverezni Magyarországot, ennek keretében visszaszolgáltatja az első világháborús osztrák–magyar fegyvereket.[5] A kockázat óriási volt, mivel a trianoni békeszerződés 118. cikke kikötötte azt, hogy „*Mindennemű fegyvernek, lőszernek és hadianyagnak a behozatala Magyarországba kifejezetten tilos. Hasonlóképpen tilos bárminő fegyvernek, lőszernek és hadianyagnak külföld részére való gyártása és kivitele*."[6] 1927 végén megindultak a szállítások, azonban 1928. január 1-én Szentgotthárd állomásán lebukott a szállítmány. Ebből óriási botrány lett, leginkább a kisantant államai vádolták Magyarországot fegyverkezéssel, emellett sajtóhadjáratot is indítottak. A Népszövetség Tanácsa elé vitt szentgotthárdi ügyet végül sikerült elsimítani, így a Bethlen-kormány fellégezhetett.

„[…] *Ha ma például gazdasági kooperációban tud társítani nemzeteket, holnap az együttműködést már tovább lehet vinni politikai téren* […]" – így vélekedett Mussolini a nemzetközi szerződések természetéről.[7] Az akkori Európában nyílt titoknak számított az, hogy a gazdasági együttműködéseknek előbb vagy utóbb politikai következményeik is lesznek.

Az Olaszország felé történő nyitás után a magyar külpolitikai elszigeteltség feloldódni látszott. Igaz, hogy 1928-ban egy sikertelen közeledés történt Németország felé (reménykedve a magyar–német–olasz blokk létrehozásában), ám az év végén sikeres lengyel–magyar egyezményt hoztak tető alá, amely leginkább gazdasági szempontból volt nyereséges. A szerződéskötés-

[4] *Halmosy Dénes*: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Bp., 1983. 111–113.
[5] Bethlen miniszterelnök feljegyzése Mussolini miniszterelnökkel folytatott beszélgetésről. In: Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. 4. kötet. Szerk. Karsai Elek. Bp., 1967. 60–62.
[6] *Halmosy D.*: Nemzetközi szerződések 1918–1945 i. m. 113.
[7] Hory római követ jelentése Walko külügyminiszternek. In: Iratok az ellenforradalom történetéhez 4. i. m. 417.

nek volt egy sajátos utóhatása. 1929. május 18-án Röder Vilmos altábornagy arról tájékoztatta Walkó Lajos külügyminisztert, hogy a lengyel–magyar „*különleges viszonyok közötti bizalmas áruszállítási jegyzőkönyvtervezet*" veszélyes lehet Magyarországra nézve, hiszen a szentgotthárdi botrány is bizonyította, hogy egy kisebb szállítmány lebukása is nemzetközi visszhangot vonhat maga után. Úgy gondolta, hogy amíg Lengyelország nem kerül valamely nagyhatalom látóterébe, addig megoldhatóak lennének a fegyverszállítások.[8] Bethlen miniszterelnök ígéretet tett Zaleski külügyminiszternek, hogy ha háborúba keverednének Oroszországgal, akkor biztosítani fogja Románián keresztül a hadianyagok szállítását Lengyelországba.[9]

„*Ausztria egy hulla, és sem hullával, sem esküdt ellenséggel egy ember nem köt házasságot*"– nyilatkozott Bethlen István Mussolininek 1927. április 4-én.[10] Ennek ellenére 1931 januárjában Magyarországnak Ausztriával is sikerült barátsági, békéltető eljárási és választott bírósági szerződést létrehoznia. Bethlen korábban így vélekedett az osztrákokról: „*a kis Ausztriához való ragaszkodás érzelme nincs meg bennük, valami kiutat keresnek, ami kétféleképpen lehetséges az ő felfogásuk szerint: anschluss vagy a dunai államok összefogása, melyben ők a régi szerepet vihetnék* […]."[11] Sem Mussolini, sem Bethlen István nem akarta azt, hogy az osztrákok a kisantant felé nyissanak, illetve az Anschlusst is el akarták kerülni. Inkább az olasz–magyar–osztrák együttműködést kívánták hatékonyabbá tenni. Támogatták a szélsőjobboldali Heimwehr alakulatot „*maggal*" és „*gyümölccsel*".[12] Nem 1931-ben kezdték meg a szervezet pártfogását, hanem a diplomáciai levelezések alapján jóval korábbra nyúlt vissza a kapcsolat.

Az Olaszországból Magyarországra irányuló fegyverszállítások leginkább Ausztrián keresztül történtek. A szentgotthárdi eset után óvatosabbak voltak a szállítmányok szállításával. Ennek ellenére 1928 decemberében egy újabb rakomány bukott le, amely nem kapott sajtónyilvánosságot. A bécsi kikötőben rakodás közben a munkások gépfegyverszalagokra bukkantak. A szállítmánynak magyar címzettje volt, aki mint kiderült, kapcsolatban állt a Honvédelmi Minisztériummal. Azonban sem Ignaz Seipel osztrák kancellár, sem Bethlen miniszterelnök nem akarta az ügyet nyilvánosságra hozni, így

[8] Röder altábornagynak, a Honvédelmi Minisztérium VI. csoport főnökének átirata Walko külügyminiszterhez. In: Uo. 278–279.
[9] Bethlen miniszterelnök levele Zaleski külügyminiszterhez. In: Uo. 282.
[10] Bethlen miniszterelnök feljegyzése Mussolini miniszterelnökkel folytatott megbeszéléséről. In: Uo. 51.
[11] Feljegyzés Bethlen miniszterelnök és Briand külügyminiszter között lefolyt beszélgetésről. In: Uo. 245.
[12] Több titkos levelezésben a mag kifejezés a pénzt, míg a gyümölcs a fegyverszállítmányt jelentette.

hírzárlatot rendeltek el.[13] Ezt követően, 1933-ban Hirtenbergnél egy újabb fegyverszállítmányt fedeztek fel, amellyel az európai sajtó már kiemelkedően foglalkozott.

„*Magyarország a béke szolgálatában akarja a külpolitikai törekvéseit érvényesíteni* […]" – Gömbös Gyula így nyilatkozott az 1933-as év újévi köszöntőjében.[14] Ugyanakkor Ausztriából Magyarországra 10 vagonnyi fegyvert juttattak át titokban. A bresciai olasz munkások jelentették az osztrák szociáldemokrata pártnak, hogy fegyverszállítások történtek, így nem kellett sokat várni arra, hogy a botrány kirobbanjon.[15]

1933. január 11-én a Népszava értesülése szerint fegyvercsempészéssel vádolták az osztrák szélsőjobboldali Heimwehr alakulatot. 40 vagonnyi gyalogsági puska és gépfegyver érkezett, amit a hirtenbergi gyárban csak ideiglenesen helyeztek el, ugyanis Magyarországra akarták szállítani. A cikk az osztrák kancellár, Engelbert Dollfuss álláspontját is közölte. E szerint a szállítás a munkanélküliség enyhítését szolgálta volna. A szociáldemokraták ülést hívtak össze, ahol kifejtették, hogy nem a munkalehetőség biztosítása miatt háborodtak fel, hanem a mögöttes szándékok miatt. Véleményük szerint Starhemberg herceg[16] és Friedrich Mandl gyárigazgató a fegyverszállításból származó anyagi haszonból még gazdagabbak lesznek és a pénzből a Heimwehr további akcióit finanszíroznák. A szociáldemokraták a nemzeti tanács főbizottsági ülésén bizalmatlansági indítványt is benyújtottak Dollfuss kancellár ellen, amely azonban hasztalannak bizonyult. A liberálisokhoz közel álló Pesti Napló is cikkezett az esetről, de „a *hirtenbergi fegyvergyárban végrehajtott fegyverjavításként*" aposztrofálta az ügyet. A csempészés fogalma nem szerepelt a híradásban és az osztrák szociáldemokraták heves támadásait inkább csak pártpolitikaként szerepeltette.[17] A Népszava a „*Fegyvert szállít a Heimwehr*", míg a Pesti Napló a „*11:10 arányban majdnem leszavazták az osztrák kormányt a nemzeti tanács főbiztosságában*" címet adta tudósításának. Láthatóan a két napilap az esemény más-más momentumát emelte ki. A szociáldemokraták lapja tömören, három címszóban összefoglalta az esetet. Meghatározta, hogy ki, mit tett, lényegre törő és határozott volt. A Pesti Nap-

[13] Feljegyzés Bethlen miniszterelnök és Seipel kancellár bécsi beszélgetéséről. In: Uo. 249.
[14] A kormány jövő évi programja: megindítani a gazdasági vérkeringést. Budapesti Hírlap, 1933. január 1. 3.
[15] *Nándori Pál*: A hirtenbergi fegyverszállítás. Hadtörténelmi Közlemények 1968: 4. sz. 644.
[16] Ernst Rüdiger Starhemberg osztrák nacionalista politikus, a Heimwehr vezetője volt. A Dollfuss kormányban alkancellár, majd a szövetségi kancellár meggyilkolása után három napig megbízott szövetségi kancellár. Köztudattan a jobboldali szervezetekkel állt kapcsolatban.
[17] 11:10 arányban majdnem leszavazták az osztrák kormányt a nemzeti tanács főbizottságában. Pesti Napló, 1933. január 11. 4.

ló a bizalmatlansági indítvány sikertelenségét hangsúlyozta, majd az alcímben szerepel a fegyveraffér kifejezés. A kor osztrák politikai viszonyait meghatározta az, hogy a szociáldemokraták és a keresztényszocialisták gyakorta összetűztek egymással, illetve az is, hogy az ellenzék a szövetségi kancellár ellen számtalan alkalommal bizalmatlansági indítványt nyújtott be. Ilyen körülmények közepette nem szolgált újdonságként, hogy egy újabb beadványt intéztek Dollfuss kancellár lemondását követelve. A Pesti Napló vélhetően a valódi problémát próbálta elfedni egy általános osztrák belpolitikai üggyel.
A kisantant nem fogadta el teljes mértékben Dollfuss kancellár nyilatkozatát.[18] A Pesti Napló a Napi Hírek rovatában közölte, hogy a csehszlovák kormány január 11-én bővebb felvilágosítást kért a hirtenbergi ügyről az osztrák külügyi hivataltól. Ugyanezen a napon a Népszava címlapon tudósított a francia szociáldemokraták álláspontjáról. Az eseményt viszont eltérő hangsúllyal mutatta be a két híradás. A Pesti Napló, bővebb tájékoztatásként illusztrálta a csehszlovák kormány további kérdéseit. A Népszava a francia szociáldemokraták kirohanását egyenesen számonkérésként állította be.

A botrány kirobbanása után a francia kormány budapesti követe felvilágosítást kért Magyarországtól. A magyar kormány válasza a következő volt: „*Magyarországra semmiféle fegyverszállítmány nem érkezett és a magyar kormánynak nincs közvetlen tudomása a szállítmányról, amely Ausztriába érkezett*."[19] A Budapesti Hírlap az ügy kirobbanásáról nem cikkezett. Úgy vélem, hogy a Gömbös-kormány félhivatalos lapja szándékosan nem tájékoztatta az olvasóit az incidens kezdetéről. Az ügy magyar vonatkozását Budapest tagadta, ebben a helyzetben a hallgatás tűnt a legcélravezetőbb eszköznek. Ráadásul továbbra is törekedtek arra, hogy a revíziós politikát eltitkolják. Ennek jegyében olyan című cikkek láttak napvilágot, mint például „*Újabb leleplezés Jugoszlávia fegyverkezéséről Olaszország ellen*"[20], illetve „*Jugoszláv fegyvercsörtetés Olaszország ellen.*"[21] Ezt követően hosszabb ideig nem jelent meg újabb cikk a fegyverszállítás ügyéről.

1933. január 28-án a Pesti Napló és a Budapesti Hírlap is közölte, hogy hamisak azok a feltételezések, miszerint a francia és angol követ diplomáciai lépést tett Rómában a hirtenbergi üggyel kapcsolatban. A Pesti Napló szerint azért lett volna szükség erre, mert Olaszország elutasította azt a lehetőséget, hogy a Népszövetség előtt tárgyalják a fegyverszállítást. A lap Henry de Jouvenel újonnan kinevezett francia római nagykövet jelenlétére is felhívta a

[18] *Nándori P.*: A hirtenbergi fegyverszállítás i. m. 645.
[19] Uo. 644.
[20] Újabb leleplezés Jugoszlávia fegyverkezéséről Olaszország ellen. Budapesti Hírlap, 1933. január 13. 2.
[21] Jugoszláv fegyvercsörtetés Olaszország ellen. Uo., 1933. január 21. 3.

figyelmet. Mint „néma szereplő" vett részt a tárgyaláson. Csak az angol diplomata intézkedett, mivel meg akarta óvni a francia kollégáját attól, hogy az „*első szereplése ilyen kellemetlen legyen.*"[22] Nyilvánvaló, hogy egy jegyzék benyújtása feszültséggel járt, ám ez is feladata volt egy diplomatának. A két híradás végül az olasz *„Giornale d'Italia"* című lapra hivatkozva közölte, hogy nem lesznek diplomáciai lépések az olasz kormány felé. Továbbá rögzítették, hogy Mussolini kabinetje nem látta annak okát, hogy bármit is tegyen, hiszen „távol állnak" az ügytől. Így mentesítették az olasz kormányt a felelősség alól és közvetve a szállítás magánjellegét nyomatékosították.

A cáfolatok ellenére 1933. január 31-én a Népszava, február 1-én a Budapesti Hírlap, 2-án a Pesti Napló tájékoztatott a Rómában folytatott tárgyalásokról. A szociáldemokraták lapja szerint Henry de Jouvenel az olasz fővárosba utazott, hogy támogassa Angliát a hirtenbergi ügyben, ugyanis Sir Roland Graham angol nagykövet írásos jegyzéket nyújtott át az olasz kormánynak. A Budapesti Hírlap mind eddig nem tájékoztatta az olvasóit arról, hogy mi is történt Hirtenbergben. Ezt a február 1-ei cikkükben pótolták: „*Az Ausztriába szállított fegyverek még az osztrák–magyar hadsereg háborús fegyverei voltak, amelyeket egy kereskedő Ausztriába küldött fegyverjavítás céljából.*"[23]

Fulvio Suvich, olasz külügyi államtitkár nyilatkozatáról mind a három magyar lap tudósított. Célzatos híresztelésnek titulálták a külföldi közleményeket,[24] illetve a Pesti Napló az államtitkár csodálkozását is hangsúlyozta, aki a lap szerint nem értette, hogyan lehet „*ilyen csekélységgel alkalmatlankodni*" az olasz kormánynál.[25] Ebből úgy tűnhetett, mintha nem lett volna diplomáciai súlya egy jegyzék benyújtásának. Természetesen ez is az ügy bagatellizálását szolgálta.

Január 29-én mind a három lap hírt adott arról, hogy Bécs és Budapest részére angol–francia jegyzéket küldtek, melyben a hirtenbergi afférral kapcsolatban tettek fel kérdéseket. Khuen-Héderváry Sándor külügyminiszterhelyettes ugyanazt nyilatkozta, mint korábban: a magyar kormánynak közvetlen értesülései nem voltak az ügyben. Február 2-án a Pesti Napló cikke szerint Dollfuss ígéretet tett a fegyverek Olaszországba történő visszaszállítására. Az osztrák kancellár hiába reménykedett ebben a lehetőségben – és amennyiben

[22] Franciaország nem tett diplomáciai lépést Rómában. Budapesti Hírlap, 1933. január 28. 6.
[23] Az angol és francia nagykövetek tanácskozása Rómában az ausztriai fegyverszállítmány ügyében. Budapesti Hírlap, 1933. február 1. 8.
[24] Ausztria írásban válaszol a hirtenbergi demarsra. Népszava, 1933. február 1. 6.
[25] Sikertelen volt az angol–francia diplomáciai lépés Rómában. Pesti Napló, 1933. február 2. 13.

hinni lehet az állításnak –, Mussolini a későbbiekben sem engedélyezte ezt az akciót.[26]

1933. február 4-én mind a három vizsgált lap arról adott tudósítást, hogy fegyverraktárt találtak Bécsújhelyen. A Budapesti Hírlap és a Pesti Napló egy-egy hosszú cikket szentelt az ügynek. A Népszava címlapon közölte a hírt, azonban a „*Julius Deutsch elvtárs súlyos leleplezése a hirtenbergi fegyverszállítmányról*" címmel. A raktárban található illegális fegyverek és alkatrészek számáról nagyrészt megegyezett a három híradás. A cikkek szerint a hadieszközök kitűnő, gondozott és használható állapotban voltak. Az ügyet sajátos módon az osztrák pénzügyi bizottságban tárgyalták. A Népszava szerint a fegyverek azokból a harcokból maradtak meg, amelyeket a magyarok folytatottak a nyugat-magyarországi területekért. Feltételezem, hogy a Rongyos Gárda aktív terület visszafoglaló tevékenységére utalt a szociáldemokraták lapja. A Budapesti Hírlap a tárolás okát nem közölte az olvasókkal. Azt viszont igen, hogy Dollfuss kancellár nyilatkozata szerint feljelentés érkezett, hogy a Gutenberg-nyomdában fegyvereket „tartogatnak". A szociáldemokraták állítását – miszerint a határmenti harcok idejéből származtak a puskák – a kancellár nem erősítette meg, de nem is cáfolta. Határozottan kijelentette, hogy a fegyverek raktározása Ausztriában szigorúan tilos. A szociáldemokrata, félkatonai Schutzbund szervezet vezetője, Julius Deutsch éles kirohanásáról mind a két lap részletesen tudósított. Míg a Népszava a képviselő vádjait közölte, addig a Budapesti Hírlap ezt az esetet egyfajta párbeszédként mutatta be, amely Deutsch és Dollfuss között zajlott. A szociáldemokrata vezető indítványozta, hogy Hirtenberget még tüzetesebben vizsgálják át, ugyanis szerinte több tízezer fegyver található még az ottani raktárukban. Dollfuss ezt az állítást egyenesen hazaárulásnak minősítette, de a feldúlt Deutsch képviselő tovább folytatta a támadásokat. Azzal magyarázta ezt a leleplezést, hogy ez egyfajta figyelemeltérést szolgált és teherautókon innen vitték tovább a fegyvereket magyar területre. Tehát, mindössze a Magyarországra vezető utat akarták zavartalanná tenni. Sőt, az osztrák légteret használó olasz gépek is hadieszközöket csempésztek a magyaroknak. A Budapesti Hírlap más osztrák ellenzéki képviselők megnyilvánulását is közölte, köztük a szociáldemokrata Raimund Sassikét, aki szerint a burgenlandi magyar arisztokraták szintén fegyvereket tároltak a Heimwehr számára. Az osztrák kancellár alaptalannak nyilvánította ezeket a vádakat és a képviselők szemére vetette, hogy mindezeket bizonyítékok nélkül állították.[27] Ezen felül mind a három lap közzé tette a Magyar Távirati Iroda jelentését, mely szerint az osztrák pénzügyi

[26] *Nándori P.*: A hirtenbergi fegyverszállítás i. m. 650–651.
[27] Szocialista fegyverraktárt találtak Bécsújhelyen. Budapesti Hírlap, 1933. február 4. 5.

bizottságban elhangzott vádak valótlanok. A Budapesti Hírlap ezt kiegészítette azzal, hogy az ügy magyar vonatkozásai „szemenszedett" hazugságok.

A Heimwehrről szóló hírekről a Népszava és a Pesti Napló is írt. Abban megegyezett mind a két lap, hogy a Hirtenbergben tartott fegyvereket a Heimwehr katonái őrizték és az őrszolgálat költségét a gyár igazgatója, Mandl kezelte. Az őrök 100 schillinget kaptak egy hétre. A Pesti Napló szerint Felix Stika osztrák szocialista képviselő kijelentette, hogy a Heimwehr vezetői Budapesten jártak, ott „*fegyverkereskedőkkel léptek érintkezésbe és formálisan kötelezték magukat arra, hogy nemcsak támogatni fogják a fegyverszállításokat, hanem erőltetni is fogják azokat.*"[28] A Budapesti Hírlap egy későbbi számában is tárgyalta a bécsújhelyi esetet, az olasz Tribune tudósítását véve alapul. E szerint az osztrák szocialisták hirtenbergi felfedezése a kisantant érdekeit szolgálta. Ezt bizonyította, hogy a Bécsújhelyen fellelt raktárba is az „állig felfegyverzett" kisantant szállította a hadieszközöket. Ráadásul még a hadügyminisztérium távbeszélő ellenőrző tisztviselőjét és egyik társát is letartóztatták, mert állítólag a cseh kémszolgálatnak információkat szolgáltattak ki. „*Ebből látható, hogy milyen békés szándékai vannak bizonyos nemzeteknek.*" – zárta gondolatmenetét a cikk.[29]

A Pesti Napló és Népszava február 4-ei száma a hirtenbergi ügy újabb fejleményéről is beszámolt. A kisantant politikusai kijelentették, hogy átmenetileg nem fogják a Népszövetség Tanácsa elé vinni az ügyet. Újra tájékoztatást fognak kérni Rómától, Bécstől és Budapesttől, és amíg nem érkeznek meg a válaszok, addig nem terjesztik fel az ügyet. A Pesti Napló ezt a kudarc takargatásának nyilvánította, mivel a lap szerint a csehek nem tudtak olyan bizonyítékokat felmutatni, amellyel megvádolhatták volna Magyarországot. A bécsújhelyi botrány rontotta a szociáldemokraták szavahihetőségét, hiszen erre az incidensre volt bizonyíték, ám a Hirtenberggel kapcsolatos gyanúsításaikat egyelőre nem tudták hitelesen alátámasztani.

1933. február 5-én a Magyar Távirati Iroda genfi tudósítása alapján arról szóltak a híradások, hogy a kisantant és a nagyhatalmak végleg lezártnak tekintik az ügyet és nem szándékoznak a Népszövetség Tanácsa elé járulni, mivel teljesen megelégedtek a magyar és az osztrák kormány által adott válaszokkal. Ezek szerint 400 puskát és 12 önműködő karabélyt tartalmazott az a szállítmány, amelyet egy magánszemély küldött Bresciából Hirtenbergbe. A fegyvereket az első világháború idején az osztrák hadsereg a visszavonulás-

[28] Szociáldemokrata támadások és rágalmak a bécsi parlamentben Magyarország ellen. Pesti Napló, 1933. február 4. 5.
[29] Az osztrák szocialisták lefoglalt fegyvereit a kisantant szállította. Budapesti Hírlap, 1933. február 9. 5.

kor veszítette el. A kissé rozsdás állapotban levő hadieszközöket megjavításuk után vissza kívánták küldeni Olaszországba. Mussolini felháborítónak tartotta, hogy ekkora hírverést csaptak az ügyben. Szerinte mindez csak magánemberek ügylete volt. A vasúti kocsikban nem szállítottak akkora mennyiséget, mint amennyi a tudósításokban szerepelt. Tűrhetetlennek nevezte a támadásokat, különösen a szerbek magatartását nyilvánította minősíthetetlennek.[30] Kérdés, hogy miért ekkor közölték első ízben az olasz diktátor véleményét, hiszen diplomáciai iratok bizonyítják, hogy a botrány kirobbanása óta az olaszok kapcsolatban voltak az osztrák és a magyar kormányokkal. Ezen felül Mussolini az angolokra is nyomást gyakorolt, például: „*A Szt. germaini békeszerződés értelmében Ausztriának ugyan nincs joga fegyvereket behozni, de elvitathatatlan joga van arra, hogy fegyvereket bebocsásson abból a célból, hogy azok valamely ausztriai gyárban kijavíttassanak, azután pedig visszaszállíttassanak oda, ahonnét jöttek.*"[31] – írta az angoloknak küldött jegyzékben. A magyar tudósítások csak február 5-én hozták nyilvánosságra Mussolini véleményét. Az olvasók számára megnyugtatónak hatott az, hogy egy nagyhatalom (Olaszország) kiáll ebben az ügyben Ausztria és Magyarország mellett.

A híresztelésekkel ellentétben a kisantant nem volt megelégedve az osztrák és a magyar válaszokkal. Emiatt 1933. február 11-én újabb intervenció történt Anglia és Franciaország részéről, melyben a Dollfuss-kormányt felszólították bizonyos intézkedések megtételére. Abban az esetben, ha a fegyvereket nem tudják visszaszállítani Olaszországba, akkor szükségesnek tartották azok megsemmisítését. Mindkét esetben eskü alatt kellett igazolni a feladat elvégzését. Ugyanakkor az osztrák kormánynak vizsgálatot kellett indítani, hogy Magyarországra kerültek-e fegyverek vagy sem. A feladatok elvégzésére két hetet kaptak az osztrákok.[32]

A magyar lapok február 16-án értesítették olvasóikat az újabb jegyzékről. A Népszava és a Pesti Napló is a prágai tudósítóra hivatkozva tárgyalta a csehszlovák külügyi bizottságban felszólaló Kamil Krofta külügyminiszterhelyettes nyilatkozatát. Felszólalásában kijelentette, hogy a kisantant nem viszi az ügyet a Népszövetség Tanácsa elé, de csak abban az esetben, ha a fegyvereket visszaküldik Olaszországba, vagy ha ez nem lehetséges, akkor meg kell azokat semmisíteni. A cseh politikus a február 11-én benyújtott jegyzék egyes részleteiből idézett, majd összefoglalta a hirtenbergi botrányt.

[30] A kisantant visszavonult a hirtenbergi fegyverszállítási affér ügyében. Pesti Napló, 1933. február 5. 15.
[31] *Nándori P.*: A hirtenbergi fegyverszállítás i. m. 646.
[32] Uo. 649.

Részletesen ismertette azt a hat kérdést, amelyet az első angol–francia jegyzék tartalmazott, illetve az osztrák válaszokat is közölte. 1933.február 16-án nemcsak a csehszlovák állásfoglalással foglalkoztak a lapok. A Pesti Napló és a Budapesti Hírlap is értesítette az olvasóit a kisantant február 14–15 között tartott genfi tanácskozásáról, ahol létrehozták az Állandó Tanácsot.[33] Ezen az értekezleten tárgyalták a hirtenbergi ügyet és kijelentették, hogy *„ha az osztrák kormánynak két héten belül várt válasza nem ad teljes elégtételt, akkor a kérdést a népszövetségi tanács elé terjesztik*."[34] A Budapesti Hírlap fenyegetőzésnek tartotta a kisantant álláspontját. A lap a február 18-án megjelent számban azzal gyanúsította meg a cseheket, hogy csak azért „*trombitálták*" a világ fülébe az olasz–magyar–német egység meséjét és a hirtenbergi esetet, hogy indokuk legyen egy szorosabb kisantant katonai és gazdasági szövetséget létrehozni. A magyar lap kilátásba helyezte, hogy erre válaszként a fenyegetett államok ellenpólust fognak létrehozni.[35] Úgy gondolom, ezzel akarták megerősíteni az osztrák–magyar–olasz együttműködést és a későbbi római jegyzőkönyveknek is kitűnő hivatkozási alapot adhatott.

A Népszava és a Budapesti Hírlap tájékoztatta olvasóit az újabb angol–francia jegyzék külföldi visszhangjáról. A szociáldemokrata lap szerint az olaszok – Mussolinival az élen – felháborodtak a jegyzék tartalma miatt. A Giornale d'Italia ultimátum jellegűnek nevezte ezt a jegyzéket. Az olasz lap állítása szerint, ehhez hasonlót még egyetlen állam sem küldött a másiknak. Csodálkozásukat fejezték ki Anglia szerepvállalása miatt. A Hitlerhez közel álló berlini sajtóban is felháborodott hangvételű cikkek jelentek meg. A nemzetiszocialista Der Angriff az osztrák marxistákat hazaárulóknak nevezte. A francia lapok helyeselték a jegyzéket, mert vélekedésük szerint a fegyvercsempészést nem lehet Európában megengedni. A Manchester Guardian szerint ez az incidens azt is megmutatta, hogy a területi követelésekkel fellépő államok erőszakos lépésekre is képesek. Az angol lap szerint Olaszország és Magyarország tagadta, de Ausztria bevallotta a fegyvercsempészést. Végül arra a következtetésre jutott, hogy Európa két részre szakadt, francia és olasz vezetéssel. A Népszava olyan bécsi lapokra hivatkozott, amelyek egyértelműen Dollfuss lemondását látták az egyetlen kiútnak, illetve az Olaszország melletti elkötelezettséget veszélyesnek tartották. A magyar szociáldemokrata

[33]Évente legalább háromszor kellett ülésezniük, felváltva a három kisantant állam fővárosában, és ezen felül Genfben is szükséges volt tanácskozni. A Tanács a kisantant államok külpolitikájának összehangolását szolgálta. A másik két állam hozzájárulása nélkül nem lehet szerződéseket kötni. Ehhez az egyezményhez más országok is csatlakozhattak.

[34] A kisantant politikai tanácsot állít fel. Budapesti Hírlap, 1933. február 16. 6.

[35] Az új hármasszövetség Olaszországot, Magyarországot és Ausztriát fenyegeti. Budapesti Hírlap, 1933. február 18. 2.

lap már azt vizionálta, hogy ki lesz Ausztria új kancellára, milyen lesz az új osztrák politikai vezetés, milyen erőviszonyok lesznek a parlamentben. Mindezt az osztrák „parlament folyosóin" elhangzott szóbeszédekre alapozták. A Neue Freie Presse értesülése szerint Ausztria hamarosan vissza fogja küldeni a fegyvereket. Ezt azonban a cikk a későbbiekben cáfolta, mert „politikai felfogások" szerint elképzelhetetlen ez a megoldás, mivel az osztrák kormány így ellentmondásba keveredne, tehát bevallaná, hogy nem magánemberek közötti ügyletről volt szó. A Népszava részletesen ismertette a különböző lapvéleményeket. A cikkekben a német és olasz megnyilvánulások nem voltak alátámasztva érvekkel, csak vehemensen támadták a jegyzékeket. Az angol, francia és bécsi hírekből azokra hivatkozott, amelyek egyértelműen bűnösnek kiáltották ki Ausztriát és Olaszországot és a fegyvercsempészés tényét erősítették.[36]

„*Ausztriának vissza kell utasítani a jegyzék hangját és tartalmát*" – a Budapesti Hírlap ezzel a figyelemfelkeltő címmel harangozta be a külföldi sajtóorgánumok felháborodását. Franz Winkler klagenfurti beszédével indítottak, melyben a helyettes-kancellár az angol–francia jegyzék ultimátum jellegét hangsúlyozta. A méltatlan bánásmódot Ausztria nem tűrhette el, ezért a kancellár visszautasította a jegyzéket. A legélesebben a bécsi keresztényszocialista Montagsblatt fogalmazott, Ausztria semlegességének felmondását is kilátásba helyezve: „*Ebben az esetben azonban sohasem fogja elfelejteni, hogy a német birodalomban 60 millió testvér él, akik a világháborúban Ausztria mellett súlyos véráldozatokat hoztak és akikkel Ausztriát több százéves közös történelmi kapcsolat fűzi össze*."[37] „Mértékadó osztrák körök" kijelentették, hogy Ausztria nem hajlandó alávetni magát Párizs és Prága parancsának. A Giornale d'Italia szerint még Angliában is ellenérzéseket váltott ki a jegyzék. A Daily Telegraph arra hívta fel a figyelmet, hogy az osztrák kormány szakítani készül a népszövetségi politikával. A Budapesti Hírlap főként olyan lapvéleményeket közölt, amelyek a jegyzéket elutasították, csak egy-egy újságot emelt ki, amelyek kifejezetten kiálltak az angol és a francia kormány mellett.

Az angol kormány az affér gyors lezárását szorgalmazta. Nem kívánt ezzel a „jelentéktelen" incidenssel foglalkozni, volt éppen elég tennivalója a gyarmati politikájában.[38]

[36] Ausztriában Dollfuss kancellár gyors bukásával számolnak. Népszava, 1933. február 19. 2.
[37] Ausztriának vissza kell utasítani a francia jegyzék hangját és tartalmát. Budapesti Hírlap, 1933. február 21. 1.
[38] *Nándori P.*: A hirtenbergi fegyverszállítás i. m. 651.

A Népszava február 21-ei számában újra a címlapon taglalta a hirtenbergi ügyet. A magyar képviselőházban interpellációt intéztek Gömbös Gyulához, melyben számon kérték, hogy Magyarország miért keveredett az angol–francia jegyzék körüli ügyekbe. Az osztrák szociáldemokraták össze akarták hívni a parlament főbizottságát, ahol a hirtenbergi esetet teljességében kívánták megtárgyalni. A Népszava hangsúlyozta, hogy az állítólagos feladót, azaz Giuseppe Cortese Pressiat nem lehet elérni, a telefonkönyv Pressia-oldalán sem található ilyen név. A Népszava genfi tudósítója biztosra vette, hogy az angol–francia jegyzék csak része volt az Ausztria ellenes diplomáciai lépéseknek és az osztrák illegitim szervezetek, köztük a Heimwehr titkos fegyverkezését is romba fogják dönteni.

1933. február 22-én a Budapesti Hírlap a hirtenbergi ügy diplomáciai lezárásáról tájékoztatott. A lap szerint február 21-én az osztrák kormány tagjai összeültek és megegyeztek abban, hogy visszautasítják a jegyzéket. Azonban az esti órákban angol és francia követek megjelentek Dollfuss kancellárnál. Meglepődésüket fejezték ki, hogy a közvélemény ennyire ellenségesen fogadta a jegyzéket. Arra kérték az osztrák kancellárt, hogy ne fokozza a helyzetet és törekedjenek az ügy egyszerű elintézésre. Az angol követ kijelentette, hogy kormánya elfogadta a jegyzék osztrák visszautasítását. Pár órával később ehhez csatlakozott a francia diplomata is. Azt is rögzítették, hogy a hirtenbergi fegyverszállítás nem sértette a saint-germaini békeszerződést és az angol külügyminiszter tájékoztatása szerint Olaszország kijavításuk után hajlandó a fegyvereket visszavenni. Így a tárgyalások sikeresen lezárultak és Ausztria nem sérült méltóságában. A Budapesti Hírlap tovább folytatta „diadalmenetét", és február 23-ai számában Mussolini bölcsességének tulajdonította a hirtenbergi ügy megoldását. A lap szerint Grandi olasz követ és Sir John Simon angol külügyminiszter tanácskozása akadályozta meg az ügy eszkalálódását. Londoni körök úgy gondolták, hogy az állig felfegyverkezett államoknak közömbösnek kellett volna maradniuk az incidensben, és itt elsősorban a kisantantra gondoltak. A Budapesti Hírlap ezt alátámasztotta a „*Csehország Törökországnak is szállított hadianyagot Ausztrián keresztül*" című cikkével.[39]

A nagyhatalmak visszavonultak, nem kívánták exponálni a hirtenbergi fegyverszállítást. A Seefelhner-ügy[40] hatására azonban a kisantant újabb akciókat indított el.

[39] Mussolini bölcsessége oldotta meg a hirtenbergi incidenst. Budapesti Hírlap, 1933. február 23. 6.

[40] Seefelhner Egon – az Osztrák Szövetségi Vasutak igazgatója – 150 ezer schillinggel akarta megvesztegetni Berthold Königet, az osztrák vasutasok szociáldemokrata szakszervezetének titkárát. A Hirtenbergben tárolt fegyvereket kellett volna átszállítani Magyarországra titokban. Berthold König nem fogadta el a pénzt és a szociáldemokrata pártnak is elújságolta az esetet. Az osztrák és magyar

A Népszava szerint egyes párizsi lapok elégedetlenek voltak a hirtenbergi ügy lezárásával. Az Echo de Paris állította, hogy a kisantant a Népszövetség Tanácsa elé fogja vinni az ügyet.[41] A Budapesti Hírlap úgy vélekedett, hogy Anglia és Franciaország segítségének barátságtalan lebecsülése lenne, ha a csehek tovább bonyolítanák a fegyverszállítás ügyét.

1933. március 1-én a kisantant tagjai egységesen benyújtották a hirtenbergi ügy kivizsgálásáról szóló kérelmüket a Népszövetség Tanácsa elé. Az olasz kormány már januárban intézkedett arról, hogy ha ez bekövetkezne, akkor Eric Drummondnak meg kell azt akadályoznia. A népszövetségi főtitkár így is járt el. Az angolok nyomására nem foglalkoztak a beterjesztett dokumentummal.[42] Végül a kisantant is visszavonulót fújt és 1933. március 3-án a Pesti Napló és Budapesti Hírlap is arról tudósított, hogy az üggyel a nemzetközi porondon a továbbiakban nem kívánnak foglalkozni.

ÖSSZEGZÉS

1933-ban számos fontos esemény történt Európában, amellyel a nemzetközi és hazai sajtó foglalkozott. 1933. január 30-án a nemzetiszocialista Adolf Hitler került hatalomra Németországban, aki egyértelműen letért a békés együttműködés útjáról. A genfi leszerelési konferencia is kiemelkedő figyelmet kapott, a mandzsúriai kérdés, illetve Japán Népszövetségből való kilépésének lehetősége ugyancsak feszültté tette a légkört. Ráadásul Európa még nem lábalt ki a gazdasági válságból. Ezekhez a problémákhoz képest a hirtenbergi eset másodrangúnak számított.

A fegyverszállítási incidens idején a három magyar lap részletesen tájékoztatta olvasóit az európai politikáról. A hirtenbergi eseményeket nem lehetett figyelmen kívül hagyni, hiszen Magyarország is érintett volt benne. Több diplomáciai levelezés is azt bizonyította, hogy a Gömbös-kormány arra kérte az olasz és az osztrák vezetést, hogy „*Magyarország ne árultassék el, miután a fegyverek szállítása ide úgysem bizonyítható*."[43]

A Népszava nem súlyosbította Magyarország helyzetét az üggyel kapcsolatban, csak egyetlen alkalommal célzott a Gömbös-kormányra. A szociáldemokrata lap arra törekedett, hogy figyelemfelkeltő címeket adjon híradásainak. Olyan külföldi lapvéleményeket jelenített meg, amelyek Magyarország és Ausztria bűnösségét kiáltották ki. Ezzel manipulálhatták olvasóikat, hiszen

kormány terve így befuccsolt ez, így újabb gyanút keltett a kisantantban. Végül a Seefelhner-ügyet gyorsan elintézték, az igazgatót szabadságolták és elbocsátották állásából.

[41] Interpelláció a francia kamarában Hirtenberg miatt. Népszava, 1933. február 25. 2.

[42] *Nándori P.*: A hirtenbergi fegyverszállítás i. m. 652.

[43] Uo. 648.

így folyamatos veszélyérzetet alakíthattak ki. A magyar szociáldemokraták nem szimpatizáltak a fasiszta Olaszországgal, ez az incidens is rosszallásuknak adhatott alapot. Legtöbb alkalommal baloldali francia lapok cikkeit jelenítették meg híradásaikban.

A Pesti Napló az ügy kirobbanásának kezdetén aktívan tudósította olvasóit az incidensről. A lapot leginkább a tárgyilagosság jellemezte, de olyan cikkeket is közölt, amelyek Magyarország és Ausztria mellett álltak ki. A Népszavával ellentétben, kerülte a túlzó kifejezéseket és a gyanút keltő megnyilvánulásokat. Amikor a hirtenbergi ügy a megoldás útjára terelődött, a Pesti Napló már alig foglalkozott vele és főként más európai eseményekről tudósított.

A Budapesti Hírlap kormánypárthoz közeli lapként törekedett a magyarokat ért vádak elterelésére. Az ügy bagatellizálódását szolgálták az olyan jellegű cikkek, amelyek a kisantant vagy az osztrák szociáldemokraták indulatos kirohanásait tartalmazták. A február 4-én kirobbanó bécsújhelyi incidensre a lap teljes figyelmet fordított. A hirtenbergi ügy idején több olyan cikk is napvilágot látott, amelyek támogatták az Olaszországgal kialakított szoros viszonyt. Mussolini iránt a teljes elfogultság volt érezhető. Erre példaként szolgál a *„Mussolini bölcsessége oldotta meg a hirtenbergi incidenst”* című cikk. A figyelemelterelést szolgálták azok a híradások, melyek más államok „bűnösségét” hangsúlyozták. Jugoszlávia gyakran, mint agresszor szerepelt az olaszokkal szemben. Csehszlovákia is előkerült, mint fegyverszállító. A legszembetűnőbb mégis az volt, amikor a február 11-ei jegyzék után a Budapesti Hírlap az angolokkal szemben enyhébb, barátságos hangvételt használt. Sőt, az incidens végére már-már felmentették az angol kormányt. Azzal magyarázták a jegyzékben való angol részvételt, hogy ezzel akarják megakadályozni az ügy eszkalálódását. A cikk szerint London Franciaország és a kisantant nyomására döntött a részvétel mellett.[44] A Budapesti Hírlap leginkább angol és francia lapok cikkeit vette át.

Mind a három magyar sajtótermékről megállapítható, hogy Magyarországot „súlytalannak” állították be a hirtenbergi fegyverszállítási botrányban. Cikkeikkel manipulálni akarták olvasóikat, hiszen a sajtó már akkoriban is komoly befolyásoló tényezőnek számított. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a február 11-én benyújtott demars nyilvánosságra hozatala után az

[44]A kisantanté a felelősség a következményekért, melyeket az első katonai és politikai blokk megteremtése maga után vonhat. Budapesti Hírlap, 1933. február 21. 2.

angolok és franciák a közvélemény felé is kinyilvánították a visszavonulást. Ezután a kisantant tagjai is szintén bejelentették, hogy az ügyet lezártnak tekintik.

Pintér Zoltán Árpád

AZ 1944 OKTÓBERI ALFÖLDI PÁNCÉLOSCSATA KARCAG KÖRNYÉKI HARCAI

A második világháborúban hazánk területén lefolyt hadműveletek fontos részét képezték a keleti front déli arcvonalszakaszán lezajlott küzdelemnek. A magyar és német hadsereg védekező és hátráló, illetve a szovjet–román támadó alakulatok találkozóharcai a hétköznapi emberekkel is megismertették a totális háború borzalmait és a közbeeső hadszínterekre a világtörténelemben ismert legnagyobb pusztítással járó háborút hozták el. A harcok Magyarország legnagyobb részét sajnos közvetlenül érintették.

Az általam ismertetett eseménysor szűkebb környezetemhez, szülőhelyemhez, Karcag városhoz kötődik. Noha több hely- és hadtörténeti munkában esik szó röviden az 1944 őszi hadműveletek kapcsán a Karcag várost érintő harcokról, de ezek csak nagy vonalakban, leginkább a veszteségek kérdését tárgyalják. Ugyanakkor szerves, részletes összefoglalás a témában ez idáig nem született. Gyermekkorom óta számos esetben volt szerencsém helybéliek személyes beszámolóit meghallgatni a háború helyi történéseiről, s így gyakran igen jelentős eseményekről mintegy véletlenszerűen, következetlen módon értesülni. Mindez, összefüggésben azzal, hogy a le nem jegyzett események elsődleges forrásainak tekinthető személyek (túlélők) lassan puszta életkoruknál fogva eltűnnek a történetkutatás számára, sarkallt arra, hogy egy alapos áttekintést készítsek 1944 őszének helyi és térségi eseményeiről. A kutatás és feldolgozás során mindvégig törekedtem arra, hogy amennyiben lehetséges, hiteles, korszakbéli, elsődleges forrásanyagra támaszkodjak.

A SZOVJET VÖRÖS HADSEREG BETÖRÉSE MAGYARORSZÁGRA. AZ ALFÖLD TERÜLETÉN LEZAJLÓ ÜTKÖZET HADÁSZATI, POLITIKAI ELŐZMÉNYEI

A Keleti-Kárpátok külső előterében 1944. augusztus 20-án megindított, a szovjet 2. és 3. Ukrán Front részvételével zajló Iasi–Kisinyovi offenzíva sorsfordító hatással járt a keleti front déli arcvonalszakaszára és a mögöttes országok sorsára vonatkozólag. Az offenzíva során a szovjet fronthadseregek néhány nap alatt áttörték a német–román arcvonalat, súlyos veszteségeket mérve a német Dél-Ukrajna Hadseregcsoport állományára. A német szövetségben álló délkelet-európai országok, azaz Románia és Bulgária politikai

elitje erre kiugrási és átállási kísérlettel, és annak sikeres véghezvitelével válaszoltak.[1]

Augusztus 23-án I. Mihály román király letartóztatja Antonescu conducatort (vezér), Románia bejelentette az ellenségeskedés beszüntetését a Szövetségesekkel szemben, valamint a bukaresti kormányzati negyed elleni heves német támadásra hivatkozva a román hadsereg szovjetekhez történő csatlakozását a náci Németország elleni küzdelemben. Hadműveletek indulnak a Magyarországhoz tartozó Észak-Erdély visszafoglalására. Augusztus 25-étől román csapatok többször betörtek az országba. A Romániában rekedt német erőkkel harcoló szovjet 2. Ukrán Front erői az Úz és a Csobányos völgyét védő 11. és 13. székely határőrzászlóaljakkal vettek fel harci érintkezést, eközben átlépve a korabeli magyar határt. Bár az ország belső területei elleni szovjet offenzíva végül nem ezen a frontszakaszon, hanem a Déli-Kárpátok és a Temesköz irányából indul meg, de ehhez létfontosságú volt a Gyimes környéki völgyzárak bátor magyar honvédzászlóaljainak szívós védekezése, mely miatt a Malinovszkij vezette szovjet fronthadsereg erős ellenséget sejtett a határszakaszon, és inkább déli irányú támadást erőltet.[2]

Magyarország helyzete a nyár végére tehát a határain túl, illetve megerődített északkeleti határsávjában háborút viselő hadviselő félből ellenséges seregek által dúlt hadszíntérré változott.

A HADIHELYZET ROMÁNIA ÁTÁLLÁSA UTÁN

Bár mai szemmel irreálisnak tűnhet a román kiugrás, majd átállás, illetve a szovjet hadsereg erdélyi megjelenése után a Magyar Honvédség által (német alakulatok segítségével) végrehajtott 1944 szeptember eleji Dél-Erdély elleni általános támadása, de tekintve, hogy ez az esemény is komoly hatással volt a későbbiek során az Alföldre lehúzódó és így Karcag várost érintő eseményekre, így röviden ismertetném azt. A német vezérkar a Dél-Ukrajna Hadseregcsoport arcvonalának augusztus 20-i áttörése után a védelmet egy, az Erdélyi-szigethegységtől a Déli-Kárpátokig terjedő védvonalon kívánták kialakítani. Állandóan sugalmazta tehát Dél-Erdély megtámadását a magyar hadvezetésnek. Ezt az „utolsó utáni lehetőségként” megvalósított akciót a 2. magyar (a doni katasztrófa után frissen újjászervezett) hadsereg kezdte meg szeptember 5-én Kolozsvár–Marosvásárhely térségéből Torda és Marosludas felé támadva. Az előretörést szeptember 8-án, a szovjet csapatok Erdélybe érkezésének

[1] Románia 1944. augusztus 23-án, Bulgária szeptember 9-én ált át csapataival a Szovjetunió oldalára.
[2] *Sebő Ödön*: A halálra ítélt zászlóalj (Gyimesi-szoros) 1944. Bp., 1999. 5.

hírére megállították és az egységeket a Maros vonala mögé rendelték vissza védelemre.[3]

A második Dél-Erdély elleni támadást szeptember 12-én reggel, a Bánátban állomásozó német csapatok kezdték meg. A 4. SS-hadosztály erői megindulnak Temesvár felé. Ehhez csatlakozott a támadását 13-án hajnali 6-kor megindító magyar 4. és 7. hadtest. Feladatuk a Körösök és a Maros-völgy kijáratának lezárása volt, illetve előrenyomulásukkal északról biztosítaniuk kellett a bánáti német támadást. A vezérkar még azt is remélte, hogy e támadással tehermentesíti a Maros vonalán védekező 2. magyar hadsereget.

Szeptember 13-án estére a Heszlényi József altábornagy[4] vezette 4. hadtest főerejeként számon tartott 1. magyar páncéloshadosztály részei bevonultak Aradra. A román lakosság a honvéd csapatok megérkezte előtt elhagyta a várost, de a helyben maradó mintegy 40000 főnyi magyar lakosság kitörő örömmel fogadta a bevonuló honvédeőket.

Azonban szeptember 13–14-e táján a román kiugrás után az országot biztosító szovjet erők, miután elérik Déva térségét, a Maros völgyében nyugatra, Arad irányába igyekeztek.

AZ ELLENSÉG ALFÖLDRE VALÓ BETÖRÉSÉNEK KÖRÜLMÉNYEI

Szeptember 18-án, mikor valamennyi szovjet egység elérte a szétbontakozásra alkalmas Aradi-síkság peremét, megindult az általános támadás. A témát érintő újabb kutatások szerint[5] a szovjet hadvezetés semelyik tervezési szintje (Malinovszkij 2. Ukrán Frontjának törzse, illetve a Szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság Főhadiszállása, továbbiakban: SZTAVKA) sem ismerte fel még ekkor azt a hatalmas taktikai lehetőséget, hogy a Déli-Kárpátokból a Temesközbe, Bánságba kijutva a gyorsan mozgó szovjet páncélos támadóékek ÉNy-É irányban lerohanják a gyengén biztosított alföldi térszínt. Ehelyett ekkor Arad irányába „csak kisebb" jelentőségű, a térség visszafoglalására alkalmas erőket (szovjet 53. hadsereg lövészhadosztályai, illetve 18. harckocsihadtest) vezényeltek. A magyar egységek által Arad körül védett terület mindinkább zsugorodott. Szeptember 21-én már közvetlenül a városért harcoltak a szovjet csapatok. Aradról egy irányban volt még szabad kijárat, ÉNy-ra, Dombegyház–Battonya felé. Szeptember 21-ről 22-re virradó éjszaka ezen az úton

[3] *Halmágyi Pál*: Az Arad környéki harcok. (Dél-Erdély 1944 szeptemberében). História, 1994: 8 szám.

[4] Heszlényi korábban a Honvédség Főparancsnokának szárnysegédi beosztását töltötte be, de a világháborúban súlyos gyomorbaja miatt katonai tapasztalatra nem tett szert, kivéve a rövid ideig a 2. magyar hadsereg 5. hadtestét irányította a Don mellett. Szélsőjobboldali meggyőződése és németbarátsága közismert volt.

[5] *Számvéber Norbert*: Az alföldi páncéloscsata. Debrecen, 2007. 21.

vonultak ki a magyar egységek a városból. Az őket üldöző szovjet erők még ezen az éjszakán elérték Tornya és Battonya között a trianoni határt.

Szeptember 23-án déltájban indult támadás immár trianoni magyar területen Battonya délkeleti előterében lévő erdős terepszakasz körzetében, amikor szovjet erők (18. harckocsi hadtest, 170. harckocsi dandár, illetve 53. hadsereg, 3. csapásmérő rohamezred) kis veszteséggel járó[6] magyar ellenlökés után visszavonulnak a magyar területvédelmi tüzérség tűzcsapásai elől. A horderejét tekintve lokális harci érintkezés igazi jelentősége, hogy a szocialista időszak hadtörténet kutatása politikai okokból elsősorban ezt az eseményt nevezte meg a magyarországi harcok kezdeteként, szemben az Árpád-vonal Észak-Erdélyben kiépített völgyzárainak korábbi harcaival.

Malinovszkij marsallnak, a 2. Ukrán Front parancsnokának szeptember 24-én, a SZTAVKA-nak megküldött helyzetértékelése a következőképpen hangzik: *„A Front jobbszárnya a 40., 7., és 27. hadsereg az ellenség jól előkészített védelmébe ütközött* […] [itt az észak-erdélyi terepszakasznak az Árpád-vonalbéli völgyzárai értendőek] *Kísérleteink ennek áttörésére mindezidáig nem vezettek eredményre. Az 53. hadsereg viszont ezalatt az ellenség ellenállását megtörve kijutott Arad északnyugat körzetébe, ahol nem talált szervezett védelmet. Ez a körülmény kedvező helyzetet teremt Nagyvárad–Debrecen irányú tevékenységhez.”*[7]

A szovjet stratégiát irányító SZTAVKA terveiben tehát ez az a pont, ahol eldől a Kárpát-medence és az Alföld tiszántúli nagytája elleni támadás főiránya, azaz a Battonya-i körzetből É-ÉNY-i irányt erőltetve Karcag–Püspökladány terepszakasz elérése után hirtelen K-nek fordulva Debrecen–Nagyvárad irányába véghezvitt offenzíva.

Ehhez kapcsolódóan megtörténik az ÉK-i Kárpátokban és az Erdélyben küzdő német–magyar erők elvágása, bekerítése, mielőtt azok a Tisza vonala mögé húzódhatnának. Ezen erők az 1. és az újjászervezett 2. magyar, valamint a 8. német hadsereg, körülbelül 250000 katonával rendelkeztek. Másrészt, a magyar térség elfoglalásával a németek utolsó „szövetségesét” és ezzel együtt a háború további folytatásához szükséges, a német hadiipar számára kulcsfontosságú magyar gyártási kapacitást, nyersanyagbázist (bauxit, kőolaj) [8] és élelmiszer tartalékokat is kikapcsolja az ellátásból. Ezzel párhuzamosan pedig a feltáruló Kárpát-medence eszményi felvonulóhelyet jelent

[6]Számvéber német napijelentésekre (Tagesmeldung) hivatkozva öt T-34 kilövését erősíti meg, magyar oldalon pedig 1 páncéltörő ágyú elvesztése szerepel. *Számvéber N.*: Az alföldi i. m. 25.

[7] *Ölvedi Ignác*: Adalékok a német–magyar katonai viszony alakulásához (1944. szeptember 8-a után) és a „debreceni” hadművelet előkészítéséhez. Hadtörténeti Közlemények 1969: 3 sz. 449.

[8] *Számvéber N.*: Az alföldi i. m. 42. 1944 végére, a ploiesti olajmezők elvesztése után, az ausztriai és magyarországi kőolajlelőhelyek a teljes német termelés 80%-át adják.

Németország (Ausztria) irányába a szovjet hadsereg számára. Ahogy Sztálin fogalmaz 1944. szeptember 29-én keltezett, Churchillnek címzett levelében: *„ki kell ütni Magyarországot a háborúból, s támadás révén ki kell tapogatni, illetve kedvező körülmények esetén fel kell göngyölíteni a keleti fronton a németek védelmi állásait.”*[9] John Keegant idézve: *„Magyarország ezzel szemben központi jelentőséggel bírt a Reich külső védvonalának tartásában.”*[10]

Miután tehát az ország déli részére szeptember 23-a után megjelennek és betörnek a szovjet alakulatok, Johannes Friessner vezérezredes, a német Dél-Hadseregcsoport parancsnoka utasítást kap Heinz Guderian vezérezredes, a német szárazföldi csapatok vezérkarának megbízott főnökétől egy korlátozott mértékű ellencsapásra a Tiszántúl területéről a szovjet arcvonal irányába[11], a német 6. hadseregre, illetve a frissen szerveződött 3. magyar hadseregre[12] támaszkodva. A tél folyamán védhető állások kiharcolására szerveződő támadás a Herbststurm, azaz Őszi Vihar nevet viseli, mely hamarosan Zigeunerbaron, azaz Cigánybáró névre keresztelődik át.[13]

Friessner leghamarabb október 12-én látta elkezdhetőnek a Cigánybáró műveletet, melyhez nélkülözhetetlen lett volna a 2. Ukrán Front hadművelet előtti szünetének ezen időpontig való kitolódása. Malinovszkij marsall hadseregcsoportja azonban október 6-án, hajnal 4 óra 30 perc tájban, mintegy 10 perces tüzérségi előkészítés után megindítja a 2. Ukrán Front átfogó erejű támadását.[14]

Malinovszkij a Dél-Alföld irányából támadó főerőket alapvetően 2 irányítási részre bontotta: a Front gyorscsoportjának számító, a „debreceni támadó hadművelet” súlypontját képző Plijev lovas-gépesített csoportra, illetve a Mangorov tábornok vezette 53. hadsereg, 6. gárda harckocsi hadsereg és 1. román hadsereg alkotta erős támadó csoportosulásra, mely utóbbiak Csongrád–Bács–Kiskun irányába hivatottak előretörni. A Karcag város, illetve a Kisújszállás–Karcag–Püspökladány terepszakasz irányában való támadás a Plijev altábornagy[15] vezette hadseregértékű lovas-gépesített gyorscsoport

[9] *Winston Churchill*: A második világháború, 1–2. kötet. Bp., 1989. 2. kötet, 473.
[10] *John Keegan*: A második világháború. Európa Könyvkiadó, Bp., 2003. 861.
[11] *Borus József*: Szolnok megye felszabadítása. Szolnok, 1971. 3.
[12] A Heszlényi József tábornagy vezette 4. és 7. magyar hadtest szeptember 24-i összevonása után létrejövő hadsereg.
[13] *Számvéber N.*: Az alföldi i. m. 45
[14] Uo. 67.
[15] Az oszét származású Issza Alekszandrovics Plijev (1903–1979) a 2. világháború idején Malinovszkij marsall parancsnokága alatt szerez magának hírnevet lendületes parancsnoki stílusa miatt. Később (1958 és 1968 között) az észak-kaukázusi katonai körzet parancsnoka volt a Szovjetunióban. Katonai karrierének csúcspontja a hidegháború egyik legforróbb időszakára és helyére esik.

feladatába tartozott. A csoportot szeptember 29-én hozzák létre a 2. Ukrán Front parancsnoksága alatt, főerői a SZTAVKA tartalékból átkerülő 4. és 6. gárda-lovashadtestek, valamint a 3. Ukrán Frontból átsorolt 7. gépesített hadtest.[16] A Plijev csoport hadparancsa szerint október 6-án reggel Békés–Szeghalom–Püspökladány irányt követve, október 7-e estére Dévaványa–Ecseg térszínen kell megjelennie, október 8-a estére a Debrecen–Szolnok fő közlekedési útvonalra, és annak mentén vegye birtokba Hajdúszoboszló–Karcag–Kisújszállás városokat. A Plijev-csoport állományába ekkor 389 harckocsi és önjáró löveg, valamint 1100 löveg és nagyűrméretű aknavető tartozott.[17]

A nagyerejű összehangolt szovjet támadás a Dél-Alföld területi védelmét ellátó magyar 3. hadsereg erőit több ponton is felmorzsolja. A 23. honvéd tartalékhadosztály dél-alföldi állásait 30 km-es szélességben zúzza szét a szovjet támadás. Heszlényi József altábornagy a 3. magyar hadsereg parancsnoka már reggel 7 tájban általános visszavonulást rendel el a Tisza vonalára. A Tiszántúl területének védelmében (helyesebben hátráltató harcaiban) innentől kezdve az oroszlánrészt a Magyarországot megszállva tartó „szövetséges" német hadsereg egységei végzik.

A német Dél-Hadseregcsoport Mátraházán székelő parancsnoksága október 6-án, kb. reggel 9.25 táján értesül a megkezdett szovjet támadásról. Borus József a német Heeresgruppe Süd Kriegtagesbuch (Dél-Hadseregcsoport hadműveleti napló) bejegyzései alapján többszöri telefonos egyeztetésről számol be a Dél-Hadseregcsoport vezérkari főnöke Helmuth von Grolman, Hans von Greiffenberg gyalogsági tábornok, a Wehrmacht magyarországi meghatalmazott főtiszte, és Walther Wenck altábornagy, a német szárazföldi haderő vezérkari főnökség vezetési csoportjának főnöke között.[18] A beszélgetések során Grolman az OKH (OberKommando des Heeres) irányába jelenti, hogy a megindult szovjet offenzíva egy valószínűleg jelentős támadó hadművelet, egy ún. Grossangriff nyitánya lehet.

Grolman vezérkari főnök és Wenck altábornagy október 7-i (este 21.50-kor kezdődő) lejegyzett telefonos beszélgetése már sejteti a német vezérkar pontos helyzetfelismerését, azaz, hogy a szovjet erők célja Debrecen térségének birtokbavétele. Ezt bizonyítja, hogy a német beszélgetésben szóba kerül, hogy a 13. páncéloshadosztályt Karcagon keresztül Debrecen déli előterében álló egyéb erőkhöz (Breith páncéloscsoport) kell csatlakoztatni, és

A kubai rakétaválság idején a szigetországban állomásozó, odatelepített SS-5 nukleáris töltetű ballisztikus rakétákkal rendelkező szovjet katonai kontingens parancsnoka.

[16] *Számvéber N.*: Az alföldi i. m. 42.

[17] *Ölvedi I.:* Adalékok i. m. 596–597.

[18] *Borus J.:* Szolnok i. m. 3.

parancsban utasítani a hadosztálytörzset, hogy az ne konfrontálódjon a Karcag–Mezőtúr közt támadó szovjet erőkkel.[19] A megbeszélés után még az éjjel kiadják a parancsot: a 13. páncélos hadosztály vonuljon Karcag irányába K-re, és ott vegye fel a kapcsolatot az 1. német páncélos hadosztállyal. Hans Kissel ezredes memoárjából (Die Panzerschlachten in der Pussta) [20] kiderül, hogy a 13. páncélos hadosztály 7-én éjféltájban indul, és 8-a hajnalban hagyja el a szolnoki hídfőt. Kissel a 76. gyalogoshadosztály 178. gránátos ezredének parancsnoka, melyet egyéb erők mellett a Fretter-Pico seregcsoport megerősítésére küldenek a Dél-Hadseregcsoport tartalékából. Szolnokra való beérkezése után szürreális kép fogadja a keletre indulókat, ahogy visszaemlékezésében fogalmaz: *„A Tisza-hidakon át összefüggéstelen menetben özönlenek német és magyar csapatok és oszlopok nyugat felé, olyan jelenség ez, melyet a 13. páncéloshadosztály keletre vonuló katonái kevéssé értenek meg.”*[21]

Vasárnap, október 8-án, mintegy 7 óra tájban már Törökszentmiklósnál jár a német hadosztály és kisebb csatározások után a délelőtt későbbi szakaszában már Kisújszállás városát szállják meg. A német Dél-Hadseregcsoport adatai alapján egyébként derült, napos időjárású, száraz, mintegy 20 Celsius-fok nappali hőmérséklettel, és járható száraz utakkal jellemezhető napon[22] került sor első ízben harci érintkezésre Karcag város környezetében és (még a következő éj folyamán) területén. Kisújszállásról a német 13. hadosztály 66. páncélgránátos ezredének 66/1. számú, Párduc harckocsikkal megerősített zászlóalja Karcag irányába vonul tovább, hogy a településen védőállást foglaljon el. Ez azonban nem sikerül, az előző éjjelen Dévaványát megszálló szovjet 7. gépesített hadtest (parancsnoka Katkov vezérőrnagy) mintegy 30 harckocsijának masszív támadásába ütköznek Kisújszállás határában. Tragikus, hogy a támadás során a helyben állomásozó magyar 3/1 kerékpáros utászszázad mintegy 128 katonája tűnik el (vélhetően javarészben elesnek, szétszóródnak, fogságba esnek).[23] Kissel memoárja, és a Süd Kriegstagesbuch

[19] Uo. 7.
[20] *Hans Kisssel:* Die Panzerschlachten in der Pussta. Neckargemünd, 1960. Kissel műve a német elsődleges eredetű források közül, a hivatalos német hadinapló mellett a legbővebben foglalkozik az alföldi harcokkal. Kissel részese a tiszántúli, Karcag környéki harcoknak, műve emellett számos egyéb német forrás (egységek hadijelentései, parancsnoktársak memoárjai) bevonásán alapszik. Kissel munkájának egyes részleteit nem eredeti német, hanem a hivatkozott Borus munka általi fordításában közlöm.
[21] *Kissel, H.:* Die Panzerschlachten i. m. 48–49.
[22] *Számvéber N.*: Az alföldi i. m. 76.
[23] Uő. 80.

is több nehézharckocsi kilövését erősíti meg.[24] A délután folyamán Karcag irányából újabb szovjet páncélosroham indult a 13. páncélos hadosztály kisújszállási állásai ellen, több saját Panther veszteség árán egy T-34 közepes harckocsi és Szu önjáró lövegek kilövését erősítik meg.[25] Kissel erről így emlékszik meg: *„Délután orosz harckocsik gyalogsággal a Karcagra és Dévaványára vezető út között betörnek Kisújszállásra. Lövészpáncélosokon odavitt lövészrajok le tudták választani a szovjet gyalogságot a tovább előretörő harckocsikról. Ez utóbbiakat csak a helység közepén sikerül megállítani és részben megsemmisíteni* […]"[26] Ezután a hadosztály, még az este folyamán, maradék erőinek takarékossága végett kivonul Kisújszállásról, és Kunmadarason foglal el pozíciót a Karcag irányába való előretöréshez, hogy eredeti parancsának, az 1. páncélos hadosztállyal való egyesülésnek megfelelhessen.

A Kisújszállás–Karcag közötti terület szovjet kézbe vételével a páncéloscsata kritikus fordulatot vesz a német–magyar erők szempontjából. A főút és vasútvonal elvágása által a páncéloscsata későbbi szakaszában már egyáltalán nem számíthatnak erre az alapvető közlekedési-átbocsátási folyosóra (Budapest–Debrecen–Záhony és Budapest–Püspökladány–Nagyvárad vasútvonal, illetve Debrecen–Nyíregyháza–Csap főközlekedési út). Igaz azonban az is, hogy a szolnoki Tisza-híd korábbi, az amerikai stratégiai légierő általi megbombázásával a Tiszántúlra irányuló ellátmányok már eddig is csak kerülővel érhettek el a hadműveleti területre.[27] A Kisújszállás és Karcag között keletkezett hadászati résben a Plijev csoport erői előtt jószerivel akadálymentes út nyílott tehát ÉK–i irányú támadásukhoz, azaz a Debrecen–Nagyvárad elleni támadáshoz.

Szovjet adatok szerint továbbá a 2. Ukrán Frontnak az Alföldön küzdő erői október 8-án 4220 magyar és német katonát ejtettek fogságba, és a szovjet sajtó által is leközölt adatok szerint a „debreceni támadó hadművelet" első három napja (október 6–7–8.) alatt 8220 magyar és német katona került hadifogságba.[28]

---

[24] *Friedrich von Hake*: Der Schicksalweg der 13. Panzer-Division, Hannover 1971. (Közli: *Számvéber N.*: Az alföldi i. m. 78. (Számvéber valószínűsíti, hogy a kilőtt szovjet harckocsik a 78. gárda nehézharckocsi-ezred ISZ-2 Joszif Sztálin nehézharckocsijai voltak.)
[25] *Borus J.:* Szolnok i. m. 51.
[26] *Kissel, H.:* Die Panzerschlachten i. m. 50.
[27] *Oláh András Pál:* A szolnoki vasúti híd elleni 1944. szeptember 5-i amerikai légitámadás, Hadtörténeti Közlemények 2006: 1. 71–84.
[28] *Ölvedi Ignác*: A budai vár és a debreceni csata. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1974. 135.

HARCOK KARCAG VÁROSÉRT. HARCOK KARCAG VÁROSÁBAN ÉS KÖRNYÉKÉN, 1. NAP, OKTÓBER 9., HÉTFŐ

A szovjet Vörös Hadsereg számára az alföldi hadszíntéren igen kedvező október 8-i nap az éjszaka folyamán újabb jelentős sikert tartogat. Október 9-én éjjel 1 óra tájban a Plijev csoport állományába tartozó 4. gárdalovas-hadtest 9. hadosztálya a Füzesgyarmat–Bucsa irányából támadásra felfejlődve egyetlen rohammal beveszi Karcag városát. A város az előző nap folyamán katonailag kiüríttetett utcáin 8-a folyamán karszalagos leventék vigyázták a rendet. E tapasztalatlan, kiképzés nélküli és alaposan megtévesztett fiatal fiúk értelmetlen ellenállása különböző források szerint 13–17 leventetársuk életét követelte aznap.

Az események rekonstrukcióját több, egymással lényegében egyező, de kisebb részleteiben itt-ott eltérő visszaemlékezés szintéziseként készítettem el. Papp Béla karcagi református lelkipásztornak az egyház erkölcsi-anyagi kárairól szóló helyzetjelentése a város többnapos háborús agóniáját véleményem szerint a leginkább részletesen megörökítő elsődleges forrásmű. A lelkész írott szavai a következőképpen számolnak be a kiürítés, megszállás eseményeiről: *„Karcagon október 8-án jelentek meg a város kiürítését meghirdető plakátok. A város, amelyben már hetek óta átkígyózott a keleti részek menekültjeinek szomorú raja, olyan volt, mint egy felrúgott méhkas. A menekülési láz szinte hisztériává fajult, s az utolsó pillanatban igen sokan olyanok is elmenekültek, – alig vivén magukkal egy-egy kis batyut – akik korábban éppen nem készültek a város itthagyására. Legszervezettebben a rendőrség és a közigazgatás menekült, és ugyancsak a nyolcadikára virradó hajnalon hagyta el a várost a gimnáziumunk épületét lefoglaló katonai üdülő és a központi leányiskolánkat igénybevevő katonai alakulat. Az utóbbi feltörte az egyház gazdasági épületeit, és magával vitte az egyház szekerét és lószerszámait. A menekülési láz a templomi gyülekezeten is meglátszott. A templomban alig volt 40–50 hűséges lélek. A lekció Krisztus főpapi imája volt, az alapja a Zsidókhoz írt levél 13.-ik részének 14. verse: <Nincs itt maradandó városunk, hanem a jövendőt keressük* […].*> Délben már nem volt sem katona, sem rendőr, sem közigazgatás Karcagon. Az utcákon néhány karszalagos levente ügyelt a rendre. A levegőben szinte reszketett a szorongás, a félelem és aggodalom. Éjszaka bevonultak az oroszok. Csendben, harc nélkül, ellenállást nem találva, és mégis, valami szerencsétlen félreértés folytán 16 fiatal levente lelte géppisztolytól ezen a kísérteties éjszakán halálát. Hétfőn a regge-*

li áhitat már nem volt megtartható. A lelkipásztoron kívül nem volt a templomban – nem mert feljönni – senki."[29]

Elek György, karcagi helytörténész alapos városi levéltári kutatás során e baljós 1944. október 9-i napon elesett fiatal leventemozgalmisták halálának körülményeiről saját kutatást végzett.[30]

Október 5-én újabb parancsra a 19–21 éves korosztályból 26 főt kispuskával (leventepuskával), egyenruhával szerelnek fel és városi őrszolgálatra rendelnek.

A leventék október 8-án is a város utcáin járőröztek, de egy 1945 márciusi városi vizsgálat alapján kikérdezett tanúk szerint sokuk az utcák helyett elsősorban a kocsmákat látogatta. Az orosz harckocsik, rajtuk a felkapaszkodott gyalogsággal október 9-én éjszaka gördülnek be a városba déli irányból. Néhány kispuska szervezetlen elsütésével egy ilyen katonákkal teli harcjárműre nyithattak tüzet a vélhetően még mindig „kapatos" levente fiatalok a leventeparancsnokság épületéből. Egy szovjet tiszt halálos sebet kapott. A szovjet katonák a leventéket a helyszínen elfogták, és falhoz állítva kivégezték. Az épület előtt heverő testeket hozzátartozóik a következő délelőtt folyamán szállították el. Elek György anyakönyvi kutatásra hivatkozva a következő napokban újabb leventék kivégzését valószínűsíti. Az októberi páncéloscsata véráztatta napjaiban összesen kb. 17–19 levente veszti életét a városban és az azt övező tanyavilágban.[31]

Irina Nyikolájevna Levcsenko hadnagynő, a szovjet Vörös Hadsereg Plijev támadócsoport 4. gárdalovas-hadtest 9. hadosztály egy felderítő zászlóaljának tagja a harcok részese volt a dél-alföldi előretörésnél és jelen volt Karcag első szovjet elfoglalásakor. Vele 1970. szeptember 14-én készült interjú Karcagon, melynek gépelt anyagát felhasználva egészítem ki e bevonulás történetét a hadnagynő emlékei alapján. *„Füzesgyarmat irányából közelítette a páncélos felderítő zászlóalj Karcag határát. Menetirány szerinti jobb oldalon Bucsától ÉK-re mintegy két kilométerre elrejtőztek az erdőben* […] *a németek a hídfőből kezdték lőni az erdőt, a hajnali szürkületben két tank megkerülte Bucsát, a Karcag felé vezető útról kilőtték a hídtól menetirány szerint balra levő szivattyútelepi gyárkéményt és akkor megszűnt a németek ágyúzása. A felderítők ebből arra következtettek, hogy a németek ott helyezték el a tüzérségi megfigyelőjüket, aki a mozgást észlelhette az erdőben* […]. *A szovjet felderítők értesítést kaptak, hogy közelednek a főerők* [4. gárda-lovashadtes]

[29] *Fazekas Mihály:* Karcag 1944 őszén (Papp Béla: Helyzetjelentés a karcagi református egyház állapotáról, 1944. december). In.: Karcagi Kalendárium. Karcag, 2000. 99.
[30] *Elek György:* Emlékezés a karcagi leventékre. Honismeret 2007: 5. sz. 31–34.
[31] Uő. 34.

Füzesgyarmat felől. Három harckocsit küldtek a felderítők egységéből, hogy Bucsa irányából közelítsék meg a hidat. Az első harckocsi felérve a hídra, azonnal tüzelt és egy német löveget kilőtt. A németek lövései után a tank keresztbe fordult a hídon, a két tank pedig visszavonult Bucsa irányába […] *Késő délután érték el a főerők Bucsát. A Bucsa irányából megindult harckocsik gyorsan közeledtek a hídhoz. A németek szinte sóbálvánnyá meredtek, mikor a hídon keresztben levő, kilőttnek hitt harckocsi hirtelen felugrott, villámgyorsan egyenesbe fordult és rohant a német állásokra* […]. *Perceken belül megjelentek a hídon át a szovjet főerők harckocsijai, s ezek után a német főerők fejvesztve menekültek. Aki* [tudott] *felugrált az országút szélén álló még üzemképes teherkocsira, a többi megsebesült, megadta magát, elpusztult vagy eltűnt a kukoricásba."* [32]

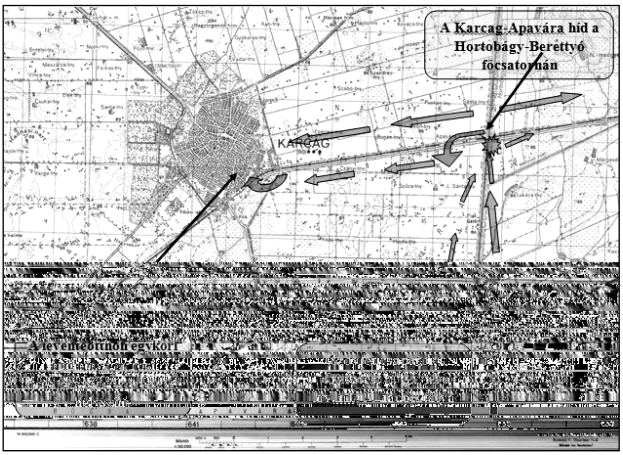

1. ábra
Katonai térképi alapszelvény, 5066 NY szelvényrészlet
Forrás: HM Hadtörténeti Intézet és Levéltár Térképtára
(a szerző által kiegészítve)

Karcag város szovjet csapatok általi megszállása azonban ezen első alkalommal nem bizonyult tartósnak. A német Dél-Hadseregcsoport tervezési törzse egy esetleges ellentámadásnál komolyan kalkulál a várossal, mint kiin-

[32] *Kovács Pál*: Hogyan történt 1944. októberében. Gépelt jegyzet, 1970. szeptember. Karcag Városi Csokonai Könyvtár levéltára, rendezetlen tétel.

dulási hídfőállással. A német 3. hadtest (október 9-től a német 1. és 13. páncélos hadosztály is a 3. hadtest alárendeltségébe kerül) vezérkari főnöke, Fritz Berendsen vezérkari ezredes 8-án este 23.50 táján keltezett bejegyzése szerint: *„a hadtest nehéz döntés előtt áll* […] *hogyan lehet és kell holnap az 1. és 13. páncéloshadosztály közötti rést bezárni.”*[33] (Kisújszállás–Karcag terepszakasz)*„Ha az ellenségnek holnap is megmarad az a lehetősége, hogy további erőket toljon északra, ez Debrecen elvesztését jelenti, és ezzel a legsúlyosabb következményeket a 8. hadsereg számára.”*[34]

Plijev altábornagy október 9-én hajnali fél egy tájban kapja kézhez a SZTAVKA további utasításait, mely az azonnali, Hajdúszoboszlón át Debrecen–Nagyvárad irányba való fordulásról szólnak. Az újabb támadás megszervezésére 3 és fél órát kap, amely lehetetlenül kevés idő a folyamatosan menetben levő és erős veszteségeket szenvedett főerők mozgósítására. Tovább nehezíti a szovjet gyorscsoport parancsnokának helyzetét, hogy előrenyomulása túl gyorsra sikeredett, a Dél-Alföld irányából, nagy mélységből (Békéscsaba–Orosháza) érkező felmentő-biztosító erők (53. hadsereg, 6. gárda-harckocsihadtest) nem érkeztek meg hajnalra, így az elfoglalt településeket nem volt kinek átadni.[35] Épp ezért Karcag biztosítására mindösszesen 1 lövész századnyi erőt hagynak hátra, majd északkeleti irányban elhagyják a várost.[36]

A német hadvezetés tehát 9-én komoly feladattal néz szembe. A német hadműveleti napló szerint váltakozva derűs és felhős, helyi záporokkal tarkított, átlag 20 Celsius fokos hétfői napon[37] mindenáron el kell zárni a Kisújszállás–Karcag–Püspökladány vonalon É-ra, onnan K-ÉK-re irányuló Plijev lovas-gépesített gyorscsoport előrenyomulását. A Kunmadarason gyülekező 13. páncélos hadosztály 66. páncélgránátos ezrede, valamint a 4/2. páncélososztály azt a feladatot kapja, hogy Karcag felé törve, attól É-ra zárja el a településről kirajzó szovjet csapatok útját, majd Püspökladányig biztosítsa a hadműveleti területet, vegye fel a kapcsolatot a Biharnagybajom–Nagyrábé (Nagy-Sárrét) térségében levő 1. német páncéloshadosztállyal.[38] Karcag elfoglalását a német 13. pc. hdo. 93. páncélgránátos ezrede, valamint a 66/2. páncélgránátos zászlóalj kapja feladatul. A páncélos támogatású harccsoport a 13. páncélos-felderítőosztály előzetes információszerző tevékenysé-

[33] Berendsen feljegyzéseit közli *Kissel, H.:* Die Panzerschlachten i. m. 56.
[34] Uo.
[35] *Ölvedi I.*: A budai i. m. 143.
[36] *Bálint Lajos–Tóth László:* A felszabadulás hadi eseményei. In.: Egy város várossá lesz (Karcag négy évtizede). Szerk. Bellon Tibor. Karcag, 1985. 9.
[37] *Számvéber N.*: Az alföldi i. m. 85.
[38] *Kissel, H.:* Die Panzerschlachten i. m. 56.

ge után 12.30 perckor indította támadását a város ellen, és két óra leforgása alatt (14.30 perc táján) a német páncélosok elérték a várost északi irányból.[39] A 66/1. páncélgránátos zászlóalj két századának félláncta lpas lövészpáncélosai némi déli kerülővel a szovjeteket a város délnyugati részéről kelet felé szorították ki, a Püspökladányi út irányában pedig német Párduc harckocsik szovjet páncélelhárító üteget számoltak fel veszteség nélkül. 15.30 tájára a városban megszűnik a harc, az ugyanis német kézre kerül.

A város D-i, DNy-i peremén Párduc harckocsiknak alakítanak ki lőállásokat, illetve a tűzerőt egy odatelepített, földi célok ellen is alkalmazható német légvédelmi-tüzér harccsoport is növelte.[40] A város lakossága a körülöttük zajló küzdelemről az alábbi leírás szerint szembesült: *„Délután két órakor temetésre indult az egyik lelkipásztor. Ebben a pillanatban erős becsapódás hallatszott. A németek lőni kezdték a várost. Az első ágyúgolyó a Kálvin-Ház lépcsőzeti oromzatát érte* [városközpont]. *Az ágyútűz állandóan erősödött. Mire a Borjúdűlői–temető halottasházánál a szertartás befejeződött, ősi templomunknak már égett a tornya, s a város belsejében teljes erővel tombolt az utcai harc. Maga a templomtorony 18 ágyúlövést kapott. A kilőtt toronyóra pontosan 3 órakor állt meg. Estére a németek kezére került a város. A sötétedő utcákat kilőtt és felgyújtott tankok kísérteties fénye világította meg. A templom tornya még mindig parázslott, és füstölt, mint egy óriási kiégett fáklya."*[41]

A német támadóékek folytatják előrenyomulásukat a Hortobágy–Berettyón átívelő fontos átkelő, a Karcag–Apavári-híd irányába. Mivel számítani lehetett a szovjet ellentámadásra, hiszen az ÉK-i irányba áttört Plijevcsoport ezen a szakaszon juthatott csak utánpótláshoz, a németek déli arcvonaltájolással erős biztosítással hagyta hátra a hidat. A támadóék ezt követően ért gyors ütemben Püspökladányhoz (kb. 22.30 perckor), [42] majd megvárva a hajnalt, a gyenge hátrahagyott szovjet védelem ellenében viszonylag könnyen elfoglalták.

A német hadműveleti naplóban az október 9-i nap alá, mint legfontosabb esemény, az van bejegyezve, hogy a szovjetek Szolnoktól délre hídfőt nyitottak a Tiszán. [43] Ugyanakkor említést tesz a Szolnok–Debrecen közt húzódó arcvonal állásáról, mely a következőképp hangzik: *„III. Páncélos-*

[39] *Borus J.:* Szolnok i. m. 11.
[40] *Számvéber N.*: Az alföldi i. m. 87.
[41] *Fazekas M.:* Karcag i. m. 99.
[42] *Számvéber N.*: Az alföldi i. m. 87.
[43] *Süd Kriegstagesbuch*, 9. 10. 1944. (A Német Dél – Hadseregcsoport hadinaplója 1944. október 9-i dátumnál.) Hadtörténeti Intézet Mikrofilmtára, 625. tekercs. (Továbbiakban: Süd Kr.)

hadtest: Hídfőállás Szolnok 'hézag' […] *13. páncéloshadosztály: Madaras délnyugati széle – Karcag bezárólag 'hézag'* […]."[44]

Október 10-én a hajnal változóan felhős napra, mintegy 18 Celsius fokos időjárással köszönt be.[45] A kora reggeli órák a német hadvezetés számára a folytonos szovjet előretörés árnyékában regionális sikert hoznak. A német 6. hadsereg vezérkari főnöke, Heinz Gaedcke vezérkari ezredes 8.50 táján telefonon jelenti a Dél-Hadseregcsoport parancsnokság irányába, hogy *„a 13. páncéloshadosztály és az 1. páncéloshadosztály kezet nyújtott egymásnak."*[46] E találkozás a jelentés szerint Püspökladány Karcag felőli határrészén megy végbe 6.20 tájékán.

A német hadműveleti naplóban (Süd Heeresgruppe Kriegtagesbuch) ez olvasható: *„Debrecentől délnyugatra sikerült a három északra előretört szovjet gyorshadtestet elvágni mögöttes összeköttetéseitől* […]. *és ezekkel a hadtestekkel és a körülzárás arcvonalát kívülről támadó orosz kötelékekkel heves páncéloscsata bontakozott ki, melynek kimenetele döntő lesz az egész helyzet alakulására a magyar térségben* […] *A mai nap mindezek alapján Debrecen térségében teljes siker, és fenáll az az érzés, hogy nálunk a cselekvés* […]."[47]

Azonban valóban ilyen kedvezően alakul a 3. hadtest arcvonalának helyzete október 10-ére? A német arcvonal 3. hadtest (1. és 13. páncélos hadosztály) által védett szakasza Kunmadarason át Karcagig, onnan Apavári-híd Püspökladányon át Nagyrábé, Biharnagybajomig terjed. Ez egy kb. 45 km hosszú szakasz, melyet 2 erős harcokon átesett és területileg rendkívül szétszórt hadosztály véd egy olyan szovjet ellenfél ellen, mely élőerőben és hadianyag tekintetében egyértelmű fölényben van. A kedvelt szovjet harceljárás a mélységi lerohanó támadás. Az ilyen taktika ellen hatékony lehet a kritikus helyeken alaposan megerősített erőpontok (schwerpunktok) alkalmazása, melyre azonban e német védelem ilyen széttagoltságában alkalmatlan. Azzal, hogy a német páncéloshadosztályok sikeresen elzárták a Plijev lovasgépesített csoportot a 2. Ukrán Front támadózömétől, a német arcvonal hátában, tehát annak É-i oldalán két erős gárda-lovashadtest rekedt, melyek épp olyannyira veszélyeztették a német ellátási útvonalat (a Debrecen–Nagyvárad térségében harcoló magyar–német csapatokét), mint a németek elvágásukkal a szovjetekét. Korántsem volt tehát olyan derűs a német védelem helyzete ezen a kiemelten fontos arcvonalszakaszon tehát, mint amilyen derűlátóan szerepel az a fentebb citált hadműveleti naplóbejegyzésben.

[44] *Borus J.:* Szolnok i. m. 12.
[45] *Számvéber N.*: Az alföldi i. m. 91.
[46] *Borus J.:* Szolnok i. m. 14.
[47] Süd Kr., 10. 10. 1944., illetve *Borus J.:* Szolnok i. m. 14–15.

HARCOK KARCAG VÁROSBAN ÉS KÖRNYÉKÉN, 2. NAP, OKTÓBER 10., KEDD

Püspökladányt október 10-én nem érte számottevő szovjet támadás, ezért a 4/2. páncélososztályt a 13. páncélos hadosztály Nagyiványon állomásozó parancsnoksága magához rendeli, és Püspökladányban csak egy gyenge harcértékű páncélos századot hagy hátra.[48] A nagyiváni úthoz először Karcag irányába kell haladnia, hogy ott É-ra forduljon, azonban itt szovjet páncélosokba ütköznek, és csak nagy É-i kerülővel jutnak el a hadosztály törzshöz. *„Közben több saját harckocsijuk elvész* [vélhetően találatot kap vagy lerobban], *ezeket Püspökladány és Karcag között fel kell robbantani."*[49]

Karcagon október 10-én újra harcra kerül sor. A városban valószínűleg maradtak szovjet csapatok, amik miután erősítést kapnak, megtámadják a 93. ezred harcálláspontját, melynek azt a város közepére kell helyezni.[50] A szovjet csapatok 10-e délután folyamán a város déli és keleti szélén próbálkoznak áttöréssel, mely támadásokat a német védők a városba telepített tüzérosztály hathatós közreműködésével elhárítanak, a német páncélelhárító tüzérség és a páncélgránátos ezred katonái hét szovjet harckocsi és két felderítő jármű kilövését erősítik meg a városban.[51] A 10-i városi harcokról Pap Béla református lelkipásztor a következőképp emlékszik meg: *„10-én szerdán*[52] *ismét temetés lett volna a Borjudűlői temetőben. A lelkipásztor ki is ment. A halottas házban hat halott levente és két orosz halott feküdt. Hozzátartozók alig voltak, sírgödör sem volt kiásva, csak három. A temetésre már nem kerülhetett sor. A temető túlsó szélén feltűntek az orosz gyalogosok, az innensőn visszafelé kásztak a németek. Megkezdődött a gyalogsági, majd röviddel utóbb a tüzérségi párbaj. Az ágyútűz állandóan erősödve, egészen a késő esti órákig tartott* […]."[53]

A megtorpant délutáni szovjet támadás az este folyamán folytatódott. Kissel beszámolója[54] nyugtalan tűzpárbajokkal tarkított éjszakát, és a német hadműveleti napló is több helyszínen fellángoló harcot említ a városban. A 2. Ukrán Front parancsnoksága a Plijev-csoport erőinek elvágása után azonnali ellenintézkedésként tesz. Az október 9-én a dél-alföldi hadszíntéren a Tiszát

[48] *Süd Kr.* 10. 10. 1944., illetve *Kissel, H.:* Die Panzerschlachten i. m. 63–64.
[49] *Kissel, H.:* Die Panzerschlachten i. m. 64.
[50] *Borus J.:* Szolnok i. m. 15.
[51] *Számvéber N.*: Az alföldi i. m. 92.. és *Borus J.:* Szolnok i. m. 15.
[52] Minthogy 1944. október 9-e hétfői napa esett, és a német hadműveleti napló is 9-ét hétfői napként jelöli meg, valószínűleg a lelkipásztor december végén keletkezett beszámolója dátumozási téren kisebb pontatlanságot tartalmaz.
[53] *Fazekas M.:* Karcag i. m. 99.
[54] *Kissel, H.:* Die Panzerschlachten i. m. 64., és *Süd Kr.* 10. 10. 1944.

átlépő, és a 3. magyar hadsereg által védett Kecskemétet támadó, 18. szovjet harckocsihadtest parancsot kap Malinovszkijtól a visszavonulásra, és azt azonnali hatállyal Karcag–Kisújszállás térségébe irányítja.[55] Ehhez kell csatlakoznia menetben az 1. gárda légideszant hadosztálynak, mely szárazföldi szerepkörben bevetve hivatott erősíteni a támadást.[56] A német hadvezetés gyorsan értesül a szovjet páncéloshadtest irányváltásáról, megerősítéséről, és annak egyértelmű céljáról, valamint felismerik Karcag–Püspökladány környéki megjelenésének rendkívüli veszélyét.

A KARCAG KÖRNYÉKÉN VÍVOTT ÜTKÖZET 3. NAPJA, 1944. OKTÓBER 11., SZERDA

A német hadműveleti napló borult égboltot, átmeneti záporokkal tarkított, mintegy 18 Celsius fok nappali átlaghőmérsékletű, részben felázott, nehezen járható utakkal jellemezhető szomorú októberi időt jegyzett le.[57]
Az arcvonal állása a nap reggelén a következőképp nézett ki. A térségben áttört Plijev-harccsoport erői erős lökéseket intéznek egyéb, keletről betörő szovjet egységekkel Debrecen irányában, több ízben a városba is betörnek. Malinovszkij marsall egyértelmű (a SZTAVKA által követelt) parancsára Plijev erőinek az előző este kapott parancs értelmében 11-én, moszkvai idő szerint 8 és 18 óra között (magyarországi idő szerint 6 és 16 óra között) el kell foglalnia Nagyváradot.[58] (Megjegyzés: ez erre az időpontra teljesen nem sikerül a német Abraham harccsoport szívós védekezése miatt.)

Az előző napon a megerősített 18. szovjet harckocsihadtest mozgósítása mellett Malinovszkij az 53. összfegyvernemi hadsereget is a Kisújszállás–Karcag–Püspökladány terepszakaszra irányította, szintén azzal a szándékkal, hogy egyéb szovjet erőkkel együttműködésben teremtsen kapcsolatot a Plijev lovas-gépesített támadócsoporttal.[59] Az 53. hadsereg egyébként 10-én foglalta el Kunhegyes–Fegyvernek–Törökszentmiklós településeket, így az Ny-DNy irányból, a már menetben levő 18. harckocsihadtest pedig D-DNY irányból közelíti a délelőtt folyamán a kérdéses területet. Segítségükre a korábban áttört, és zömében Debrecen–Nagyvárad között hadakozó Plijev-csoport kisebb hátramaradott egységei is ÉK-i irányból indítandó támadáshoz fejlődnek, mégpedig meglehetősen jó pozícióból, a német védelem hátába. A német

[55] *M. M. Minaszjan*: Délkelet-Európa népeinek felszabadítása. Budapest, 1970. 405. (A hadtest rendkívül leharcolt állapotban volt, ekkor 30 harckocsival és önjáró löveggel rendelkezik, tehát eredeti állományának töredékével csupán)
[56] *Ölvedi I.*: A budai i. m. 126. és 139.
[57] *Számvéber N.*: Az alföldi i. m. 96.
[58] Uo. 99.
[59] *Ölvedi I.*: A budai i. m. 155.

hadműveleti napló napi összefoglalója a következőképp fogalmaz a kialakult helyzetről: „[…] *a saját, szemben és hátulról megtámadott csapatok részben rendkívül fenyegetett helyzetbe kerültek* […].”[60]

Az október 12-én, 13.40-kor a Magyar Távirati Iroda által (a Német Távirati Iroda információira hivatkozva) közzétett, de nyilvánvalóan az arcvonal állásának október 10–11-ei helyzetéről közvetítő híradás 49. pontja a következőképp hangzik: „*Mint a Német Távirati Iroda értesül, Dél-Magyarországon október 11-én tovább folytak a kemény harcok a Tiszán átkelt bolsevistákkal. Debrecentől délre szintén tovább tart az elkeseredett csata. Itt német páncélos kötelékek ellentámadásokkal nagyobb ellenséges erőket zártak körül és idáig meghiúsították az ellenség ama kísérleteit, hogy déli irányba kitörjön. A bolsevistáknak Karcag és Nagyvárad térségében indított felmentő támadásai szintén eredménytelenek maradtak.*”[61]

Kijelenthetjük tehát, hogy október 11-én a Tiszántúlon zajló ütközeteknek, jellegük alapján páncélos csatáknak két súlypontja van. Ezek egyike a stratégiai pozíciójú Nagyvárad, másika a német–szovjet ellátási zónák metszéspontjában fekvő, Kisújszállás–Karcag–Püspökladány terepszakasz, melyet épp ezért a szembenálló felek már napok óta a „háború véres színpadává” formálnak.

A hosszú arcvonalon széttagolt német területi védelem tehát óriási túlerővel találja magát szembe 11-én. A terepszakaszt első ízben a jól megerősített apavári hídnál éri szovjet támadás, mégpedig a menetből frissen beérkezett 18. harckocsihadtest páncélosai által. A támadás pontos idejéről nem készült, vagy nem maradt fenn feljegyzés, mindenesetre bizonyosan a késő délelőtti órákban kezdődik. A páncélelhárító és gyalogsági élőerő elleni fegyverekkel is jól megerősített hídfőt egyelőre nem tudja bevenni a szovjet támadóalakulat, ugyanakkor déltájra már a hídfő környékének kivételével uralmuk alá hajtják a Karcag–Püspökladány közötti útszakaszt.[62] A szorongatott helyzetű apavári-híd védelmére Püspökladány irányából két Párduc harckocsi érkezik erősítésként, melynek egyike, bizonyos Fix hadnagy parancsnoklatával kis távolságból 6 szovjet páncélost és páncélozott harcjárművet lő ki.[63] Ennek köszönhetően a Hortobágy–Berettyó főcsatorna hídja átmenetileg még tartható marad, ugyanakkor ez a szerény ellencsapás nem

[60] *Süd Kr.* 11. 10. 1944.
[61] Magyar Távirati Iroda (továbbiakban: MTI) Kőnyomatos hírek adatbázis, Napi hírek/Kül- és belpolitikai kiadás, 1944. október 12. csütörtök / 13. http://mol.arcanum.hu/mti (Letöltve: 2012. március 29.).
[62] *Borus J.:* Szolnok i. m. 17.
[63] *Kissel, H.:* Die Panzerschlachten i. m. 76., és *Számvéber N.*: Az alföldi i. m. 97.

tudja megakadályozni a Karcag ellen felfejlődő szovjet Vörös Hadsereg alakulatainak kibontakozó támadását.

Maga a Karcag város elleni támadás kora délután veszi kezdetét heves szovjet tüzérségi tűzcsapás bevezetése által. A szovjet támadóerők ostromgyűrűt alakítanak ki a város körül, majd a védelem erőihez képest óriási mértékű felvonulást visznek véghez a remélt siker mihamarabbi kicsikarása érdekében. A támadócsoportok hadrendje a rendkívül pontosan dokumentált forrás szerint[64] a következőképp állt fel. Az 1. gárda légideszant hadosztály és a 18. harckocsihadtest főerőire támaszkodva a várost D-i irányból a 181. harckocsidandár az 1000. önálló páncéltörő tüzérezreddel megtámogatva, Ny-felől a 170. harckocsidandár, É-felől a 110. harckocsidandár a 452. önálló páncéltörő tüzérezred támogatásában, DNy irányából pedig a 32. gépkocsizó lövészdandár készült megrohamozni. A város védelmében magyar egység a feljegyzések szerint nem vett részt, német részről a 93. páncélgránátos ezred erői, 66/2. és a 93/2. páncélgránátos zászlóaljak, valamint a 13. páncélostüzérezred páncélelhárító lövegekkel felszerelt egységei védték.[65] E védelmi célból összevont harccsoport parancsnoka Wilhelm Schönig alezredes.[66]

A szovjet támadás 16 óra táján éri a várost, újabb heves szovjet tüzérségi előkészítést követően. A 110. harckocsidandár páncélosai, ÉK-i irányból hatolnak be a városba,[67] és a német 93. páncélgránátos ezred törzsének harcálláspontján ütnek rajta, melyet ezért a város ÉNy-i részére kell áttelepíteni.[68] Eközben a város déli részén is szovjet csapatok törnek be, feltehetően a 32. gépkocsizó lövészdandár állományából, és rövid idő alatt visszavonulásra késztetik a német védelmet. A német 66/2. zászlóalj délután 16 és 17 óra között megpróbálkozik egy kisebb ellenlökéssel, ami kudarcot vall. Valószínűleg ekkor kér a körülzárt német csapatok parancsnoka, Schönig alezredes a Kunmadarason székelő hadosztályparancsnokságtól gyalogsággal támogatott harckocsikat, melyeknek válságos helyzetükben fedeznie kell a város katonai kiürítését, a szovjet katlan bezáródásának meggátolását.[69] Délután 17 órára a német védők a város ÉNY-i részére szorulnak vissza, és itt hevenyészett védelemként a még megmaradt járműveikkel eltorlaszolják a környező utcákat.

[64] A szovjet 18. harckocsihadtest összefoglaló jelentése az 1944 októberi harcokról. Hadtörténeti Intézet Levéltára, Budapest, 7. (Közli: *Számvéber N.*: Az alföldi i. m. 97.)
[65] *Hake, F.:* Der Schicksalweg i. m. 202.
[66] *Bálint L.–Tóth L.:* A felszabadulás i. m. 13. (Megjegyzés: Wilhelm Schönig a későbbiekben, Budapest ostroma és a dunántúli hátráltató harcok idején a Magyarországon szervezett Feldhernhalle német páncélgránátos hadosztály parancsnoka.)
[67] *Számvéber N.*: Az alföldi i. m. 97.
[68] *Borus J.:* Szolnok i. m. 17.
[69] Uo. 17.

Megpróbálkozhatnának a Kunmadaras irányába történő kitöréssel, azonban a tovább támadó 110. harckocsidandár harckocsijai időközben legázolják, eltapossák a 13. tüzérezred ütegének állásait, ezzel megszűnik a németek számára a páncélelhárítás leghathatósabb eszköze, és e fedezőtűz hiányában a Kunmadaras felé való kitörés lehetősége is. Ilyen körülmények között a német védelem a hatékony, többirányú és erőteljes szovjet támadás hatására csapdába esik, katlanba záródik a város ÉNy-i részén.[70]

Az É-i irányú (Nagyiván felé) megkísérlendő kitörés támogatására a 13. páncéloshadosztály törzse Kunmadaras felől 15 darab Párduc harckocsit küld felmentésre, megtámogatva azt a 13. páncélos felderítőosztály egy századával, és az azokat szállító 10 lövészpáncélossal. A beérkező német páncélosok időközben a városba telepített erős szovjet tüzérséggel találják szemközt magukat, az 1. gárda légideszant hadosztály tüzérütegével, melyet a beérkező német harccsoportból öt harckocsi, illetve négy lövészpáncélos támadott meg. A szovjet tüzérség két német harckocsit és egy lövészpáncélost lőtt ki.[71] A német gépesített felmentőerők páncélosai 17 óra után érik el a bekerített német csapatokat, melyek csatlakozva a páncélosokhoz, azok fedezékében készülnek elhagyni a várost. Az É-i irányba induló járműoszlop a (Tisza)Füredi úton, Nagyiván felé vette az irányt, de a város külterületén meglepetésszerű szovjet harckocsi támadás miatt rendkívül súlyos támadást élt át. Borus József egy, a támadást túlélt német katona leírását közli, sajnos a pontos forrás megnevezése nélkül: „[…] *mintegy 3 km-re a várostól északra következett be a katasztrófa. Egy 18 tonnás vontató, amely egy löveggel követte a harckocsit, az úttól balra tüzelő harckocsi telitalálatától megsemmisült. Emögött a vontató mögött a többi jármű a kivezető úton, mely egy 1,5 – 2m-es mélyút, gyorsan összetorlódott, kitéve az azonnal meginduló tűznek, kitérési lehetőség nélkül. Az első lövésektől több jármű kigyulladt. Láttam többek között egy sebesültekkel megrakott kocsit égni. Az anyagot és a sebesülteket hátrahagyva kell a még menetelni tudó katonáknak előbb keleti irányban, később északra fordulva, az éj folyamán áttörni mintegy 20 km-es menetelés után a mögöttes alakulatokhoz.*” [72] A forrás tanúsága szerint tehát a katlanból kijutott németek lesben álló harckocsik tüzébe futottak, melyet valószínűleg a várostól É-ÉK-re állást foglalt 110. harckocsidandár harckocsijainak lövege öntött magából; ráadásul a kedvezőtlen terepviszonyok miatt az azonnali szétszóródás sem volt tehát megoldható a sűrűn össze-

[70] *Számvéber N.*: Az alföldi i. m. 98.
[71] Hadtörténeti Levéltár „Szovjetunió Hőse” iratmásolat-gyűjtemény (Tiszántúl) 28., *Számvéber N.*: Az alföldi i. m. alapján
[72] *Borus J.:* Szolnok i. m. 17–18.

állt menetoszlopban. A Karcag–Tiszafüred közötti út Karcag felőli részén 8–10 kilőtt német harckocsi maradt hátra,[73] továbbá elveszett, megsemmisült a 13. páncélos tüzérezred lövegei, vontatói, a tehergépkocsik és fogatolt járművek, illetve sebesültszállító járművek teljes állománya.

A szovjet 18. harckocsihadtest összefoglaló jelentése[74] a Karcagért vívott október 11-i ütközet német oldalról veszteségként 500 katonát, hat harckocsit, egyéb járműveket, beleértve néhány lövészpáncélost is, 15 páncéltörő ágyút, 24 gépvontatású tüzérségi löveget, 13 géppuskát, és egy, a városban hátrahagyott lőszerraktárat említ. A szovjet élőerő, hadianyag veszteségekről ismereteim szerint nincs adat, a harcjárműveket illetően elég szűkszavú említés történik, mindösszesen 6 T-34 közepes harckocsi elvvesztését említik, melyek közül 3 kiégett. Valószínűsíthető, különösen a védelmet ellátó német csapatok veszteségarányaihoz, illetve az alkalmazott szovjet harceljáráshoz (általános lerohanás) mérten, hogy ennél jóval nagyobb volt a szovjet fél valós vesztesége.

A szovjet légideszant hadosztály erői este 18 óra után foglalják el végül Karcag központját. A bevonulásról Papp Béla református lelkipásztor beszámolójában olvashatunk bővebben: *„Éjszaka újra bevonultak az oroszok. Ezúttal nem gépesített, hanem gyalogos és fogatolt alakulatok szállották meg a várost. Az ezt követő napokban törték fel a templom minden ajtaját, valamint a torony alatti szobában elhelyezett egyházi hivatalt és pénztárt. A kaszszát felrobbantották és kirabolták. A régi urasztali terítőket elégették. Az úrasztala márvány lapját kettétörték, a szószékről és a papszékről a bársony és a vászonhuzatot letépték, az orgona sípjait szétrombolták, a hátsó padokból a többi padok tetejére priccseket rögtönöztek* […].”[75]

A 13. páncélos hadosztály állományába tartozó, várost védő német alakulatok parancsnoka, Schönig alezredes (miután katasztrofális veszteségeket szenvedtek el a kivonulás idején, járműveik szinte teljesen megsemmisültek, egységeik szétszóródtak) a Nagyivánon állomásozó hadosztálytörzsnél azt jelenti, hogy harccsoportja teljesen felmorzsolódott.

Az éj folyamán, illetve másnap, október 12-én páncélgránátosok és egyéb túlélő katonák egy része eléri az eredetileg kitűzött visszavonulási pontot, Nagyivánt.[76] Bár Karcag városa végérvényesen a szovjet Vörös Hadsereg kezére került, de a város elleni támadások, és a város közvetlen környezetében zajló szárazföldi és légi ütközetek azonban nem értek még véget.

[73] *Kissel, H.:* Die Panzerschlachten i. m. 77.
[74] 18. Harckocsihadtest jelentés, 7., (Közli: *Számvéber N.*: Az alföldi i. m. 98.)
[75] *Fazekas M.:* Karcag i. m. 99–100.
[76] *Borus J.:* Szolnok i. m. 18.

A KARCAG KÖRNYÉKÉN VÍVOTT ÜTKÖZETEK 4. NAPJA, OKTÓBER 12., CSÜTÖRTÖK

A csütörtök az előző naphoz hasonlóan borult, 16 Celsius fokos idővel jellemezhető.[77] A Plijev csoport felmentésére érkező szovjet alakulatok megkezdik a német védelemben keletkezett rés kitágítását. A 18. harckocsihadtest 12-én reggel Karcagról kiindulva Püspökladány irányába vonul.

Reggeltájban, 8 óra körül az apavári Hortobágy–Berettyó hídnál a hídfő megerősítését szolgáló, az előző napon jelentős támadásnak kitett német védelem harckocsikkal megerősített egységei szembetalálkoznak a szovjet páncélosokkal. A szovjet páncéloshadtest összpontosított tüzérségi és rakéta sorozatvető tűzzel árasztja el a híd környékét.[78] Ezután a szovjet páncélosok támadásba lendülnek, és ami nem sikerült előző nap, azt most végrehajtják, 12 óra tájára elfoglalják a hidat, majd este 18 órára Püspökladány városát is. Ezzel gyakorlatilag tágra nyitották a Plijev csoport ellátási vonalait.[79]

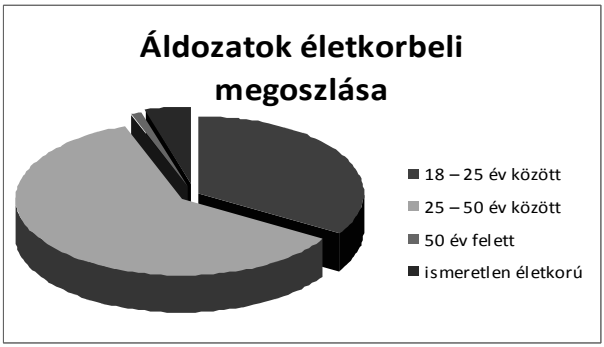

1. diagram
A 2. világháború karcagi áldozatainak életkorbeli megoszlása
(Készítette a szerző)

[77] *Süd Kr.* 12. 10. 1944.
[78] A BM-13 sorozatvető, a „Katyusa" gyenge találati pontosságú, de nagy lélektani hatású, közkedvelt, tömeg gyártható fegyvere a 2. világháborús Vörös Hadseregnek.
[79] *Számvéber N.*: Az alföldi i. m. 105.

18–25 év között	131
25–50 év között	233
50 év felett	4
ismeretlen életkorú	17
18–25 év között	131
25–50 év között	233
50 év felett	4
ismeretlen életkorú	17

1. táblázat
A 2. világháború karcagi áldozatainak életkor szerinti megoszlása
(Készítette a szerző)

ÖSSZEGZÉS

Mindezen események ismeretében felmerül a kérdés, hogy a Karcagért vívott ütközet az alföldi páncéloscsatának vajon fontos szelete-e, és ha igen, milyen stratégiai jelentőséggel ruházható fel az itteni harcok folyama? Ehhez elsőként álljon itt Hans Kissel Wehrmacht főtiszt elemzése: *„A 13. páncéloshadosztályon keresztül megvalósított támadással Karcagnál az orosz kikényszerítette Debrecentől délre körülzárt hadtesteihez az utánpótlási vonalat. Ez utánpótlási lehetőség révén megmaradt azok mozgási szabadsága, úgyhogy részeik a 6. német hadsereg jobbszárnyát hátulról támadva Nagyváradnál szét tudták verni. A Dél-Hadseregcsoport déli arcvonala ezzel újból felszakadt. Mivel azonban a rendelkezésre álló csapatok a 72. hadtest és a 3. páncéloshadtest közötti széles hézag betöltésére, amelyen keresztül az ellenfél nyomban jelentős erőkkel nyomul befelé, nem elégségesek, a magyar Alföld Tiszától keletre eső része birtoklásáért a döntés az orosz támadó javára megtörtént. A Wöhler seregcsoport Kelet-Magyarországon álló német és magyar alakulatait ujbol elvágás és megsemmisítés fenyegeti.”*[80]

Noha az alföldi páncéloscsata eseményei október 12-én még korántsem érnek véget, sőt, október 19-e után jelentős német–magyar erők kivonásával kvázi elhárító sikerként könyvelhetik el a magyar és német vezérkarok, Karcag városát érintve a szárazföldi harcok immár abbamaradnak. Noha légi úton

[80] *Kissel, H.:* Die Panzerschlachten i. m. 95.

még több ízben (október 12. és október 21.) éri a települést német támadási kísérlet, és bombatámadás. Összességében megállapítható, hogy a város, és környéke balszerencséjére annak az ellátási zónának a közepén fekszik, melyen át a Plijev-csoport Debrecen–Nagyvárad térségében utánpótlásra számíthat. E tulajdonképpeni „köldökzsinór" fenntartására törekszik a Dél-Alföld felől ellátást biztosító Vörös Hadsereg, és e zsinór elvágását akarja kierőszakolni a térségben bevetésre kerülő 1. és 13. német páncéloshadosztály állománya. A várost sajnos mindez súlyos mértékben érinti.

Karcag városa, a hadműveleti metszéspontban való fekvése okán hatalmas károkat könyvelhet el a néhány napig környékén hullámzó frontvonal harcai által. A városi áldozatok becsült számáról Elek György egy publikációja nyújt támpontot.[81] Eszerint a helytörténésznek 1992. májusáig 454 hősi halott és polgári áldozat nevét sikerült igazoltan rögzíteni. Ebből 361 katona, 24 levente, 69 polgári személy. Ezen túlmenően a munkaszolgálatból vissza nem tértek, és a Holokauszt áldozatai közé sorolandó sajnos további 446 karcagi illetőségű zsidó személy.

Mint az az 1. diagramból kitűnik, a legsúlyosabb veszteséget a katonakorú 18–25 éves korosztály szenvedte el (7 évjárat 131 halottat). Halotti anyakönyvi bejegyzések alapján az is megállapítást nyert, hogy a karcagi katonaáldozatok közül Jány Gusztáv 2. magyar hadseregében a Donkanyarban 45 karcagi, 1944. október végéig a Kárpátokban állomásozó 1. magyar hadseregben pedig 181 városból sorozott katona vesztette életét. További 139 fő katona fogolytáborokban lelte halálát, közülük 135 fő a Szovjetunió és Románia területén. A civil áldozatok magas száma a város október 9–12 közötti harcaira, a többszöri német bombázásra, és igazoltan legalább 15 fő a szovjet fosztogatások, erőszakoskodások hatására lelte halálát.[82]

A város környékén meghalt több száz német katonát a városból kivezényelt lakosok temették el, mivel exhumálásuk a politikai viszonyok miatt később nem történt meg, ezért sírjuk elenyészett. A szintén nagyszámú szovjet áldozatot egy ideig a karcagi déli temetőben helyezték el, őket azonban exhumálták, ma a dévaványai szovjet hősi temetőben nyugszanak.

A város népessége 1944. január 1-én 25950 főt számlált, ez 1945. december közepén már csak 21096 főt tett ki. A népesség súlyos, 18,7%-os (részben átmeneti) csökkenése a már fentebb említett veszteségeken túl azzal indokolható, hogy sokan menekültek el az Alföldre betörő szovjet Vörös

[81] *Elek György*: Kései elégtétel. Karcagi Hírmondó, 1992. október 30. 3–6.

[82] Uo. Két városi nő az erőszakoskodók elől a halálba menekült, több civilt tanyákon lőttek agyon fosztogató oroszok, egy idős férfi a lószerszámot nem adta, mire agyonlőtték, három fiút, különösebb ismert ok nélkül a Hegyesbori halomnál lőttek agyon, egy férfi családját vette védelmébe mire agyonlőtték, és sajnos a lista minden valószínűség szerint folytatható volna.

Hadseregtől félve, másrészt sok hadifogoly ekkor még nem, csak évekkel később térhetett meg otthonába.[83] Köztük a szerző nagyapja, Kiss Árpád.

Nem teljes azonban a kép a Karcagot ért veszteségek bemutatása nélkül, ha túl a legfájóbb, emberi veszteségen, nem ejtünk szót az anyagi károkról. Egy 1945-ben közzétett jelentés szerint 58 épület semmisült, vagy rongálódott meg a várost érő harcokban.[84] Ez a szám, bár a város környéke jelentős harcok színtere volt, nem is olyan drasztikus, mint azok a jobbára központi szerepkörű települések, elsősorban Szolnok, Debrecen, avagy maga Budapest esetében, ahol a civil szféra építményei, a katonai célpontokkal együtt voltak kitéve a szövetséges, elsősorban az Egyesült Államok légierejének összehangolt stratégiai bombázásainak.

Jelen dolgozat egyfajta törlesztése kíván lenni egy olyan adósságnak, mellyel a fentebb olvasható eseményeknek adózunk. E nehéz, szenvedésekkel teli időszak Karcag város történetében, politikai okokból sokáig méltánytalanul elhanyagolt, vagy elfogultan, egyoldalúan bemutatott téma volt. A felkutatható, rendelkezésre álló források tükrében hitem szerint teljesebb, jobban rekonstruált történeti munkát kívántam írásom által a történetkutatásnak, különösképp a méltatlanul elhanyagolt hadtörténeti irodalomnak, másrészt a szülővárosuk, megyéjük története iránt érdeklődőknek adni.

[83] *Elek György*: Várostörténet 52 tételben. Karcag, 2008. 176.
[84] Uo. 176.

Bíró Lukovics Anikó

JÓ BARÁT, EGY PROPAGANDA HETILAP TÖRTÉNETE

Ez a hetilap tiszavirág életű volt, még az első születésnapját sem érte meg. Mindössze 8 hónapig létezett, és ez alatt 39 rész látott napvilágot – néhány dupla számként. Sok kutató sokféleképpen értékeli, de általában negatívan. Vadkerty Katalin például így ír róla: *„A lap gátlástalanul hirdette a letelepedés előnyeit, és nagy igyekezettel ködösítette a magyarok közmunkájának valós célját. Azt bizonygatta, hogy nemcsak magyarokat, hanem csehek és szlovákokat is <rendeltek> közmunkára, s a magyarok magukra vessenek, hogy a zsidók deportálásához hasonló módszerekkel kellett őket kényszeríteni.* [...] *A lap jellemzője egy kis ígérgetés, egy kis fenyegetés, mindez elegendő a magyarok megnyeréséhez."*[1]

Mindez valóban jellemzi a Jó Barátot. Ennek ellenére több kérdést vet fel: nem tudunk semmit megalakulásának körülményeiről, nem ismerjük milyen példányszámban terjesztették, hova jutott el, és milyen hatása lehetett a deportált magyarokra. A főszerkesztőről, Dr. Sily Imréről is alig rendelkezünk információval. A Földművelésügyi Minisztérium munkatársa[2] – ez az intézmény adta ki a hetilapot is – ezenkívül meggyőződéses kommunista volt. A Jó Barát megszűnése után az Új Szó prágai fiókszerkesztőségét vezette, és Jó Sándor néven publikálta cikkeit. A vezetéknév a Jó Barátra utal.[3] Ezenkívül ismerjük felesége, Kardos Márta nevét.[4] A szerkesztőség tagjairól és az újságírókról még ennyi ismerettel sem rendelkezünk. A cikkeknél általában nem szerepel a szerző neve, néhány kivételtől eltekintve, és akkor is gyakori a névtöredék, becenév használata pl. Ekés. Ő neve alatt jelent meg a legtöbb ilyen jellegű írás: A Történelmi fordulat nevet viselő vezércikk,[5] ezenkívül az *„Amerika választott"* című, melyben Truman elnök újraválasztásáról elmélkedik,[6] valamint a Kilenc feladat nevet viselő, mely szintén vezércikk.[7] Ebben a Csehszlovák Kommunista Párt központi bizottságának üléséről tudósít. Viszonylag sokáig nem hallunk róla, majd februárban jelentkezik az *„1948*

[1] *Vadkerty Katalin*: A kitelepítéstől a reszlovakizációig 1945–1948. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2007. 432.
[2] *Vadkerty K:* Kitelepítéstől i. m. 432.
[3] *Balázs Béla:* Jó Barát. Kézirat. Fórum Kisebbségkutató Intézet levéltára, rendezetlen állomány.
[4] Balázs Béla levele Mázsár László részére. Fórum Kisebbségkutató Intézet levéltára, rendezetlen állomány.
[5] Jó Barát, 1948. október 13.
[6] Uo. 1948. november 17.
[7] Uo.1948. december 8.

február 25-én" című vezércikkel,[8] melyben az elmúlt egy év eredményeit élteti és a hatalmat, mely azokat megvalósította. V. J. monogrammal írt valaki cikket a 13. számba, Sándor keresztnévvel pedig a 14-be. Ő is több cikk szerzőjeként szerepel: Karácsony,[9] Hol van honom...[10] Az utóbbiban rendszer előnyeit ecseteli és bemutatja, hogy a magyarok, köztük ő is, mennyire megszokták és megszerették Csehországot, és jobb itt, mert a lét biztosabb, mint Szlovenskón, ahol bizonytalanabb a helyzet. Ezenkívül még egyszer hallunk róla az utolsó előtt megjelent dupla számban.[11] Kacsírek Piroska pedig a *„Segíteni akarunk!"* címmel jelentette meg írását, melyben hozzá illően a Budapesten megrendezett Nemzetközi Demokratikus Nőszövetség Kongresszusát mutatja be.[12] Ďuriš Eleonora a *„Népek közötti békéért"* címmel írt vezércikket,[13] mely a Demokratikus Nők Nemzetközi Szövetségének 2. kongreszusáról tájékoztat, mely szintén Budapesten került megrendezésre. Egy másik vezércikk is származik a tollából: Az új Magyarországról.[14]

Sajnos egyenlőre más információval nem rendelkezünk a hetilap működéséről, munkatársairól és hátteréről az elmondottakon kívül. Még talán annyi állítható róluk bizonyosan, hogy mindannyian hithű kommunisták voltak. Ez azért valószínű, mert mikor a lap megjelent már egy fél éve megtörtént a hatalomváltás, másrészt pedig a cikkek nagy része erőteljesen hirdeti a kommunista ideológiát is.

Jelen tanulmány célja, hogy kissé árnyaltabb képet mutasson be a folyóiratról és annak propagandájáról. A hetilap további ismertetése előtt szükséges, hogy megismerkedjünk egy kissé a történelmi háttérrel is. Ezenkívül Fábry Zoltán *„A vádlott megszólal"* című műve és Munka Jenőné szül. Dobossy Ilona Párizsban élő testvérének írt levelei segítségével a korhangulat és az egyes rendelkezések hatásai és az arra adott reakció is bemutatásra kerül.

A magyarok jogfosztása elsősorban a 2. világháború tapasztalatainak, illetve a bécsi döntéseknek volt a következménye.[15] Ennek során tapasztalta meg a csehszlovák állam, hogy a határai mellett élő nem-szláv kisebbségeket a nagyhatalmi politika milyen könnyen fel tudta ellenük használni.

[8] Uo. 1949. február 23.
[9] Uo. 1948. december 22.
[10] Uo. 1949. március 23.
[11] Uo. 1949. április 6.
[12] Uo. 1948. december 1.
[13] Uo. 1949. január 5.
[14] Uo. 1949. február 16.
[15] Egyéb tényezőket lásd pl. itt: http://www.pragaitukor.com/archive/pt200503/t08.php (Letöltve: 2012. április 28.).

Az ideiglenes csehszlovák kormány 1945. április 5-én, Kassán alakult meg, ahol még aznap kihirdették az ún. kassai kormányprogramot, melyben a nemszláv kisebbséget a Csehszlovák Köztársaság szétverésével vádolták meg. Sőt, a kormányprogram 8. cikkelyében az állampolgárságuk megfosztását is kilátásba helyezték.[16] A 8. fejezetet maga Klement Gottwald fogalmazta meg, sőt az aláírók egyike volt.[17]

Fábry Zoltán így jellemzi az új állam kihirdetett tervezetét: *„A vádirat szerint a szlovenszkói magyar kisebbség volt az egyik oka a ČSR fasiszta okkupációjának. A büntetés csak deportáció lehet.* [ti. a magyarok kitelepítése az országból] [...] *a bűnhődés egyetemleges.* [...] *A szlovenszkói magyarság soraiban fasiszták is voltak. Senki sem tagadja* [...]. *Az 1939-es államrobbantás a németek és a szlovákok közös bűne. Ha Hlinka – párt nagyobb és ország veszejtőbb bűnét nem írták az összszlovákság számlájára, akkor a jarossizmus sem lehet egyetemleges magyar bűn."*[18] *„Perben állunk. Különös perben, sosem volt perben, ahol az anyag ismerete nélkül, a vádlott kihallgatása, meghallgatása nélkül ítélkeznek. Ki tud rólunk, ki ismert minket? Az ügyész – a csehszlovák kormány. A hivatalból kirendelt védő –a magyar kormány – sose akceptálta a mi másságunkat, és nem ismerheti küldetésünk egy szóra redukált értelmét: a szlovenszkói vox humanát."*[19]

Fábry a csehszlovák kormány cselekedeteit a fasisztákhoz hasonlítja, akikkel a cél megegyezik: felszámolni egy „ellenséges" népcsoportot. Ez a csoport a háború után megváltozott, a zsidóság után a magyarság (németség) került a célkereszt közepébe. Az író helyesen ismeri fel mindkét totalitárius diktatúra mozgató elemét, az ellenségkeresést, mely segítségével félelem generálható és harc folytatható.

„[…] *A szlovákiai kommunista párt szinte kizárólagos gondja és programja: a magyarok kitelepítése! Tegnap Auschwitz volt a kivételes szlovák jólét ára, ma a magyar kisebbség."*[20]

A program szellemében sorozatosan születtek meg a két legnagyobb kisebbséget hátrányosan érintő rendelkezések. Ez a pillanatnyi állapot, mely majdnem négy évig tartott Fábrynál így jelenik meg: „[…] *Életemet tiltó rendele-*

[16] *Vadkerty K:* Kitelepítéstől i. m. 13. vagy *Szarka László*: Csehszlovákiai magyar kisebbség felszámolását célzó dekrétumok és renddeletek In: Beneš – dekrétumok és a magyar kérdés 1945–1948. Szerk: Popély Árpád–Šefan Šutaj–Szarka László. Máriabesenyő–Gödöllő, Attraktor, 2007. 14–15.

[17] Klement Gottwald a mai napig úgy él a magyar közösség emlékezetében, mit a magyarok megmentője, aki *„visszaadta számunkra az állampolgárságunk, visszaengedett minket szülőföldünkre"* Takács Ferenccel készítet interjú (készült 2010. február 27-én). *Tóth L.*: Emlékezésül i. m. 7.

[18] *Fábry Zoltán*: A vádlott megszólal. (A cseh és szlovák értelmiség címére). Madách. Pozsony. 1992. 14–15.

[19] *Fábry Z.:* Megszólal i. m. 8.

[20] Uo. 27.

tek keretezik. Az egyik megtiltja, hogy este 8 órán túl az utcán tartózkodjak, a másik provokációnak veszi, ha ismerősömet anyanyelvemen üdvözlöm, vagy annak köszöntését úgy fogadom, és táborral fenyeget. […] *Nyelvem, mely az emberi hang egyik legcsodásabb hangszere volt, kihágási objektummá szürkült. Újság a bűnös nyelvén nem jelenhet meg, rádiót tilos hallgatnom. Lekonyult fejjel járok, és némán, és ha lehet ki sem mozdulok emberek közé.* […] *jogfosztott emberek szégyen- és félelem terhes élete* […] *Magyar vagyok, tehát bűnös vagyok.*"[21] Ez talán az egyik legtöbben idézett részlet tőle.

Azonban a magyar és német ellenes intézkedések a megszorító rendelkezéssekkel nem fejeződtek be. Ezeknek csúcspontját a potsdami konferencia záró napján, 1945. augusztus 2-án kiadott 1945/33-as alkotmányrendelet képezte. Ez a dekrétum az, amelyik megfosztotta a magyarokat és a németeket állampolgársági jogaiktól – kivételt csak azon személyek kaptak, akik bizonyítani tudták, hogy antifasiszta tevékenységet folytattak.[22] Ezen jogszabályt még sok más hátrányos megkülönbözető elnöki rendelet követett, amelyeket ma az ún. Beneš-dekrétumokként[23] ismerünk.

A Beneš-dekrétumok és az SZNT-rendeletek[24] fokozatosan fosztották meg a német és magyar nemzetiségűeket a jogaiktól. A legsúlyosabban – az állampolgárság megvonása után – azonban a magyar kisebbséget az 1945/88. számú elnöki rendelet érintette, amely munkaszolgálatra kötelezte a 16 és 50 év közötti férfiakat és a 18 és 45 év közötti nőket. Ez a dekrétum lesz a jogi alapja az 1945-ös munkaszolgálatnak, és az 1946/47-es téli deportálásoknak is.[25]

A deportálásokat három szakaszra oszthatjuk fel Šefan Šutaj nyomán, ezekre más-más volt jellemző. Az első szakasz 1945 szeptembere és decembere között zajlott. Ez a felnőtt magyar, főleg férfi lakosságot érintette, akiket válogatás és előzetes értesítés nélkül hurcoltak el. Ez feltételezhetően 12000 felnőtt embert érintett.[26] Vadkerty Katalin erről az eseményről így ír*: „Írásos*

[21] Uo. 6.

[22] *Szarka L.:* Felszámolását i. m. 14. vagy *Šefan Šutaj*: Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945–1948. Veda vydavatelstvo Slovenskej Akadémie Vied, Bratislava, 1993.

[23]Beneš dekrétumokról és a magyarságot és németséget sújtó megszorító intézkedésekről több szakirodalom áll rendelkezésre. A téma iránt érdeklődők számára pl.: Beneš – dekrétumok és a magyar kérdés i. m.

[24] SZNT–Szlovák Nemzeti Tanács, amely Szlovákia területén a törvényhozó hatalmat gyakorolta a köztársasági elnökkel együtt. *Szarka L.:* Felszámolását i. m. 18.

[25] *Molnár Imre:* Fejezetek a Csehországba került magyarok II. Világháború utáni történelméből. Magyarkutatás 1989, Magyarkutató Intézet évkönyve. Bp., 1990. 56, 59.

[26] „[…] *katonák jöttek körülfogták a helyi kocsmát, és minden férfit elvittek munkára Csehországba" Danka László:* A felsőszeliek deportálása. In: Otthontalan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák–magyar lakosságcsere 60. évfordulójára. Szerk. Molnár Imre–Szarka László. MTA Kisebbségkutató Intézet. Kecskés László Társaság. Komárom, 2007. 147. Lásd még *Šutaj, Š.:* Menšina i. m. 66.

végzéssel csak az érintettek egy részét hívták be. Az egy csendőrből és egy rendőrből és egy civil személyből álló járőr a lakásaikból kísérte a gyűjtőhelyre a kiszemelt személyeket. [...] *Az állomáson teherkocsikba parancsolták őket, negyven főt egy-egy vagonba."*[27] Erre a szakaszra nem volt jellemző az előzetes válogatás, a tényleges munkaerő-hiányt próbálták orvosolni. Azonban szlovák részről megjelent az az elképzelés, hogy a közmunkára fogott személyek után lehetne családjukat is küldeni, helyükre szlovák telepeseket kellene helyezni. A szervezetlenség miatt ez azonban elmaradt. Így célként már az asszimilálás is megjelent.[28]

A munkaerő-átcsoportosítás második szakaszára 1946 nyarán került sor, 1946. július 22-étől 1946. augusztus 1-ig. Ennek legjellemzőbb tulajdonsága az önkéntesség volt. Toborzással és megtévesztő propagandával próbálták megnyerni az embereket, ám a siker nem volt túl nagy, 1932 magyar nemzetiségű személy jelentkezett önkéntesen.[29] Ezt a számot a szlovák hatóságok kevesellték, ők ugyanis előzetes számításaik szerint 40–50 ezer magyar munkás jelentkezését vártak.[30] Ezzel magyarázták később a harmadik fázis végrehajtását a Csehországba deportált magyaroknak.[31]

A harmadik szakaszra a válogatás volt jellemző és az, hogy egész családokat vittek el, akik főleg a szegényebb rétegekből kerültek ki. A deportálás 1946. november 19–ével vette kezdetét.[32] Karhatalmi erők felügyelték és hajtották végre a „munkaerő" elszállítását. Az utazás több napig tartott, de akár egy hétig is. Maga a bepakolás, szállítás és kipakolás is több áldozatot követelt. Ezen időszakban az összeírások szerint 43 546 személyt szállítottak ki, 2489 személy önkéntes, 12,5%–uk 6 évesnél fiatalabb gyermek volt.[33]

Ezekről az eseményekről Munka Jenőné született Dobossy Ilona több levelében is tájékoztatja testvérét Lászlót. A következő idézetben lakhelyük, Újvár kitelepítéséről ír. *„Tegnap elhurcoltak 100 családot innen.* [...] *többnyire 5, 10, 15, sőt 20 holdas kisgazdákat. Közöttük van sok jó emberünk és sok kedves tanítványunk. Néhány nap előtt arra ébredtünk, hogy a falu meg van szállva, körül van zárva karhatalommal. Azután kidobolták, hogy mindenki otthon tartózkodjék és „Istenbe vetett bizalommal" várja a következmé-*

[27] *Vadkerty K:* Kitelepítéstől i. m. 23.
[28] *Šutaj, Š.:* Menšina i. m. 65.
[29] Uo. 97.
[30] *Popély Árpád*: Adalékok a szlovákiai magyarság csehországi deportálásának történetéhez. Társadalomtudományi Szemle 2004: 2. sz. 99–127.
[31] Jó Barát, 1948. július 28.
[32] *Popély Á.:* Adalékok i. m. 103. A deportálások folyamatáról bővebben: *Štefan Šutaj:* Nútné presídlenie Maďarov do Čiech. Universum, Prešov, 2005.
[33] *Vadkerty K:* Kitelepítéstől i. m. 54–55.

nyeket. A kiszemelt családokhoz cédulát vittek, amelyiken rajta volt a munkára kötelezettek neve, alul meg azok neve, akik kötelesek velük menni. (A lényeg az, hogy az egész család menjen és a ház üres maradjon). [...]. *Azután kidobolták, hogy mit lehet vinni. Egy szoba és konyhabútort, élelmet, edényt. Állatok, gazdasági felszerelés, gabona mind itt marad."*[34]

Következő részletben Munka Jenőné a deportálásra kijelölt emberek reakcióját festi le érzelmekben gazdagon. Több visszaemlékezés[35] is tartalmazza Dobossy Ilona által lejegyzett elemeket: a szorult helyzetben segítség keresése, gyakran a legelképesztőbb módszerekkel próbálkoztak (pl. katonák megvesztegetése), ennek ellenére nem igazán jártak sikerrel. Ennek tudatosítása után gyakori a felnőtt emberek, még férfiak sírása is, akiket kényszerítettek otthonuk – ami gyakran egy élet munkája volt – elhagyására. Ezután a csendes néma apátia figyelhető meg más elbeszélésekben is. „*Először az emberek szaladgáltak fűhöz-fához.* [...]. *Mikor rájöttek, hogy minden hiába, kétségbeestek, sírtak, jajveszékeltek. Felnőtt emberek úgy sírtak, mint a kisgyerekek. Legsiralmasabbak voltak azok a szegény 60–70 éves öreg emberek és asszonyok, akik egész életükben itt éltek a faluban és most meghalni viszik őket idegenbe. Következő napra már a kétségbeesésbe bele fáradtak és csendes apátiával tűrték, hogy a katonák teherautókra rakják batyukat, őket a tetejére, és a vasútra szállítsák őket. Az autó tetejéről integettek búsan az itt maradottaknak és sehogy sem értették, hogy miért kell most nekik mindent itt hagyva elmenni. Most már minden csendes, az élet megy tovább, de olyan a falu, mint a temető. És ez történik sorban minden faluban."*[36]

A cseh gazdák úgy tudták, hogy önkéntes munkavállalókról volt szó, ha mégsem, akkor csak háborús bűnösök lehettek az oda érkező emberek. A munkaerő kiválasztása a levelek és a visszaemlékezések alapján úgy maradt meg az átélők egy részében, mint a rabszolgavásár, ahol adják-veszik az embereket. „*Én akkor láttam ezeket először, a cseh gazdatiszteket, zöld ruhában, birgeli csizmában és lovagló pálcával. Úgy járkáltak, hátratett kézzel le és föl, mint valami vásáron*", vagy „ez *egy… mindegy, kimondom* […] *egy szabályos embervásár volt!"*[37] Miután „elkeltek", teljes mértékben egy-egy gaz-

[34] Munka Jenőné szül. Dobossy Ilona levelei öccséhez. Válogatta Simon Attila. Fórum társadalomtudományi Szemle 2004: 3. sz. 184. 1947. január 20.

[35] Bővebben: Molnár Imre–Szarka László (szerk.*). Otthontalan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák–magyar lakosságcsere 60. évfordulójára.* MTA Kisebbségkutató Intézet, Kecskés László Társaság, Komárom, 2007.

[36] Munka Jenőné szül. Dobossy Ilona levelei öccséhez. Válogatta Simon Attila. Fórum társadalomtudományi szemle 2004: 4. sz. 184. 1947. január 20.

[37] Valami lesz! Máma! Igen! In: Hazahúzott szülőföld. Szerk. Molnár Imre–Varga Kálmán Püski. Bp., 1992. 25.

da jóindulatára és emberségére voltak bízva. Voltak, akik nagyon jó körülmények közé kerültek, viszont a deportáltak többségét rosszabb életfeltételek fogadták, mint otthon; sőt olyan esetre is volt példa, hogy családokat fűtetlen istállóban helyeztek el.[38]

A deportálások egészen 1947. február 22-éig tartottak. Leállításuknak oka, hogy Magyarországgal sikerül a lakosságcsere ügyében megegyezni. A következő idézet a deportálás befejezésének hirtelenségét mutatja be. Egyik pillanatról a másikra állítják le a „munkatoborzási" akciót. Ezzel egyidejűleg a bizonytalanság is megjelenik a levélben, valamit utalás jellegűen, de megtalálható benne a deportáltak rossz életkörülményei is. *„Február hó folyamán még volt néhány izgalmas nap a faluban. Újra körülfogta a karhatalom és megint 86 családot akartak elhurcolni. Minden éppen úgy folyt le, mint az első esetben, csak most már aki tehette elbújt.* […] *A harmadik napon a katonaság hirtelen parancsot kapott és egy órán belül elhagyták a falut. Senki sem tudta, hogy mi történt.* […] *Nem tudjuk meddig marad így, mikor kezdik újra. Az elhurcoltak igen szomorú leveleket írnak. Panaszkodnak, hogy vannak, akik még egy fillér fizetést sem kaptak. Az itteniek közül már két férfi meghalt ott."*[39]

Ezek az idézetek képesek szemléltetni a korszak szellemét és azt, hogy az egyes magyarellenes intézkedések milyen ellenreakciókat váltottak ki az értelmiség egyes köreiből, főként az antifasiszta nézetiről ismert Fábry Zoltánból. Akiben a kassai kormányprogram szelleme, és az azt követő kisebbségellenes intézkedések fasiszta módszereket és eszméket idézett fel. Úgy gondolta, hogy gazdasági és bűnbakkeresési funkciót töltöttek be ezek a rendelkezések. Éppen ezért mélységesen felháborított, hogy az új kormány ilyen irányú nézeteket vall, és ennek követői is akadnak a nép körében nem kis számmal. Szintén megrázó volt számára hogy a nagyhatalmat ez ellen semmit sem tettek.

Munka Jenőné levelei bemutatták a korabeli események láncolatát. Elsősorban azt, hogy a Szlovákiában maradt magyarságot mennyire megviselte a Csehországba való deportálás. Éppen ezáltal szemlélteti, hogy mennyire sokkszerű hatást ért el ezen akciójával a Csehszlovák kormány. Gyakran alátámasztotta a szakirodalomból is ismert eseményeket, kiegészítve azzal, hogy ezt egy kis közösség hogyan élte meg.

A deportált magyarok 1949 januárjától térhettek haza hivatalosan, bár sokan már hamarabb hazaszöktek. A munkakötelességet kétszer hosszabbítot-

[38] *Vadkerty K:* Kitelepítéstől i. m. 61.

[39] Munka Jenőné szül. Dobossy Ilona levelei öccséhez. Válogatta Simon Attila. Fórum társadalomtudományi szemle 2004: 3. sz. 186. 1947. április 7-én.

ták meg: egyszer fél évre és egyszer nyolc hónapra. Haza, otthon hagyott házába csak az térhetett vissza, akinek ingatlanát nem utalták ki bizalmi kezébe.[40] Ennek köszönhetően a kitelepített családok 1/3-a nem kapta vissza házát, birtokát és vagyonát. Állampolgárságukat, és jogaikat 1948 októberében kapták vissza a nem szláv nemzetiségűek.[41]

A JÓ BARÁT

A *Jó Barát* című újság 1948. július 28-tól 1949. április 10-ig jelent meg. Kifejezetten a Csehországba kitelepítettek számára megjelenő hetilapnak számított. Megszűnésének egyik oka, hogy már nem volt a működésére szükség, ugyanis Csehországból 1949. január 1-től kezdték haza szállítani a deportált magyarokat, április végéig pedig haza is érkeztek azok, akik visszavágytak Dél-Szlovákiába. A másik ok pedig az, hogy ebben az időben szervezték napilappá az *Új Szó* című hetilapot, amely hamarosan a felvidéki magyarság legjelentősebb sajtóorgánumává vált.[42]

A Jó Barát a Földművelésügyi és Népjóléti Minisztérium, valamint a Tájékoztatásügyi Minisztérium közreműködésével jelenhetett meg. Hetilapként működött, szerdai megjelenéssel. Ára számonként 1 Kčs[43] volt, az előfizetés évenként 52 Kčs a postaköltséggel együtt. Ez az újság jelent meg a legkorábban, ugyanis a jogfosztó rendeletek 1945-ben betiltottak minden magyarul megjelenő sajtót. Az Új Szó csupán 1948. december 15-étől volt kapható.

Ez a hetilap tehát már a jogfosztottság idejében is megjelenhetett, erőteljes állami támogatással. Legfőbb feladatának a magyarok Csehországban való letelepítésének és asszimilációjának elősegítését szánták,[44] továbbá információkat szolgáltatott számukra, amit azonban gondosan megválogattak, melyre a későbbiekben külön kitérek. Gyakran mutatta be a komor és rossz hangulatú kapitalista múltat, melyet a szebb és jobb kommunista jövő követ. Éppen ezért hangsúlyozta a szocializmus építésének fontosságát is.

Nagyon erősen propagandisztikus folyóirat volt, már az 1. szám első, bemutatkozó cikke is ezt sugallja: „*Jó barát kopogtat a csehországi magya-*

[40] Bizalmaiknak nevezték azokat a szlovák vagy más szláv nemzetiségű csehszlovák állampolgárokat, akik hivatalos végzés alapján a Csehországba deportált magyarok gazdaságait üzemeltették. *Vadkerty K:* Kitelepítéstől i. m. 87.
[41] *Szarka László:* Az 1945–1948. évi kényszertelepítések története és emlékezete. In: A szlovákiai magyarok kényszertelepítéseinek emlékezete 1945–1948. Szerk. Szarka László. Kecskés László Társaság. Komárom, 2003. 16. *Popély Á.:* Kronológia i. m. 346.
[42] *Popély Á.:* Kronológia i. m. 348.
[43] Kčs- Československá Koruna, vagyis Csehszlovákia hivatalos pénznemének rövidítése.
[44] *Csicsay Alajos*: Iskolatörténet. Lillum Aurum könyvkiadó. Dunaszerdahely, 2002. 144.

rok ajtaján, hogy pontosan és az igazságnak megfelelően, gyorsan és tárgyilagosan beszámoljon mindenről, ami az itt élő magyarokat érdekli. [...] *reméljük szándékunkat senki sem érti félre.* […] *Ígérjük, hogy a hozzánk forduló magyarok ügyes bajos dolgaikban számíthatnak velünk.* […] *Igazi jó barátként azt tanácsoljuk, maradjon mindenki nyugodtan a munkahelyén, végezze szorgalmasan a munkáját, mert a hű szolgálat, a polgári kötelességtudás, a közösség iránti felelős szolidaritás és az állam iránti tisztelet rövidesen meghozza a maga jutalmát.*"[45]

A címe és a jelképül választott kézfogás – ami még az 1. számban nem jelent meg, csak a másodiktól látható – mind-mind a propaganda termékei. Maga a folyóirat csupán négyoldalas, A4-es nagyságú. Mindezek ellenére a Csehországban élő magyarok nagy örömére szolgált: *„Tisztelt Szerkesztőség nagyon köszönjük az újságot, hogy megemlékeznek a szétszórt magyarságról, nagyon is jól esik, ha már olvashatunk magyar újságot."*[46] *„Levelem elején is köszönetet kell, hogy mondjak, azért a fáradságért mellyel a Cseh- és Morvaországba dolgozó magyar népet kitűntette. Mert igazán teljes szívből örülünk ennek a kis lapnak."*[47] *„Mélyen tisztelt Jó Barát szerkesztőség, örömmel olvassuk a hozzánk intézet kis újságot, hogy pár szót olvashatunk* [ti. magyarul]*."*[48] *„A Jó Barátot igen szívesen fogadtuk! Ezer jókívánságunk és köszönetünk érte."*[49] *Első sorban is köszönetünket fejezzük ki azért a jóságukért, hogy megemlékeztek rólunk a jó baráttal. Igazán nagyon örülünk neki, hogy magyar újságot olvashatunk."*[50] Hasonló örömkifejezéseket tartalmazó leveleket a hetilap is szívesen közölt.[51]

Azt viszont meg kell jegyezni, hogy ezek az emberek érezték a propagandát. Jó példa erre Török Stefan levele, aki a sok üres ígéret miatt visszamondta a folyóiratot.[52] Káli Aladár levélből származó idézet is sokat mondó: *„amit máma hirdetnek lapjukban* […] *kérjük, hogy orvosolják és igazságosabban tegyenek intézkedést ügyünkben, hogy csakugyan áldásosnak mondhassuk a mai demokrácia hatásos munkáját, és úgy akkor csakugyan leszünk jó barát"*[53]. Mégis a legtöbb ember számára nagyon fontos volt ez a folyóirat,

[45] Jó Barát, 1948. július 28.
[46] Sármány János levele. Fórum Kisebbségkutató Intézet levéltára, rendezetlen állomány.
[47] Markó Kálmán levele. Fórum Kisebbségkutató Intézet levéltára, rendezetlen állomány.
[48] Anonim levél: Ezt kérik a csehországi Magyarok aláírással. Fórum Kisebbségkutató Intézet levéltára, rendezetlen állomány.
[49] Filkó család levele. Fórum Kisebbségkutató Intézet levéltára, rendezetlen állomány.
[50] Bartalos Ignácz levele. Fórum Kisebbségkutató Intézet levéltára, rendezetlen állomány.
[51] Például: Jó Barát, 1948. október 20. Egy önkéntes levele; Uo. 14–15. szám. 1949. április. Levelesládánkból c. rovat stb.
[52] Török Stefan levele. Fórum Kisebbségkutató Intézet levéltára, rendezetlen állomány.
[53] Káli Aladár levele. Fórum Kisebbségkutató Intézet levéltára, rendezetlen állomány.

annak minden hibája ellenére is, mivel róluk és nekik szólt, megpróbált segíteni rajtuk – legalábbis ezt sulykolta beléjük, és a szerkesztői üzenetek is ezt sugallták. A 2. évfolyamban indított levelesládánkból című rovat is hasonló célt szolgált. Szinte mindegyikben szerepelt néhány segítséget kérő és megköszönő iromány is. Gyakoriak azok a levelek is, melynek írója megjegyzi, hogy nem tér haza Szlovenszkóra. Ez tökéletesen bele illik a Jó Barát maradásra buzdító profiljába. Ezen kívül többféle képen tematizálhatóak a hetilap írásai: kommunista propaganda (Csehszlovákiára és a keleti országokra vonatkozóan), a Marshall-terv, és a nyugati országok lejáratása, információ nyújtó, és segítő cikkek, az állampolgárság visszaadása miatti hála. A „munkavállalók" helyzetének ecsetelésével is gyakran foglalkozik. Ezeken kívül fenyeget is, ami többek között abból áll, hogy elmondja, akik haza szöktek cserben hagyták az államot, és hiába mennek haza vagyonuk el van kobozva oda úgysem mehetnek.

A hetilap rovatai közül egyedül a szerkesztői üzentek számítottak állandó rovatnak, minden számban helyet kaptak. Ebben találhatóak az olvasói levelekre adott válaszok vagy pedig a különböző, munkával kapcsolatos információk. A hosszabb ügyintézést igénylő levelek hivatalszerű iktatószámot kaptak, melyet a levélíróval is közöltek a folyóiratban. Például Odor Jánosnak az 199.153/IV/6/48-as számsora kellett hivatkozni a további leveleiben.[54] Ez szoros kooperációra utal a minisztériumokkal, másrészt arra, hogy valójában is nyújtottak segítséget az embereknek ügyes bajos dolgaikban.

Az első szerkesztői üzenetekben elmondták, hogy kinek mennyi a munkaideje. Ebből tudató meg, hogy az órabérre szerződött iparosok, kertészek hivatalosan napi 8 órát, a cselédek és a deputátosok napi 12 órát dolgoztak az egyórás ebédszünettel együtt. A hetilap következő számaiban a mezőgazdasági munkásokkal kapcsolatos esetekre tér ki: cseléd, deputátos és napszámos, akik csak pénzt kaptak. A cseléd és a deputátos állandó alkalmazottnak számítottak. A cseléd általában nőtlen vagy hajadon és meleg ételt kapott naponta 5-ször, valamint havi fizetést is. A deputátos általában házas volt és természetbeni járandóságot kapott, amiből a feleség maga főzött, és ezen kívül kaptak még havi fizetést.[55] A 3. és 4. számban a természetbeni járandóságok rendszerét és a cselédeknél az életkor szerint változó pénzbeli juttatását tárgyalja a hetilap. A 11. részben a táppénz mértékéről és rendszeréről 13. az aggkori segélyről ír, a 21.-ben a karácsonyi pótlék mértékéről és feltételeiről, a szociális járadékról a 2. évfolyam 2. számából tájékozódhatunk.

[54] Jó Barát, 1948. október 13.
[55] Uo. 1948. július 28.

A külfölddel foglalkozó cikkek keretében egyrészt a nyugati országok lejáratása kapott helyet, másrészt kommunista propaganda egy része. A nyugati tömb említése esetén a kapitalizmust nagyon negatívan tünteti fel – gyakori témának számított a Marshall-terv kritikája. Ha a keleti tömb országaival foglalkozott, akkor bemutatta, hogy mennyire szépen és jól épül a kommunizmus. Szinte minden számban megjelenik a két éves tervre való hivatkozás. Ez az irányelv Csehszlovákiában az 1938 előtti gazdasági állapotok visszaállítását tűzte ki célul. Többek között ezzel is magyarázták a deportálásokat. A két éves terv propagandája több levélben is visszatükröződik: *„Október 28-án telik le a munkaidő, a két éves terv."*[56] *„Tiszteletet éreztünk Csehország iránt, szívesen eljöttünk segíteni"*[57], *„két éves munkatervet számítottunk, hogy akkorra elengednek."*[58] A levelek szövegéből egyértelműen az derül ki, hogy a deportáltak úgy gondolták, hogy a két éves terv letelte után hazatérhetnek szeretett szülőföldjükre.

Az olvasók kérésére indították a sport rovatot, legalábbis ez az állítás szerepel az első ilyen jellegű cikk mellett, amely az 5. számtól kezdve jelenik meg. A *„Gyarapítsuk Ismereteinket"* című cikksorozat pedig praktikus tanácsokkal látja el az embereket, mint például a csecsemők gondozása, a zöldség tízparancsolata, mesterséges eső stb. A kulturális rovat verseket (pl. József Attila: Amikor az utcán átment a kedves), rövid elbeszéléseket tartalmazott. Ezek a rovatok nincsenek jelen minden számban, de szinte semmi rendszer sincs abban, hogy mikor kerültek bele és mikor nem. Úgy tűnik, a helyszűke határozta meg, hogy épp melyik rovat kaphatott helyet.

A terjesztés módjáról maguk a levelek adnak tájékoztatást: *„aztán kérnénk, hogy ne küldjenek annyi újságot, mert egy házba vagyunk, elég egy, mert Ján és Julia egy házaspár"*[59], *„Kérem a szerkesztőséget, hogy az újságot Bartalos Mihály nevére tessék küldeni Bartalos Máriának ne, mert ez egy család. És az újság árát legközelebb elküldjük."*[60] Ezek rávilágítanak arra, hogy a levelek postán érkeztek és nem előzetes megrendelés alapján. Megjelenést követő néhány hónap után lesz jellemzőbb, hogy megrendelik az újságot.

Valószínűsíthető, hogy adatbázist használtak arra, hogy a célszemélyekhez eljuttassák a folyóiratot. Két helyről tudtak adatokat gyűjteni a ma-

[56] Anonim levél: Egy deportált Magyar asszony aláírással. Fórum Kisebbségkutató Intézet levéltára, rendezetlen állomány.
[57] Ján Gubek levele. Fórum Kisebbségkutató Intézet levéltára, rendezetlen állomány.
[58] Dénesné levele, a vezetéknév olvashatatlan. Fórum Kisebbségkutató Intézet levéltára, rendezetlen állomány.
[59] Sármány János levele. Fórum Kisebbségkutató Intézet levéltára, rendezetlen állomány.
[60] Ua.

gyar deportált munkásokról: a munkahivataloktól és az élelmiszerjegyet kiadó hivataloktól. A felhasznált forrás pontatlan vezetése okozhatta, hogy egy családon belül több személy is kaphatott a hetilapból.

A Jó Barát propagandisztikus jellegét látszik megerősíteni az ára is, mely 1 Kčs volt. Néhány az említett levelek közül képeslapon érkezett a szerkesztőséghez. Ezeken rajta van, hogy a korabeli legolcsóbb képeslap, legalábbis a beküldöttek közül, 1,20 Kčs volt, a legdrágább pedig 1,60 Kčs. A bélyeg a képeslapra 1,50 Kčs-be került. Ha megnézzük a legdrágább képeslap árát, kiderül, hogy bélyeggel együtt a folyóirat ellenértékének a háromszorosa volt. Ez arról árulkodik, hogy a minisztérium nem csak erkölcsi, hanem komoly anyagi támogatásban is részesíthette az újságot. Ezt az anyagi támogatottságot csak erősíti az a tény, hogy néhány levélíró jelzi, még mindig nem tudta megfizetni a lap árát, és mégis folyamatosan érkezett hozzájuk a folyóirat. A Jó Barát 5. számában, mely 1948. augusztus 25-én jelent meg, ez a felhívás áll*: „Azok a mezőgazdasági munkások, akiknek az előfizetés beküldése nehézséget okoz, kérhetik a lap ingyenes küldését."* Ebből az is kiderül, hogy a hetilap kiadójának (ti. a minisztériumoknak) érdekében állt, hogy a Jó Barát minél szélesebb körhöz eljusson, függetlenül attól, hogy tudnak-e érte fizetni vagy nem.

A folyóirat megjelenésének időpontja sem lehet véletlen. 1948. július 28-án jelent meg az első szám, néhány nappal az után, hogy megszületett az 1948/175-ös törvény.[61] Ez a rendelkezés módosította a 1945/88-as, általános munkakötelezettségről szóló Beneš-dekrétumot. Erről a rendelkezésről már az első szám első cikkében is említést tettek: Csehszlovákiában *„a nemzetgyűlés a napokban szavazta meg az általános munkakötelezettségnek bizonyos időre való meghosszabbítását. Szívesen mutatunk rá erre a tényre, mert az következik belőle, hogy nem állandó, vagy hosszúlejáratú munkakötelezettségről van szó, hanem olyan szükséges kényszerintézkedésről, mely az összlakosságra vonatkozik és az összlakosság érdekében van."*[62] Ez a törvény eredetileg azt mondta ki, hogy az általános munkakötelezettség kétszer, az egy évet meg nem haladó időre hosszabbítható meg.[63] Ebbe már beleszámított az 1945/88-as Beneš-dekrétum 6 hónapos meghosszabbítása is. A Jó Barát nem mondta ki, hogy a meghosszabbítás 8 hónap lesz. Az, hogy ez végül nem egy év lett, a levelekből és egy teljes munkaszolgálati végzésből (pridelovací výmer) derül ki. A szakirodalom, ma is úgy tekint erre a törvényre, mint ami egy és

[61] 1948. július 21-én, Sbírka zakonu, http://aplikace.mvcr.cz/archiv2008/sbirka/1948/sb63-48.pdf (Letöltve: 2012. április 28.).
[62] Jó Barát, 1948. július 28.
[63] Uo. 3 sz., 1948. augusztus 18.

még egy éves meghosszabbítást rendelt el.[64] Az, hogy miért nem használták ki mégsem a törvény adta meghosszabbítási lehetőséget további kutatásokat igényelne, de annyi biztos, hogy így négy hónappal hamarabb sikerült a magyaroknak haza jutni, és a cseh gazdákat sem terhelték azzal, hogy még egy negyedévig ellássák a magyarokat.

A 8 hónapos meghosszabbítás egységesen 1948. augusztus 23-án kezdődött, és 1949. április 30-ig tartott. A hat hónapos meghosszabbításnál a hatóság nagyon ügyelt arra, hogy a deportáltak napra pontosan megkapják az egy év után a fél éves meghosszabbítást is. Az utolsó meghosszabbításnál, úgy tűnik a kontinuitásra már nem fordítottak olyan nagy figyelmet, ugyanis csak akkor követte napra pontosan a 6 hónapot, ha a személyt 1947. február 22-én szállították ki. Így a legtöbb esetben néhány hétre vagy hónapra nem volt munkaviszonyi szerződése a magyaroknak. A Jó Baráthoz érkező levelek alapján kiderül, hogy az embereket felháborította az újabb meghosszabbítás: „[…] *azt szeretnénk megtudni, hogy az utolsó hosszabbítás* [ti. a 8 hónapos meghosszabbítás] *ideje mikor jár le, mert ha ez meg sokáig így megy, hogy csak hitegetnek bennünket, akkor mi dolgos magyarok kénytelenek leszünk a helyünket önkényesen elhagyni.*"[65]

A hetilap még egy további propagandaelemét fontos kiemelni, az úgynevezett „mi különlegesek vagyunk" propagandát. Ez azt próbálja sugallni, hogy azok a különlegesek, akik kitartanak, ezért ők megkapják majd jutalmukat: „[…] *mert a hű szolgálat, a polgári kötelességtudás,* [...] *az állam iránti tisztelet rövidesen meghozza a maga jutalmát.*"[66] „[…] *bármilyen további kedvezmény nyújtása a jelenben és a jövőben, feltétlenül a polgári kötelességek teljesítésétől függ és ezek közé tartozik az eddigi munkahelyen való kitartás.* […] *Aki kitart, további kedvezményekben részesülhet.*"[67] Ez az az „ideológia", amely a legerősebben köszön vissza a levelekben: „*És mi, még azok a magyarok, kik meg őriztük ősi nemzeti voltunkat, mert egyedül ez minden, irányító az élet útjain, vagyunk itten, és állunk föl emelt fővel. És mi is várjuk a mi részünkre azt a nemzetiségi egyenjogúságot.*"[68] *Hogy mi magyar munkások, akik még idáig cseh és morva területen hűségesen és becsülettel kitartottunk, mi a népi demokráciának a támogatói vagyunk.*[69] „*Bocsánatot*

[64] *Molnár I.:* Fejezetek i. m. 68.; *Popély Á.:* Adalékok i. m. 115.
[65] Egy deportált magyar asszony levele. Fórum Kisebbségkutató Intézet levéltára, rendezetlen állomány.
[66] Jó Barát, 1. évf., 1. sz., 1948. július 28.
[67] Uo. 1. sz., 1948. július 28.
[68] Búra Gyula levele. Fórum Kisebbségkutató Intézet levéltára, rendezetlen állomány.
[69] Marczel István levele. Fórum Kisebbségkutató Intézet levéltára, rendezetlen állomány.

kérek, úgy tudom, és tudjuk, hogy mink kivételesek vagyunk és voltunk."[70] A különlegesek legfőbb jutalmának az állam és a sajtóorgánuma a csehszlovák állampolgárságot tekintette, valamint a Csehországban való letelepedés lehetőségét, továbbá kártérítés biztosítását az elkobzott szlovákiai javakért – *„kedvezményekben részesülhetnek azok a magyar nemzetiségű polgártársaink, akik kitartanak eddigi munkahelyükön. Elsősorban újból elnyerhetik a csehszlovák állampolgárságot és ennek alapján megfelelő pénzsegélyben részesülhetnek, hogy Csehországban tartós megélhetést biztosítsanak maguknak és gyermekeiknek."*[71] A levélírók szintén a csehszlovák állampolgárságot tekintették jutalomnak, de csak azt, mely szabad mozgást és az otthonaikba való visszaköltözést biztosítja: „ […] *állampolgárságot a másfél év elteltével is megakartátok adni*[72] *de nem fogadtuk el, mert Szlovákiába nem szól már pedig aki ennyi időt ledolgozott, az megérdemelné, hogy visszamehessen otthonába.*"[73] „[…] *mert írja a jó barát, hogy aki egy helyen hűen kitartott, az talán remélhet valamit; én kitartottam eddig hűen."*[74] *„Csehszlovák állampolgár akarok lenni, de oda haza."*[75]

Elindításának és nagymértékű pénzbeli támogatásának több oka is lehetett egyrészt a sérelmeket orvosolni, és ezzel is megmutatni, hogy az új rendszer mennyire emberséges, és mindenkinek egyenjogúságot biztosít, másrészt meg kellett mutatni az embereknek, hogy mit lássanak és miben higgyenek. Ezenkívül így magyarul is tudták terjeszteni az aktuális politikai irányvonalat, és így tudták a legkönnyebben rábeszélni őket a Csehországi maradásra is.

Mindent összevetve a Jó Barát folyóiratról elmondható, hogy a felépítésén és a „hangján" teljes mértékig érezhető a hatalom szava. Ennek ellenére nagy szerepet játszhatott a Csehországba telepített magyarok életében, hiszen már puszta létével is vigaszt és örömet okozott a deportáltaknak. Az, hogy segíteni próbált – legalábbis ígérte – óriási lelki támaszt nyújthatott azokban a nehéz időkben. Végre lehetett kihez fordulni, valaki meghallgatta őket, ha mást nem is, de erőt és reményt adhatott. Az egyik nagy előnye az volt, hogy

[70] Ondrej Hadina levele. Fórum Kisebbségkutató Intézet levéltára, rendezetlen állomány.
[71] Jó Barát, 1948. augusztus 4.
[72] Itt a levélíró az 1948. április 13-án kelt rendeletre gondol, melynek értelmében azok a magyarok és németek, akik Csehországban dolgoztak minimum egy évet, és továbbra is kötelezték magukat, hogy ott maradnak, megkaphatták az állampolgárságot 3 évre ideiglenes jelleggel, mely csak a cseh országrészre volt érvényes. *Popély Á.:* Adalékok i. m. 114.
[73] Dénesné levele. Fórum Kisebbségkutató Intézet levéltára, rendezetlen állomány.
[74] Bartalos Igáncz levele. Fórum Kisebbségkutató Intézet levéltára, rendezetlen állomány.
[75] Káli Aladár levele. A hivatkozott levelek a Fórum Kisebbségkutató Intézet levéltára, rendezetlen állomány.

anyanyelvükön tájékoztatta a magyarokat jogaikról, a munkaidőről, a juttatások rendszeréről, házi praktikákról, sportról és némi irodalomról.

Gál Máté

HRUSCSOV 1964-ES LÁTOGATÁSA MAGYARORSZÁGON A NAPI SAJTÓ TÜKRÉBEN

Nyikita Szergejevics Hruscsov már több ízben járt Magyarországon, így az állam cseppet sem volt az amúgy is nagy utazó hírében álló vendég számára ismeretlen. Hruscsov már 1946 tavaszán, mint ukrán első titkár altábornagyi uniformisban és 1957 újévén, mint első számú vezető a forradalom után két hónappal is járt itt. A látogatások természetesen inkognitóban zajlottak, az utóbbiról a Népszabadság a küldöttség távozta után két nappal cikkezett.[1] Sokkal nagyobb hírverést keltettek a már nyilvános, programok és külsőségek hosszú sorával együtt járó 1958 áprilisában, 1959-ben két ízben és 1964. szintén áprilisában lezajlott vendégeskedések. Már 1958-ra javarészt rendeződtek a szovjet–magyar kapcsolatok, 1964-ben Kádár János és Hruscsov bizonyos fokú személyes barátságáról beszélhetünk.[2] Az előző két alkalomhoz hasonlóan 1964-ben is megfigyelhetőek a delegáció ittléte alatt a monumentális rendezvények, a politikai kultusz jelei és a korszak protokolljának ilyenkor megadott elemei. Hruscsov és őt ezúttal elkísérő felesége Nyina Hruscsova is részt vett az április negyediki ünnepségeken pontosan úgy, mint 1958-ban. Végül az egész hetet megkoronázandó a szovjet főtitkár átadta Kádár Jánosnak az óriási megtiszteltetéssel együtt járó Szovjetunió Hőse érdemrendet és a Lenin rendet.

A sajtó hasábjain először 1964. március 22-én értesülhetett a közvélemény, a vendégjárásról. A Magyar Nemzet első oldalán figyelemfelhívó nagy betűkkel közölte: *„Hruscsov vezetésével párt- és kormányküldöttség látogat hazánkba."*[3] A főcím nem túl kreatív, eddig mindig ezt használta a korabeli média és igazán a cikkből sem lehet sokat megtudni a látogatás céljáról és programjáról. A közlés szerint megint csak egy moszkvai látogatás viszonzásaként hívta meg Kádár János *„testvéri barátainkat"* hazánkba, még az előző évben.[4] A Szovjetunióban tett látogatás folyamán egyébként sok helyen megfordult a magyar delegáció, amint ezt a Magyar Nemzet 1964. március huszonkilencediki számában közzé is tették. A cikk a magyar–szovjet kapcsolatokat igyekszik történelmi keretbe helyezni. *„De ha történelemben lapozgatnánk, Rákóczi Ferenc és Nagy Péter egyetértésén túl egészen az Ár-*

[1] *Rainer M. János*: Ötvenhat után. Bp. 2003. 39–40.
[2] Bővebben: *Földes György*: Kádár és Hruscsov-barátság felsőfokon. In: Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról. Bp. 2001. 88–94.
[3] Magyar Nemzet, 1964. 69. szám 1.
[4] Utalva itt az 1958-as látogatásra.

pád-házi hercegekig és kijevi fejedelemségig visszamenőleg elénk tárulnának a két nép barátságának emlékei."[5] Az 1963. évi Szovjetunióban tett utazásról amúgy is virágnyelven íródott cikk imént idézett egy mondata szinte bearanyozza kapcsolatunkat a szovjetekkel. A Magyar Nemzet a harmadik oldalán megint csak visszaemlékezések sora várja az olvasót, de ezúttal az 1958 és 1959-es látogatásról. Az 1958-as vendégeskedés talán legmeghatóbb jeleneteként a lap azt elemzi ki, amikor Marosán Blanka személyesen köszönte meg Hruscsovnak a gyógyszert, amit betegségére küldött. Akkor a Népszabadságból nem sok dolog derült ki a lányról és én magam sem találtam személyéről szinte semmit. A lap visszaemlékezéséből megtudhatjuk, hogy a bicskei gimnázium egykori tanulója, akkor súlyos idegzsábában szenvedett, ám manapság jól van, menyasszony és a Szegedi Egyetem történelem–magyar szakos hallgatója.[6] Hruscsov közvetlen személyéről és a gyakran megnyilvánuló néppel való személyes viszonyáról, már-már legendába illő történetek kerekedtek, ennek a sajtóban megjelenő ékes példázatát láthatták az olvasók.

A szovjet delegáció indulásáról a Népszabadság emlékezett meg egy vörös betűs vezércikkben, melynek elején cirill betűkkel írott sorokkal kedveskedtek a vendégeknek. *„Vasárnap indul Budapestre a szovjet- párt és kormányküldöttség"* – olvashatjuk a címlapon. Moszkvai idő szerint 10 órakor indult útnak a főváros Kijevi vasútállomásáról Ny. Sz. Hruscsov. A nagy érdeklődésre való tekintettel a két legnagyobb lap, Pravda és az Izvesztyija is küldött riportereket hazánkba, ezen kívül moszkvai tévések is érkeztek és a látogatás első napjától kezdve élő adásban közvetítettek a Szovjetunióba. A Pravdában április negyedikéhez közeledve, megjelentették Fock Jenő cikkét, *„A gazdasági építés tapasztalatai a népi Magyarországon"* címmel.

A küldöttség névsorát a másnapi Népszabadság és Magyar Nemzet is leközölte. A Népszabadság a címoldalon kezdte a nevek felsorolását, a Magyar Nemzet ennél sokkal frappánsabb cikket kreált az érkezésről. Ez jól tükrözi a két lap közti különbségeket, hiszen a Népszabadság a párt lapja volt, míg a Magyar Nemzet a Hazafias Népfront gondozásában jelent meg. A két újság máshogy fogalmaz, a Népszabadság inkább a protokollra és a beszédek politikai részére fekteti a hangsúlyt. A Magyar Nemzet pedig sokkal értékesebb tudósítást közöl: a megérkezés minden pillanatát rögzíti például azt, hogy milyen öltözéket viselt Hruscsov, vagy hogy mi történt vele az ideérkezése előtt. A névsorra visszatérve a küldöttséget mind a négy alkalommal Hruscsov vezényelte, aki a Szovjetunió elsőszámú vezetője, és 1958 és 1964 között pedig a Minisztertanács elnöki posztját is betöltötte. A delegáció tagjai

[5] Magyar Nemzet, 1964. 75. szám 1.
[6] Uo. 3.

voltak: P. J. Seleszt, a Szovjetunió Kommunista Párt Központi Bizottságának póttagja, az Ukrán Kommunista Párt Központi Bizottságának első titkára és nem mellesleg 1958-ban Hruscsov útitársa volt az akkori látogatás alkalmával. J. V. Andropov a Szovjetunió Kommunista Párt Központi Bizottságának titkára, aki még eddig nem utazott hazánkba Hruscsovval. A következő név megint csak ismerős lehet 1958-ból, A. A. Gromiko a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának tagja és külügyminiszter. P. A. Szatyukov, a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának tagja, a Pravda főszerkesztője is a delegációval utazott. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának elnöke P. N. Fedoszejev is tagja volt a delegációnak- az ő személye vélhetően a tudományos elitet prezentálta a küldöttségben. Ezen kívül a Szovjet–Magyar Barátság Társaságának elnökét tisztelhetjük személyében. A szervezet eredetileg Magyar–Szovjet Művelődési Társaság néven alakult 1945 januárjában, és egy évvel később már félmillió taggal rendelkezett. Alapító elnöke eredetileg Szent-Györgyi Albert volt. A közösség 1948-ban vette fel a Magyar–Szovjet Társaság nevet s igazi kommunista tömegszervezetté vált, amely 1953-ban 1,3 millió taggal és nyolcezer helyi szervezettel rendelkezett. Az 1956-os forradalom idején a társaság szétesett. 1957 nyarán Magyar–Szovjet Baráti Társaság (MSZBT) néven szervezték újjá, ekkor már nem tagsági alapon.[7] A népes delegáció további szereplői voltak: R. F. Gyementyeva a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága Revíziós Bizottságának képviselője, a Szovjetunió Kommunista Pártja Moszkva városi bizottságának titkára, G. A. Gyenyiszov, a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának tagja, a Szovjetunió nagykövete.[8] Külön figyelmet érdemel a vendéglista nem politikai minőségben megjelenő személyisége, Nyina Hruscsova a főtitkár felesége. Nem megszokott egy diktátortól, hogy a hitvesével utazzon, de úgy látszik ez is egy ütőkártya volt Hruscsov paklijában, mely újabb eszköze a népszerűség gyarapításáért folytatott propagandának. Ő volt az első vezető, aki feleségével utazott, s ezzel családias légkört teremtett a politikai rendezvényeken.[9] Nyina Hruscsova is részese volt a programoknak, gyakran Kádár feleségével mutatkozott, sőt a „női szekció" számára szervezett külön kirándulásokról is értesülhetünk. Az asszony agitálás terén nem különbözött hitvesétől, őt is érdekelt minden s

[7] Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutató Intézete (1956-os Intézet): Kislexikon. Fogalmak, Események, Intézmények http://server2001.rev.hu/oha/oha_browse_lexicon.asp?search_str=MSzBT&OK=OK (Letöltve: 2010. október 26.).

[8] Népszabadság, 1964. 76. szám 1.

[9] *Sipos Péter*: Hruscsov Magyarországon. História 1986: 5–6. sz. http://www.tankonyvtar.hu/historia-1986-056/historia-1986-056-081013-2 (Letöltve: 2010. március 10).

nem volt rest férjéhez hasonlóan a protokoll irányelveit félretéve személyes kontaktusba kerülni a közemberekkel.

Vendégeink a Moszkvától idáig vezető igen hosszadalmas utazás közben több megállóval érték el végcéljukat, Budapestet. Moszkvában a Kijevi pályaudvaron búcsúztatták a delegációt, ahol megjelentek a legrangosabb vezetők, köztük volt a későbbi utód Brezsnyev is. Kijevben és Lvovban is kijárt a tisztelet a küldöttségnek, sőt még csatlakoztak is hozzájuk a csapi határátkelő állomáson Gergely Miklós a Külügyminisztérium protokollosztályának vezetője és Gyenyiszov a Szovjetunió magyarországi nagykövete.

Az országba érkező delegációt már a záhonyi határátlépéskor üdvözölte a párt néhány magas rangú tagja. Az 1964-es utazásnál közlekedési eszközként a vonatot választotta a szovjet küldöttség, így már országunk határát átlépve kezdődhetett a szokásos „ceremónia". Kállai Gyula a Minisztertanács elnökhelyettese kísérte végig a díszszázad előtt Hruscsovot a szovjet és a magyar Himnusz elhangzása után. Kállai prezentálta az üdvözlőbeszédet, melyet a Magyar Nemzet teljes egészében le is közölt, érdekes módon a Népszabadság keveset foglalkozik Kállai megnyilvánulásával. A Hazafias Népfront lapja részletesebb ebből a szempontból is, hiszen ők még a Budapestig vezető út történéseiből is csemegéztek. Szolnokon egy rövid pihenő erejéig ismét volt idő az ünneplésre, a helyi bizottsági elnök Csáki István köszöntötte barátainkat, majd a Rákóczi-induló ritmusára elindult a különvonat a főváros felé. „*Útközben a szovjet vendégeink közvetlen beszélgetést folytattak, az eléjük utazott magyar vezetőkkel.*"[10]

A küldöttség tagjait a feldíszített Keleti pályaudvaron fogadták Kádárék, ahol érthetően a magyar első titkár felesége is megjelent a fogadóbizottság résztvevőjeként, s persze Hruscsov hitvesének kísérőjeként. Az érkezés pillanatait a Magyar Nemzet színesebben rekonstruálja. Hruscsov kalapban, szürke kabátban és kék sálban érkezett, napbarnított arca elárulja, hogy az utazás előtt szabadságát töltötte. A pályaudvarról kifelé menet a szokásos virágcsokrok hada várja, melyet Bárdos Judit, a Kaffka Margit Leányotthon úttörőlánya nyújt át számára. A vezető ismét elővette a nép barátja arcát és megcsókolta, megsimogatta a gyermeket, majd a kíséretből kiválva üdvözölte az összegyűlt több ezres tömeget.[11] A Népszabadság szokásához híven bőven tárgyalta a fogadóbizottság névsorát. Kádár János, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának első titkára, a forradalmi munkás- paraszt kormány elnöke, ezen kívül Apró Antal, Biszku Béla, Fock Jenő, Gáspár Sándor, Komócsin Sándor, dr. Münnich Ferenc, Rónai Sándor, Somogyi Miklós és Szir-

[10] Magyar Nemzet, 1964. 76. szám 1.
[11] Uo.

mai István az MSZMP Politikai Bizottságának tagjai, a Politikai Bizottság póttagjai és a Központi Bizottság titkárai. Kádár Jánosné egy hatalmas csokorral várja Nyina Petrovnát, Kádár és Hruscsov, mint két régi barát üdvözlik egymást.

Hruscsov és Kádár is viszonylag „keveset" beszélt a nagyközönséghez a pályaudvaron, már ha lehet ilyet mondani az akkori vezetőség megnyilvánulásaira. A lapok tudósításait vizsgálva, nagyjából hasonló nagyságrendűnek tűnik mindkét szónoklat, bár a moszkvai főtitkárnak mentségére váljon, hogy az összes eddigi állomáson meg kellett nyilvánulnia. Kádár személyesen üdvözölte vendégeinket, kiket lenini frazeológiával élve forradalmi élcsapatnak nevezett. A két nép barátságát sem hagyhatta ki és afféle bizonyítékként azt is közölte, hogy most a kedves moszkvai barátok is láthatják, mennyire sikeresen épül hazánkban a szocializmus. Hruscsov a köszöneteken kívül megemlítette utazásuk fő célját. Szerinte az 1963-ban elkezdett tárgyalások folytatása a feladata melyek *„gyümölcsözően"* alakultak és alakulhatnak a közeljövőben is.[12] Ebben az összefüggésben persze a szovjet párt- és kormányküldöttség 1964 március végi-április eleji látogatásnak komoly előzményei voltak a két ország tervhivatalai között, melyek az 1966–70. évi népgazdasági fejlesztési elképzelések egyeztetésében ragadhatók meg.[13]

Az első naphoz és az utazás fáradalmaihoz képest igen sűrű volt a program, hiszen pont mint eddig minden alkalommal a fogadásuk után a Parlamentben is látogatást tettek, majd egy díszvacsora zárta a mozgalmas ittlét első napját. A tárgyalások megkezdését és a résztvevők névsorát ismerhetjük a lapokból, de a háttér információkat nem tárja fel egyik újság sem. A vacsora az Országház Vadásztermében zajlott, ahol a pohárköszöntők sem maradhattak el. A két esemény viszonylag foghíjas közleményeiből is látszik, hogy nem a tárgyalások tartalmi része volt a lényeg, hanem hogy kik vettek részt a rendezvényeken és ott milyen buzdító, már-már unásig ismételt jelszavak hangzottak el.

A gyárak, üzemek, mezőgazdasági létesítmények meglátogatása rutinszerű művelet volt Hruscsov számára. A munkások ideológiai, gazdasági, mezőgazdasági okfejtéseket hallhattak tőle és szívélyes beszélgetésbe kezdett bárkivel, akit éppen kiszemelt magának, vagy a vendéglátók szemeltek ki számára. Hruscsov ilyesfajta viselkedése nagyban hasonlít, a korábban tevékenykedő narodnyik értelmiséghez, akik a „népközé járás" tevékenységével próbálták felvilágosítani a parasztságot.[14]

[12] Népszabadság, 1964. 76. szám 3.
[13] *Baráth Magdolna*: Magyarország és a szovjetunió. In: „Hatvanas évek" Magyarországon. Szerk. Rainer M János. Bp. 2004. 52.
[14] *Bebesi György*: Bolsevizmus sztálinizmus. Rubicon 2009: 9. sz. 63.

Az első üzemlátogatás az Egyesült Izzóban zajlott le. Hruscsov tömegek előtt beszélt és mindent kipróbált, megnézett, amit csak tudott. Felesége és Kádár Jánosné is részt vettek a kiránduláson a küldöttség több tagjával együtt. Az óriási üzemmel való ismerkedést a létesítmény kultúrházában kezdték, ahol Dienes Béla adott rövid tájékoztatást annak működéséről s hogy az üzemek versenyében éppen milyen helyezést értek el, tudjuk meg a Népszabadságból. Hruscsov mint mindig, ezúttal is magához ragadta a szót és megideologizálta a gyár sikereit. Azt már ugyanis a Magyar Nemzetből tudjuk, hogy az üzem előző évben elnyerte az élüzemnek járó vándorzászlót. Hruscsov ezt természetesen összekombinálta az általa még hűen tisztelt lenini gazdaságpolitikával, miszerint *„a politikai győzelem után legfőbb kérdés a gazdasági építés."*[15] Nagy magabiztosságában még a tolmácsot sem engedte szóhoz jutni, ideológiai eszmefuttatása végén ezért illedelmesen elnézést kért, és a magyarázat sem maradhatott el. Elfelejtette – jelentette ki –, hogy Magyarországon van, de azt nem felejtette el, hogy barátok között, s így nincs oka pironkodni. Valószínűsíthetően a lap propagandisztikus túlzása, de a közönség állítólag értette a vezető szavait, hisz ovációval jutalmazták mondandóját. Az ajándékosztás sem maradhatott el, ami szintén jellemző attitűdje az ilyen látogatásoknak. Hruscsov egy arányosan lekicsinyített vákuumszivattyút még Nyina Hruscsova pedig egy televízió-képcső makettjét kapta. Szimbolikusan megkérték Hruscsovot, írja be a nevét a brigádnaplóba, ezt teljesítette is majd sajátos, derűs hangnemében Kádárt is megkérte erre. *„Írja alá ön is, ne csak én legyek a felelős – mosolygott – vállaljuk ketten a felelősséget."*[16] Nyina Petrovna figyelmesen hallgatta a gyár bemutatásáról szóló tájékoztatót, melyet Héger Károly tartott. A feleség bevallása szerint ő maga is dolgozott lámpagyárban a pártbizottságon. Ezután főleg a munkások szociális helyzete és a munkakörülmények felől érdeklődött. Persze mi mást tehetett volna, természetszerűleg alkalmazkodnia kellet férjéhez, így érdeklődő, együtt érző vendégként kellett viselkednie.

Nyikita Szergejevics Hruscsov beszédében dicsérő szavakkal illette a gyár dolgozóit. Az előadás második részében előkerült a bolsevik ideológia és Lenin hagyatéka is. Összekapcsolta a Lenin által megalkotott GOELRO-tervet, mely az ország villamosításának terve volt. Lenin a szocialista élet útját borította ezzel fénybe.[17] Gyakorta megemlékezett az „ősapáról" és mindent megideologizált, amit csak tudott és fejlődött az évek során. Szavait nyomatékosítva a főtitkár kijelentette, hogy mindenkinek dolgoznia kell, és aki nem dolgozik az ne is egyék.

[15] Magyar Nemzet, 1964. 77. szám 1.
[16] Népszabadság, 1964. 77. szám 1.
[17] Magyar Nemzet, 1964. 77. szám 2.

A Népszabadságban írnak a „női szekció” napirendjéről is, a csapat Jelena Gyenyiszovaval egészült ki.[18] A kirándulás kulturális jellegű, így ki más is kísérhette volna el őket, mint Aczél György a későbbi „mindenható”. Látszólag a Szépművészeti Múzeumban aznap is úgy folyt az élet, mint máskor a művészetkedvelő látogatókat – úgymond – csak akkor érte meglepetés, amikor felismerték a képek előtt nézelődő kedves vendégeket. Garas Klára főigazgató szóba elegyedett Nyina Hruscsovával, akinek elmondta, hogy nagyon hiányoznak a tárlatokból az orosz és szovjet művészek munkái. A miniszterelnök felesége érdekesnek találta az elgondolást, miszerint a megoldás a képek cseréje és ideiglenes kiállítások rendezése lehetne. Hiszen – érvelt a főigazgató – ellenszolgáltatásképp a Szépművészeti Múzeum is tud nyújtani értékes műveket. Meg is egyeztek, hogy a közeljövőben a Tretyakov Képtár a Magyarország rendelkezésére bocsát képtárából egy-két remekművet.[19]

Az úttörők is kaptak a nők elismerő szavaiból, hiszen a 9. kerületi Hámán Kató Úttörőház előtt tavaszi kép és gyermekek hada fogadta a különítményt. Nyina érdeklődve kérdezősködött a gyermekek képességeiről és arról szívesen utaznának-e a Szovjetunióba vagy csak úgy a világ bármely pontjára. A politika még e családias légkörben sem maradhatott el, Nyina Hruscsova véleménye szerint ugyan is az utazás egyetlen akadálya a valuta. A feleség szándékosan torzította el a kérdést, hiszen köztudott volt, hogy az utazásnak nem csak pénzügyi akadályai voltak.

„*Szovjet vendégeink ismerkedése a magyar mezőgazdasággal”*, olvashatjuk az április harmadiki Népszabadság címlapján. Hruscsovot itt érte meglátásom szerint a legnagyobb meglepetés, hiszen talán a vártnál is nagyobb ajándékban részesült. A bábolnai ötösfogatot vezették elé és adták át neki, nagy meglepetésére s boldogságára

Komáromba kezdődött az úgynevezett agrárprogram, ahova vonattal érkeztek látogatók. Nemeslaki Tivadar gondoskodott a fogadtatásról, aki a Komárom megyei Pártbizottság első titkára és már üdvözletében kijelentette, hogy *„a megye szeret kitenni magáért”* s reméli Nyikita Szergejevics Hruscsovnak is fel fog tűnni az igyekezet. Ezek után történt meg az a bizonyos, olyan jellemző attitűd: Hruscsov válaszára vártak volna a látogatók, de ő Kádárt tessékelte oda a mikrofonhoz. Miután az első titkár elmondta beszédét lépett a helyére Hruscsov. *„Az én utam most könnyebb lesz, Kádár elvtárs kövezte ki az utat.”*[20] A szokásos túlzott udvariasság és egymás tömjénezése jellegzetes ceremónia s nem egyedülálló, bár Hruscsov ebből a szempontból

[18] A Szovjetunió budapesti nagykövetének felesége.
[19] Népszabadság, 1964. 77. szám 4.
[20] Uo, 1964. 78. szám 1.

is a különös megoldások embere volt. Ezek után – valószínűleg – a Szovjetunió első embere is megkönnyebbült és belekezdett papír és jegyzet nélküli mondandójába. Elővette vesszőparipáját a két nép testvéri barátságáról és a kapitalizmus aknamunkájáról. Külön kitért a burzsoá vélemények cáfolatára, miszerint az itt élő népek a szocializmus rabjai, de ezt a sok boldog arcot látva e rágalmat nem képes elhinni.

A Bábolnai Állami Gazdaság felé nyitott kocsikon haladtak tovább, útközben Komáromon, Kisigmándon és Nagyigmándon át. A lakosság kivonult a feldíszített útvonal mellé és integetve, rajongva nézték a küldöttség pompás felvonulását. *„Amikor a nyitott autó Kádár Jánossal együtt Bábolnára viszi őt, vidám, együtt örül az integető emberekkel a napsütésben."*[21] Az idézet a Magyar Nemzetből való, melyben az erről szóló cikk elején Hruscsov ezerarcúságával foglalkoznak. A megközelítés cseppet sem nevezhető objektívnak, hiszen érthető okokból a vezető pozitív vonásait tárja elénk. Természetesen semmilyen mögöttes politikai vagy propaganda célzatú tartalmat nem lát a cikk szerzője, Hruscsov pozitív énje szimplán személyéből fakad, vallotta a szerző. Bábolnára megérkezve egyből a művelődési házba invitálták a vendégseregletet és megkezdődtek a beszédek és előadások. Burgert Róbert, az üzem vezetője tartott prezentációt az üzem történetéről, múltbéli és jelenkori főbb profiljáról. Az olvasó megtudhatja, hogy a lótenyésztésről előbb az általános gazdálkodásra, majd a baromfitenyésztésre tértek át. Hruscsov figyelmesen, érdeklődve hallgatta végig az üzem történetét és a leírtak szerint olykor, olykor jegyzetelt is. Nem rest a két lap leközölni az intézmény eredményeit és céljait sem. A szovjet első titkárt legjobban az érdekelte, hogyan akarják elterjeszteni a bevált technológiát országszerte. Az üzemvezető készségesen felelt kérdésére miszerint, már 30 szövetkezettel és 30 állami gazdasággal kötöttek szerződést. A pártvezető is említést tett arról, hogy számukra a Szovjetunióban is mennyire fontos a mezőgazdaság fejlődése. Általános derültséget váltott ki, amikor megemlítette Nacsajev szovhozigazgató levelét. Nacsajev ugyanis, már járt Bábolnán korábban és említést tett Hruscsovnak, hogy el ne felejtsen egy-két tenyészbaromfit és tojást is hazahozni.[22] A beszélgetések és a szakmai előadás után vendégeink meg is tekinthette azoknak tárgyát, a baromfi hizlaldát. A program csúszott egy órát a nagy érdeklődés miatt, de az előírt forgatókönyv módosulása láthatóan nem hozta zavarba Hruscsovot. A gazdaság díszudvarán, hagyományőrző lovasbemutatót részesei lehettek a delegáció tagjai, melyet a díszerkély kényelméből tekinthettek meg. A lovasparádé záróakkordja, a világszerte híres bábolnai

[21] Magyar Nemzet 1964. 78. szám 1.
[22] Népszabadság, 1964. 78. szám 2.

ötösfogat műsora volt, melynek végén Hruscsov és Kádár is felült a fogatra és mentek vele egy-két tiszteletkört. Ezek után jött a legnagyobb meglepetés, amikor Burgert Róbert a kocsi elé állott. „*Legjobb hagyományaink kifejezője a bábolnai ötösfogat. Engedje meg, Hruscsov elvtárs, hogy dolgozóink szeretete jeléül megajándékozzuk vele… Kérjük, fogadja el!*"[23] Hruscsov persze szabadkozott, hogy kizárják a pártból, ha elfogadja az ajándékot, de Kádár megnyugtatta, hogy mindenért ők felelnek.[24]

Mindkét lap foglalkozott a látogatás eddigi külföldi visszhangjával is. Természetesen elsősorban a moszkvai lapokról, így például a Pravdáról van szó. A szovjet lapok címoldalon közölték a történtek eddigi menetét, főként a díszvacsorán elhangzott pohárköszöntőt és az Egyesült Izzóban tett látogatást emlegetik fel. Moszkva után a többi szocialista ország fővárosa következik. Varsóban és Berlinben a lapok pont mint Moszkvában, első oldalon közlik a történteket, nagy hangsúlyt fektetve az „Izzóban" elhangzottakra. A Neues Deutschland még Kádár János beszédéből is idéz.[25] A jugoszláv Borba külön kiemelte a díszvacsorán elhangzottak lényegét, a szovjet–magyar együttműködés jelentőségét. Washingtonból az MTI tudósítója adott információkat, miszerint a mesterséges hold segítségével már ottani idő szerint kedd délután közvetítették a tv-ben Hruscsov megérkezését. Londonnal sokat foglalkozott a Népszabadság, pontosabban a különböző pártállású lapokkal. Meglepően pozitívan nyilatkozott róluk nem úgy, mint 1958-ban, amikor is az újság szerint a külföldi sajtó összehordott hetet-havat. A magyar napi sajtó az amerikai lapok közül a Time-ról nyilvánult meg bővebben, ami hasonlóan a washingtoni híradásokhoz, egészen derűsen állt hozzá Hruscsov személyéhez.[26]

Az április negyediki újságok címlapon hozták, hogy ünnepi vörösbe öltözött az ország a felszabadulás 19. évfordulójára. Nem csak Magyarországnak volt ez ünnep ekkoriban, hanem magának Kádárnak is, akit a nap végén Lenin-renddel és a Szovjetunió Hőse érdemrenddel tüntetett ki jó barátja Hruscsov. Komoly megtiszteltetést és elismerést jelentett a legmagasabb rendű szovjet érdemrend a hatalom csúcsán álló személy kezéből átvéve. Amint azt már megszokhatták az olvasók a lapok ismét felsorolásokkal kezdtek, méghozzá az ünnepségen részt vettek névsorával indítottak a sajtóorgánumok. A díszünnepség is helyet kapott az első rovatokban, melyet a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága, a forradalmi munkás-paraszt kormány és a Hazafias Népfront országos tanácsa rendezett. A cikkből, amint azt már

[23] *Sipos Péter*: Hruscsov Magyarországon. Képösszeállítás. História, 1986: 5–6. sz. http://www.tankonyvtar.hu/historia-1986-056/historia-1986-056-081013-2 (Letöltve: 2010. április 1.).
[24] Magyar Nemzet, 1964. 78. szám 1.
[25] Uo.
[26] Népszabadság, 1964. 78. szám 4.

jeleztem kiderül a fontosabb résztvevők névsora is. Dobi István a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnöke, Kádár János a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának első titkára, a forradalmi munkás-paraszt kormány elnöke, Apró Antal, Biszku Béla, Fehér Lajos, Fock Jenő, Kállai Sándor, Komócsin Zoltán, dr. Münnich Ferenc, Nemes Dezső, Rónai Sándor, Somogyi Miklós, Szirmai István az MSZMP Politikai Bizottságának prominensebb tagjai is megjelentek az ünnepségen. Hruscsov az elnökség soraiban foglalt helyet ugyan úgy, mint 1959-ben. Most azonban csak Gyenyiszov szovjet nagykövet kapott mellette helyet az elnöki pódiumon. A küldöttség többi tagjáról, mint résztvevőkről emlékezett meg a Népszabadság. Kádár Jánosné, Dobi Istvánné és Nyina Petrovna is emelték jelenlétükkel az este fényét.[27]

Dobi István a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnöke mondta a megnyitóbeszédet, aki elsőként a delegáció ittlétét emlegette fel és azt az óriási megtiszteltetést, amit jelenlétük okoz. Utánuk üdvözölte a társadalmi szervezetek képviselőit, és a politikai élet nagyjait. Az értelmiség soraiból is kaptak meghívót a megemlékezésre: Kossuth díjas akadémikusok, érdekszervezetek vezetői, sőt még a csanádi püspök, dr. Hamvas Endre. 1958-ban a felszabadulás 13. évfordulóján nem vett részt egyetlen vallási személyiség sem a díszvendégek között. Utóbbi indíték arra utal, hogy ekkora már viszonylagos konszolidáció figyelhető meg az egyházpolitika színterén. A püspökök néhány kivételtől eltekintve nem zárkóztak el a pártállammal történő együttműködéstől, mentségükre szolgáljon, hogy ebben a Vatikán utasítását követték.[28] Dobi a köszöntő után egyből át is adta a szót Kádárnak. Kádár önmagához képest maratoni beszédet tartott, a lapok is több oldalon keresztül közölték. Rövid üdvözlés után a felszabadulás történelmi jelentőségéről beszélt. Ez már-már rutinszerű elem, hiszen minden évben hasonló szöveg hangzott el. Kádár János a világ átalakulására is felhívta a figyelmet, főként a szocialista világrend kifejlődésére és óriásira duzzadására, Európában, Ázsiában és Latin-Amerikában. Példaként hozza a nagy testvért, az úttörő Szovjetuniót, aki már a kommunizmus építésével mutatja előttünk az utat. Kádár ezzel előrevetítette a szocialista álmot, miszerint Ázsiában és Afrikában a gyarmati igát ledobva fiatal, független szocialista országok jönnek majdan létre.[29] A lapok között vannak eltérések, méghozzá abban az értelemben melyik mit tartott fontosnak leközölni. A fejlődő világról szóló részt a Magyar Nemzet külön alcímben tüntette fel. A Népszabadság a párt céljait tartotta

[27] Népszabadság, 1964. 79. szám 1.
[28] *Tabajdi Gábor, Ungváry Krisztián*: Elhallgatott múlt. A Pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990. Bp. 2008. 286.
[29] Magyar Nemzet, 1964. 79. szám 1.

lényegesnek, annak sajtóorgánumáról lévén szó. A szocialista társadalom kiépítéséről tudhatunk meg információkat és arról, hogy erre a folyamatra minden feltétel adott.[30] Mindkét lap egyöntetűen kiemeli Kádár szavait: nem szabad hagyni az ország szekerét sem jobbra, sem balra húzni. Ezzel a stabil szocialista fejelődés útján megkezdett menetelés folytatására buzdított.

Hruscsov dicsérő szavakkal illette a magyar kormány és nép munkáját, melyet – utalt rá – az SZKP 8. kongresszusa helyesen meg is állapított. Kiemelte az ország ipari termelésének ötszörös növekedését és az új iparágak megjelenése is büszkeséggel töltötte el a vezetőt. Kitért továbbá a mezőgazdaság szocialista átalakításának megvalósulására. A harmadik kollektivizálás folyamata 1958 és 1962 között valóban sikeresen lezajlott az újfajta módszereknek, főleg a káderek beszivárgásának és az erőszak háttérbeszorításával a jutalmazás politikáját használva. A szocialista táboron belül, amúgy is az volt a mérce, hogy minek az *„alapjait”* tette le, *„építését”* fejezte be *„pártja vezetésével”* az adott ország.[31] Ennek fényében Kádár sem volt rest elbüszkélkedni felfelé, egyúttal persze a nyugatnak is hencegett sikereivel, s ennek záros határidőn belül bekövetkező eredményével, a Nyugat gazdasági lekörözésével. Bővebben szólt a parasztság helyzetéről, a kollektivizálás sikereiről nem utolsó sorban pedig elővette a bűvös számadatokat is. Az iparra áttérve a műszergyártás 2,7-szeresére, a vegyipari termelés 2,8-szorosára növekedését emelte ki. A testvéri viszony bizonyítékaként a következő összefüggést hozta: szocializmus országai szuverének s ezek baráti kapcsolatban állnak egymással, a baráti kapcsolat pedig lehetetlenné teszi azt, hogy ember az embert, nép a népet kizsákmányolja. A két ország közötti viszony megideologizálása kész magyarázat arra, hogy miért is élünk kizsákmányolástól mentes közösségben.
Kádár János számára a szokásos városi díszünnepség elülte után következett az igazi megtiszteltetés: Hruscsovtól átvehette a Lenin-rendet és a Szovjetunió Hőse címet. A Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága és a Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének döntését tolmácsolta a vezető, amikor átadta Kádárnak a kitüntetéseket. A döntést indokolva, elmondta az okokat is, melyek között ott szerepel a Horthy-rendszer megbuktatásában való részvétel s a szovjet nép barátságának és együttműködésének megszilárdítása ezek mellett még sok más érv. A Szovjetunió Hőse cím, kimagasló forradalmi tevékenységéért járt a magyar első titkárnak. Kádár szerény volt és illedelmes, reakciója jelezte, tudatában van annak, hogy ő csak egy kis ország vezetője. *„Az emberi természet olyan, hogy nem képes pontosan és jól megítélni saját tevékenységét, cselekvéseit: ez mások dolga.”*[32] Kiemelte azt, hogy ő

[30] Népszabadság, 1964. 79. szám 2.
[31] *Huszár Tibor:* Kádár János, 1–2. kötet. Kossuth Kiadó, Bp., 2005. 2. k. 138.
[32] Népszabadság, 1964. 79. szám 7.

csak végezte a dolgát, a társadalomért és a szocialista építésért, az internacionalizmus jegyében a Lenini úton.

Az április hetedikei keddi lapok már a vasárnapi Borsod-megyében tett látogatásról írtak, s persze az ünnepség is terítéken volt még. Sokszor emlegették a felvonulás monumentális jellegét és az elégedettséget, mely mindkét oldalról vendég és vendéglátó részéről is maximálisnak bizonyult. Visszatérve a vasárnapi programra, ez igencsak zsúfoltnak bizonyult, mivel még egy Budapesti városnézésen is végigvitték vendégeinket. A miskolci pályaudvarra este 18 órára ért be a különvonat. A delegációt elkísérte többek között Kádár János és Kállai Gyula is. A fogadtatás, szokás szerint *„forró"* volt s ezt demonstrálva több ezren gyűltek össze a Tiszai pályaudvaron. A megszokottól eltérően igen sok pártfunkcionárius nevét említette a Magyar Nemzet Miskolcról és környékéről. Az eddigi tendencia azt mutatja, hogy megyénként egy rangosabb párttag jelenik meg és köszönti a küldöttséget, általában egy helyi pártelnök személyében. Ezúttal Bodnár Ferenc Borsod megyei pártbizottság első titkára, Papp Lajos a megyei végrehajtó bizottság elnöke, Havasi Béla a miskolci városi pártbizottság első titkára, Fekete László a miskolci pártbizottság végrehajtó bizottságának elnöke, Vaskó Mihály és Dojcsák János, a megyei pártbizottság titkárai valamint a tömegszervezetek vezetői és Miskolc város ismertebb személyiségei is tiszteletüket tették.[33] A pártfunkcionáriusokból tehát nem volt hiány, úgy tűnik ez a megye is igyekezett kitenni magáért, a magas rangú vendégek előtt. Bodnár Ferenc tartott beszédet a peronon, melyben a megye munkásságát, értelmiségét és parasztságát tömjénezte. Megnyugtatta Hruscsovot, hogy mindenki egységben a kijelölt irányelvek szerint dolgozik és halad, építve a szocializmust. Az úttörők vidám koszorúja sem hiányozhatott, virágcsokrokkal elhalmozva a jövevényeket. Nem sok időt töltöttek Miskolcon, hiszen az akkor 10 esztendős Kazincbarcika sokkal nagyobb élményekkel tudott szolgálni a fejlődésre kíváncsi szemeknek. Bár hétfőn még visszatértek a Miskolci Egyetemre, ahol Hruscsov az ifjúság feladatairól okította a kedves hallgatóságot.

A borsodi iparvárosig a konvoj útja a szokásos külsőségek között zajlott. Lillafüreden töltötték az éjszakát, majd Kazincbarcika felé haladva vörösbe öltözött települések kísérték útjukat. Sajószentpéteren a bányászrégió központjában, római hadvezéreknek kijáró diadalkapu várta az alatta áthaladó vendégseregletet. Csizi Ferenc a Bükkaljai Bányaüzem mérnöke és vájártanulója köszöntötte az itt rövid időre megpihent vezetőinket. A találkozás nem múlhatott el szuvenír nélkül: egy bányászlámpával gazdagodott Nyikita

[33] Magyar Nemzet, 1964. 80. szám 1.

Szergejevics Hruscsov.[34] A történtek után tovább haladtak fő úti céljuk Kazincbarcika felé. A Borsodi Vegyi Kombinátban, dr. Lévárdi Ferenc nehézipari miniszter fogadta a résztvevőket. Mint már megszokhattuk, itt is szakmai diskurzussá, vitává nőtte ki magát a bevezető előadás. A munkatanácskozás témája természetesen szovjet érdekeltségű volt, a folyékony nitrogénműtrágya, mely iránt élénken érdeklődik az ottani vegyipar is. Hruscsovot mindig is foglalkoztatta az ipar és annak megreformálása. Hazájában még 1957-ben forradalmi változásokat kezdeményezett. Nem csak az új technológiák iránt volt fogékony, hanem az ipar strukturális átszervezésének irányába is. Többek között megszüntette a gazdasági minisztériumokat, és helyette száz darab helyi gazdasági tanácsot hozott létre, ezek voltak a szovnarhozok. Személyes politikai jellegű érdekei is kötődtek az ipar vezetésének decentralizálásához, hiszen addig ellenfelei kezükben tartották a nagyobb minisztériumok apparátusát. A szovnarhozt valós igények hívták életre, de nem volt elég felkészült rá az ország és túl elhamarkodott volt a döntés.[35] Oroszország területén nem volt újkeletű az efféle jóindulatú, ám elhamarkodott, vagy éppen megkésett újító kísérletek, gondoljunk csak II. Sándor reformjaira.[36] Visszatérve a programokhoz, Hruscsov és Kádár ide is készült mondanivalóval, melyet egy nagygyűlés keretein belül adtak elő. Az időjárás is kedvezett az összegyűlt több ezres érdeklődő tömegnek, hiszen a reggel még felhős égbolt és a szemerkélő eső egy varázsütésre eltűnt, amikor kiléptek a „büszke vezérink" a tribünre – írják a lapok. Kádár, főleg a városban elért sikereket és fejlődést taglalta, s hangsúlyozta, hogy mindent a szocialista fejlődés útján vitték véghez. A kombinát fejlesztése mellett szól a közoktatás és lakáskörülmények javulásáról és annak bővüléséről is. *„A múltban itt mindössze hét általános iskola volt, összesen mintegy 700 tanulóval. Ma már tízszer annyian tanulnak és a város vegyipari technikumában képzik a jövő szakembereit. Kazincbarcika továbbfejlődik, a tervek szerint a harmadik ötéves tervben újabb 3200 lakás épül."*[37] Hruscsov érdeklődését felkelthette a népművelés ugrásszerű előrelépése is, ő maga hazájában is tett bizonyos lépéseket a kulturális problémák oldására, ha nem is áttörő sikerrel. Az elképzelés alapvetően nem volt rossz, miszerint vissza kell hozni a 20-as években eltűnt politechnikai oktatást. A képzés lényege a következő volt: a diákok a gimnáziumból kikerülve is felkészült munkaerőt képezzenek. A felkészültséget megalapozandó, iskola műhelyeket létesítettek, melyekben heti 2–4 órát dol-

[34] Népszabadság, 1964. 80. szám 4.
[35] *Kenéz Péter*: A Szovjetunió története. A kezdetektől az összeomlásig. Akkord Kiadó, Bp., 2008. 280.
[36] *Bebesi György*: Bolsevizmus sztálinizmus. Rubicon 2009: 9. sz. 62.
[37] Népszabadság, 1964. 80. szám 5.

goztak a diákok. Az általános propaganda az volt, hogy minden iskolást fel kell készíteni a kolhozokban, szovhozokban és állami vállalatokban végzendő munkára.[38] Hruscsov beszéde jóval hosszabbra nyúlt mint elvtársáé, de ezt is megszokhattuk az események sodrában. Nem hangzott el túl sok újdonság, a város lakóinak dicsérete és a közös ügy, tehát az igaz ügy a szocializmus építésére hívta fel a figyelmet.

A parasztság és munkásság után Miskolcon az értelmiséggel találkozott a szovjet párt- és kormányküldöttség. A helyszín a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem volt. Az egyetem központi épületében dr. Polinszky Károly művelődési miniszterhelyettes, dr. Zambó János, az egyetem rektora és dr. Antal Boza József, az egyetemi pártbizottság első titkára fogadták a delegációt. A program az egyetem „tanbányájában" folytatódott, ami valójában egy mintabánya volt. Hruscsov meg is jegyezte: *„Egyesek azt mondják, a bányászoknak rosszak az életkörülményeik. Nos, mi most megnéztük és igazolhatjuk: ebben a bányában valóságos paradicsomi állapotok uralkodnak* […]*."*[39] Beszédében először egy-két fontosabb külpolitikai eseményre tért ki, majd a diákokhoz szólt. A tanulás fontosságáról beszélt, főként a kihagyhatatlan tantárgyak jelentőségéről, így a matematikáról, mely egy technika területén jártas embernek alapműveltség. Megemlítette azt is, mint egyfajta végkövetkeztetést, hogy a marxizmus-leninizmus dogmatikája is legalább ennyire fontos, hiszen az ember e tudással a kezében olyan iránytűt kap, mellyel bármilyen nehéz kérdésre választ tud adni.[40] A beszéd után Kádár is szót kapott. A tapsvihar és ováció közepette a haza induló konvoj végül az egyetemvárost elhagyva a Tiszai pályaudvarra vette az irányt. A vonat a Rákóczi-induló hangjaira gördült ki az állomásról.

Nyina Hruscsova, Kádár Jánosné, Jelena Gyenyiszova és Szipka Jánosné, Magyarország moszkvai nagykövetének a felesége hétfőn külön programon vettek részt- tudhatták meg az olvasók a Népszabadságban közölt Magyar Távirati Iroda tudósításából. Két eseményre volt idejük ezen a napon, meglátogatták a Sasad Tsz-t s az Országos Nőtanácsot. A programok a nőkre voltak szabva, hiszen a Tsz-ben a virágtermesztésre fektetik a legnagyobb hangsúlyt, az Országos Nőtanács meglátogatása pedig már szinte adta magát napirendi pontként erre a napra. Sokáig időztek a Sasad Tsz-ben, ahol a szegfűtermesztést igazán nagyüzemileg művelték, hiszen 5000 négyzetméteren, 40 000 szegfűtő található. Ezt a programpontot célzatosan Hruscsov feleségének szánták. Nyina Petrovna érdeklődött is és nem volt rest kérdésekkel megrohamozni Ág Istvánt és Takács Imrét. Az ajándékok itt sem maradhattak el,

[38] *Roy, Medvegyev*.: Hruscsov – Politikai életrajz. Laude, Bp., 1989. 179–180.
[39] Népszabadság, 1964. 80. szám 5.
[40] Magyar Nemzet, 1964. 80. szám 3.

a csokrok természetesnek tűnhetnek, egy ilyen szövetkezettől, de kaptak a jellegzetes magyar virágok magvaiból is. Az Országos Nőtanácsban, Erdei Lászlóné a tanács elnöke fogadta a „női szekciót". Beszélgettek a magyar nők helyzetéről és közvetlen élménybeszámolót tartottak a vendégek az eddigi ittlétük szépségeiről. Hruscsova asszony a protokollhoz igazodva átadta férje üdvözletét a tanács jelenlévő tagjainak.

A mezőgazdasági jellegű kirándulások sora azonban Hruscsovnak sem ért még véget. Kedd délelőtt a küldöttség Martonvásárra látogatott a Magyar Tudományos Akadémia Mezőgazdasági kutatóintézetében rendezett program baráti eszmecserével végződött. A Magyar Nemzet beszámol róla, hogy Hruscsov a munkaértekezleten nem bánt túlzottan kesztyűskézzel a jelenlévőkkel. Ami jó volt azt megdicsérte, de ami nem tetszett neki azt elmarasztalta, amin lehetne fejleszteni azért szót is emelet a főtitkár. A lap kicsit sarkítva előadta, hogy Hruscsov mentegetőzött a kritikák után és, hogy jó vendéghez méltóan konszolidált maradt. Dr. Rajki Sándor igazgató beszélt először a kastély történelméről és az itt folyó munkáról. A kutatóintézet agrártechnológiával, azon belül, búza, kukorica, lucerna és cirokfélék termesztésének helyes agrotechnikájának kidolgozásával foglalkozik. Összevetették a szovjet és a magyar újításokat, így például a búza tavaszi fejtrágyázása helyett, a téli, tél végi fejtrágyázásra tértek át. Hruscsov, mint tapasztalt „agronómus", Lukjanyenko szovjet tudósra hivatkozva helyeselt mert, hogy náluk is bevett szokás a módszer. A fő gondolat a termelés specializálása, mely még nem valósult meg, hiszen minden termelőszövetkezetben előfordul a sokszínű állattenyésztés és növénytermesztés minden ága. A főtitkár felhívta a figyelmet, hogy a specializálás csak igen jó közgazdasági helyzetben vihető véghez, de a befektetés számításaik szerint két év alatt megtérül. A másfél órás baráti jellegűnek minősített beszélgetés gyorsan elrepült. A rendezvény végén dr. Rajki Sándor igazgató ajándékcsomagot nyújtott át Kádár Jánosnak és a szovjet párt- és kormányküldöttségnek. A híres martonvásári hibrid kukoricacsövekből és az intézet munkájáról szóló albumokból áll a kedves meglepetés. Hruscsovról egy képet is közöltek a Népszabadság címoldalán, amint nagy örömmel mustrálja a számára összeállított csomagot.[41]

Számomra a hét legérdekesebb momentuma: Hruscsov és a szovjet párt- és kormányküldöttség látogatása a Magyar Optikai Művekbe. A sajtó erről is elég sablonosan emlékszik meg, viszont a Magyar Országos Levéltár anyagai között érdekes digitalizált forrásokra bukkantam. Kicsit a kulisszák mögé enged tekinteni a fénykép- és forrásgyűjtemény. Az anyag még érdekesebb lenne, ha fennmaradt volna az 5–7 perces dokumentumfilm, melyet a

[41] Népszabadság, 1964. 81. szám 1.

vállalat saját magának készített. A kisfilm hangosítása meg sem történt Hruscsov októberi leváltása után. Ami még rosszabb, hogy a Magyar Országos Levéltár filmkópiái között sem lelhető fel az anyag. Azonban izgalmassá teszi a megmaradt gyűjteményt egy kézzel írott forgatókönyv-változat, ami sajnos dátum és aláírás nélkül maradt. A forrás kicsit pontosabb betekintést nyújt a szervezésbe, ám a honalapon azt olvashatjuk, hogy ez valószínűleg a látogatás után készülhetett. A kézzel írott jegyzetben még így is értékes információkat találhatunk a fogadtatásról külön hangsúlyozva, hogy a dolgozók örömmel várták Hruscsovot, hiszen *„jó ember hírében állt”*, és a következő említést teszik: *„56-os dolgait nem tudtuk.” „Ezután a hruscsovi enyhülés hatására a hétköznapokban megjelenő változásokra utalt, szinte csak címszavakban: XX. kongresszus – Sztálin – változás, Demagóg szónoklatok – lazultak, 1963 – útlevél, külföldi utak kocsival, Határok, sorompók felnyíltak, szabad mozgás* [...] *, Ezt csak mi, idősek tudjuk értékelni. Hruscsovról pedig a következő rövid jellemzést írta: Modern öltözködés, kalap, Joviális – kedves öregúr, humoros volt, Felesége: Nyina kedves vidéki néni.”*[42]

A hivatalos tájékoztatót természetesen az általam vizsgált két lap is leközölte. A Népszabadság kicsit színesebben, nem csak a beszédeket, hanem a vállalati pártbizottság tanácstermében zajló ünnepi ülésről is megemlékezett. Legelőször Posch Gyula tartott előadást a termelésről és a háború előtti helyzetről, majd a természetesen szovjet segítséggel történő újrakezdésről, ugyanis a háború borzalmai elérték a létesítményt is. Hruscsov is hozzászólt, mert a szovjet összefogás az üzem falain belül is megmutatkozik, hiszen az üzem munkásai a Szovjetunióban készült gépeken és szovjet mérnökök tanácsain alapuló módszerekkel dolgoztak.[43] Pósa György a pártbizottság titkára tartott beszámolót a mai helyzetről és a termelés arányairól. Az egyik számadat körül vita bontakozott ki, mely a lapok szerint Hruscsovot igen kellemetlen helyzetbe hozott. Szóba kerültek az exportadatok és ezek vizsgálatakor 4%-os hiány fedezhető fel, mely mulasztás az egyik beszállító ország listájára írható. Hruscsov tapintatosan rákérdezett, hogy talán az egyik szovjet gyár maradt adós? Állítólag erről lett volna szó, valóban azt az egy motorfajtát nem szállítottak le időben. Hruscsov nem tágított a témától, s megígérte, hogy hazájában a végére fog járni az ügynek, hiszen az egyik gyár restsége dezorganizálja egy másik üzem munkáját. Magyar Nemzet közhírré is tette, hogy Hruscsov a mulasztást kis noteszébe fel is jegyezte, amit nem sokkal később az üzem udvarán rendezett nagygyűlésen közzé is tett, így már a világsajtó is értesült a

[42] Jelen a múlt jövője: Hruscsov fotóalbuma
http://www.mol.gov.hu/a_het_dokumentuma/hruscsov_fotoalbuma.html (Letöltve: 2010. október 28).
[43] Népszabadság, 1964. 82. szám 1.

történtekről.[44] A jelenet célja valószínűsíthetően a látogatás hitelességének megőrzése volt, hiszen ilyen apró kritikai elemmel az olvasók számára a programsorozat nem tűnt olyan rózsaszínnek s ezzel, sokkal életszerűbb hatást ért el a cikk szerzője. A levéltári feljegyzésekből tudjuk, hogy a vád nem volt valós, nem a szovjet gyár maradt el az alkatrészekkel, a hiányról való feljegyzést végző bürokrata későbbi sorsáról sajnos nincsenek adatok. Az ajándékosztás itt kölcsönös volt, a vendégek a kultúrház üvegre csiszolt képmását és egy utazó ébresztőórát kaptak. Hruscsov egy külön ajándékban is részesült, egy távcsövet kapott, amire viccesen rávágta, hogy majd egy vadászat alakalmával ellenőrzi a minőségét. Posch Gyula, pedig egy szovjet gyártmányú fényképezőgéphez jutott hozzá, melynek minőségét majdan neki kell leellenőriznie. Az üzemlátogatás során kipróbáltak mindent, Nyina Petrovna is készséggel megnézte a kiállított optikai műszereket. Hruscsov az ironikus arcát itt sem tette félre, valószínűleg nem tetszett neki a mulasztás és a felelősségre vonás, s egyfajta revansnak szánta megjegyzéseit. Észrevette, hogy kopottak a gépek, és csak a kijelölt útvonalon van kitakarítva és lefestve a fal, s ezt nem is rejtette véka alá. A beszédek a már halálosan elcsépelt témákban hangzottak el, így a termelés fokozása, a magyar–szovjet összefogás erősítése az iparban is és a felelősségről, ami alól egy szovjet gyár sem kivétel. Ezek után egy kollektív meglepetéssel készült a szovjet párt- és kormányküldöttség az üzem számára. Egy hófehér Lenin mellszobrot adtak át és avattak is fel nagy hirtelen a tribünön. Az említett emelvényért a szervezők hisztérikusan aggódtak, hogy össze ne dőljön. Az előkészületekről fennmaradt papírosban olvashatjuk, hogy olyan masszívra tervezték meg, hogy a végén még egy T-34-es is gond nélkül ráhajthatott volna. A több ezres tömeg is gondot okozott, ezért biztonsági embereket állítottak fel a környező épületek lapos tetejére.

A lapok nem sokat írtak a befejeződött szovjet–magyar tárgyalások érdemi részéről, a résztvevőket hosszú sorokon keresztül tárgyalják, de számottevő információt nem szolgáltatnak. A megjelentek kicserélték véleményüket a marxizmus-leninizmus alapján történő világrend megszilárdításáról és az elnyomott országok felszabadításáról. Ilyen és ehhez hasonló közhelyszerű kijelentéseket közöltek a lapok. A tárgyalások befejeztével, megint csak arra a következtetésre jutották a résztvevő felek, hogy véleményeik azonosak. A két lap végkövetkeztetése is szóról szóra megegyezik.

Az április tizedikei újságok hasábjain olvasható a látogatás záróakkordja. Az április 4-i után a második legnagyobb volumenű rendezvényről van szó. Ez pedig az eredetileg a Kisstadionba szervezett, de az időjárás elég-

[44] Magyar Nemzet, 1964. 82. szám 1.

telensége miatt a Sportcsarnokban megtartott barátsági nagygyűlés volt. A gyűlést a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága, a magyar munkás-paraszt kormány és a Budapesti Pártbizottság rendezte.[45] A Sportcsarnok széksorai már jóval kezdés, tehát 16 óra előtt telítve voltak. A meghívottak palettája igen széles, a látogatók között foglaltak helyet a nagyobb gyárak, üzemek, hivatalok intézmények, szervezetek képviselői. Az állandó névsorok sivárrá és tartalmatlanná tették a cikkeket, hisz majd minden esetben ugyan azok a nevek vetődtek fel. A korabeli sajtó olvashatósága és minősége az ilyen problémák miatt esett nagyot a Kádár-korban.[46]A rövid megnyitóbeszéd megint egy magas rangú párttag feladata volt, Gáspár Sándoré, a Budapesti Pártbizottság első titkáráé. Mondandóját a Magyar Nemzet le sem közölte, a párt lapja azért erről is gondoskodott. A protokoll igényeit kielégítve köszöntött minden fontosabb személyiséget, majd átadta a mikrofont Kádárnak, aki már egy jóval terjedelmesebb beszéddel készült.

A miniszterelnök a szokásos köszöntőn kívül tolmácsolta örömét, hogy a felszabadulás ünnepét megint *„barátaink körében"* tölthettük el s, hogy a látogatás idejébe ismét beleesett ez az örömteli nap. Ismert, hogy az 1958-as vendégvárás esetében, előre megtervezett forgatókönyv alapján esett április negyedikére a látogatás hete, s ez most sem történt másképpen. A tárgyalások végkifejletének taglalása előtt Kádár felsorolta az egész heti programot. Aki viszont azért ment ki, hogy valami érdemi eredményről is halljon, mármint a tárgyalásokkal kapcsolatban, annak csalódnia kellett. Azon kívül, hogy a beszédek nagy egyetértést fejeztek ki a két ország között, semmi mást nem tudhatott meg a kedves hallgatóság a megbeszélésekről. Kádár azonban a fejlődés dicséretén túl nem felejtette el kihangsúlyozni a szovjet segítségnyújtás jelentőségét sem. *„Olyan elmaradott országban, mint amilyen Magyarország volt, a kapitalizmus viszonyai között lehetetlen lett volna, hogy az ipar 1963-ban ötször annyit termeljen, mint 1938-ban, a nemzeti jövedelem pedig ugyanezen idő alatt mintegy háromszorosára emelkedjék."*[47] Ehhez hasonló számadások bizonyították a rendszer és az irányelvek sikerességét s kendőzték el a tárgyalások valódi kimenetelét.

Hruscsov is tartott egy értékelő jellegű beszédet, mely hosszadalmasan részletezte az itt tapasztaltakat, de terítékre került a külpolitikai helyzet is. Az ipari fejlettséget mérte össze a nagy vetélytársával, az Egyesült államokéval. Megnyugtatta a publikumot arról, hogy nemsokára beérjük az imperialistákat az ipari termelés terén, igaz már most is jól állunk, hiszen az össztermelésük 60%-át már mi is tudjuk produkálni. A másik nagy tüske a szovjetek szemé-

[45] Népszabadság 1964. 83. szám 1.
[46] *Kókay György, Buzinkai Géza, Murányi Gábor*: A magyar sajtó története. Bp. 2004. 216.
[47] Magyar Nemzet, 1964. 84. szám 1.

ben Kína volt, mellyel látványosan éppen a közelmúltban romlott meg a viszonyuk. A kínai kormány ugyanis kifogásolta Sztálin „veszélyes" elítélését és a békés egymás mellett élés politikáját. Úgy vélték ezek a tényezők a szovjet forradalmi gépezet kifulladásához fognak vezetni.[48] A szovjetek, viszont rossz véleménnyel voltak Mao független és agresszív politikájáról. Hruscsov mondandójában szót ejtett e témáról is, mégpedig hogy Kína egyre inkább letér a marxi-lenini útról. *„A trockizmus és a nagykínai sovinizmus mocsarába süllyednek."*[49] Jól kitűnik szavaiból, hogy roppant mód zavarja az, hogy elvesztették fölöttük azt a kis irányítást is, ami az ötvenes években még megvolt.

Még ezen a napon aláírták a magyar–szovjet közös nyilatkozatot – ez zárójelenete volt az 1958-as látogatásnak is. Kádár János és N. SZ. Hruscsov, látták el kézjegyükkel a dokumentumot. Az aláírás ceremóniája a Parlament Munkácsy-termében zajlott le, magas rangú politikusok részvételével. Ez a gesztus megpecsételte az egész hetet és a tárgyalásokon tanúsított töretlen egyetértést.

Április 11-én már a tegnapi elválás pillanatait idézték a lapok. Az érkezéshez hasonlóan a búcsú is a Keleti pályaudvaron zajlott. A díszes társaság útját a pályaudvarig emberek sorfala és vörös zászlók jelölték. A Kerepesi úton sok ezres tömeg gyűlt össze, hogy még utoljára láthassák a vezetőt. Az utoljára, itt valóban reális megjegyzés, hiszen nem sokkal a távozta után Hruscsovot le is váltották. A magyar és szovjet Himnusz elcsendesedése után, Hruscsov és Kádár elléptek a kirendelt díszőrség előtt, majd elhangzottak a búcsúbeszédek.

A Népszabadság még leközölt egy cikket *„Búcsú a pestiektől"* címmel. Ebből bepillantást nyerhetünk kicsit az események sűrűjében történtekre. Nyina Hruscsova virágcsokrot kapott az úttörőkön kívül, még magától Kádár Jánostól is. Hruscsov kezet rázott, egy-két a sorfalban álló fiatallal. Mielőtt felszállt volna a vonatra a vendégsereg többi tagjával, baráti kézfogással köszönt el Kádár Jánostól. A határig még beszélgetésbe elegyedtek a magyar államférfiakkal, akik elkísérték őket egy darabon. A határátkelésig még volt két megálló, az egyik Debrecenben. A városban azonban csak néhány percre szálltak ki, egy üdvözlés erejéig. A település azonban erre a kis időre is roppant mód felkészült. A vasútállomás homlokzatára egy táblát készítettek, melyen a következő felírat állt oroszul: *„Éljen és virágozzon a magyar és a szovjet nép testvéri barátsága!."*[50] Véglegesen a záhonyi állomáson búcsúztak el Magyarországtól a delegáció tagjai. Először Kállai Gyula mondott be-

[48] *Kenéz P.*: A Szovjetunió története i. m. 288.
[49] Népszabadság, 1964. 84. szám 5.
[50] Uo, 1968. 84. szám 2.

szédet, ezek után Hruscsov mesélt 10 napos ittléte szépségeiről és tapasztalatairól. *„Éljen és virágozzék a Magyar Népköztársaság! Éljen a Magyar Szocialista Munkáspárt és annak Kádár János vezette Központi Bizottsága! Éljen a megbonthatatlan magyar–szovjet barátság!”*[51] Ezekkel, a szavakkal hagyta el a szovjet első titkár és kísérete Magyarországot. Az egybegyűltek hosszas tapsviharral búcsúztatták a kigördülő szerelvényt. A szovjet párt- és kormányküldöttség csak április 13-án érkezett haza. Hruscsov ott is beszámolt az országban tapasztalatokról és felvázolta a szakértőknek az itt tanult új technológiákat. Elmondta, hogy a tárgyalásink nagy egyetértésben zajlottak és a kínai helyzetről is egyeznek véleményeink.

A látogatás sajtójának szisztematikus vizsgálata arra enged következtetni, hogy alapvető változások álltak be a korábbi évekhez képest. A szovjet párt- és kormányküldöttség programlistájából jól kitűnik, hogy főként a konszolidáció és a gazdasági fejlődés propagálása volt a fő cél, mind a Hruscsov vezette delegáció, mind pedig a nagyközönség felé. A gyors ütemű fejlődés jó bizonyítéka volt a sok gyár- és üzemlátogatás. Kádár és Hruscsov nyilvánosság felé megjelenő közvetlen, szinte már barátinak mondható viszonyát a sajtó rávetítette a két ország kapcsolatára is. Korábban a közzétett beszédek visszatérő motívumai voltak: az 1956-os forradalom, akkori frazeológiában ellenforradalom óriási traumája és az ellenforradalmi tevékenység által okozott károk. Nem maradhatott ki természetszerűen a Szovjetunió felé történő köszönetnyilvánítás sem az óriási segítségnyújtásért, mely hozzájárul ahhoz, hogy Magyarország elindulhasson a szocializmus építésének útján. 1964-re az imént említett témakörök javarészt már a feledés homályába merültek. A felszólalások ekkora rendszerint a szovjetekkel történő gazdasági jellegű együttműködésekről és a nagyfokú fejlődés által elérendő imperialista Nyugat lekörözéséről szóltak. A gyors ütemű előrelépések legnagyobb bizonyítéka a Szovjetunió Hőse cím és a Lenin-rend, melyeket az elért sikereiért Kádár János személyesen Hruscsovtól vehetett át. Az előző évekhez képest viszont egyáltalán nem változott a programok előre megtervezett rendje és azok gördülékeny menete. Az áprilisi időzítés hasonlatosan 1958-hoz praktikus volt, hiszen ekkora esett Magyarország felszabadulásának ünnepe, így egy óriási tömegrendezvény szemtanúi lehettek vendégeink. Az esemény az országban jelenlévő nagyfokú biztonságot és elégedettséget sugallt a szovjet párt- és kormányküldöttség felé. Az elmúlt látogatások alkalmával a gyár- és üzemlá-

[51] Uo, 1968. 84. szám 2.

togatások szintén a programok szerves részét képezték, ez 1964-ben is így volt, jelezve ezzel az ország gazdasági fejlettségének magas színvonalát.

Szabó Edina Rózsa

1968 LEGFONTOSABB ZENEI KÉRDÉSEI A MAGYAR IFJÚSÁGI SAJTÓBAN

„A 20. század társadalma, a látvány társadalma, amelyben az uralmon lévő rend az öndicséret folyamatos monológja formájában vég nélkül önmagáról értekezik."[1] Guy Debord megállapítása, bár nyilvánvalóan nem a magyar viszonyokra vonatkozott, mégis találóan jellemzi azt a három lapot is, amelyeket e tanulmány keretében vizsgálok. Az ifjúsági lapok közül a *Világ Ifjúság*ában, az *Ifjúsági Magazin*ban, legfőképpen viszont a *Magyar Ifjúság*ban jelent meg a Kádár-korszaknak a fiatalok nevelését célzó hivatalos propagandája. Az egyes lapoknak a több pártszervezet által együttesen kialakított hivatalos irányvonalat kellett követniük.[2] Írásomban azt igyekszem feltárni, hogy a fent említett ifjúsági lapokban a nyilvánvaló politikai irányítás ellenére mennyire jelenhetett meg a fiatal generáció beatzene iránti rajongása, illetve hogy ez mekkora teret kaphatott az egyes lapszámokban. A tanulmány egy átfogóbb vizsgálat része, amely a három folyóirat tematikus összevetését tartalmazza, és ahol a zenén kívül a politika, a diákélet és az ezek mellett megjelenő egyéb témák is helyet kaptak.[3] Jelen dolgozat azonban csak a választott év zenei eseményeivel foglalkozik, így a meghatározó politikai események, mint a diáklázadások vagy a prágai tavasz nem jelennek meg benne.

Az 1956 utáni politikai vezetés a korábbi időszak ifjúságpolitikáját felülvizsgálva annak hiányosságait a közel negyven éves szovjet ifjúságpolitika alapján akarta újraszervezni. Aczél György, a kultúrpolitika meghatározó alakja szerint a közfelfogás megváltoztatása mellett a Kommunista Ifjúsági Szövetségnek kell nagyobb szerepet juttatni, ami megfelelő irányban terelheti a fiatalok érdeklődését.[4] Az 1960-as években az ifjúságpolitikának szerves részévé vált a klubmozgalom, melyet az ifjúsági lapok, elsősorban a *Magyar Ifjúság* volt hivatott népszerűsíteni.[5] Ennek megfelelően az 1957 óta megjelenő *Magyar Ifjúság* vizsgálata elengedhetetlen abból a szempontból, hogy miként viszonyult a beatzenéhez, ahogyan az *Ifjúsági Magazin*é is, mivel ez a

[1] *Asa Briggs–Peter Burke*: A média társadalomtörténete. Napvilág, Bp., 2004., 296.
[2] *Csatári Bence*: A Kádár-rendszer könnyűzenei politikája. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Bp., 2008. 6. http://doktori.btk.elte.hu/hist/csatari/disszert.pdf (Letöltve: 2012. május 8.).
[3] *Szabó Edina Rózsa:* 1968 legfontosabb eseményeinek megjelenése a magyar ifjúsági sajtóban. Szakdolgozat. DE BTK, Debrecen, 2011.
[4] *Csatári B.*: Könnyűzenei politika i. m. 25–26.
[5] *Horváth Sándor*: A szocialista bulvársajtó és a társadalmi nyilvánosság arénái Magyarországon: népszerűség és pártszerűség az 1960-as években. Múltunk, 50. 2005: 3. sz. 240.

lap a KISZ kiadványaként meghatározó szerepet töltött be a fiatalok nevelésében. Az *Ifjúsági Magazin* 1965-ben jelent meg először, tehát abban az időben, amikor a beatzene már nagy népszerűségnek örvendett Nyugat-Európában, ami így az új ifjúsági lapból sem maradhatott ki. A vizsgálatot a *Világ Ifjúsága* című lappal egészítettem ki, mivel ez a nemzetközi ifjúsági lap szintén a tizenéves korosztály számára készült, így a zenei témájú írások ennek az újságnak is szerves részét képezték. Az 1968-as év vizsgálata pedig abból a szempontból volt meghatározó, hogy ebben az évben a Táncdalfesztivál legnagyobb győztese a magyar beatzene egyik legnépszerűbb együttese, az Illés volt.

A *Magyar Ifjúság*, a *Világ Ifjúsága* és az *Ifjúsági Magazin* is sokszínű olvasnivalót jelentetett meg lapjain, de témáik közül természetesen a politika volt a leghangsúlyosabb, emellett fontosnak tartották a tudományos és ismeretterjesztő cikkek közlését is, de ugyanígy helyett kaptak bennük a sport vagy a diákélet bizonyos kérdései is. Mindezek mellett nagy népszerűségnek örvendtek a zenei írások, amit az is bizonyít, hogy ebben a témában az *Ifjúsági Magazin*hoz nagyszámú olvasói levél érkezett. Az olvasói levelek alapján arra következtethetünk, hogy még nagyobb igény lett volna a beatzenével kapcsolatos cikkek iránt, az Agitációs és Propaganda Osztály mégis túl soknak ítélte meg az ezzel foglalkozó írások számát.[6]

A vizsgált lapok közül az *Ifjúsági Magazin* és a *Világ Ifjúsága* havilap volt, a *Magyar Ifjúság* pedig hetente jelent meg. Mindhárom lap foglalkozott zenei hírek közlésével, de korántsem azonos terjedelemben és formában. Az *Ifjúsági Magazin*ban a zenei rovat állandó helyen szerepelt, nagyjából állandó terjedelemben. A legfrissebb hírek mellett posztert, sőt, slágerlistát is megjelentetett, ami feltehetően valóban az olvasók ízlését tükrözte, hiszen politikailag elfogadottnak számító hagyományos tánczenei produkció csak elvétve fordult elő az 1968-as év folyamán, és az is csak a lista végén. A *Magazin* zenei írásainak nagy része magyar könnyűzenével foglalkozott, a cikkeknek csak kisebb hányada érintette a külföldi előadókat, mivel a külföldi zenék a *Világ Ifjúság*ában kaptak nagyobb szerepet a szerkesztők egy későbbi indoklása szerint.[7] Ennek alapján úgy tűnhet, hogy munkamegosztás volt a két újság között, ezt azonban a lapok vizsgálata nem támasztja alá teljes mértékben. A *Világ Ifjúsága* valóban foglalkozott külföldi zenével, de korántsem olyan mértékben, hogy ez a fiatalok érdeklődését kielégíthesse. Az *Ifjúsági Magazin*nal ellentétben a *Világ Ifjúság*ának nem volt zenei rovata, és valószí-

[6] *Csatári B.*: Könnyűzenei politika i. m. 113.

[7] „[…] *mi elsősorban magyar együttesekkel foglalkozunk. A külföldiekkel pedig a Világ Ifjúsága.*" Ifjúsági Magazin 1981: 7. sz. 4.

nűleg nem is tekintette fő feladatai egyikének a zenei hírek közlését, mivel jóval kisebb terjedelemben foglalkozott zenével, mint az *IM*, helyette ismertterjesztő cikkeket közölt, illetve fiatal színészekről készítettek rövidebbhosszabb híradásokat az egyes lapszámok utolsó oldalain.

A zenei hírek a *Magyar Ifjúság*nak is szerves részét képezték, de ezeknek a híreknek az eloszlása korántsem volt egységes az egyes lapszámokban. Míg az *Ifjúsági Magazin*ban kötött helye és terjedelme volt a zenei rovatnak, addig a *Magyar Ifjúság*nál olyan lapszám is előfordulhatott, ahol egyáltalán nem, vagy csak röviden közöltek zenei tartalmú írásokat.[8] A politikai céloknak megfelelően a *Magyar Ifjúság* a komolyzenei hírek közlésére is nagy hangsúlyt fektetett, így nemcsak alkalmanként hívta fel a figyelmet egyes újdonságokra, mint az *Ifjúsági Magazin*, hanem többször is szerepeltek ilyen témájú híradások a Bors Jenő által készített lemezújdonságok listáján.

Csatári Bence megállapítása, hogy a Kádár-rendszer könnyűzenei politikája a hiedelmekkel ellentétben korántsem volt egységes, az általam vizsgált három lapban is jól nyomon követhető, de legszembetűnőbb talán az *Ifjúsági Magazin* hasábjain.[9] Míg a szerkesztőség kénytelen volt eleget tenni a fiatalok megnövekedett igényének a beatzene iránt, már csak azért is, hogy a lap közönségét megtartsa, addig nem hagyhatta figyelmen kívül a politikai vezetés kívánalmait sem.[10] Valószínűleg ez volt az oka annak, hogy bár a hosszú hajú fiatalokról rendszeresen jelentettek meg karikatúrákat, ezzel ellentétben a táncdalfesztivál kapcsán azt tette szóvá a lap, hogy már jóval előbb fel kellett volna figyelni a beatben rejlő értékekre.[11] A karikatúrák emellett egy másik fontos problémára is rávilágítanak, nevezetesen arra, hogy a hivatalos álláspont nem tett különbséget a hosszú hajú fiatalok, a beatrajongók és a galeritagok között.[12] Bár a hosszú haj önmagában még nem volt büntetendő, de a politikai körök szemében mégis a nyugati kultúrát szimbolizálta, így igyekeztek annak népszerűségét visszaszorítani a fiatalok körében, melynek egyik enyhébb formája volt az újságokban megjelenő karikatúra.

A beatzenéhez való ambivalens viszony azonban nemcsak a hozzá kapcsolódó szubkultúra kérdésében nyilvánult meg, hanem magának a zenének a megítélése is kettős volt. 1967 februárjában „*Tartozni valahová"* címmel jelent meg egy négyoldalas írás az Illés együttes céljairól az *Ifjúsági Ma-*

[8] Magyar Ifjúság 1968: 15. sz., Uo. 16. sz.
[9] *Csatári B.*: Könnyűzenei politika i. m. 315.
[10] A szocialista bulvársajtó terjesztéséről l. *Horváth S.*: A szocialista bulvársajtó i. m. 230.
[11] Ifjúsági Magazin 1968: 9. sz. 37. Karikatúrákra példák: Üzletember. Ifjúsági Magazin 1968: 1. sz. 64., Nincs szivacs. Ifjúsági Magazin 1968: 4. sz. 64., Átalakulás. Ifjúsági Magazin 1968: 9. sz. 64.
[12] A galerik kriminalizálásáról l. *Horváth Sándor*: Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években. Bp., 2009.

*gazin*ban, és ennek kapcsán a magazin szerkesztőségének álláspontját is közölték.[13] A cikk a zenekar tagjaitól vett idézetekre épült, és az egyes idézetekhez a szerkesztőségi tagok véleményét fűzték hozzá, sokszor gúnyos, elítélő hangnemben. A lap szerint ugyanis a zenészek nyitott kapukat döngetnek a beatzene elfogadtatásáért vívott harcban, és külön felhívták az olvasók figyelmét arra, hogy a Táncdalfesztivál egyik elődöntőjét kizárólag a beatzenének szentelték, ami szerintük a műfaj elfogadását jelentette. A cikkből arra következtethetünk, hogy a politikai vezetés nem kívánt további engedményeket tenni a beatzenének a hagyományos tánczenével szemben. Bizonyos szempontból valóban eredménynek tekinthető, hogy a televízióban is felléphettek az együttesek, bár rendkívül szigorú, sokszor ésszerűtlen szabályok szerint engedték csak képernyőre az egyes zenekarokat.

A cikk egy másik problémával is foglalkozott, a beatzene és a hagyományos tánczene viszonyával. Nemcsak azt üzenték a kívülállóknak, hogy egyenlőnek ismerik el a két irányzatot, hanem azt is, hogy a beatet nem új irányzatnak, hanem csupán a tánczene egy mellékágának tekintik, és többször úgy hivatkoztak rá, mint egy hóbortra, amit a fiatalok megfelelő nevelésével kell kezelni.[14]

A fent említett írás több másik cikk alapjául szolgált 1968-ban. Áprilisban a beategyüttesek számoltak be a nehézségeikről és kérdéseiket fogalmazták meg a jövőre vonatkozóan, melyekre a válaszokat már a májusi szám tartalmazta.[15] Az illetékesek felfogása az eltelt egy év alatt semmit sem változott, továbbra is úgy gondolták, hogy ők már mindent megtettek a műfaj elfogadtatásáért. A televíziós szereplésekkel kapcsolatban azt emelték ki, hogy próbálnak minél több zenekarnak fellépési időt biztosítani, ezért egy együttes csak egyszer szerepelhet, valamint hogy egyes zenekarok öltözékük, hajviseletük vagy viselkedésük miatt nem szerepelhetnek a televízióban. A rádió esetében már nagyobb összeütközés volt a zenészek és az illetékesek között, hiszen az együttesek elsődleges célja a lemezek felvétele lett volna, amire viszont alig biztosítottak lehetőséget a rádiónál. Két szám felvételére összesen 5 órát engedélyeztek, holott egy szám felvételéhez is 6 órára lett volna szükség, ráadásul a munkakörülmények sem tették lehetővé a gyors és eredményes hangrögzítést. A rádió illetékesei másban látták a problémát, szerintük maguk a zenekarok nem tették lehetővé az eredményes munkát, mivel sokszor pontatlanul érkeztek és felkészületlenek is voltak.

[13] Ifjúsági Magazin 1967: 2. sz. 30–33.
[14] *Csatári B.*: Könnyűzenei politika i. m. 119.
[15] Ifjúsági Magazin 1968: 4. sz. 18–21., Uo. 1968: 5. sz. 40–41.

A fennálló állapotokat leghívebben talán a Bors Jenővel és Keszler Pállal készített interjú mutatja be.[16] Bors Jenő, a Hanglemezgyártó Vállalat igazgatója szerint „*A beat-együttesek lemezeit általában nem keresi népes vásárlóközönség.*”[17] Ezzel tulajdonképpen a hiányos kínálatot próbálta elfogadhatóvá tenni, hiszen ekkoriban már feltehetőleg elégséges számú vevő lett volna a lemezekre. Egy olvasó arra hívta fel a lap figyelmét, hogy az idősebbek ugyan tényleg nem veszik a beatlemezeket, viszont a fiatalok vennék, ha lenne. Egy másik kérdésben Keszler Pál, az Országos Rendező Iroda igazgatója fejtette ki véleményét, aki sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy az ORI nem igazolhat munkaviszonyt az általa rendszeresen foglalkoztatott zenészeknek, bár szerinte ez mindkét félnek előnyösebb volna. Valójában ez sokkal komolyabb problémát jelentett a zenekarok tagjainak, mint a munkaviszony esetlegességét, hiszen az akkoriban rendszeres igazoltatásokkor mindig számon kérték rajtuk a „munkanélküliségüket”.

Szintén az *Ifjúsági Magazin*ban jelent meg a „*Bölcsőtől a Beatlesekig*” című figyelemre méltó írás.[18] A beatzenét elítélő, néha megtűrő újságírói vélemények után ebben a cikkben bizonyos fokú előrelépés figyelhető meg a fiatalok szokatlan kultúrájának irányába. A cikk arra keresi a választ, hogy valóban baj van-e a fiatalokkal, és igyekszik védelmébe venni őket. A szerző felhívja a figyelmet arra az igazságtalanságra, hogy míg a sportszurkolóknak elnéznek bizonyos rendbontást, addig ugyanezt egy együttes rajongóitól már nem tűrik el. Dr. Radnai Béla a vele készült interjúban több tekintetben engedményeket tesz a fiataloknak. Bár a zenéjüket nem sokra értékeli, elveti azokat az általánosításokat, hogy a fiatalok hangoskodnak, és elítélik a felnőtteket, sőt annak a véleményének is hangot ad, hogy több baj van a felnőttek ítélőképességével, mint a fiatalokkal. Az ifjúság viselkedését többnyire negatívan megítélő vélemények között ritka volt az efféle nézet, a *Magazin*ban való megjelenése pedig bizonyos fokú előrelépést jelentett a kérdésben, még akkor is, ha az ezt követő hónapokban továbbra is célpont maradt a beat-együttesek problémája.

Igen figyelemre méltó, hogy ugyanabban a hónapban a *Világ Ifjúságá*-ban is megjelent egy hasonló cikk, méghozzá éppen Dr. Radnai Béla gondolatait idézve, ahol szintén a fiatalokkal kapcsolatos problémák kerültek előtérbe.[19] Radnai Béla a fiatalokat ismét védelmébe veszi; elismeri ugyan, hogy a beatzenészek különcöknek tűnhetnek, azonban sokkal fontosabbnak tartja

[16] Uo. 1968: 6. sz. 50–51.
[17] Uo. 50.
[18] Uo. 1968: 3. sz. 5–8.
[19] Világ Ifjúsága 1968: 3. sz. 5.

velük kapcsolatban azt, hogy tudnak zenélni. A sok esetben konzervatívabb álláspontot képviselő *Világ Ifjúságá*ban ez az írás a kivételek közé tartozik.

A másik két laphoz hasonlóan a *Magyar Ifjúság*ban sem csak hírek, hanem a zenével és az ahhoz kapcsolódó ifjúsági kultúrával kapcsolatos viták, interjúk is megjelentek. Emellett a *Magyar Ifjúság*ban is megfigyelhető az az általános gyakorlat, hogy olvasói leveleket vitaindító írásokként használnak fel.[20] Más témák tekintetében az *Ifjúsági Magazin* is alkalmazta a vita eszközét az olvasók véleményének megismerésére, a *Magyar Ifjúság* pedig a zenét kísérő rajongói magatartásról közölt véleményeket *„Üvöltés”* címmel, összesen hét alkalommal az év folyamán. Az első írás a beatkoncertekre jellemző tombolást állította előtérbe, kiemelve, hogy ez nem a zenének szól, ez csak alkalom a rendbontásra.[21] A következő alkalommal ismert külföldi előadók véleményét idézték a témáról, de a vitafelhívásra csak júliusban került sor egy olvasói levél közlésével.[22] Az ilyen jellegű vitaindítás nemcsak a mondanivaló hitelességét támasztotta alá, de azt is szolgálta, hogy ne közvetlenül a szerkesztőség vesse fel a vitatható gondolatokat. A *Magyar Ifjúság*hoz érkezett leveleket azonban már a szerkesztőség válogatta ki, feltehetően éppen úgy, hogy a hivatalos álláspont közvetítésére lehessen azokat felhasználni.

A beérkezett levelek közül először július végén közöltek néhányat, melyeknek túlnyomó többsége elítélte a koncerteken való üvöltözést, ugyanakkor a levélírók nagy része azt is kiemelte, hogy szereti a beatzenét.[23] A következő alkalommal közölt levelek már kissé változatosabb képet mutattak, itt már olyan vélemény is megjelent, amely szerint a rajongók a kiabálással fejezik ki tetszésüket, de a többség még mindig elítélte a jelenséget.[24] Egy levélíró a „nyugatmajmolást” nevezte meg a jelenség okaként, de olyan vélemény is előfordult, amely szerint az együttes viselkedése, öltözködése befolyásolja a közönséget. A későbbiek folyamán már a vélemények ütköztetése is teret kapott, ugyanis az újabb levélírók a korábban megjelent levelekre reagáltak.[25]

A vitát természetesen a *Magyar Ifjúság* zárta le, a lap kiemelte, hogy a levélírók közül sokan hasonlították a koncerteket a focimeccsekhez.[26] A *Magyar Ifjúság* azonban a másik két laptól eltérően nem a két alkalom hasonlóságára és a megítélésükben mutatkozó ellentmondásra hívta fel a figyelmet,

[20] *Horváth S.*: A szocialista bulvársajtó i. m. 250.
[21] Magyar Ifjúság 1968: 9. sz. 6.
[22] Uo. 1968: 19. sz. 15., 1968: 28. sz. 15.
[23] Uo. 1968: 31. sz. 13.
[24] Uo. 1968: 32. sz. 13.
[25] Uo. 1968: 33. sz. 10.
[26] Uo. 1968: 38. sz. 12–13. Ez a hasonlat korábban az Ifjúsági Magazinban 1968: 3. sz. 5–8., és a Világ Ifjúságában is megjelent 1968: 3. sz. 5..

hanem azt hangsúlyozta, hogy míg a focimeccseken a látvány a fontos, addig a koncerteken az üvöltés azért zavaró, mert éppen azt nem lehet tőle hallani, amiért a nézők odamennek. A vita összegzése tehát egyértelmű állásfoglalás a hivatalos álláspont mellett, míg a beatzenét elfogadják, sőt, néha még értékesnek is tartják, addig az azzal járó külsőségeket elítélik.[27] Ebben nem kis szerepe lehetett annak, hogy ezek a zenéhez kapcsolódó megnyilvánulások a nyugati kultúra termékeinek számítottak, és így eleve elítélendők voltak. Ez a fajta kettős megítélés, például a hosszú hajat viselő fiatalokkal szemben, teljes mértékben megegyezik az *Ifjúsági Magazin*ban és a *Világ Ifjúságá*ban tapasztaltakkal.

Az 1968-as év legmeghatározóbb zenei eseménye kétségkívül a Táncdalfesztivál volt, melyről természetesen mindhárom folyóirat tudósított. Az *Ifjúsági Magazin* két ízben is közölt róla cikket, egy bővebbet júliusban és egy rövidebbet szeptemberben, ami viszonylag kis terjedelem volt ahhoz képest, hogy júliusban nem kevesebb, mint öt oldalon keresztül egy gyerekszülő konfliktus alakulását mutatták be.[28] A júliusi *„Fesztivál-előzetes"* című írás főként technikai információkat osztott meg az olvasókkal, például az elődöntők és a döntő időpontját, a pályamunkák számát és a résztvevő előadókat, valamint a szabályokban történt módosításokat az előző évhez képest. A szeptemberi számban *„Megfiatalodott Táncdalfesztivál"* címmel viszont kritikát közölt a lap az eseményről, a győztesek névsorát azonban nem tette közzé a folyóirat, arra hivatkozva, hogy az érdeklődők ezt már számos más helyről megtudhatták.[29] Erről azonban még a hetente megjelenő – és így mindig naprakész információkat tartalmazó – *Magyar Ifjúság* is csak röviden nyilatkozott, a főbb díjak felsorolása után csak ennyit közölt: *„Több más díjat is kiadtak."*[30]

A beatzene Táncdalfesztiválon aratott sikerét tovább növelte az *Ifjúsági Magazin* kritikája, amely immáron teljes értékű produkciókként kezelte a beatdalokat. Sőt, egyenesen gúnyosan írt az operettes, szirupos táncdalokról, még a *„Kislány a zongoránál"* című (azóta egyébként örökzölddé vált) dalról is negatívan nyilatkozott. Ugyanakkor a fődíj odaítélésekor teljes elégedettségét fejezte ki a szerző, elismerte az Illés együttes sikereit és hozzátette: „[…]

[27] Magyar Ifjúság 1968: 14. sz. 15. A Magyarországon bemutatott beat-musical kapcsán Bolba Lajos, az előadás vezetője megjegyezte: *„Bárcsak születnének nálunk is hasonlók* […]"
[28] Ifjúsági Magazin 1968: 7. sz. 36–38., 1968: 9. sz. 37., 1968: 7. sz. 18–22.
[29] Egy korábbi vitában azonban, ahol az olvasók arról írhatták meg véleményüket, hogy legyen-e politika az Ifjúsági Magazinban, hiába érvelt ugyanezzel az egyik levélíró a politikai témájú cikkek ellen. B. András, Bp. Uo. 1968: 10. sz. 10.
[30] Magyar Ifjúság 1968: 34. sz. 2.

azt sem hallgathatjuk el: ennek már régebben így kellett volna lennie."[31] Az író emellett felhívta a figyelmet az Omega *„Kiabálj, énekelj"* című számára, amely véleménye szerint túlságosan kevés figyelmet kapott a fesztiválon. Ez a pozitív kritika – amellett, hogy az Illés együttes a fesztivál tizenegy díjából ötöt elnyert, és a nagy beategyüttesek mind részt vettek az eseményen – feltehetően annak a törekvésnek volt a része, amely a beatzenét a hivatalos irányzatok közé szerette volna beilleszteni.

A beatzene természetesen a *Világ Ifjúságá*ban is megjelent, bár jóval kisebb terjedelemben írtak róla, mint az *Ifjúsági Magazin*ban. Többször beszámoltak azonban magyar énekesek külföldi útjairól, mint például Koncz Zsuzsa kubai látogatásáról, vagy Zalatnay Sarolta londoni szerepléséről.[32] Ugyanígy a Világifjúsági Találkozón fellépő hazai énekesekről is írt a lap, illetve a Magyarországon fellépő külföldi művészekről.[33] Az új hazai vagy külföldi énekesek, együttesek bemutatására is nagy gondot fordított az újság, emellett az újabb zenei műfajokat és tendenciákat is ismertette, például 'A fekete beatet', a soult.[34]

A lapból természetesen nem maradhatott ki az új irányzatok elemzése sem, hiszen a fiatalok nevelése, véleményük formálása fontos célja volt. 1968 júniusában *„Mi a sláger?"* címmel jelent meg erről egy terjedelmes elemzés, ahol énekeseket, szövegírókat kérdeztek meg a témáról, illetve a Hanglemezgyár állásfoglalását is kikérték.[35] Az *Ifjúsági Magazin*hoz hasonlóan a *Világ Ifjúságá*ban sem mindig tettek különbséget a hagyományos tánczene és a beatzene között, általában mindkettőt tánczene néven emlegették. Abban is hasonlított a két lap, hogy a korábban tiltott vagy éppen csak megtűrt beatzenei irányzatot már a tánczenével egyenrangúnak tekintették, az Illés együttest pedig a magyar beatzene úttörő zenekarának tartották. A színvonalas produkciók között az Omega és a Hungária együttest is megemlítették. Ugyanakkor a lap azt sem felejtette el megjegyezni, hogy *„A beat-zenének a tábora – hanglemezvásárlás szempontjából azért még nem játszik vezető szerepet."*[36] Ez a kijelentés szintén arra világít rá, hogy az új stílus nagyfokú népszerűségét továbbra sem fogadták el vezető körökben. Ráadásul a fent idézett állításnak az *Ifjúsági Magazin* egyik olvasói levele is ellentmondott, melynek írója a beatlemezek alacsony eladásait azzal magyarázta, hogy ezeket a lemezeket eleve kevesebb példányszámban adja ki a Magyar Hanglemezgyártó Válla-

[31] Ifjúsági Magazin 1968: 9. sz. 37.
[32] Világ Ifjúsága 1968: 2. sz. 6., 1968: 6. sz. 1.
[33] Uo. 1968: 9. sz. 6., Uo. 1968: 8. sz. 13.
[34] Uo. 1968: 8. sz. 7., Uo. 1968: 11. sz. 15.
[35] Uo. 1968: 6. sz. 10–12.
[36] Uo. 1968: 6. sz. 12.

lat.[37] Ezt Sebők János *„Rock a vasfüggöny mögött"* című könyvének egy állítása is alátámasztja.[38]

Ennek alapján a vizsgált lapok profilja hasonlónak tűnhet, viszont a *Világ Ifjúságá*ból teljes mértékben kimaradt a Táncdalfesztivál elemzése illetve értékelése. A vizsgált év vezető együttesei közül is csak az Omega kapott helyet a lapban, a szintén népszerű Metró pedig egyáltalán nem, vagy a sokak által legnépszerűbb magyar együttesnek nevezett Illés együttesről is csak elvétve írtak. Ebből arra lehet következtetni, hogy a még csak mérsékelten támogatott beatzene – ami azonban mégis hatalmas előrelépést jelentett a korábbi időszakokhoz képest – a *Világ Ifjúsága* profiljába azért nem fért bele, mert ez a folyóirat konzervatívabb álláspontot képviselt, annak ellenére, hogy egyes írásaiban már elismerte az újfajta zenében rejlő értékeket. Ezt támasztja alá a férfi hajviseletről szóló írás közlése is, melynek végső konklúziója még mindig távol esik a zenéhez köthető szubkultúra elfogadásától.[39]

A zenei hírek elosztásában és szerkesztésében a *Magyar Ifjúság* inkább a *Világ Ifjúságá*hoz hasonlított, míg a hírek tartalmát tekintve az *Ifjúsági Magazin*hoz állt közelebb, feltehetően a lapok terjesztési köre miatt. Mivel a *Magyar Ifjúság*ot nem nemzetközi terjesztésre szánták, ezért a hazai lemezeladási listák és népszerűségi mutatók is érdeklődésre számíthattak; ennek megfelelően az eladott lemezek számáról többször is hírt adtak, de az év végén az olvasók szavazatai alapján készített népszerűségi listát is közölték a magyar beategyüttesekről.[40]

A *Magyar Ifjúság* a zene területén nyitott volt a beat iránt, és a legnépszerűbb magyar együttesek, énekesek mellett a külföldi előadókat is igyekezett bemutatni. Több zenével foglalkozó rovat is futott párhuzamosan az év folyamán, és hol egyikben, hol másikban jelentek meg a legújabb hírek. A leghosszabb és talán legrészletesebb zenei rovat a *Ritmus* volt, amely általában négy oldalon jelent meg, de előfordult, hogy egy oldalon foglalták össze az újdonságokat. A rovatnak – bár nem volt egységes szerkezete a különböző lapszámokban – mégis több jellegzetessége volt. Az egyik, hogy nagy hang-

[37] Ifjúsági Magazin 1968: 8. sz. 63.

[38] *Sebők János*: Rock a vasfüggöny mögött. Bp., GM & Társai Kiadó, 2002. 61. *„A hatvanas évek nagy változásai nem adtak lendületet az iparágnak, ezért a hanglemezgyár képtelen volt kielégíteni a fogyasztásba bekapcsolódó fiatalok igényeit. Igaz, ebben nem csak szemléleti okok játszottak szerepet, hanem az is, hogy a lemezt továbbra is albérletben préselték a Villamosszigetelő- és Műanyaggyárban. A korszerűtlen Rottenbiller utcai stúdióban állandó volt a zsúfoltság, a kész matricák egy részét Svédországban csináltatták, és a raktározást is egy budapesti templom alagsorában kellett megoldani. A borítókat pedig még 1975-ben is kézzel ragasztották."*

[39] Világ Ifjúsága 1968: 5. sz. 14–15.

[40] Magyar Ifjúság 1968: 8. sz. 11., Uo. 1968: 14. sz. 15., Uo. 1968: 24. sz. 5., Uo. 1968: 30. sz. 11., Uo. 1968: 40. sz. 15.

súlyt fektettek benne a pol-beat népszerűsítésére, illetve a pol-beat hírek megjelentetésére. Ugyanakkor ez nem jelentett erőszakos népszerűsítést (mint ahogyan az a Világifjúsági Találkozó esetében történt), hiszen a pol-beatről szóló hírek nem váltak túlsúlyossá, sőt csak töredékét képezték a zenei híradásoknak.

A *Ritmus* másik kiemelkedő jellegzetessége volt, hogy benne helyet kaphatott a nemrégiben életműdíjjal kitüntetett Szörényi Levente és Bródy János rovata is *„Érdekel, amit mondsz”* címmel.[41] Írásaikban általában az együttessel kapcsolatos újdonságokat foglalták össze, és itt adtak hírt az Illésklub megalakulásáról is.[42] A rovat nemcsak azért jelentős, mert a legnépszerűbb magyar beategyüttes kapott ezáltal helyet egy nyilvánvalóan politikai irányítás alatt álló lapban, hanem azért is, mert a magyar zenekarok közül egyedül az Illésnek volt ezzel önálló, hivatalos rovata egy rendszeresen megjelenő folyóiratban. (Még akkor is, ha ez nem került bele minden *Ritmus*ba.)

Másik visszatérő, bár lényegesen rövidebb rovat volt Komjáthy Györgyé, melyet később a *Ritmus* váltott fel, de eleinte még egymást váltva szerepeltek az egyes lapszámokban. Hasonló visszatérő rovat volt a *„Halló!”*, mely a *„Halló fiúk! Halló lányok!”* című tévéműsor ajánlójaként került be a lapba. A műsor előzeteseként ízelítőt adott annak tartalmából, de a televízió műsor mellett megjelenő rádióadásra is itt hívták fel a figyelmet.[43] A könnyűzenei hanglemezkritikáknak a *„Pick-up”* adott helyet, mely teljesen független volt a *„Ritmus”*-tól. Végül rövid zenei hírek megjelenhettek a már említett zenei rovatokon kívül is, a kulturális hírek között.[44]

A *Magyar Ifjúság* a lap súlyát és tekintélyét hangsúlyozva minden hónapban közölte Bors Jenő, a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat vezetőjének listáját a hónapban megjelenő lemezekről, melyekhez a szerző általában rövid kritikát vagy elemzést is mellékelt. Érdekes, hogy a Táncdalfesztivál döntője utáni hónapban, a szeptemberi lemezújdonságok kapcsán még védelmébe is vette a beatet, mondván, hogy ha az emberi szórakozás igénye nem elítélendő, akkor miért ítélik el az ilyen lemezeket készítő zenészeket? Emellett hangot adott annak a véleményének is, hogy egyszer a komolyzenére is lesz akkora igény, mint a beatzenére, de nem helyette, hanem mellette.[45] Megjegyzése a hivatalos politikai körök véleményét is kifejezhette, amivel az *Ifjúsági Magazin* elfogadó álláspontját erősítette, de elképzelhető az is, hogy szavai Aczél

[41] Az Illés *„Nem érdekel, amit mondsz”* című számára utalva.
[42] Magyar Ifjúság 1968: 38. sz. 12.
[43] Uo. 1968: 5. sz. 1.
[44] Uo. 1968: 20. sz. 17., Uo. 1968: 21. sz. 11.
[45] Uo. 1968: 39. sz. 10.

Györgynek szóltak.[46]

A *Magyar Ifjúság*ban megjelenő hírek változatos zenei stílusokat ismertettek, s magyar és külföldi előadókról is beszámoltak, itt tehát nem érvényesült az *Ifjúsági Magazin*ra és a *Világ Ifjúságá*ra jellemző megosztott hírközlés. Ugyanakkor a három folyóirat vizsgálata alapján elmondható, hogy bizonyos fajta munkamegosztás mégiscsak kialakult köztük, hiszen a témák között csak ritkán fordultak elő átfedések. Az *Ifjúsági Magazin*ban a legnépszerűbb, a fiatalok által legtöbbször említett együttesek szerepeltek főként, úgy magyar, mint külföldi vonatkozásban. A *Világ Ifjúsága* többnyire új, vagy kevésbé ismert együttesekről, énekesekről közölt cikkeket, míg a *Magyar Ifjúság* témáival közbülső helyet foglalt el, magyar és külföldi, népszerű és kevésbé népszerű előadók egyaránt szerepeltek benne.

A *Magyar Ifjúság*ban a magyar együttesek közül kiemelkedő szerepe volt az Illés együttesnek, a *Ritmus*ban rendszeresen megjelenő rovatuknak köszönhetően, de hasonló módon nagy teret kapott az Omega is. 1968 folyamán róluk szólt a legtöbb híradás a lapban és ők kapták meg a folyóirat Gitárdíját is.[47] Májusban az együttes tagjaival készült interjú volt olvasható, majd júniusban a turnéjukról szóló beszámoló, októberben pedig az Omega-klubról tájékoztatták az olvasókat.[48] Zorán és Zalatnay Sarolta hasonló népszerűségnek örvendett, ők két-két alkalommal kerültek be a *Magyar Ifjúság*ba; a többi énekes és együttes ugyanis csak egy-egy alkalommal szerepelt a lap hasábjain.[49]

A lap politikai kontrolljának ellenére a *Magyar Ifjúság* külföldi zenei hírei között nem kerültek túlsúlyba a szocialista országok zenészei, bár kétségtelen, hogy a legújabb angol és amerikai irányzatokról csak keveset lehetett benne olvasni. A legtöbb zenei híranyag az olyan „slágerénekeseket" mutatta be, mint például Adriano Celentano, vagy Lulu.[50]

Az *Ifjúsági Magazin*hoz hasonlóan a *Magyar Ifjúság* is fontosnak tartotta, hogy vezető politikai személyiségek megszólaltatásával növelje a lap tekintélyét. Ennek egyik formája volt a már említett rovat, melyben Bors Jenő számolt be a lemezújdonságokról, de a Keszler Pállal, az Országos Rendező Iroda igazgatójával készített interjú is ugyanezt a célt szolgálta. Az interjú nem volt szokványos, ugyanis a lap munkatársa arra kérte Keszler Pált, hogy ne kerülje meg a kérdéseket, ami, tekintve hogy mind a lap, mind Keszler Pál

[46] *Bors Jenő*: Elég volt, nyugalomra vágyom. http://www.jbsz.hu/component/content/article/53-ezredveg/735-bors-jen-eleg-volt-nyugalomra-vagyom.html (Letöltve: 2012. május 9.)
[47] Magyar Ifjúság 1968: 1. sz. 9.
[48] Uo. 1968: 19. sz. 15., Uo. 1968: 24. sz. 15., Uo. 1968: 42. sz. 14.
[49] Uo. 1968: 2. sz. 1., Uo. 1968: 8. sz. 12., Uo. 1968: 22. sz. 14., Uo. 1968: 24. sz. 6.
[50] Uo. 1968: 8. sz. 13., Uo. 1968: 19. sz. 15.

a hivatalos politikai álláspontokat képviselték, meglehetősen szokatlan eljárás volt.[51] A két fél közötti egyet nem értés jellemezte az egész beszélgetést, az újságíró többször is megjegyzést fűzött az ORI igazgatójának véleményéhez, többször kiemelve válaszainak ellentmondásosságát, a cikk ennek ellenére mégis megjelenhetett. A beszélgetésben a *Magyar Ifjúság* munkatársa a fegyelmi eljárásokról akarta kérdezni vendégét (a lapban korábban ugyanis nagy nyilvánosságot kapott egy ilyen visszaélés), de Keszler Pál a problémák és a vitás kérdések megválaszolása helyett a sikerekről beszélt.[52] Az írás természetesen nem maradt visszhang nélkül, az *Ifjúsági Magazin* egyik munkatársa, Végh Miklós válaszolt rá a *Magyar Ifjúság* hasábjain, de meglepő módon ahelyett, hogy védelmébe vette volna az ORI igazgatóját, ő is a nyilatkozataiban felfedezhető ellentmondásokra hívta fel a figyelmet.[53] Ez szokatlan módja volt egy vezető személyiség bírálatának.

Az 1968-as év meghatározó volt a magyar beatzene történetében. A könnyűzenei élet politikai irányítása a korábbi évekhez képest nem sokat változott, mégis felfedezhetők az óvatos nyitás jelei az új stílus irányába. A Táncdalfesztiválok lehetőséget biztosítottak egyes zenekaroknak, hogy nagyobb népszerűségre tegyenek szert, a műsorból kimaradt együttesek viszont továbbra sem számítottak elfogadottnak.[54] A korábbi tartózkodás és bizonytalanság az új zenei stílussal szemben a három vizsgált ifjúsági lapban is felfedezhető, hiszen szinte minden alkalommal, mikor arról írtak, egyúttal mindig feltételekhez is kötötték annak elfogadását. Ugyanakkor a fiatalok beatzene iránti érdeklődése fontos tényező volt a három folyóirat profiljának formálásában, és korlátozott mértékben ugyan, de mégis egyfajta enyhülés volt megfigyelhető az új zenei stílus iránt, melyet az *Ifjúsági Magazin* Táncdalfesztiválról írott pozitív kritikája mellett a vezető politikai személyiségek beatzenével kapcsolatos véleményei is bizonyítanak.

[51] Magyar Ifjúság 1968: 38. sz. 12–13.
[52] Uo. 1968: 16. sz. 6., Uo. 1968: 25. sz. 15., Uo. 1968: 27. sz. 11., Uo. 1968: 31. sz. 11.
[53] Uo. 1968: 40. sz. 11.
[54] *Csatári B.*: Könnyűzenei politika i. m. 318.